

Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku: između diskursa viktimizacije i življenog iskustva

Popović, Božidar

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:521995>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-21**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Božidar Popović

**PRAKSE SJEĆANJA NA VUKOVARSKU BITKU:
IZMEĐU DISKURSA VIKTIMIZACIJE I
ŽIVLJENOG ISKUSTVA**

Doktorski rad

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Božidar Popović

**PRAKSE SJEĆANJA NA VUKOVARSKU BITKU:
IZMEĐU DISKURSA VIKTIMIZACIJE I ŽIVLJENOG
ISKUSTVA**

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Božidar Popović

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski doktorski studij Humanističke znanosti

Mentor: izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz

Datum obrane: 11. studeni 2024.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Područje humanističkih znanosti, polje etnologija i antropologija

II. Doktorski rad

Naslov: Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku: između diskursa viktimizacije i življenog iskustva

UDK oznaka: 39:343.988(497.544)

Broj stranica: 265

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 14

Broj bilježaka: 142

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 233

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

Prof. dr. sc. Senka Božić Vrbančić, Odjel za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru (predsjednica)

Prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu (član)

dr. sc. Mateo Žanić, viši znanstveni suradnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (član)

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

Prof. dr. sc. Senka Božić Vrbančić, Odjel za etnologiju i antropologiju, Sveučilište u Zadru (predsjednica)

Prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu (član)
dr. sc. Mateo Žanić, viši znanstveni suradnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (član)

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Božidar Popović

Name of the study programme: Doctoral study programme of Humanities

Mentor: Assoc. prof. Tomislav Oroz, PhD

Date of the defence:

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, ethnology and anthropology

II. Doctoral dissertation

Title: Practices of remembering the Battle of Vukovar: between discourses of victimization and lived experience

UDC mark: 39:343.988(497.544)

Number of pages: 265

Number of pictures/graphical representations/tables: 14

Number of notes: 142

Number of used bibliographic units and sources: 233

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Full professor Senka Božić Vrbančić, Department of Ethnology and Anthropology, University of Zadar (chair)
2. Full professor Nevena Škrbić Alempijević, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (member)
3. Research associate Mateo Žanić, PhD, Institute of Social Sciences Ivo Pilar (member)

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Full professor Senka Božić Vrbančić, Department of Ethnology and Anthropology, University of Zadar (chair)
2. Full professor Nevena Škrbić Alempijević, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (member)
3. Research associate Mateo Žanić, PhD, Institute of Social Sciences Ivo Pilar (member)



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Božidar Popović**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom *Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku: između diskursa viktimizacije i življenog iskustva* rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 2024.

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. TEREN, METODOLOGIJA, ETIKA	9
2.1. TERENSKO ISTRAŽIVANJE BITKE ZA VUKOVAR	9
2.2. METODOLOGIJA ZNANSTVENOG ISTRAŽIVANJA KULTURNE TRAUME	15
2.3. ETIKA ISTRAŽIVANJA	28
3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA BITKE ZA VUKOVAR.....	36
4. STUDIJE SJEĆANJA	76
5. GENEALOGIJA TRAUME – IZMEĐU MEDICINSKOG FENOMENA I KULUTRNO OBLIKOVANOG ISKUSTVA	89
5.1. BIOMEDICINSKI I PSIHOANALITIČKI DISKURS	89
5.2. OD DUALNE GENEALOGIJE TRAUME DO VIKTIMIZACIJE ..	93
5.3. KULTURNA TRAUMA	96
6. MEDIJSKE REPREZENTACIJE VUKOVARSKE BITKE OKO 18.STUDENOGA	104
6.1. MEDIJSKE SLIKE VUKOVARA U PRVOJ POLOVICI DEVEDESETIH	106
6.1.1. OBILJEŽAVANJE BLAGDANA SVIH SVETIH	106
6.1.2. PROGLASI	111
6.1.3. MISE ZADUŠNICE I POLAGANJE VIJENACA	113
6.1.4. OSTALI NAČINI OBILJEŽAVANJA OKUPACIJE GRADA	116
6.2. MEDIJSKE REPREZENTACIJE CUKOCARA, IZOSTANAK PRAVDE I POLITIZACIJA SJEĆANJA	121
6.2.1. MEĐUETNIČKE I MEĐUDRŽAVNE NAPETOSTI U RAZDOBLJU KOMEMORIRANJA	122
6.2.2. VUKOVAR IZMEĐU PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI	125
6.2.3. PROCESUIRANJA RATNIH ZLOČINA	132
6.2.4. RAZVOJ VUKOVARA I GOSPODARSTVA	136
6.3. OD POLITIČKIH PRIJEPORA U SUVREMENOSTI PREMA RAZVOJA GRADA	140
6.3.1. DVIJE KOLONE SJEĆANJA	140
6.3.2. OBLIKOVANJE SJEĆANJA NA UBIJENE, NESTALE ALI I PREŽIVJELE	143
6.3.3. GOSPODARSKI RAZVOJ	148
6.3.4. 'NOVA' SJEĆANJA I NOVA VREMENA	151
6.3.5. MEĐUNACIONALANE, MEĐUETNIČKE I MEĐUDRŽAVNE NAPETOSTI	153
7. SJEĆANJE I ŽIVLJENO ISKUSTVO	158
7.1. TJELESNA SJEĆANJA	160
7.2. POBUĐIVANJE SJEĆANJA PUTEM PREDMETA	167
7.3. PROSTORNI ASPEKT	174
7.4. ETNIČKA I NACIONALNA PERSPEKTIVA	180
7.5. OSMIŠLJAVANJE ŽIVOTA	188
7.6. TAKTIKE PREŽIVLJENJA	200
7.7. ZAKLJUČNE REFLEKSIJE	214

8. ETNOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE ŽIVLJENOG ISKUSTVA U KOLONI SJEĆANJA	216
8.1. KOLONA SJEĆANJA – IKONOGRAFIJA SJEĆANJA ILI SCENOGRAFIJA PAMĆENJA	223
8.2. KOLONA SJEĆANJA – ŽIVLJENO ISKUSTVO I KOMEMORATIVNA MEMORIJA	231
9. ZAKLJUČAK	237
10. POPIS LITERATURE	245
11. SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI	256
12. PRILOZI	258
13. ŽIVOTOPIS	265

1. UVOD

Ugodni, topli povjetarac s Dunava na srpanjskim ljetnim temperaturama osvježavao je moju sugovornicu¹ i mene. Dok su pokraj nas prolazile kolone djece i mladeži, ukrcavajući se u čamce za prelazak na Adicu², naš intervju poprimao je drugačije konture od onih kako smo oboje zamišljali intervjuje. Ja sam netom prije toga, iznenađujući i samoga sebe, postavio sugovornici pitanje: „Što Vam je pomoglo prije rata kako biste u navedenoj okolnosti preživjeli?“ U tom su joj se trenutku oči zacaklile, lice joj je obasjao osmijeh te je, uzimajući stanku za odgovor, zapalila cigaretu, otpuhнула prvi dim i tada mi odgovorila:

„Nikad o tome prije nisam razmišljala, ali sada kad me već pitaš (...) Sjetila sam se da sam se s nekih 15-16 godina prijavila u izviđače. Imali smo niz različitih vježbi i kampova. I sada, kad me već pitaš, sjećam se da sam sa 17 godina imala zadatak da se snađem i boravim u šumi, neprekidno dva dana, četrdesetosam sati – sama.“ (sugovornica E2).

Za psihotraumu³ sam se počeo zanimati sredinom 2000-ih kad sam kao specijalizant psihijatrije dobio jedinstvenu priliku voditi psihoterapijske grupe branitelja, veterana Domovinskog rata u Hrvatskoj 1991.-1995. godine u dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju Kliničkog bolničkog centra Osijek. Tijekom višegodišnjeg rada s grupama veterana postupno su se počele otvarati male priče ljudi velikog srca, priče o njihovoj hrabrosti, brižnosti za suborce, junačkim podvizima i herojskim djelima, brige za zarobljene neprijateljske vojnike i

¹ Za osobe s kojima sam razgovarao u istraživanju za potrebe ovoga rada odabrao sam naziv sugovornik jer održava moje razumijevanje onog što ste zbivalo u procesu istraživanja, ali i osobnim odnosima koji su se nastavili i izvan konteksta zadanoga istraživanjem. U zajedničkom dijalogu moji su sugovornici s vremenom postajali poznanici i prijatelji. U kontekstu ovoga rada, pojam sugovornik/ica odnosi se na sudionike/ice Bitke za Vukovar, bez obzira je li riječ o pripadnicima vojnih postrojbi ili civilima.

² Adica – otok na lijevoj obali Dunava kod Vukovara, popularno kupalište

³ U potrazi za kompleksnijim razumijevanjem psihotraume tragao sam za novim idejama i onda sam tražeći potporu, ideje i objašnjenja našao koncept posttraumatskog uspjeha u članku „Posttraumatski uspjeh: K rješenju usmjerena kratka terapija“ (Baninck 2008) koji je u teorijskom i spoznajnom smislu oslonjen na postavke systemske psihoterapije u kojoj sam se školovao. Pritom sam vidio jasnu poveznicu ideja posttraumatskog uspjeha, rasta i razvoja s idejama konstruktivističke epistemologije, a oslonjene su na perspektivu zdravlja. Nekoliko je studija (McFarlane, Yehuda 1996) pokazalo da traume ne moraju nužno invalidirati i da je većina ljudi otporna ili se čak razvijaju kao osobe kroz iskustvo traume. Zauzimanjem stava da je pacijent ekspert za svoj život, psihoterapeutovim pridruživanjem iskustvu pacijenta, pobuđivanjem pacijentovih resursa i izvora otpornosti i zajedničkom potragom za kreiranjem pacijentove poželjne budućnosti temelj su izgradnje pacijentova posttraumatskog uspjeha i rasta, što uključuje postizanje zavidnih sportskih rezultata, pronalaženje novih poduzetničkih karijera ili utiliziranje umjetničkih talenata pisaca ili glazbenika. U tom procesu, istovremeno, i sam se psihoterapeut uči i razvija. Vodilja u mom radu s psihotraumatiziranima, (p)ostala mi je Nietzscheova misao: 'Ono što me ne ubije, čini me jačim'. Američki psihijatar i psihoterapeut Irvin Yalom, koncept otpornosti tumači kao „... podsjetnik da negativno iskustvo čovjeka može učiniti jačim i sposobnijim prilagoditi se nedaćama. Ovaj aforizam je blisko povezan sa Nietzscheovom idejom da drvo, podnoseći oluje i puštajući korijenje duboko u zemlju, postaje jače i veće.“ (2011: 101).

humora u neljudskim uvjetima. Ali i uz brojna sjećanja i narative koji su perpetuirali traumatične trenutke ratovanja, priče nisu zastajale u specifičnom trenutku ratnih zbivanja na koje su se moji sugovornici naracijom referirali. Nerijetko su naracije sjećanja dobivale svoj nastavak u mirnodopskim okolnostima življenog iskustva, čak i godinama nakon ratom obilježenih devedesetih godina. Primijetio sam kako su njihova sjećanja fragmentirana, umrežena sa suvremenim kontekstima i društveno-političkim okolnostima pa sam se počeo zanimati za raznolike koncepcije sjećanja i načina na koji su ona konstituirana: od neurofizioloških perspektiva do refleksija humanističkih i društvenih znanosti. U isto vrijeme različiti video sadržaji postali su lako dostupni putem interneta, što je različitim malim pričama ratne stvarnosti nakon petnaest godina omogućio izlazak iz 'ilegale'. Moja participativna pozicija psihijatra i psihoterapeuta u grupnom radu s veteranima s jednakopravnosti i podjelom moći unutar terapijskog procesa omogućila je artikuliranje raznolikih sjećanja. Unatoč stigmati 'bijeke kute' takvom podjelom odgovornosti unutar terapijskog procesa problematika prisjećanja, u brojnim se situacijama mijenjala i transformirala, čineći me sudionikom njihovih situacija, problema i izazova.⁴ Iz metodološkog kuta promatrano, (auto)etnografski momenti mogega istraživanja snažno su se oslikavali u činjenici što sam istraživanja s preživjelim započeo neformalno kao psihijatar i psihoterapeut iz hobističkih pobuda izvan 'sigurnih' prostora bolnice na temeljima psihoterapijske participativne etike, pozitivne psihologije i na resursima utemeljene narativne prakse. U takvim su istraživačkim kontekstima bili uključeni oni s kojima se ranije nisam susretao. Tek su naknadno rezultati istraživanja prezentirani u ovom radu oblikovani drugačijom pozicijom, onom studenta poslijediplomskog doktorskog studija iz etnologije i kulturne antropologije, uvelike inspirirano teorijskim refleksijama i interpretativnim mogućnostima postmoderne etnografije. Stoga je i promjena metodološke pozicije uvelike redefinirala inicijalnu stigmatu 'bijeke kute' toliko karakterističnu za liječnike te je vrlo često transformirana u neformalnim druženjima, nesvakidašnjim okolnostima i izvan bolničkog ambijenta. Takva je metodološka istraživačka pozicija obogatila moje razumijevanje ratne traume i uvelike odredila i ovo istraživanje.

U samim počecima mojeg antropološkog interesa za sjećanja preživjelih iz opsade Vukovara, javnim diskursom u Hrvatskoj su dominirali uglavnom negativni, politički intonirani i ideologizirani prikazi Domovinskog rata i braniteljske populacije. Za mene su stoga sjećanja mojih sugovornika predstavljala bitan otklon od spomenutog dominantnog diskursa, predstavljajući veliko iznenađenje i istraživački potencijal koji nisam mogao zanemariti. U svom svakodnevnom radu psihijatra i psihoterapeuta, bio sam privilegirani da moji sugovornici,

⁴ O etičkim i epistemološkim reperkusijama odnosa liječnik – pacijent, više u poglavlju o metodologiji.

pacijenti, dijele naracije svojih sjećanja i nerijetko isprepliću sa življenim iskustvom svakodnevice. Posebno su me nerijetko znala iznenaditi sjećanja koja su odstupala od uobičajenih sjećanja pozitivističkih kanona nacionalnih viktimizacijskih provenijencija. U veteranskim grupama su, u početku stidljivo, ispod traumatizacijskih i viktimizacijskih diskursa, provirivali sadržaji koji su predstavljali odmak od unaprijed zamišljenog problema, psihopatologije i dijagnoze. Potom su članovi grupa osnaženi mojom participativnošću i istraživačkim žarom često širili mrežu tobože marginaliziranih sjećanja obilježenih traumom obogaćujući ih kreativnošću, poduzetnošću, hrabrošću, suosjećajnošću, humorom, prijateljstvom i ljubavlju. U tom periodu, obilježenom psihoterapeutskom ulogom, snažno sam bio vođen nosivim koncepcijama preživljenja i otpornosti koje su u sebi sublimirale i lječidbeni potencijal sjećanja preživjelih veterana i veteranki. Odmakom od posttraumatskog stresa, problema, pogleda u prošlost, obilježenog traumatskim iskustvom i psihopatologijom te refokusiranjem na posttraumatski uspjeh, rast i otpornost, na potragu za rješenjima, pogled u sadašnjost i budućnost i na iskustvo preživljenja i otpornosti publicirao sam u članku (Popović 2013). U drugom članku (Popović 2016) problematizirao sam potrebu dosezanja društvenog priznanja ratnih veterana razvijanjem kulture otpornosti i zahvalnosti. Takav pristup društvenog priznanja nije pretpostavljao samo stjecanje materijalnih prava, već promoviranje društvenog priznanja veterana od strane zajednice i društva.

Bitka za Vukovar, prema nekim tumačenjima, nastala je slučajno: kad su beogradski vojni stratezi Generalštaba tzv. JNA koncem rujna 1991. godine shvatili da neće uspjeti po prvotnom planu okupirati Hrvatsku, zbog slabe popune i slabog morala rezervista uslijed dezertiranja te neočekivano snažnog otpora hrvatskih snaga (usp. Kadrijević 1993); odlučili su, po tumačenju generala Veljka Kadrijevića⁵, u Istočnoj Slavoniji voditi Bitku za Vukovar s 'glavnom hrvatske vojske' koju je „... grupacija JNA dobila, porazila glavninu hrvatske vojske.“ (1993: 137). Drugim riječima, simbolično rečeno, Kadrijević želio je reći da s 'jednom bitkom dobije rat'. Višestruko nadmoćnija tzv. JNA sa srpskim dobrovoljačkim paravojnim postrojbama, sve svoje snage usmjerava na okruženje Vukovara - presijecanjem kanala opskrbe obrane grada s ostatkom Hrvatske - šire područje grada Vukovara dolazi u stanje opsade od strane agresora i time započinje treća, završna faza Bitke za Vukovar (Marijan 2013). Jedna od temeljnih odrednica te Bitke je da od završetka apokalipse Drugog svjetskog rata 1945. godine na tlu Europe nije došlo do većeg stradanja vojnika i civila na tako ograničenom prostoru i u relativno kratkom vremenskom razdoblju. Moj interes za tematiku Vukovarske bitke i prvi

⁵ General Veljko Kadrijević je u jesen 1991. godine bio sekretar sekretarijata za narodnu obranu SFRJ.

susret s konceptom Bitke za Vukovar⁶ započeo je s knjigama Davora Runtića i Predraga Matića-Freda. Dok je Runtić za vrijeme Domovinskog rata 1991. i 1992. godine kao novinar Hrvatskog radija izvještavao iz Vinkovaca, godinama brižljivo snimao, pisao svjedočanstva preživjelih iz Vukovarske bitke i time stvarao arhivu osobnih sjećanja preživjelih, Matić je pak, kao branitelj grada, sam sudionik Vukovarske bitke, a potom i logoraš u srpskim koncentracijskim logorima. Knjiga autora Davora Runtić *Tako smo branili Vukovara* (1994) me 'osvojila na prvi pogled', prije svega stilom pisanja koji je do tada za mene bio potpuno nepoznat. Naime, tradicionalno, u literaturi i medijima uvijek sam nalazio opise velikih bitaka, gdje su osobne priče sudionika bile tek dodatak velikom narativu bitke. Kod Runtića, pak, osobna sjećanja sudionika Vukovarske bitke bila su sama srž njegove spisateljske prakse. Iako je Runtić u svojim intervjuima s braniteljima grada Vukovara znao nerijetko otklizati u povijesni diskurs impregniran s nacionalnim, obiteljskim i osobnim povijestima, ipak su osnovicu knjige činila sjećanja sudionika obrane grada. Druga knjiga autora Predraga Matića – Freda *Ništa lažno* (2005) iznenadila me svojom neposrednošću i, tada za mene, potpunim iznenađenjem – humorom. Nikada, do iščitavanja Matićeve knjige, nisam se uspio i nasmijati na doskočice vukovarskih logoraša u srpskim koncentracijskim logorima. Upravo će taj humor u ovom radu zadobiti istraživački potencijal.

Obje knjige predstavljale su svojevrsni otklon od dominantnih medijskih reprezentacija Vukovarske bitke te su uvođenjem humora i osobnih priča, često nevezanih za sam tijek bitke, predstavljali u spisateljskom smislu 'osvježenje', dok u istraživačkom smislu svojevrsni poticaj za daljnja istraživanja u etnografskom ključu. Izvanbolnički rad, uz strast prema video materijalima, dokumentarnim emisijama, tekstovima i(li) intervjuima u novinama posebno vezano uz prisjećanja na okupaciju grada Vukovara koja dominiraju medijskim prostorom svakog studenog, snažno su obilježila i moj društveni angažman. Uz znanstveni rakurs koji obilježava istraživanja za potrebe ovoga rada, aktivizam mi je otvorio nove poglede prema različitim viđenjima i interpretacijama sjećanja na Bitku za Vukovar. Na različitim mjestima i, uglavnom, neformalnim prigodama susretao sam preživjele iz Vukovarske bitke i imao prilike čuti njihovo ratno iskustvo iz opsade grada, proboja ili logora u Srbiji. Njihovo iskustvo preživljenja nisam smatrao samo dijelom prošlosti i naslijeđa Vukovarske bitke, već i dijelom svakodnevnih priča, interpretacija i reinterpretacija u sadašnjosti, ali i heurističkog potencijala

⁶ U svom istraživanju pod nazivom Bitka za Vukovar podrazumijevam vremenski period od 2. svibnja 1991. do 14. kolovoza 1992. godine. Iako je poznato da je u povijesnom kontekstu Bitka za Vukovar završila privremenom okupacijom grada 20. studenoga 1991. godine, u kontekstu mog istraživanja, sugovornici su bili u pogibelji i nakon 20. studenoga 1991. godine, neki danima i tjednima u proboju, a neki mjesecima u srpskim koncentracijskim logorima. Dana 14. kolovoza 1992. godine i posljednji moji sugovornici oslobođeni su iz srpskih koncentracijskih logora kao dio velike razmjene zarobljenika.

takvih sjećanja u sadašnjosti i budućnosti. U posljednjih deset godina na različitim sam tribinama u Hrvatskoj i inozemstvu organizirao ili bio pozivan na predavanja, radionice, tribine, simpozije, konferencije, kongrese ili jednostavno na druženje u braniteljske udruge s temom *Posttraumatski stres i(li) posttraumatskih uspjeh*. Na tim izlaganjima, susrećući sudionike od sveučilišnih profesora do branitelja diljem Hrvatske, ali i sudionike i sudionice opsade grada, logoraše i logorašice, testirao sam dotadašnju psihoterapeutsku praksu, teorijske koncepcije izlažući ih povećalu javnosti. Tako, primjerice, uz podršku nekolicine znanaca i susretljivošću djelatnica Gradske knjižnice i biblioteke grada Belišća, u studenom 2010. godine u Belišću je započet niz godišnjih susreta pod nazivom *Vukovar 1991. u Belišću*. Ti godišnji susreti tvorili su neprekinuti vremenski kontinuum evociranja sjećanja preživjelih iz Vukovarske bitke gdje su uz osobna svjedočanstva, preživjeli donosili fotografije, video uratke, knjige, ali i predmete, odjeću i pisma sačuvana iz svojih logoraških mjeseci tamnovanja. Slijedom dotadašnjih praksi produbljenog povjerenja i poznanstva s nekolicinom vukovarskih branitelja, jedan od branitelja Vukovara i bivši zatočenik srpskih koncentracijskih logora, u našim neformalnim druženjima s povjerenjem me je zamolio kako bi napisao knjigu svojih sjećanja o danima opsade Vukovara. Sljedećih tjedana u cvatu proljeća i cvrkutu ptica, u skrovitom, ali živopisnom imanju u okolici Donje Motičine kraj Našica, satima sam pažljivo slušao i razgovarao s Keksom. Kao plod zvučnog zapisa nastala je knjiga *Na bojištu sjećanja* Davora Batraca Keksa i urednika Slavka Peršića. Kako sam u to vrijeme rekreativno trčao, smisljeno mi se učinilo dati inicijativu za organiziranjem memorijalnih trka, polumaratona i maratona. Tako se u organizaciji grada Našica od 2012. godine u čast 67 dragovoljaca iz našičkog kraja na dan njihova odlaska put Vukovara 28. rujna 1991. godine trči memorijalna utrka kroz naselja našičkog kraja u dužini od trideset i tri kilometra. Iako oznojen, s bolovima u mišićima i u ritmičnim koracima, nastojao sam na kreativne načine izmamiti sjećanja veterana-trkača, ali i njihove djece ili prijatelja. U veteranskim psihoterapijskim grupama nadahnuće i osvježenje u svakodnevnom radu donosili su nam pozvani gosti. Jednom od njih, Srećku Kariću, veteranu 1. gardijske brigade Tigrovi, dogodilo se upravo suprotno. Naime, Karić ne samo da je inspirirao članove grupe svojim sjećanjem na iskustvo kako je preživio trostruko ranjavanje i pogibelj zarobljavanja od neprijatelja, nego je njega rad u grupi inspirirao da kao koscenarist, uz redateljicu Biljanu Čakić, osmisli šestodijelni HTV-ov serijal pod nazivom *Priče o veteranskom uspjehu*. Serijalom se autorski dvojac dao u potragu za veteranima koji su nadvladali traumu, izrasli kao osobe poslije traumatičnih događaja Domovinskog rata i razvili neke druge karijere.

Disciplinirano zamagljivanje transformacijom pozicije iz psihijatra/psihoterapeuta prema antropologu/etnografu očitivalo se kad sam kolegama psihijatrima predstavljao heuristički potencijal proživljenog iskustva, u psihijatrijskom kontekstu psihotraume, nakon

čega su sudionici komentirali kako je „Božo promašio temu i govori o nečemu što nema veze sa psihijatrijom“, a u drugoj izlaganju su prekinuli moju prezentaciju pravdajući „... istekom vremena.“ Metodološke pozicije takve participacije u navedenim društvenim angažmanima odudarale su od medicinski uvriježenih i uobičajenih za moju primarnu struku, a svojim rakursom su se bližile participativnim aspektima etnografske metode, čime je rakurs moje metodološke pozicije klizio iz psihoterapeutske u etnografsku. Navedene raznolike prakse inspirirane sjećanjima oživotvorili su prošlost u sadašnjosti sudionika Bitke, kad su još kao djeca ili mladi razvijali sposobnost preplivavanja Dunava, četrdesetosmosatnog izviđačkog snalaženja preživljavanja u šumi, skakali s trećeg kata nedovršene kuće na hrpu pijeska, dječjim igrama *partizana i Nijemaca, kauboja i Indijanaca* i čeličenjem u kvartovskim tučnjavama. Potom su to bile prakse kako komunicirati u kriznim i(li) životno ugrožavajućim situacijama prije Bitke ili se tijekom same Bitke i uspješno se snaći u okruženju neprijatelja, izvlačiti ranjenog ili mrtvog suborca pod neprijateljskom vatrom. Na koncu, prakse sjećanja bile su nadahnute kreativnošću u pauzama između borbenih akcija kad su branitelji pisali pjesme, snažili se humorom na vlastiti ili tuđi račun, ubacivali se radio vezom na 'originalnoj' ekavici i smišljali različite smicalice kako nadmudriti neprijatelja te se prisjećali predratnih vremena bezbrižnosti. Isto tako, pregledavanje video materijala i analiza fotografija kao moćnih vizualnih svjedoka sjećanja te sačuvani predmeti iz srpskih koncentracijskih logora provokativno su evocirali prošlost. Interpretativna praksa na predavanjima i interakcija sa sudionicima radionica 'brusila' je moje teorijske perspektive i približavala me etnografskom promišljanju. Moje očekivanje stupanja u istraživanje za potrebe doktorskog studija iz područja etnologije i antropologije bilo je usmjereno dominantno na etnografsko promišljanje naracija, preživljenja i otpornosti, 'ovdje i sada' u sadašnjosti koje su se dogodile 'tamo i onda', u prošlosti, u Vukovaru 1991. ili u logorima 1992. godine. Pod utjecajem psihoterapeutske prakse i javnih nastupa na tribinama i radionicama, za mene potpuno nepoznato područje etnologije i kulturne antropologije, oživljavalo je uočavanjem metodoloških sličnosti između psihoterapeutske pristupa i etnografskog pristupa. Dodirne točke systemske psihoterapije i postmoderne etnografije uočavaju se u odustajanju od moći autoriteta te na interpretativnoj hermeneutičkoj praksi na temeljima participativne etike.⁷ Relativno brzo stupanje u humanističko disciplinarno područje kulturne antropologije otvorilo je neke sasvim nove perspektive u promišljanju kulturne traume, viktimizacije, studija sjećanja, življenog iskustva i metodologije etnografskog istraživanja. Podatci s kojima sam baratao u istraživanju kao psihoterapeut pokazivali su etnografski potencijal. Evokacija sjećanja preživjelih sudionika

⁷ Detaljnija eksplikacija slijedi u metodološkom poglavlju.

Vukovarske bitke čine ovo istraživanje drugačijim od dominantnih medijski posredovanih viktimizacijskih diskursa asociranih uz Vukovarsku bitku. Etnografsko promišljanje življenog iskustva ne leži u potrebi dokazivanja istine niti u priklanjanju pozicijama oblikovanim dominantnim viktimizacijskim diskursima o Vukovaru.

U ovom kulturno-antropološkom istraživačkom radu predmet interesa neće biti pitanja zašto je baš grad Vukovar devastiran? Neće biti ni faktografski važniji datumi za obranu grada, ni arhivski izvori o obrani grada, ni povijesne, vojne ili obavještajne analize Vukovarske bitke. Isto tako, neće me zanimati ni pitanje je li Vukovar bio 'prodan', 'izdan' ili se mogao spasiti slanjem dodatnih hrvatskih obrambenih snaga? Također, plod mog interesa nije pitanje je li Hrvatska mogla pružiti više u apokaliptičnu jesen 1991. godine za obranu Vukovara? Ovim radom nastoji se oslikavati anatomija raznovrsnih političkih, povijesnih, obavještajnih i medijskih diskursa umreženih praksi sjećanja. Zanima me kakve se prakse sjećanja međuprožimaju između dominantno viktimizacijskih provenijencija medijskih reprezentacija Vukovarske bitke s naracijama osobnih sjećanja pojedinaca iz prošlosti i njihovog življenog iskustva svakodnevice. Ovim se radom želi ispitati njihov međusobni odnos i načini kako se življeno iskustvo usidrava u krajolike prošlosti i sadašnjosti reprezentacija Vukovarske bitke. Drugim riječima, cilj je ovoga rada interpretirati stvaranje praksi sjećanja na Vukovarsku bitku, temeljem raznovrsnih diskursa smještenih između medijski posredovanih reprezentacija diskursa viktimizacije i življenog iskustva preživjelih. Svim tim pitanjima i dilemama pristupam iz perspektive etnografije i problematiziram ih kao čvorišta u kojima analiziram položaje i odnose moći dominantnog viktimizacijskog diskursa sa življenim iskustvom sudionika Vukovarske bitke. Navedeni cilj kontekstualizirat će se pregledom, analizom i interpretacijom dosadašnjih istraživanja iz različitih disciplinarnih područja: vojnog, povijesnog, književnog, publicističkog ili knjiga svjedočanstava preživjelih. Potom ću teorijski kontekstualizirati etnografsko istraživanje uvođenjem metodološkog okvira, etike i terena istraživanja te analizom traume i kulturne traume i studijama sjećanja. Potom ću analizirati medijske reprezentacije Kolone sjećanja od utemeljenja 1992. godine do danas koje iskrsavaju oko datuma 18. studenoga. Nakon toga ću analizirati i interpretirati intervju sa sudionicima Bitke za Vukovar, sugovornicima u etnografskom istraživanju. Na kraju ću etnografski istražiti i analizirati Kolonu sjećanja 18. studenoga sudjelovanjem u Koloni kroz uzastopne tri godine 2019., 2020. i 2021. godine temeljem metodološkog pristupa studijama sjećanja i koncepcija življenog iskustva. Optika Vukovarske bitke, pored kanoniziranih prikaza u vizuri nacionalističkog diskursa i pozitivističke intonacije povijesnih, političkih, pravnih, vojnih ili medijskih diskursa, nezanemarivo evocira sjećanja preživjelih sudionika Vukovarske bitke u proteklih nekoliko desetljeća. Mnoga svjedočanstva postala su vidljiva, ispričana, knjige

napisane, dokumentarni filmovi snimljeni. Te osobne naracije ispričane su u kontekstu i funkciji viktimizacijskog aspekta i njene sintagmatske inačice 'pada' Vukovara i vječnog perpetuiranja padanja, stalnim povratkom u fiksacijsku vremensku točku 'pada' grada, odnosno okupacije Vukovara na dan 18. studenoga 1991. godine. Ovo će istraživanje pokušati problematizirati postoje li drugačije interpretacije medijski posredovanih sadržaja i etnografskog istraživanja osobnih sjećanja i življenog iskustva svakodnevice sugovornika. Takvim istraživanjem ono želi propitati postoji li mogućnost stvaranja alternativnih Vukovara (množina) takvih praksi sjećanja koje predstavljaju smjer i prema nadi, ohrabrenju ili humoru.

Diskurzivna analiza medijskih reprezentacija i življenog iskustva preživjelih u ovom radu inspirirana je teorijskim perspektivama suvremenih studija sjećanja poput pitanja pojedinačnog i kolektivnog pamćenja (Halbwachs 1992), mjesta sjećanja (Nora 1996), komemorativnih praksi (Connerton 2004), predmeta koji su oživljavali prošlost kao figure sjećanja (Assmann 2001) ili tehnologije sjećanja (Sturken 1997; Plate i Smelik 2009), koncepcijama protusjećanja i protupovijesti (Foucault 1977), psihotraume i genealogije posttraumatskog stresnog poremećaja (Fassin i Rechtmann 2009), studija kulturne traume s teorijskim razumijevanjem da su čitave zajednice traumatizirane, a ne samo individue (Alexander et al. 2004). Dotadašnja paradigma objektivne datosti koja je pojedince smatrala posredovateljima kulturnih sadržaja, a ne graditeljima kulture (usp. Frykman i Löfgren 1987), otvorila je prostor promišljanju kako zajedno sa su-govornicima, kazivačima suoblikovati istraživanje u kojem će oni aktivno participirati i biti su-autori istraživanja. Doprinos takvoj participaciji i suautorstvu upotpunjeno je organiziranjem drugog susreta istraživača i istraživanog. U takvom susret omogućena je autorizacija i potencijalna reinterpretacija postojećih tekstualnih proizvoda. Takva praksa utemeljena na konceptima kolaborativnosti i refleksivnosti inspirirana je zbornikom *Pisanje kulture* 1986. godine uredničkog dvojca Jamesa Clifforda i George Marcusa, pri čemu dominantan fokus postaje subjektivni doživljaji svijeta i značenja. Tako se, u spomenutom Zborniku Stephen Tyler referirao na postmodernu etnografiju (Tyler u Clifford i Marcus 1986), a James Clifford na parcijalne istine (Clifford u Clifford i Marcus 1986). Stoga su epistemološke pretpostavke ovog rada na temeljima odmicanja od dominantnih kanona objektivistične znanosti u smislu sistematične nužne činjeničnosti, istinitosti, dokazivosti i cjelovitosti, prema fokusu na lokalno, multivokalno, nedovršeno, parcijalno i subjektivno (Clifford i Marcus 1986). Ovaj rad tako ima za cilj analizu reprezentacija multiplih stvarnosti koje međusobno koegzistiraju.

2. TEREN, METODOLOGIJA I ETIKA ETNOGRAFSKOG ISTRAŽIVANJA

2.1. TERENSKO ISTRAŽIVANJE BITKE ZA VUKOVAR

Iako sam kao i velika većina građana Bitku za Vukovar⁸ promatrao kroz prizmu svakodnevnih televizijskih slika, zvukova i emocija koje su bile asocirane uz jesen 1991. godine, tek petnaest godina nakon toga, točnije sredinom 2000-ih, po prvi sam puta zapravo 'opipao' teren⁹ Vukovarske bitke kao potencijalni izvor istraživanja. Naime, tada sam po prvi puta u rukama imao knjigu Davora Runtića *Tako smo branili Vukovar* (1994). U knjizi je autor predstavio raznovrsne naracije sudionika Bitke za Vukovar pozicionirane u osobnim, obiteljskim ili nacionalnim povijestima. Ta je knjiga u meni pobudila interes za moje kulturno-antropološko istraživanje jer sam u njoj po prvi puta pronašao, u formi osobnih priča, pozitivne emocije sudionika Bitke za Vukovar koje su često izostajale u službenim narativima. Pored dominantnog diskursa ratne traume i viktimizacije te su priče za mene bile otkriće jer su u kontekstu Bitke za Vukovar pored dominantnog diskursa unosile, bar meni do tada nepoznata, različita sjećanja na kreativnosti, poduzetnosti, inicijativnosti, zajedništva, suradnje, domišljatosti, žilavosti, hrabrosti, empatije, humora i ljubavi. Potencijal je ovih sjećanja na prošlost i življenih iskustava u sadašnjosti za mene predstavljao izazov, dok je raščlanjivanje i potom međusobno prožimanje istih, imalo teorijski i metodološki potencijal mogućeg aplikativnog etnografskog terenskog rada.

Što je 'teren' za mene i kako je u početku izgledalo moje terensko istraživanje? U suvremeno doba uz pomoć interneta, društvenih mreža, kanala i komentara na forumima tek početkom pisanja ovoga rada postao sam svjestan da je moje problematiziranje terena započelo davno prije mojih prvih virtualnih šetnji beskonačnim prostorima interneta, satima pregledavanja video zapisa, fotografija, čitanjem literature od slučajnih novinskih članaka, stručnih publikacija, knjiga, monografija, dokumentarnih emisija ili čitavih dokumentarnih serijala prikazivanih u nekoliko sezona koji su istraživali Bitku za Vukovar. U svoj njenoj šarolikosti, Vukovarska je bitka bila točka u kojoj su se ispreplitala raznolike reprezentacije prošlosti, življena iskustva sadašnjosti i vizije budućnosti. U početku je moj etnografski teren Vukovara bio deteritorijaliziran (Gupta i Ferguson 1997), čime se postavilo pitanje gdje je ta

⁸ Pod sintagmom Bitka za Vukovar kao istoznačnicu koristim i Vukovarska bitka.

⁹ Opipavanje terena zapravo je značilo neposredno istraživačko iskustvo, na samom terenu, ali i izvan njega.

Bitka za Vukovar koju istražujem danas, kao i koga istražujem (Potkonjak 2014: 18). Prostor događanja odvijao se u mojoj neposrednoj blizini, daleko od Vukovara kao samog lokaliteta. Lokalnost koja se konstruirala u mojoj neposrednoj blizini (ibid.: 21) uključivala je tribine, radionice, maratone koje sam katkada inicirao, izložbe logoraških eksponata, pomoć u pripremanju knjiga preživjelih sudionika Bitke za Vukovar i slično. Stoga je lokalnost u smislu izmještenog terena pretpostavljala ne samo zemljopisne lokalitete i kulturne pojave „već *ljude i društvene prostore* koje stvaraju.“ (Čapo Žmegač et al. 2006: 28; Falzon 2020). Teren Bitke za Vukovara time je postao problemski slojevit, višeznačan i u stalnoj mijeni. Mjesto je kao takvo društveni proizvod, nastaje i održava se u interakciji niza aktera, odražava određenu društvenu stvarnost i istovremeno proizvodi stvarnost. Zato mjesto u ovom radu poimam kao koncept određen interakcijama neke zajednice ili grupe koja je u njemu i pomoću njega proizvodi materijalne manifestacije svojega svakodnevnog života koje „... slijedimo u njihovu bivanju (...) i njihove interpretacije vlastitoga svijeta.“ (2006: 28). Mjesto lokalizira i konkretizira etnografsko istraživanje, ali je, isto tako, konstrukt koji se oblikuje kulturnim i društvenim praksama, kulturnim memorijama te samim etnografskim istraživanjem (usp. Čapo Žmegač et al. 2006). Iako je naoko tema istraživanja čvrsto vezana uz fizički teren grada Vukovara, parafrazirajući Hannerza, promjena kroz koju sam prošao nije bila određena samim lokalitetom (lokusom) Vukovara koliko istraživačkim fokusom (Hannerz 2003: 205). Pored Hannertzova teorijsko-metodološkog okvira, za proučavanje je življenog iskustva sudionika Vukovarske bitke značaj zadobila i antropologija kao kritika kulture (Marcus i Fischer 2003) i koncept višeznačne antropologije (Falzon 2020). Naracije sjećanja i življeno iskustvo preživjelih iz Vukovarske bitke, za mene do tada prešućeni i nevidljivi teren, ne propitan, ali analitički i interpretativno relevantan, preobražavao se od kurioziteta medijskih natpisa u relevantno područje istraživanje. Zašto je tomu tako? Zato što naracije sjećanja i življena iskustva nisu nikad cjelovita iskustva, već uvijek fragmentarna sjećanja pojedinaca koja su u mojem slučaju podčinjena raznolikim diskursima i pozitivistički intoniranim reprezentacijama koje su ciljale prema jednoj istini. U pokušaju razumijevanja navedenih življenih iskustava antropolog Tim Ingold problematizirao je istraživanje življenog iskustva. Za njega ono podrazumijeva bivanje sa sugovornicima, učenje iz njihovih unikatnih životnih iskustava i potom interpretacija tog življenog iskustva na našim teorijskim postavkama (usp. 2018: 10). Ingold nas poziva da obratimo pažnju uočavanjem onog što naši sugovornici rade i slušamo ono što govore (usp. ibid.: 11). Time, umjesto da mi proučavamo njih, mi učimo s njima i od njih (usp. ibid.). Hongkoški sociolog Wing Chung-Ho smatra da je življeno iskustvo moguće analizirati i interpretirati jedino „... kad je reflektirano izvana“, jer se „... ne može izravno proučavati.“ (2019: 12). U kontekstu ovog rada pitanje distinkcije između 'vanjskog' i

'unutarnjeg' nije stavljalo naglasak na pitanje koje je u antropologiji apsolvirano kroz kategorije emskog i etskog, već se rad fokusirao na odnos sjećanja i utjelovljenog iskustva, pri čemu su navedene kategorije uvijek nužno isprepletene. Zaključno, kanadski teoretičar Max van Mannen problematizirao je vremensku dimenziju življenog iskustva. On razumije življeno iskustvo kao parcijalno i posredno, oblikovano na razmeđu prošlosti i sadašnjosti. Takvo razumijevanje življenog iskustva je znanje koje je u neprestanoj mijeni spram prostora i vremena (usp. 2016: 36). Takav se zaključak nadovezuje i na rad finske antropologinje Paula Saukko koja je u svojoj knjizi *Doing Research in Cultural Studies: an Introduction to Classical and New Methodological Approaches* (2003) življeno iskustvo problematizirala s pozicije etnografskih istraživanja. Ona smatra da je etnografija tragala za metodama proučavanja življenog iskustva ljudi „... koji bi bili pravedniji do načina u kojem ljudi vide sebe i svoje svjetove.“ (2003: 57). Drugim riječima, Saukko je adresirala potrebu za razvijanjem takve metodologije koja će „... nastojati biti vjerna življenim perspektivama ljudi“, pri čemu priznaje da ih „... nikada ne možemo shvatiti 'objektivno'.“ (ibid.) Saukko je zaključila, referirajući se na Maso (2001), kako su „... nova etnografska istraživanja prisvojila fenomenološku metodu u analiziranju iskustava drugih ljudi, reflektirajući koliko su slični ili različiti od naših vlastitih.“ (ibid.). U kontekstu ću ovoga rada življeno iskustvo sugovornika analizirati u ključu etničkih, rodni i klasnih perspektiva, potom prostora, tjelesnog pamćenja i predmeta koji pobuđuju afektivni doživljaj svijeta, u manifestaciji taktika preživljenja i osmišljavanja života u ratnom i poslijeratnom kontekstu. Stoga, življeno se iskustvo u ovom radu problematizira kao nešto što nije dovršeno u prošlosti, već ga razumijem relacijskim, fluidnim i oblikovanim kontekstima koji mu udahnuju život kroz sjećanja. Deteritorijalizirani teren Bitke za Vukovar vrlo je često započinjao neformalnim druženjima s osobama čiju sam relevantnost za ovo istraživanje tek naknadno uvidio pa je slijedom toga i moje naknadno uključivanje diktafona konstituiralo 'terene' koji su se odvijali pred mojim očima u najneočekivanijim situacijama. Življena su se iskustva rasplitala u emotivno vrlo intenzivnim trenucima: prilikom bučnih obilježavanja raznih obljetnica proslava koje su uvijek prisjećale na povratak suboraca iz srpskih koncentracijskih logora ili u emotivno intenzivnim naracijama vrlo često popraćenima uz suzne oči veterana-predavača nakon što je doživio zahvalnost slušatelja. U takvim terenima moja uloga istraživača više nije podrazumijevala sigurnu distancu koju je insinuirala percepciju mene kao psihijatra i psihoterapeuta (unatoč opetovanim objašnjenjima mog novog status etnografa i doktoranda). Ona je vrlo često podrazumijevala emotivna uključenja u 'zajednički cilj', življeno iskustvo sudjelovanja u Domovinskom ratu ili zahvalnost za sudjelovanje u maratonu kojim se obilježavala jedna od obljetnica. Dobro oznojen na 18. kilometru memorijalnog maratona više nisam bio samo istraživač, oboružan diktafonom u potrazi za 'objektivnim' znanjem, već i

sudionik i 'jedan od' kojemu je naizgled neuobičajen i u očima mojih sugovornika vrlo često 'neznanstven' oblik participacije omogućavao uvide u drugačija viđenja Bitke za Vukovar. Problematiziranje prividnih binarnih pozicija liječnika i pacijenta i objektivizacije znanja aktualizirala je danska klinička psihologinja Agnes Ringer u svom radu „Researcher-participant positioning and the discursive work of categories: Experiences from fieldwork in the mental health services“ (2013). Oslanjajući se na poststrukturalni metodološki okvir kvalitativnog istraživanja autorica je provela etnografsko istraživanje u Danskoj u kojem je zaključila kako su binarne kategorije liječnik-pacijent i normalnost-patologija „... djelovali kao norma u svim interakcijama sa sugovornicima.“ (2013: 15). Što znači da kad se kao istraživačica željela približiti pacijentima pozicionirana je u njihovim očima kao 'najmanje osoblje' (eng. *least staff*), a u očima osoblja kao 'najmanje pacijent' (eng. *least patient*). (usp. *ibid.*). Iako ovakav bolnički kontekst, kao i pozicije liječnika i pacijenta nisu odlikovale moje istraživanje, moj je etnografski pristup često bio asociran s mojim formalnim zanimanjem pa je jedna od osobina ovog rada blijeđenja takvih prividno čvrsto normiranih domena i fluidan karakter moje istraživačke pozicije. Moja je metoda bila prilagođena trenucima i pretpostavljala je moje uključivanje i prelaženje klasičnih objektivnih granica istraživanja očekivanih u jasno pretpostavljenoj i očekivanoj formi znanstvenog istraživanja. Takva vrsta svojevrsnog proto-istraživanja na terenu bila je koncipirana prije upisa na doktorski studij. Stupanjem na Poslijediplomski studij Humanističkih znanosti, točnije smjer etnologije i antropologije, formalizirani teren s diktafonom u ruci i pripremljenim upitima postao je dio etnografskog istraživanja dokorskog studija. Temelj takvog istraživanja bilo je povjerenje koje sam razvio s potencijalnim sugovornicima u svrhu plodonosnog istraživačkog rada. Pitanje povezivanja s preživjelim iz Vukovarske bitke prošlo je dugi put iz moje hobističke faze istraživanja do dokorskog studija. U članku „Ethical aspects of research on psychological trauma“ autora Dana J. Steina i suradnika (Stein et al. 2000), istaknuta je važnost da se „... istraživači blisko povežu sa zajednicom kako bi jasno prenijeli ciljeve istraživanja i njegove potencijalne rizike i dobrobiti.“ (Stein et al. 2000: [s. p.]). Građa koja će biti osnova diskurzivne analize sjećanja na rat i življenog iskustva svakodnevice prikupljena je kraćim višekratnim odlascima na teren. Upravo ti kraći višekratni susreti odražavali su postupnu izgradnju povjerenja pri čemu je formalni ton istraživanja sadržavao i uključivanje diktafona i provođenje polustrukturiranih intervjua sa sugovornicima. Postavljanje diktafona kao 'slušatelja' u međuprostor našeg sugovorničkog dijaloga bilo je na momente samo po sebi problematično. Naime, uključivanje diktafona u etnografskom istraživanju otvorilo je potrebu pregovaranja za poziciju dodatnog 'slušatelja' i snimatelja naših razgovora. S nekim sugovornicima sam u početku pregovarao oko funkcije diktafona i značaja audio zapisa za ovo istraživanje kao i budućih transkripata. S

drugima je diktafon ostao potpuno neprimijećen te njegova pozicija nije bila reflektirana, s trećima nisam uopće uspio uključiti diktafon jer sugovornici to nisu željeli. Na kraju, anegdotski s jednom sugovornicom cijeli je intervju protjecao tako da je diktafon fizički bio pored nas, ali nije bio uključen! Unatoč prizvuku formalnosti, intervjui su se često nastavljali razgovorima i druženjima s tim ljudima u kafićima bez uključenog diktafona, osluškivanjem o čemu govore u situacijama koje nisu klasično istraživačke. Pitanje granica oko uvjeta istraživanja mijenjale su se u hodu, prilagođavale istraživačkim situacijama, nerijetko uključujući bilježenja čija se dokumentarna vrijednost nije samo ogledala u snimanju glasa. Tako, primjerice, sudjelujući u Koloni sjećanja 2019. godine, uz žamor hodočasnika, zaustavio sam se pod zvučnikom Hrvatskog radija Vukovar s kojeg odjekuje dramatičan, prodoran glas Siniše Glavaševića. Nekako u isto vrijeme ruku mi je pružio jedan od sudionika, moj znanac koji je započeo kraći dijalog sa mnom. U tom sam se trenutku našao 'razapetim' između potencijalne građe proizašle iz razgovora, komemorativnih evokacija prošlosti u samoj Koloni te aktualnog ovdje i sada iskustva sadašnjosti. Komu pokloniti pažnju? Što mi je istraživački relevantnije u tom trenutku? Ispreplitanje zvukova, glasova i svjedočanstvo rezultiralo je na trenutke mojom istraživačkom zbunjenošću i konfuzijom, no u metodološkom smislu je pretpostavljalo iznalaženje načina kako 'izmiriti' istraživačke situacije te pristupiti istraživanju kulturne stvarnosti uzimanjem u obzir raznolike perspektive.

Prijetvornost terena u jednom je trenutku uključivao provođenje intervjua pod paskom diktafona, a u drugom trenutku je završavao u neformalnim druženjima s osobama koje sam intervjuirao. Takvom je otvorenom interakcijom društvena skupina postala (su)stvaratelj i terena i cjelokupnog istraživanja (Čapo Žmegač et al. 2006: 34), a onda i (iz)graditelj kulturnih sadržaja (usp. Frykman i Löfgren 1987). Uvažavajući refleksivnost istraživačke situacije, upravo su me istraživani vodili i usmjeravali na nove sugovornike istraživanja, sudionike Bitke za Vukovara te su tako i sami sudionici istraživanja (su)kreirali dinamiku terenskog istraživanja. Teren se tako konstruirao interakcijom dinamične i fluidne promjene odnosa i ravnoteže te prepoznavanja razlike između istraživača i istraživane društvene skupine (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 33), odnosno terenski se rad ostvarivao kao interaktivno i intersubjektivno stvaranje značenja (usp. Rabinow 1977: 151; Hastrup 1992 prema Čapo Žmegač et al. 2006: 33). Ispreplitanje etnografije, teorijskih refleksija antropologije i autobiografskih momenata, uzajamno su oblikovali parametre mojeg istraživačkog pristupa.

Jedna od posebnosti mojeg antropološkog istraživačkog iskustva jest i moje odvajanje od poznatog prostora gdje sam živio i radio prema susretu s osobama u neformalnim, nerijetko nepredvidljivim situacijama na lokacijama koje su do tada ostajale izvan mog djelokruga. Taj

boravak izvan poznatog prostora (Potkonjak 2014: 17) koji je utjelovljavao moje terensko iskustvo, dodatno me ispunjavao motivacijom za kontekstualnim i situacijski potaknutim razumijevanjem značenja traume, gubitka, preživljenja ili otpornosti. Svaki odlazak u Vukovar ali i druge lokalitete gdje su se nalazili moji sugovornici, bio je obilježen i dozom avanture, odmakom od svakodnevice, izlaskom iz dnevne rutine i susretu s nečim novim (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 31). Iako su teme intervjua bile obilježene tematikom stradanja, obiteljskih gubitaka i životno traumatičnih iskustava, često sam se iz Vukovara vraćao obogaćen, 'napunjenih baterija' i gotovo svaki puta ostajući iznenađen prikupljenim novim naracijama sjećanja na prošlost i življenog iskustava svakodnevice. Teren Bitke za Vukovar stoga „... ne podrazumijeva omeđenost društvenih i kulturnih prostora, jednim fizičkim prostorom.“ (ibid.: 28), već je obogaćen širim iskustvima i sjećanjima kojima je Vukovarska bitka bila konstitutivni moment: iskustvo proboja (prostor između Vukovara i Vinkovaca), koncentracijskih logora u Srbiji 1991.-1992. godine, ali i sjećanja na trenutke zatočenosti u podrumu tijekom ratnih opasnosti kad su brojne neobične situacije nastojale učiniti 'nenormalnost' situacije podnošljivom. Tumačenje različitih situacija u vrijeme opsade Vukovara, ali i nakon nje, te naracija sjećanja prošlosti i življenog iskustva sadašnjosti, njihove nevidljivosti i prešućenosti u usporedbi s dominantnim interpretacijama, konstituirali su fluidni karakter terena, njegovu problemski orijentiranu okosnicu kao i metodološku specifičnost.

2.2. METODOLOGIJA ZNANSTVENOG ISTRAŽIVANJA KULTURNE TRAUME

Ljetna večer na terasi kafića *Mustang* na Trpinjskoj cesti u Borovu Naselju, ležerna atmosfera uz netom otvoreno hladno pivo oživjelo je sjećanje sugovornika na traumatične dane predaje i zarobljavanja u Borovu Naselju 19. studenoga 1991. godine. Sjećanje koje gotovo hladnokrvno prepričava započinje motivom neprijateljskog vojnika s nožem u zubima koji je želio provaliti u autobus i, kako to sugovornik navodi, ubiti izgladnjele, neispavane, traumatizirane hrvatske zarobljenike, vojnike i civile. Sugovornik se prisjećao svakodnevnih borbenih traumatičnih iskustava, dugotrajne opsade grada i odlaska na višemjesečne robiju logoraškog života u Srbiji. On gotovo bez emocija oslikava svoju odcijepljenost od traumatičnog emotivnog doživljaja stravičnih iskustava. Povjerenje koje smo postupno razvijali uvelike je uvjetovano višekratnim susretima koji su 'omekšali' eventualno nepovjerenje prema mom istraživačkom cilju. Takvi susreti olakšali su breme moje istraživačke pozicije koja je iz perspektive mog sugovornika uvelike bila određena nagovještajem doktorskog istraživanja. Takvom etnografskom praksom koja se prilagođavala potrebi terena, postajao sam katalizator oživljavanja sjećanja koja su navirala i nakon samog terena inicirajući komunikaciju sa sugovornikom. Zauzimajući takvu istraživačku poziciju u kojoj je istraživani sugovornik ekspert¹⁰ za svoje iskustvo, a istraživač u toj zajedničkoj istraživačkoj poziciji doprinosi stvaranju konstruktivnog ozračja i atmosfere. Neizbježnost refleksivnosti u takvom dijaloškom procesu, derogiranje vlastitog autoriteta i eksperimentalno davanje prednosti proučavanima na tragu je Cliffordove dijaloške ili multi-vokalne antropologije (1986: 51). Ipak, nakon nekoliko popijenih gutljaja piva, ali i sjećanja na ratnu traumu, sugovornik mi je otkrio da je moj slučajni spomen posjeta Memorijalnom vojnom muzeju u Vukovarskoj vojarni njemu oživio sjećanja i mnogo više od toga. Tom mi je prilikom spomenuo kako je sačuvao pozamašnu kolekciju predmeta iz logoraškog života u kaznionici u Sremskoj Mitrovici. Predmeti su sačinjavali odjeću, ručno izrađene krunice, kockice za jamb, igrače karte te pisma bližnjima upućenih preko Crvenog križa. Upravo sugovornikovi predmeti činili su temeljni korpus izložbe logoraških predmeta koju smo naknadno organizirali u Belišću¹¹. S druge strane, sugovornik je svojim eksponatima otvorio put mojem problematiziranju sjećanja kroz etnografsku metodu

¹⁰ O ekspertnosti pacijenata pisali su američki psihoterapeuti Harleen Anderson i Harry Goolishian (1992). S nekim sugovornicima ostvarene su prakse sputništva na putu zajedničkih oblika suradnje na drugim poljima društvenog angažmana Vukovarske bitke.

¹¹ Izložba je organizirana u sklopu programa *Vukovar 1991. u Belišću 2012.* Izložba je otvorena 16. studenoga 2012. godine u Belišću u predvorju zgrade gradske uprave. Autorica izložbe bila je prof. Marija Jelkić.

polustrukturiranog intervjua. Naime, tijekom istraživanja za potrebe ovoga rada zatražio sam od svojih sugovornika da prilikom dolaska na intervju odaberu predmete koji ih podsjećaju na Vukovarsku bitku. Početni istraživački kriterij rigoroznosti odabira tri predmeta za jedne uopće nije predstavljao problem jer nisu imali niti jedan predmet iz istraživnog perioda. Druge je, pak, stavio u situacijsku anksioznost jer su se trebali odlučiti za tek tri predmeta. Vodilja u odabiru bila je intenzitet sjećanja i značaj predmeta u relaciji prema nekoj važnoj osobi na koju se odnosi. Za jednog je sugovornika predmet oživio slike mjesta sjećanja logoraškog iskustva poput plavog mede. Ili u drugom primjeru, predmet je pobudio snažnu emociju budući da je ostao jedina spona dva brata, poput preuzetog križića u sjećanju na zadnji njihov susret u Vukovarskoj bolnici. U intenzivnosti istraživačkog trenutka i provođenja samih intervjua, fotografiranje predmeta koji su oživljavali sjećanja je izostalo. Naime, traumatična sjećanja o kojima su govorili moji sugovornici toliko su definirala trenutak, da sam smatrao neumjesnim inzistirati na prekidanju intervjua fotografiranjem predmeta, a kasnije s protekom od nekoliko godina sami sugovornici predmete više nisu nalazili.

U ovom radu metoda analize diskursa pretpostavlja analizu polustrukturiranih intervjua sugovornika, analizu medijskih reprezentacija Vukovarske bitke od 1992. do 2020. godine te etnografsko istraživanje Kolone sjećanja u periodu između 2019. i 2021. godine. S obzirom na isprepletenost raznovrsnih društvenih sfera i konteksta u kojima se artikuliraju različite prakse sjećanja na Vukovarsku bitku, analiza će nužno uvažiti interdiskurzivnost kao odrednicu koja oblikuje raznovrsne diskurse, njihove dodirne točke i efekte kreirane u različitim situacijama. Time će se različite istraživačke tehnike korištene u ovom istraživanju usložniti u metodološki okvir unutar kojeg je moguće razumjeti kompleksnost praksi sjećanja odnosno njihove društvene, kulturne, političke, ideološke, rodne i viktimizacijske aspekte. Polustrukturirani intervjui oblikovani su određenim setom pripremljenih pitanja. U istraživanju Steina i suradnika, problematizirajući potencijal korisnosti ili štetnosti strukturiranih intervjua, on je zaključio kako iz perspektive istraživanih „... strukturirani intervjui (...) često se doživljavaju kao podrška (a rijetko kao traumatični).“ (Stein et al. 2000: [s. p.]). U ovom radu i istraživanju polustrukturirani intervju bio je okvirna matrica za vođenje razgovora, fleksibilno se prilagođavajući trenutku izostavljanjem ili postavljanjem dodatnih pitanja. U evociranju sjećanja na prošlost i življeno iskustvo svakodnevice, kontekst intervjua bio je karakteriziran brisanjem granica između istraživanih i istraživača te otvaranjem mogućnosti transformativnosti uloga. Temeljem prethodnih tvrdnji, zapitao sam se: Jesu li akteri mojih istraživanja sugovornici ili kazivači? Kako se mojom transformacijom psihijatra i psihoterapeuta-praktičara u antropologa-istraživača mijenjao odnos s mojim sugovornicima

kad smo skupa uronjeni u kontekst kulturne traume? Kako se mojim metodološkim postupcima mijenjala moja epistemološka pozicija? Kako promjena razumijevanja sebe u odnosu do mojih preživjelih sugovornika omogućuje višeglasje proživljenog iskustva? Dobivaju li oni takvim metodološko-epistemološkim repozicioniranjem istraživanja veću priliku za artikulacijom svog življenog iskustva? Na koji način povezati živopisne opise sjećanja sugovornika i prenijeti ih u etnografski opis kulturne traume Bitke za Vukovar? Odnosno, kako su takve naracije drugačije od onih koje su nastale tijekom održavanja intervjua uživo?

Sljedeći će metodološki postupak biti kritička analiza diskursa. U ovom odjeljku odredit ću se prema pojmovima diskursa, analize diskursa i kritičke analize diskursa. Potom ću pokušati prikazati kako povezujem metodologiju kritičke analize diskursa s praksama sjećanja na Vukovarsku bitku. U razumijevanju navedenih pojmova poslužit ću se djelima autora Dušana Ristića *Granice Diskursa* (2018), potom u Zbornicima publiciranim člancima Ruth Wodak „What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments“ (2001) i „Introduction discourse – important concepts and terms“ (2008) i Teuna van Dijka „Multidisciplinary CDA - a plea for diversity“ (2001a) i „Introduction: What is Critical Discourse Analysis?“ (2001b) te Michelea Foucaulta *'Society Must Be Defended': Lectures at the College de France 1975-1976*. (2003). Pojam diskurs može značiti „... bilo što od povijesnog spomenika, mjesta sjećanja, politike, apolitične strategije, naracije u ograničenom ili smislu pojma, teksta, razgovora, govora, konverzacija vezanih uz temu i jezika per se.“ (Wodak 2008: 1). Kod razumijevanja pojma diskurs rijetko nalazimo na sustavne definicije i operacionalizacije ovih pojmova, a još rjeđe se ti „... pojmovi primjenjuju na izričit i dosljedan način.“ (ibid.: 1). Iako je pojam diskursa primijenjen u nizu različitih disciplina poput lingvistike, književnosti, politike i kulture, u ovom radu on će biti shvaćen iz filozofske i sociološke perspektive kao medij moći i ideologije. Drugim riječima, diskurs se u ovom radu odnosi na govorno izražavanje ideologije, kao vidik „... 'bojnog polja' društva u kojem se odvijaju borbe za moć.“ (Ristić 2018: 58). Značajan doprinos razvoju značenja pojma diskurs došlo je nakon niza znamenitih izlaganja Michele Foucault na College de France (2003). Nakon svoje ranije strukturalističke faze u kojoj je proučavao arheologiju znanja, on je u svojoj poststrukturalističkoj fazi analizirao genealogiju znanja. U toj genealoškoj analizi on je analizu znanja pomakao od istinosno i spoznajne osi prema osi diskursa i moći (usp. 2003: 178). Problematiziranjem hegemonijskih koncepcija dominantnih znanja te posljedičnim marginaliziranjem nevidljivih i zanemarenih i podčinjenih znanja, Foucault je pozicionirao diskurs znanja kao perspektivu intrinzične moći u društvenom i političkom polju. Načini kako funkcioniraju znanja kao perspektive intrinzične moći donosi nam Agnes Ringer u svom istraživanju s pacijentima u psihijatrijskim ustanovama. Ona je, naime, uočila očekivanja

pacijenata da se s njima razgovara isključivo o bolesti, što je njoj ukazalo na „... moć biomedicinskog diskursa u strukturiranju kako pacijenti definiraju sebe u odnosu prema zdravstvenom sustavu.“ (2013: 16). Drugim riječima, dominacijom diskursa o mentalnim poremećajima ostali aspekti osobe, poput obrazovanja, prisjećanja svojih sposobnosti, naracija odnosa s prijateljima obitelji ili hobiji ostaju u govoru nevidljivi, zanemareni i prešućeni. Foucaultovo je stajalište da je pored službenih i legitimiziranih znanja potrebno aktivirati i sva ona druga znanja koja su diskvalificirana zbog svoje možebitne lokalnosti, prividne naivnosti i hijerarhijske inferiornosti (usp. *ibid.*: 9). Zamah analizi diskursa iz perspektive odnosa moći, dominacije, društvenih nejednakosti, kao i pitanje načina njihove reprodukcije u društvu dala je kritička analiza diskursa (usp. Ristić 2018: 197), koja se počela razvijati početkom 1990-ih.¹² Kritička analiza diskursa nije metoda niti teorija, po Teunu van Dijk to je „... vrsta istraživanja analize diskursa koja prvenstveno proučava način na koji se ostvaruje, reproducira i opire zlouporabi društvene moći, dominaciji i nejednakosti tekstem i govorom u društvenom i političkom kontekstu.“ (van Dijk 2001b: 352). Ona je kvalitativna analiza s kritičkim pristupom, metodološki heterogena, izvan okvira rigidnih kategorizacija svojstvenih pozitivističkoj, odnosno objektivnoj znanosti. Termin kritička „... označava napore da se predstave i objasne kompleksnosti društvenih procesa“ (Ristić 2018: 198), također kritička označava i „... pokušaj da se netransparentnost i kontradiktornost društvenih procesa prikaže na transparentan i analitičan način.“ (*ibid.*). Istraživači, tvrdi van Dijk, koji prakticiraju kritičku analizu diskursa razvili su svjesnost o svojoj ulozi, smatrajući da su teorije i analize uvijek društvenopolitički situirane i neizostavno uključuju vrijednosti istraživača. (van Dijk 2001b.: 352). Drugim riječima, obzirom na ultimativnu društvenopolitičku situiranost teorija i analiza, istraživač kritičke analize diskursa odbacuje stav o vrijednosno neutralnom istraživaču. U takvoj 'solidarnosti s istraživanimima', istraživači kritičke analize izražavaju neslaganje i oponiraju nositeljima društvene moći koji zlorabe tekst i govor. Istraživači ne poriču, već eksplicitno definiraju i brane vlastiti društveno-politički položaj. Stoga je kritička analiza diskursa subjektivna i pristrana, a istraživači kritičke analize diskursa su na to ponosni. (usp. van Dijk 2001a: 96).

¹² Kritička analiza diskursa kao mreža znanstvenika pojavila se ranih 1990-ih, nakon malog simpozija održanog u Amsterdamu u siječnju 1991. godine Teun van Dijk, Norman Fairclough, Gunther Kress, Theo van Leeuwen i Ruth Wodak proveli su dva dana zajedno te su raspravljali o teorijama i metodama analize diskursa, a posebno CDA. Susret je omogućio da se svi suoče s vrlo različitim pristupima, koji i danas obilježavaju različite pristupe. U tom procesu formiranja grupe razotkrivene su razlike i istosti. Ono što ih je ujedinilo je istovjetnost programskog načina koji je uokvirio različite teorijske pristupe različitih biografija i škola. Iako su spomenuti znanstvenici ranije u svoji radovima i knjigama publicirali stajališta oko kritičke analize diskursa, sastanak u Amsterdamu odredio je njen institucionalni početak. (usp. Wodak 2001: 4).

U ovom radu ta znanja su sjećanja na Vukovarsku bitku koja će biti podvrgnuta kritičkoj analizi diskursa. U analizi ću pokušati odgovoriti koji su sve diskursi vezani za Vukovarsku bitku prisutni? Zanimat će me postoji li u tim sjećanjima monolitnost ili šarolikost viktimizacijskog diskursa kroz godine? Dolazi li do međuprožimanja sjećanja viktimizacijskog aspekta s drugim diskursima? Postoji li u tim sjećanjima potencijal odmicanja od viktimizacijskog diskursa i usmjerenje prema življenom iskustvu? Predmet kritičke analize diskursa bit će sjećanja koja su zabilježena u medijskim reprezentacijama Kolone sjećanja u posljednjih 30 godina. Isto tako, predmet kritičke analize diskursa bit će etnografsko istraživanje u Kolonama sjećanja te pojedinačna sjećanja sugovornika na prošlost i življeno iskustvo svakodnevice. Pojedinačna življena iskustva su uvijek posredovana društvenim diskursima jer nas definiraju i određuju. Stoga, predmet analize bit će diskursi ili ideologije koji oblikuju način na koji ljudi vide sebe i djelovanja u svijetu (usp. Saukko 2003: 74). Cilj takve kritičke analize diskursa Vukovarske bitke jest donijeti na svjetlo dana ona diskvalificirana i podčinjena sjećanja koja su društveno nevidljiva, prešućena, diskriminirana i delegitimizirana uslijed dominacije službenih i društvenih sjećanja, politika pamćenja i povijest. Vrijednost takve analize je da tako stvoreni novi uvidi i interpretacije, odnosno znanja i sjećanja, funkcioniraju kao protusjećanja. Protusjećanja su ona sjećanja na Vukovarsku bitku koja su do sada bila zaboravljena, nisu dobila priliku da bi ih se prisjećalo niti su do sada postala dio društvenog pamćenja i službenih povijesti. Takvim metodološkim polugama omogućit će se uvjeti za stjecanje uvida i interpretacija praksi sjećanja Vukovarske bitke testiranjem napetosti između diskursa viktimizacije i življenog iskustva sudionika.

Analiza medijskih reprezentacija obuhvaćat će analizu raznovrsne građe poput novinskih članaka, knjiga, vizualnih sadržaja. U tom procesu zanimat će me načini kako su se obilježavale obljetnice okupacije grada od 1992. do 2020. godine. U toj analizi zapitao sam se: jesu li komemoracije i obljetnice bile monolitno strukturirane ili su se transformirale kroz desetljeća? Na koji su način politike pamćenja orkestrirale dinamiku i tijek obilježavanja kroz desetljeća? Potom, koji su sve diskursi dominirali u počecima obilježavanja 1990-ih u usporedbi s 2000-ima? I zaključno, kakav je bio tijek viktimizacijskog diskursa i u kakvim je relacijama bio s drugim diskursima? Odnosno, nalazi li se u medijskim reprezentacijama življeno iskustvo sudionika? Analiza medijskih reprezentacija omogućit će stvaranje interpretativnih zaključaka koji će biti sučeljeni s interpretacijama sjećanja na življeno iskustvo istraživanih. Franck J. Korom, kao urednik Zbornika *An Anthropology of Performance: A Reader* (2013), referirajući se na Kapchana (1995: 479) definira izvedbe (eng. *performances*) kao „... estetske prakse - obrasce ponašanja, načine govorenja, načine tjelesnog držanja – čije ponavljanje smještava izvođača u vrijeme i prostor, strukturirajući individualni i grupni

identitet.“ (2013: 2). Kao urednik u Zborniku Korom donosi različite načine izvedbi, poput: izvedbi u pretpovijesnom razdoblju, potom su to zvučne izvedbe te izvedbe vezane za politički kontekst i turizam. Pored navedenih izvedbi Korom navodi i izvedbe koje utjelovljuju naracije koje su predmet mog istraživačkog interesa (2013: v-vi). U analizi izvedbe etnografskog istraživanja ovog rada sudjelovat ću u Kolonama sjećanja te posjetiti druga mjesta sjećanja u okolici Vukovara. Potom ću organizirati pojedinačne intervjuje sa sugovornicima. Tijekom Kolone namjeravam zabilježiti službeni protokol Kolone sjećanja te fotografirati sudionike, murale, insignije, plakate i zastave. Potom, namjeravam auditivno zabilježiti javno dostupne zvučne proglase ili izlaganja govornika. Zaključno, namjeravam stupiti u kontakt sa sudionicima Kolone po nasumičnom izboru te ih intervjuirati. U organiziranju intervjuja sa sugovornicima vezano za njihova pojedinačna sjećanja na prošlost i življeno iskustvo svakodnevice namjeravao sam se nalaziti samo fizički, ali zbog okolnosti COVID 19 pandemije jedan intervju organiziran je na daljinu preko platforme Zoom. Svakog sudionika intervju sjećanja na življeno iskustvo ću zamoliti da mi odaberu tri predmeta koji ih podsjećaju na Vukovarsku bitku i za nju/njega imaju određena značenja. U analizi izvedbi zanimat će me njihov ton glasa, njihove emocionalne reakcije, mimike i geste. Temeljem takvih praksi s terena planiram učiniti analizu bilješki, transkripata audiozapisa i fotografija kao pretpostavki za stvaranje interpretativnih zaključaka.

U antropološko istraživanje sam ušao s očekivanjima kako ću transponirati svoja iskustva, teorijska znanja i razumijevanje iz psihoterapijske prakse. Naime, tijekom desetogodišnje psihoterapijske prakse iskristalizirali su mi se nosivi koncepti preživljenja i otpornosti za koje sam smatrao da imaju lječidbeni potencijal. Stoga je moja polazišna osnova pristupanja samom etnografskom istraživanju bila u pronalaženju i bilježenju priča preživljenja i otpornosti istraživanih. Na potpuno nepoznato područje kulturne antropologije stupio sam 'uvjeren' da mi je 'jasna' metodološka potka etnografske prakse. Relativno brzo pokazalo se da je stupanje u područje kulturne antropologije otvorilo neke sasvim nove perspektive i omogućilo stasanje novih koncepata koji su produbili moja postojeća znanja, ali i upozorili na etičke aspekte istraživanja otvarajući pitanje odgovornosti i (ne)primjerenosti korištenja građe stečene u ključu psihijatra i psihoterapeuta. Pod utjecajem samog doktorskog studija, proučavanjem autora iz područja studija sjećanja, kulturne traume te metodologije etnografskih istraživanja, moj znanstveno-istraživački rad teorijsko-metodološki pozicioniran je u područje kulturne antropologije i svih etičko-epistemoloških pitanja proizašlih iz ovakvih pristupa. Clifford Geertz, glasoviti američki antropolog, antropologiju vidi kao interpretativnu znanost u potrazi za značenjima. Svojim antropološkim istraživanjima utjecao je na blijeđenje granica

(Geertz 1980: 165) i fluidni protok ideja između različitih srodnih disciplinarnih područja poput lingvistike, filozofije, hermeneutike, semiotike, sociologije i antropologije pridonijevši razvoju interpretativne antropologije kao znanosti koja može odrediti značenja stvari za život. Naime, kao protivnik sveobuhvatnih teorija i ljudskog ponašanja i kritičar antropoloških metoda koje tragaju za univerzalnim istinama, u svome je djelu povezoao kulturu sa semiotikom. Zauzimao se za pomak semiotike od razmatranja znakova kao sredstva komunikacije prema razmatranju znakova kao modusa mišljenja, idioma koje treba interpretirati. U čuvenoj knjizi *Interpretacije kulture (The Interpretation of Culture)* u uvodnom eseju „Podroban opis: prema interpretativnoj teoriji kulture“ kao osnovni metodološki postupak interpretativne znanosti istaknuo je podrobni opis (eng. *thick description*).¹³ Geertz je smatrao kako bi se puka događanja učinila znanstveno elokventnima, potrebno je utkati interpretacije u tkivo etnografije s ciljem da se iz sitnih, gusto tkanih događaja izvuku krupni zaključci (usp. Geertz 1973). Jasnim predstavljanjem moje pozicije u ključu etnografa-istraživača voditelja znanstvenog istraživanja, ranije najavljena etička problematičnost moje pozicije u ključu psihijatra-psihoterapeuta je postala zanemariva. Temeljno pitanje koje se problematiziralo je koji je to dominantni diskurs Vukovarske bitke? Kakva su to dominantna traumatska sjećanja Vukovarske bitke? Postoji li trauma i postoji li viktimizacija te kakva je veza između ova dva procesa? Odvođenje i likvidacije zarobljenika iz kolona nakon okupacije grada, masovna traumatična mjesta sjećanja Vukovara na Ovčari, Veleprometu, Modatexu, Ciglani, Crnom putu, obali Dunava u Borovu Selu i drugdje gdje su počinjeni zločini na stotine brutalno ubijenih zarobljenih branitelja i civila, snažno su utisnuta u kolektivnu svijest Vukovaraca, ali i nacionalnu povijest. Kulturna se trauma Vukovara posebno utvrđuje jer uglavnom nalogodavci i počinitelji takvih zločina nisu kažnjeni. Svakim se obilježavanjem obljetnica utvrđuju javna sjećanja, medijske reprezentacije Vukovarske bitke viktimizacijskog predznaka sublimirane u sintagmu tzv. 'pada' Vukovara. Pri čemu pad ne označava samo formalnu predaju grada neprijatelju malobrojnih branitelja od 18. do 20. studenoga 1991. godine, već se odnosi na transponiranje prošlosti na sadašnjost neprestanim perpetuiranjem medijskih reprezentacija viktimizacijskog predznaka. U tom smislu, intervjui sa sudionicima imali su za cilj oživljavanje i artikuliranje glasova neposrednih individualnih sjećanja iskustava Bitke te su predstavljali heuristični istraživački potencijal. Sučeljavanjem i dovođenjem u stalnu napetost posrednih medijskih reprezentacija pozitivističke intonacije s neposrednim individualnim sjećanjima na prošlost i življeno iskustvo svakodnevice epistemičkim trenjem (Medina 2011: 21) stvaraju se podrobni opisi. Primjenom takve etnografske metodologije u analizi dominantnih službenih sjećanja na Vukovarsku bitku,

¹³ Pojam podrobnog opisa u filozofsku misao 20. stoljeća uveo je 1949. godine britanski filozof Gilbert Ryle (usp. Ryle 1968).

omogućilo mi je razumijevanje slojevitog tkanja etnografskih podataka i antropoloških interpretacija te razumijevanje značenja sjećanja kao i veze s traumom i viktimizacijom. Specifičnost je etnografije u ovom radu osjetljivi istraživački rad s traumatiziranimima. U članku „Vulnerable research: competencies for trauma and justice-informed ethnography“ američki sociolog Taylor Paige Winfield problematizirao je pitanje istraživanja s ranjivim skupinama. On je smatrao da takva etnografija „... sadrži rizike i za istraživane i za istraživače.“ (2021: 22), pri čemu su ti rizici povećani kad su sudionici istraživanja doživjeli intenzivne kumulativne psihološke, fizičke i duhovne ranjivosti (usp. *ibid.*: 1). Smatrajući kako je unatoč uvedenom fokusu na refleksivnost i dinamike moći u drugoj polovini 20. stoljeća potrebno u etnografskim istraživanjima s traumatiziranim „... minimizirati štetu za oboje i istraživača i istraživane.“ (*ibid.*: 22). U tom smislu Page Winfield konceptualizira šest poželjnih kompetencija istraživača, koje uključuju „... samosvijest, usmjerenost na sudionika pristupa, prepoznavanje društvenog položaja, pozornost na traumu, poznavanje profesionalnih ograničenja, efektivne granice i brige o sebi.“ (*ibid.*: 1). Slijedeći ove preporuke, ovo istraživanje s traumatičnim sjećanjima imalo je za cilj držanje čvrstih granica i onemogućavanje uvjeta za razvoj retraumatizacije. Etnografija kao metoda analizira i bilježi svakodnevno iskustvo pri čemu, metodološki gledano, polazimo od promatranja života. Svakodnevno iskustvo etnografske prakse temelji se na opažanju u svrhu pronalaženja sistemskog smisla u svakodnevnim stvarima, u specifičnom kontekst, kako bi se „... otkrio poredak stvari.“ (Milenković 2007: 42). Etnografija se značajno razlikuje od drugih pristupa jer, za razliku od pozitivističkih tendencija i stvaranja velikih teorija, etnografska je metodologija utemeljena na subjektivnom, kvalitativnom iskustvu dijaloga sa sugovornikom. U etnografskom je istraživanju neposredno opažanje konteksta uglavnom 'neopažljivo' i stvar je refleksivnog treninga (usp. Milenković 2007: 41-42). U tom rasplitanju tkanja između posredovanih društvenih pamćenja i neposrednih autobiografskih sjećanja, etnografski zapisi individualnih sjećanja i življenog iskustva sudionika Vukovarske bitke postali su temelj za razumijevanje slojevitosti sjećanja u življenom iskustvu. U kontekstu tako metodološki dizajniranog istraživanja, osobna sjećanja na rat i življeno iskustvo u suvremenosti nisu više bili samo dodatak ili ukras disciplinarnim područjima povijesnih, političkih ili vojnih znanosti, već i sama srž i temelj etnografskog istraživačkog interesa. Paula Saukko je u problematiziranju metodoloških značajki novih etnografskih istraživanja naglasila važnost „... proučavanja dijaloškog pomicanja između 'Ja' znanstvenika i perspektiva 'Drugih' ljudi. Prvi cilj ovog pomicanja perspektiva je osvijestiti osobne i društvene 'prtljage' koje ometaju naše razumijevanje različitih iskustava. Drugo, postajanje kritički svjesni granica našeg vlastitog razumijevanja što potiče osjetljivost ili otvorenost prema moguće radikalno različitim življenim

svjetovima.“ (2003: 57)¹⁴. Drugim riječima, u kontekstu takve otvorenosti odnosa, neposredno opažanje istraživača i istraživanog u etnografskom istraživanju je uvijek povezano s nekom istraživačkom hipotezom, paradigmom ili referencijalnim okvirom. U cirkularnoj stvarnosti istraživanja u kojem sudjeluju istraživani i istraživač konstituira se reflektivnost koja je dugo poznata u antropološkoj tradiciji. Ona je sama doživjela transformacije od njezina inicijalnog poimanja kao ukrasa u pisanju do metodološke implikacije u hermeneutičkom kruženju između dijelova i cjeline. Ipak, tek Zbornikom *Pisanje kulture* (Clifford i Marcus 1986) i razvojem postmodernističke znanosti¹⁵, reflektivnost dobiva na značaju jer je izmještena iz dihotomija subjektivno/objektivno, relativno/univerzalno i kontekstualno/izvankontekstualno te pridonosi konstitutivnoj cirkularnosti teorija i opisa. Srpski antropolog Miloš Milenković smatra kako „... reflektivnost kao samoreferencijalnost, kao samosvijest i kao cirkularna konstituiranost istraživanja i proučavanja postoji još kod Boba Scholtea (Scholte 1974) te podrazumijeva zamjenu 'znanstvenog' (eng. scientific) pristupa, objektivističke perspektive i vrijednosno neutralnosti – hermeneutikom, relativizmom i emancipatorono-normativnom praksom.“ (2007: 37). Drugim riječima, Paula Saukko na reflektivnost gleda kao na „... alat za poboljšanje svijesti o našoj situiranosti, posljedično da budemo prijemčiviji za perspektive koji svijetu pristupaju iz druge pozicije.“ (Saukko 2003: 62). Reflektivnost u ovom istraživanju omogućavala je istraživaču, ne samo senzitivnost na različite spektre opisa proživljenog iskustva sudionika Bitke za Vukovar, već i ulazak interpretacija u kruženje između parcijalnosti iskustva sugovornika te 'cjeline', tj. totaliteta iskustva Vukovarske bitke koja se oblikuje u medijskom prostoru. Time se u kruženju između dijelova i cjeline, između etnografskog opisa i etnografske stvarnosti (Milenković 2007: 34), konstituiraju fenomeni kulturne traume življenog iskustva i viktimizacije. Na tom tragu Saukko tvrdila je da su fenomeni življenih iskustava uvijek isprepleteni s društvenim diskursima i da uvijek treba „... imati na umu uvijek društveno i političko, a nikada nevinu ili univerzalnu prirodu iskustva u bilo kojem istraživanju življenih stvarnosti.“ (2003: 58). Takvo metodološko razumijevanje reflektivnosti smještava

¹⁴ Paula Saukko je oslonjena na epistemološke zasade Zbornika *Pisanje kulture* (Clifford i Marcus 1986) problematizirala kako su 1980-ih postkolonijalne i feminističkih kritike znanstvenih istraživanja, intonirane s pozicija pozitivističkih epistemoloških očista. Za nju su takva znanstvena istraživanja „... često završavala korištenjem življenih iskustva drugih ljudi za opravdanje i dokazivanje nekog od velikih narativa našeg doba.“ (ibid.).

¹⁵ Postmodernistički je pristup u antropologiju došao s pokretom *Pisanje kulture* koji je svoju analitičku oštricu usmjerio prema problematici reprezentacije, naivnog realizma i etnografskog autoriteta. Iako označava prekretnicu u promišljanjima kulture, ovaj pokret pokrenuo je široku debatu koja se nastavila do danas. Promatranje postmoderne etnografije kao kriznog diskursa „odlikuje niz specifičnih problema, koje su autori-zasnivači strateški ili slučajno, s više ili manje uspjeha, rješavali/perpetuirali u različitim fazama transformacije ovog trenda.“ (Milenković 2007a : 77). Lista pitanja nastalih pojavom postmoderne etnografije je duža, a uključuje vrednovanje poetskog i metodološkog karaktera etnografije, njegove poststrukturalističke i postmoderne strane, pitanja poput kritike realizma ili pozitivizma, pitanje autorstvo i autorskog autoriteta.

življeno iskustvo u neraskidivu vezu s društvenim i političkim diskursima. Time se otvara perspektiva artikulacije glasova individualnih, autobiografskih sjećanja i potencijal fragmentiranih sjećanja koja oponiraju nerijetko monolitnom razumijevanju politika pamćenja kojima je ishodište Vukovarska bitka. U nastojanju da se što više bude vjerniji življenom iskustvu, Paula Saukko nam je ukazala da je mnoštvo življenih iskustava i stvarnosti i da proučavanje življenog iskustva i glasova obogaćuje etnografiju na dva načina. Referirajući se na Lincoln i Guba (1985) smatrala je da takva etnografija „... daje 'pošteniji' prikaz fenomena koji se proučava, osvjetljavajući ga iz perspektive različitih 'dionika' (eng. *stakeholders*).“ (2003: 64). Drugo stajalište antropologinje Saukko je da takva etnografija življenog iskustva omogućuje „... suprotstavljanje nekoliko, potencijalno kontradiktornih, življenih stvarnosti, pomaže prevladati iskušenja da se određeno življeno iskustvo smatra istinom o nečemu te pravedno postupaju prema specifičnosti svakog iskustva uz razumijevanje njihovih posebnosti.“ (2003: 65). Saukko time poziva da ničije življeno iskustvo nije 'bolje' ili 'lošije', 'istinito' ili 'lažno', već da raznolika specifična življena iskustava obogaćuju potencijal novih interpretativnih zaključaka. U kontekstu istraživanja provedenih u Hrvatskoj, epistemološke pretpostavke antropoloških istraživanja, kako navodi antropologinja Jasna Čapo, referirajući se na rad Maje Povrzanović (1992a), protresla je devedesetih godina prošlog stoljeća etnografija ratne svakodnevice (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 17). U tom kontekstu posebice je značajna refleksivnost istraživača u odnosu na istraživanog i s tim u vezi neizbježno konstituiranje znanja u iznimnom društvenom i povijesnom trenutku obilježenim hrvatskim obrambenim ratom za neovisnost i nestabilnim poračom (ibid.: 17). Istraživanje sjećanja u knjizi *Fear, Death and Resistance: an Ethnography of War: Croatia 1991-1992* (Prica et al. 1993) odnosi se na razdoblje Domovinskog rata koje obuhvaća sjećanja na komemoracije pokopa hrvatskih branitelja, potom sjećanja na ratnu svakodnevicu prema pojedinačnim sjećanjima na progonstvo prognanika iz svojih domova te raznolike načine otpornosti. Moje se istraživanje usmjerilo na razumijevanje oživljenih neposrednih individualnih sjećanja te njihovo ispreplitanje s posredovanim slikama koje konstituiraju društveno pamćenje na Vukovarsku bitku. U počecima istraživanja primijetio sam da se Bitka za Vukovar svih ovih godina reprezentira u spletu različitih diskursa - vojnog, političnog, obavještajnog, medijskog humanitarnog, povijesnog, književnog i drugih, dok su autobiografska, individualna sjećanja i življeno iskustvo sudionika Bitke za Vukovar tek dio književnog diskursa ili dodatak povijesnom ili vojnom diskursu. Takvim dosadašnjim praksama sjećanja Vukovarske bitke kao dominantno velike priče različitih disciplinarnih područja, pojedinačna su se sjećanja

preživjelih 'izgubila', ostala su marginalizirana, zanemarena i prešućena.¹⁶ Paula Saukko je u žanru pisanih svjedočanstava¹⁷ nalazila poveznicu sa suvremenim etnografskim istraživanjima jer su „... utemeljeni na sličnoj predanosti iznošenju prešućenog iskustva“ (2003: 67), smatrajući da „... izvještaj svjedoka iz prve ruke o zločinima i ugnjetavanju“ (ibid.), etnografa pozicionira kao onoga koji „... piše izvještaj i distribuira ga, smatrajući ga prije glasnikom ili 'urednikom', nego 'autorom'.“ (ibid.). Takvim pozicioniranjem svjedoka iskustva kao autora Paula Saukko debalansira moć iz isključivo istraživačeve domene i sudjeluje u konstrukciji konteksta u kojem je s istraživanima neizbježna participativnost s pozicija jednakopravnosti. Fokus ovog etnografskog istraživanja bio je usmjeren na analizu polustrukturiranih intervjua koje sam provodio u više navrata. Interpretacije intervjua pokazala je kako se u naracijama mojih sugovornika zrcale heterogena življena iskustva isprepletena sa sjećanjima na predmete i prostor te utjelovljena iskustva traume. S druge strane, analiza diskursa medijskih reprezentacija otvorila je pitanje viktimizacijske perspektive, ali i odmaka od nje putem različitih individualnih taktika. U jeku snažnih metodoloških i epistemoloških preispitivanja same prirode etnografije, istraživački fokus na naslijeđe Vukovarske bitke čini ovo istraživanje relevantnim u sadašnjosti i poslijeratnom periodu. Primjerice, priče o spašavanju ranjenog suborca u pogibelji zbog bliskog dometa neprijateljske vojske ili priče o položaju žena koje su se našle u situaciji kad prijeti okupacija grada, okružene sumnjičavim i podozrivim pogledima branitelja grada koji dvoje o njihovoj odluci da idu s njima, muškarcima, u proboj. To su samo neki od primjera koji pokazuju koliko su sjećanja, traume i življeno iskustvo međusobno isprepleteni. Takvi fragmenti i artefakti sjećanja oživljavali su izuzetno traumatično vrijeme neprekidnog granatiranja, svakodnevnog prelaćivanja ratnih zarobljenika, od kojih su neki podlegli ozljedama, prizivajući priče o izgladnjivanju, stajanju ili čučanju u neprirodnim položajima. Doživljeno ratno traumatsko iskustvo koje u osnovi ograničava neke preživjele u ostvarivanju međuljudskog razumijevanja i povjerenja te bliskosti i intimnosti, predstavljalo je stanovitu prepreku u ovom etnografskom istraživanju. Ovdje je jedan od presudnih čimbenika nadilaženja prepreke bio autoetnografski moment kojeg analiziram u 3. potpoglavlju posvećenom etici ovog istraživanja. Pozicioniran kao etnograf kojeg zanimaju osobna sjećanja sudionika na rat i njihova življena iskustva svakodnevice, došao sam u priliku da analitički, komparativno i interpretativno sučelim neposredna individualna sjećanja s posrednim

¹⁶ Na planu oživljavanja javnih sjećanja na Vukovarsku bitku u medijskom prostoru od mog stupanja na Humanistički poslijediplomski studij etnologije i kulturne antropologije Sveučilišta u Zadru 2017. godine do danas došlo je do stanovitog pomaka pri čemu su naracije pojedinačnih sjećanja na Bitku danas 2024. godine prisutnije nego ranije.

¹⁷ Žanr pisanih svjedočanstava traumatiziranih i preživjelih nastao je u Latinskoj Americi uslijed krvavih i brutalnih obračuna različitih političkih opcija (usp. ibid.).

društvenim pamćenjem na Vukovarsku bitku, provocirajući stvaranje potencijalno novih interpretacija. U postmodernom antropološkom istraživanju epistemološki fluidna dvojnost pozicije istraživača smješta etnologa između *sudionika – insajdera* (istraživača) i *sudionika-svjedoka* (sugovornika). Dok je prva pozicija metodološka, druga je autobiografska. 'Autentično' svjedočenje istraživača o svojim životnim iskustvima i njegov osobni iskaz čini dio emske perspektive. 'Konceptije bliske iskustvu' istraživanih (Geertz 1988) ili emska perspektiva¹⁸ omogućila je istraživaču insajdersku perspektivu ulaska u razumijevanje procesa nastanka znanja u istraživanoj zajednici. Pored recepcije moje stručnosti u istraživačkom procesu, posebno je bilo važno izgrađivanje povjerenja s istraživanimi. Takav vidik ulaska u istraživanje koji uključuje svojevrsnu participativnost u stvaranju antropološkog znanja, iz metodološke perspektive zahtjeva „... sve antropologove resurse: intelektualne, fizičke, emocionalne, političke i intuitivne.“ (Oakley 1992: 8). Američka antropologinja Ann Oakley takvo iskustvo naziva 'totalno iskustvo'. U mom su istraživanju granice emskog i etskog možda 'trebale' biti čvrsto određene. Ipak, za mene emska i etska perspektiva predstavljaju dvije domene neprekinutog kontinuuma u kojemu se na faznim prijelazima iz iskustvene u interpretativnu praksu i obrnuto upućuje na fluidnost koje nadilazi iskustvene/interpretativne prakse i čvrste pozicije te otvara isprepletenost perspektiva. Antropolog tako drugačije organizira znanje, nego pojedinci iz društvene skupine jer je kao istraživač 'bikulturalan': istodobno pripada svijetu znanosti i svijetu svakodnevnoga života, što rezultira hibridnošću antropoloških tekstova, ali i vlastitim osvješćivanjem (Naryan 1993: 671–672). Reflektiranje istraživačke pozicije uranjanjem u iskustvo istraživača te izranjanjem u analitičkoj i interpretativnoj poziciji dolazi u obzir, ukoliko se studije kolektivnog i povijesnog pamćenja sučele s nekim drugim utišanim i marginaliziranim sjećanjima. Neposrednost individualnih sjećanja, nasuprot posrednosti dominantnih kolektivnih pamćenja, predstavlja heuristički potencijal za istraživanje, potom za analizu, usporedbu i interpretaciju. Dominantna kolektivna viktimizacijska sjećanja sublimirana u tzv. sintagmi 'pada' Vukovara ne pripadaju samo prošlosti i činjeničnoj okupaciji grada u jesen 1991. godine, već se ono transponira u sadašnjost uslijed medijskih reprezentacija sudskih haških presuda, problematiziranjem pitanja dvojezične pismenosti ili depopulaciji Vukovara uslijed ekonomskih migracija. Paula Saukko nam ukazuje da je „... potrebno držati na oku društveni kontekst i stvaranje smisla zanemarenim življenim stvarnostima, stavljajući ih u perspektivu.“ (2003: 58), jer na taj način to „... osvjetljava pristranost i relativnu važnost življenih pogleda, ali ih također i prisiljava da govore za i protiv šireg društvenog konteksta kojim su ušutkani i marginalizirani.“ (ibid.). Isprepletenost osobnog

¹⁸ Emsko (emic) znači perspektivu 'iznutra' (eng. *from inside*) ne odričući pluralitet viđenja i značenja (usp. Čapo 2006: 24).

i društvenog, pojedinačnog i političkog zrcali se i u ovom radu. Stoga, metodološko pozicioniranje u ovom etnografskom istraživanju želi zahvatiti mnogostrukost stvarnosti. Suvremena etnologija¹⁹ se tako, dovinula metodološkim, interpretativnim i reprezentacijskim postupcima 'etnografijom pojedinačnoga' (Abu Lughod 1991), pri čemu se u odnosu s mojim sugovornicima, moja istraživačka pozicija prilagođavala terenu u smislu novog shvaćanja te razumijevanja iste. Metodološku razgovornu praksu antropološkog istraživanja gradili smo s pozicija suautorstva te tako započinjali intervjue koji su često poprimali formu razgovora. Nakon provedenih intervjua načinio sam transkripte i potom sam podijelio u drugom razgovoru sa svakim sudionikom/com svoje interpretacije. U tom drugom razgovoru poosobljeni, idiografski²⁰ (a ne nomotetički) dijelovi pojedinačnih, unikatnih, proživljenih iskustava reflektirali su se u mojim interpretacijama. U tom smo cirkularnom i neprestanom naizmjeničnom procesu dijeljenja refleksija i mojih interpretacija sudjelovali u nastajanju ovog rada. Tako nastala slojevita i višestruko ovjerena praksa stvaranja antropološkog znanja iznenadila je i sugovornike i mene jer je osvježila njihova sjećanja na načine koji su otvarali nove perspektive. Sve navedeno u kontekstu aspekta antropološkog rada znači proizvodnju svijeta etnografijom (usp. Milenković 2007: 35) i/li kooperativnu proizvodnju etnografije (Marcus i Fischer 2003: 71). Kao posljedica takvog odnosa, antropološko znanje u ovom slučaju oblikovano raznolikim sjećanjima na Domovinski rat i Vukovarsku bitku, nastalo je kao odraz heterogenih sjećanja i življenih iskustava sudionika Vukovarske bitke.²¹ I dok su sugovornici pristupali razgovoru o svojim sjećanjima na življeno iskustvo uglavnom s nevjericom, pitajući se je li išta vrijedno u tome, moje je stajalište da je takva nevjerica odraz zanemarenosti njihovih sjećanja uslijed dominantnih kanona nacionalnih, političkih, pravosudnih i ekonomskih diskursa, dnevno-političkih razmirica ili senzacionalizma medijskih reprezentacija. Upravo je stoga heuristički potencijal (pro)življenog iskustva sudionika Vukovarske bitke bio nepresušan izvor nadahnuća u mojim interpretacijama.

¹⁹ Već je u 1970-ima (Geertz 1973) upozorio da kulturna analiza sama po sebi ne može biti cjelovita te da njezin cilj nije postavljanje koherentne slike zajednice (niti je to mjerilo vjerodostojnosti kulturne analize) što se formuliralo u poimanju 'mnogobrojnih značenja', 'djelomičnih istina' ili 'kontradiktornih istina' (Clifford 1986). Pojavom zbornika *Pisanje kulture* problematizirano je pitanje metode u suvremenoj antropologiji kao jedno od ključnih pitanja. Već u uvodniku zbornika *Pisanje kulture* James Clifford upozorava na ustrajnost ideologije koja je u pisanju vidjela običnu tehniku te koja nije problematizirala ovaj središnji posao antropologa koji ima dalekosežne etičke, epistemološke i političke posljedice.

²⁰ Karl Popper, njemački filozof opisuje sljedeće karakteristike idiografskih disciplina: bave se neponovljivim činjenicama i objašnjavaju ih razumijevanjem; nepodložne su eksperimentu; mogu se razumjeti samo u sklopu cjeline kojoj pripadaju; podložne su stalnom inoviranju; istraživač ih oblikuje u skladu sa vlastitim vrijednostima; nisu pogodne za predviđanja; ne mogu se objasniti osim razumijevanjem – razumijevanje je empatičko (intuitivno, uživljavanjem); kvalitativne su i rukovođene su esencijalizmom (usp. Milenković 2007).

²¹ Tako da ekscerpti transkribiranih razgovora s različiti sugovornicima postaju nosivi dio prezentacije u nekim studijama (Čapo Žmegač 2002; Gulin Zrnić 2004; Pleše 2005; Zebec 2005), dopuštajući da se čuju glasovi pojedinaca koji upućuju na različitost stavova i viđenja, komponirajući 'višeglasje teksta' (Clifford 1983).

2.3. ETIKA ISTRAŽIVANJA

Poseban značaj u ovom istraživanju ima auto-etnografski moment. Etička pitanja koja su se otvarala bila su odnos međuprožimanja moje dvojne uloge psihijatra i etnografa. Potom, to je bilo blijeđenje granica između mojih sugovornika i mene istraživača participiranjem u nizu neformalnih situacija. Te zaključno, to je bilo osjetljivo pitanje razvijanja odnosa povjerenja s traumatiziranima.

Prije nego sam stupio na polje poslijediplomskog Humanističkog studija etnologije i kulturne antropologije, razvijao sam desetogodišnju praksu kao psihijatar i psihoterapeut. Tijekom tog razdoblja razvio sam hobistički pristup odlazeći diskontinuirano u Vukovar te sklapajući povjerenje u razgovorima s traumatiziranima, preživjelima iz Vukovarske bitke i uz njihovu privolu stvarao sam arhivu audio snimaka. Politologinja Jana Krause u članku „The ethics of ethnographic methods in conflict zones“ (2021) analizirala je radove autora koji su provodili etnografska istraživanja u vulnerabilnim, konfliktnim zonama. Tim je radom ona stvarala diskurzivni prostor za interpretacije proizašle iz uranjanja u istraživačku situaciju, ugrađujući pritom veću transparentnost rasprava o nalazima tih istraživanja. Moj primarni fokus, tada, bio je iznaći i zabilježiti njihove različite strategije kako su ih pojedinci uspjeli preživjeti. Stupanjem na poslijediplomski Humanistički studij etnologije i kulturne antropologije došlo je do međuprožimanja dviju uloga, mene kao liječnika, psihijatra i psihoterapeuta i mene doktoranda, etnografa-istraživača. Moja je liminalna i nerijetko ambivalentna pozicija u trenutcima postajala šaklljivo pitanje koje je otvaralo brojna druga pitanja mog statusa u zajednici koju sam istraživao. Pitanja razumijevanja odnosa istraživača i istraživanih problematizirala je Agnes Ringer u svom istraživanju u psihijatrijskim ustanovama pod utjecajem biomedicinskog diskursa kao „... procese pozicioniranja među ljudima koji su već pozicionirani na različite načine“, pri čemu je „... središnje mjesto diskursa patologije u odnosima istraživač-sudionik ukazalo na moć ovog diskursa u oblikovanju interakcija u instituciji.“ (usp. 2013: 16). Iako sam neprijeporno u terenskom istraživanju učinio otklon i od fizičkog prostora institucije u kojoj sam radio, etičke reperkusije mog istraživačkog rada i već uvriježene percepcije liječnika uvelike su se reflektirale na spomenutu dinamiku istraživanja. Bezrezervno (ne)povjerenje u 'bijelu kutu' koju je moj profesionalni status nosio sa sobom, katkada je postajalo opterećenjem za druge sfere vlastite istraživačke pozicije, one vezane za kulturnu antropologiju. Ipak, iskorak u nepoznato područje etnografskog istraživanja u kojem nisam osjećao sigurnost 'bijeke kute', moj profesionalni istraživački interes obogatilo se novim spoznajama, a napose metodološkim pristupima. Ključnim za mene pokazala se reflektivnost

koja je moje dotadašnje iskustvo i stigmatu 'bijele kute' nerijetko isključivala, dok ga je kulturno-antropološki pristup svesrdno podržavao. Međuprožimanje tih dviju pozicija mi je katkada izazivalo probleme, ali vrlo često i simpatije osoba s kojima sam stupao u interakciju te me nagnalo na ponovno povezivanje s osobama čije povjerenje nisam želio iznevjeriti. Kako sam u početcima hobističke faze podatke dobivao u ključu povjerenja samorazumljivog za odnos liječnika i pacijenta, moja me naknadna transformacija istraživačke pozicije, sada doktoranda, ponovno vratila osobama s kojima sam ostao u kontaktu. U funkciji etnografskog istraživanja, sada etnografa-istraživača, kontaktirao sam svoje ranije sugovornike među kojima nitko nikada nije bio moj pacijent. Ponovni povratak mojim donedavnim sugovornicima uključivao je objašnjavanje moje nove uloge istraživača u području etnologije i kulturne antropologije, što je u većini slučajeva shvaćeno kao dodatak mojim postojećim interesima kroz koje su me sugovornici već percipirali.

Drugo etički važno pitanje bilo je blijeđenje granica između mene, istraživača i mojih sugovornika, istraživanih. Naime, u konkretnom slučaju mojeg istraživanja totalna uronjenost u istraživački poduhvat značila je da sam sa sugovornicima provodio vrijeme u neformalnim susretima. Ti su se razgovori znali vremenski protegnuti kad smo polemizirali oko reprezentacija Vukovarske bitke u elektronskim medijima, novinskim člancima ili u knjigama. Moj istraživački angažman je vrlo često prelazio granice klasičnog istraživanja i upućivao me u hobističko bavljenje temom koja me obuzimala još prije formalnog upisa studija. Naša su se druženja i nakon formalnog upisa studija odvijala tijekom zajedničkih obilazaka lokaliteta u samom Vukovaru. Zajedno smo sudjelovali na pojedinim obljetnicama Vukovarske bitke, prisustvovali književnim večerima, organizirali maratone, radionice, tribine, izložbe²², participirali u pisanju memoaristike te gostovali na radiju i televiziji. Jana Krause navodi kako takvo „... uranjanje i sudioničko promatranje dodatno omogućuje istraživačima proučavanje aspekte stvaranja značenja koji se ne daju lako verbalizirati u intervjuima i anketama jer ih ispitanici mogu smatrati previše trivijalnim, neugodnim ili traumatizirajućim za spominjanje.“ (2021: 331). S jedne strane, time je moja istraživačka priča nerijetko klizila u društveni angažman što je u bitnoj mjeri odudaralo od onog što je moja primarna profesija. S druge strane, u takvim praksama nastajalo je povjerenje koje se razvijalo kako u takvim neformalnim karakterima, tako i u formalnim situacijama radionica i predavanja. Tako sam, jednom prilikom, svoje sugovornike pozvao na prigodni program Hrvatskog narodnog kazališta u Osijek povodom obljetnice višemjesečne opsade grada 1991. godine gdje su bila čitana njihova autobiografska sjećanja. Na koncu, nerijetko smo si jednostavno uzeli predah i bivali zajedno

²² U fusnoti 11 su dati podrobni podatci o organiziranim izložbama i tribinama.

na jednoj od terasa vukovarskih kafića. U problematiziranju etičkih snaga u istraživanjima u konfliktnim zonama, Jana Krause navodi važnost zapažanja u novoj sredini i razvijanja temeljnog razumijevanje perspektiva drugih ljudi i njihovih 'osnovnih pravila' koja čine svakodnevni život te dodaje da su „Takva znanje se razvila iz neformalnih interakcija i promatranja, a ne formalnih intervju.“ (ibid.), što predstavlja važnu sastavnicu etičkog istraživanja „... jer ono informira procjenu osobne sigurnosti i sigurnih prostora za upoznavanje istraživanih za formalnije i strukturiranije intervju.“ (ibid.). Formalne i neformalne prakse ranijih participacije činile su me u kontekstu poslijediplomskog studija spremnijim za predstojeće izazove etnografskog istraživanja. Stručnost i povjerenje omogućilo je istraživački entuzijazam koji je potaknuo da sam se i sam kao osoba razvijao, bivajući otvoren za sve neočekivanosti, novosti i iznenađenja u susretima s istraživanimi. Takav vid spremnosti u funkciji samog istraživanja omogućio je moju senzibilnost i otvorenost za sjećanja na življena iskustva sudionika Bitke. U situaciji kad sam susreo stopostotnog hrvatskog ratnog vojnog invalida amputirane obje noge i desne podlaktice zamijetio sam kako samostalno pliva u bazenu. Ili u sljedećem primjeru, razgovarajući sa sugovornicom prisjetio sam se ranijih naracija u kojima je upravo ona provela zadnje sate života zatočene djevojke koja je netom poslije ubijena i do sada nije nađena. Ili kad neuzvrćena ljubavna priča veterana pred sam Domovinski rat nadahne pjesnika na stihove „... da ako staviš prst u rijeku bit ćeš povezan sa cijelim svijetom pa tako i sa svojom ljubavi.“

Treće etički važno pitanje je bila potencijalna prepreka pronalaženja sugovornika i njihovo participiranje u ovom etnografskom istraživanju. U slučaju ovog istraživanja, takva potencijalna prepreka u ovom radu s ranjivom populacijom traumatiziranih je izostala.²³ Moje višegodišnje iskustvo razgovora s traumatiziranimi omogućilo mi je u poziciji etnografa-istraživača sposobnost uspostavljanja i produbljivanja odnosa povjerenja s istraživanimi. U svom članku Stein i suradnici su problematizirali etičke aspekte svjedočenja traumatiziranih o traumi. Iako su ranija istraživanja naznačila da je svjedočenje o traumi samo po sebi ljekovito, oni su zaključili da je presudan kontekst u kojem se odvija svjedočenje o traumi. S jedne strane takav „... razgovor o traumi može biti koristan samo u određeno vrijeme za određenu osobu.“ (2000: [s. p.]). S druge strane, takav razgovor „... može biti i kontraterapijski jer može potaknuti traumatiziranu osobu da ispriča svoju priču kad vrijeme i/ili kontekst nisu prikladni“. (ibid.). Pažljiv odabir vremena i prostora intervju a i stvaranja konteksta kroz niz godina ovog

²³ Iako je pravo na anonimnost tek jedna sudionica tražila, svi ostali sugovornici su baš inzistirali da se koriste njihova puna imena i prezimena, unatoč svim upozorenjima i obzirima koje sam apostrofirao. Glavni razlog je da „u Vukovaru svi mi jedni druge jako dobro poznajemo i znamo tko je gdje bio i da nemam razloga kriti se iza inicijala“, kako je navela jedna od mojih sugovornica.

istraživanja onemogućio je retraumatizaciju i stvarao poštovanje do življenog iskustva istraživanog. Marginalizirani etnografski predznak mog istraživačkog statusa nije bio preprekom za sudjelovanje, naprotiv, njime se trasirao put prema intersubjektivnom dijalogu koji je obilježen ljudskošću. Takvu je karakteristiku britanski socijalni antropolog Anthony Cohen zapazio da kao „... antropolog ne mogu izbjeći sebe, niti ne pokušavam, nego upotrebljavam sebe za istraživanje drugih.“ (1992: 224). Istraživačka nas je situacija uzajamno osnaživala i omogućavala je prvenstvo uspostavljanje odnosa povjerenja, a tek onda upućujući na sve ostale pozicije proizašle iz navedena odnosa. U susretima je sa sugovornicima do naglaska dolazila ne toliko moja stručnost, koliko povjerenje koje sam izgrađivao s njima, poštivanje njihovih življenih iskustava, empatičnost i stvaranje sigurnosti za kontekst razgovora. U tom opisu, u ključu etnografa-istraživača, predstavljen im je cilj i plan razgovora u kojemu postoji istraživački interes za njihova osobna sjećanja na Vukovar prije, tijekom i nakon agresije, po okupaciji grada, sve do današnjih dana. Potom sam im predstavio kako bih želio da mi donesu njima važna tri predmeta koja ih povezuje s Vukovarskom bitkom. Organiziranje takvog terenskog intervjua kao razgovora s akterima istraživanja bilo je pod uplivom metodološke transformacije, čime su akteri istraživanja postali moji *sugovornici* (Čapo Žmegač 2002: 41). Sugovornici su takav dogovor doživjeli vrlo pozitivno jer su razumjeli da će kao produkt takve prakse na temelju njihovih naracija sjećanja i življenog iskustva opsade grada, proboju i boravka u srpskim koncentracijskim logorima nastati tekstualni proizvod. Posljedično tome, onda će i njihov angažman zadobiti neku višu svrhu i smisao. (Auto)etnografski je pristup (Potkonjak, 2014: 28) uvelike redefinirao metodologiju mojega istraživanja, a transformirao je i moju istraživačku poziciju: od uloge praktičara psihijatra i psihoterapeuta počeo sam primjenjivati ulogu etnografa-istraživača prema metodama antropologije. Na drugoj razini, etičkoj, to ostavlja pitanje transparentnosti na trenutke moje zbunjujuće uloge u očima mojih sugovornika, ali i moje odgovornosti za parcijalno sudjelovanje svakog sudionika istraživanja, smještavajući pojedinačne razgovore u širu matricu ovog znanstveno-istraživačkog rada. Etika koja je krasila intervjue antropološkog istraživanja sjećanja i življenog iskustva izgrađena je na temeljima jednakopravnosti. Slijedom toga interpretacije nastale na podlozi transkripata su bili predmet dijeljenja sa sugovornicima prigodom našeg drugog susreta. Na taj način, ovaj rad je nastajao u stalnom kružnom procesu dijeljenja refleksija i mojih interpretacija. Takvom konzistentnom praksom sugovornici su na određen način autorizirali svoja kazivanja u mojem interpretativnom okviru. Diskurs antropološkog rada i formaliziran jezik koji odlikuje analizu na trenutke su se činili mojim sugovornicima nejasni pa su se otvarale nove teme razgovora u kojima je simplificirana moja interpretacija. Istraživani kao ravnopravni sudionici naših interpretacija dijelili su i istraživačem

suodgovornost kooperativnog etnografskog pothvata. U početku su oni bili u ulozi sugovornika i (su)stvaratelja, a potom su se našli u ulozi čitatelja i procjenitelja etnografskih proizvoda. To je posebno važno nakon publikacije etnografskog istraživanja jer dolazi do nezanemarive recepcije u stručnoj ili manje stručnoj publici (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 36). Načini prezentacije dobivenih rezultata na temeljima participatorne etike u kojoj istraživani i istraživač sudjeluju u podijeli moći, stvar je dogovora aktera (ibid.: 37). S promijenjenom optikom terena i pomakom od lokusa k fokusu istraživanja, a to je postavljanje odnosa sa sugovornikom, istraživanim²⁴ u samo središte istraživanja. Jedan od temeljnih etičkih pitanja jest na koji način akteri etnografskog istraživanja preuzimaju odgovornost za svoje sudjelovanje u samom istraživanju. Etičke smjernice antropoloških kodeksa traže od istraživača anticipiranje potencijalne štetnosti istraživanja (za sudionika, užu zajednicu ili grupu koju se istražuje, ali i društvo u najširem smislu riječi). Drugim riječima, ovo pravilo počiva na premisi o dobrobiti koje istraživanje može donijeti svim akterima u procesu, ali i lokalnoj zajednici preživjelih. Posebna je pažnja posvećena obvezi čuvanja građe (i podataka proizašlih iz istraživanja), ali i poštovanju osnovnih pravila znanstvenog ponašanja u objavi rezultata. Tradicionalno, pak, etički antropološki kodeksi prema istraživanima zahvaćaju područja upoznatosti i slaganja istraživanih s istraživanjem na jasan i precizan način te da moraju dati svoje pristanak. Zatim, prethodno spomenuti kodeksi obuhvaćaju zaštitu privatnosti istraživanih,²⁵ maksimalno reduciraju potencijal nanošenje štete objavom produkta istraživanja te jasnim dogovorima sprječavaju iskorištavanje istraživanih s ciljem da i sami sudionici profitiraju od etnografskog istraživanja. Odstupanje na bilo kojem od navedenih područja može imati nesagledive posljedice za istraživanje (usp. Hammersley i Atkinson 1996: 264-275). Refleksivnost je shvaćena kao poricanje (moći) vlastite uloge (istraživača) i eksperimentalnog davanja glasa istraživanim na tragu Cliffordove dijaloške ili multi-vokalne antropologije (usp. Clifford 1983: 51). Takvim epistemološkim pomakom od viđenja realnosti kao objektivne datosti prema konstrukciji stvarnosti u odnosu aktera etnografskog istraživanja, izgrađuje se participatorna

²⁴ Osim toga, na promjenu stava istraživanih i odnosa prema njima upućuje i sve prisutnije promjene termina kojima ih imenujemo „kazivači tako, s obzirom na to da više ne očekuje da samo 'kazuje', nego se terenski intervju organizira kao razgovor, postaju *sugovornici*“ (Čapo Žmegač 2002: 41). Istraživani takvom terenskom i otvorenom interakcijom postaju i „...su-stvarateljima i terena cjelokupnoga istraživanja: upravo oni u novijim istraživanjima upućuju na specifične teme unutar izabranoga istraživanja i time sudjeluju u konstrukciji predmeta istraživanja.“ (Čapo Žmegač et al. 2006: 34).

²⁵ Danas se pogotovo u istraživanjima političkih ili delikatnih tema (koje se odnose na političke kontroverze, osobnu duhovnost, intimne događaje), smatra neetičkim razotkriti istraživane ikakvim osobnim podatkom. Osim skrivanja njihova identiteta, jedan od načina zaštite istraživanih je i susprezanje etnologa da piše o svim aspektima istraživanja, osobito o onima koji bi na bilo koji način mogli naštetiti istraživanoj skupini ili pojedincima. U nekim je situacijama, dakle, etnolog prisiljen cenzurirati prikupljene podatke (Čapo Žmegač et al. 2006: 41). Pri tom to nije samo radi zaštite subjekata istraživanja, nego i samog istraživača. (ibid.).

etika utemeljena na vrijednosnoj matrici sudionika istraživanja. Repozicioniranje etnografskog autoriteta istraživača u okviru postmodernog etnografskog istraživanja postavlja, i istraživača i istraživanog, u hermeneutski odnos, u kojemu neprestano reflektiraju interpretacije i posljedične reinterpretacije, provjeravaju temeljne pretpostavke dogovora sudjelovanja u istraživačkom etnografskom projektu te tako dijele odgovornost zajedničkog sudjelovanja u etnografskom istraživanju, tako da postaju graditeljima kulturnih sadržaja (usp. Frykman i Löfgren 1987). Tako konstituirana refleksivnost interpretativnog procesa akterima etnografskog istraživanja omogućuje i veću varijabilnost sudionika etnografskog istraživanja (usp. Milenković 2007: 43) što znači veću sposobnost odabira načina sudjelovanja. Svjestan sam da postoji iskustveni i življeni procjep između istraživača i istraživanog, no participatornom etikom takvu je fragmentarnost iskustava moguće nadići novim dijalozima koji otvaraju put u kolaborativnost. Konkretno, to se ostvarilo kreiranjem drugog istraživačkog etnografskog razgovora u kojem sam sa sugovornikom dijelio svoje interpretacije na temelju transkribiranog prvog razgovora naracija sjećanja prošlosti i življenog iskustva svakodnevice. Na taj je način moguće bilo stvoriti 'teren' u kojem se epistemološko breme raznovrsnih iskustava nije prelomilo u ujednačavanju interpretacija, već je omogućilo razumijevanje novih značenja u skladnom neredu raznolikosti naracija sjećanja i življenog iskustva. Taj drugi razgovor, svojevrsni korektiv, upisivao je nova značenja u etnografiju kao gusti opis. U konkretnom slučaju mojeg istraživanja, dok je jedna sudionica bila dirnuta mojim interpretacijama prvog susreta koja je baš dobro oblikovalo njeno iskustvo, druga je imala potrebu da rasvjetljavajući određene detalje življenog iskustva dometne još neke dodatne neispričane aspekte, a treći u prvi mah nije dobro razumio moje interpretacije, ali smo u dodatnom pojašnjavanju zajednički lepezasto obogatili reinterpetaciju, a sve u svrhu konačnog i ključnog antropološkog produkta - tekstualnog proizvoda. U ovom sam se radu rukovodio participatornom etikom o kojoj polemiziraju Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, autori poglavlja *Etnologija bliskog: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja* (2006). Karakteristika takve etike je da u samo pisanje etnografije dosljedno uključuje i istraživanu populaciju. Jedno od temeljnih etičkih pitanja jest kako istraživanima, (su)govornicima, (su)stvarateljima postmodernog antropološkog istraživanja vratiti znanje? Drugim riječima, kako oni sami kao pojedinci, ali i zajednica kojoj pripadaju (Vukovarci, branitelji, logoraši, preživjeli) mogu biti uključeni u istraživanja? Jedan od načina jest dosljedno participatorno konstruiranje realnosti aktera zajedničkim projektom ispisivanja tekstualnog proizvoda etnološkog rada i reinterpetativnosti istraživanja, čime istraživač odustaje od autoriteta asociranog uz privilegij akademske pozicije te dijeli društveno konstruirano dodijeljenu mu moć i odgovornost sa svojim sugovornicima i (su)stvarateljima

etnografskog istraživanja. Takav zahtjev, visoko postavljenih etičkih kriterija, participacije (su)govornika i (su)stvaratelja etnografskog istraživanja s istraživačem u zajedničkoj reinterpetativnosti tekstualnog proizvoda ima i potencijalne rizike izjalovljenih očekivanja. Prvo, to može biti diskontinuitet etnografa i istraživanog koji se problematizira kad istraživani postanu čitatelji naših etnografija i kad se ne može dokinuti temeljna epistemološka razlika između etnologa i istraživanih (usp. Čapo Žmegač et al. 2006: 38). Potom, kad antropološke refleksije o recepciji kod istraživanih govore i o njihovom osjećaju da su 'izdani' ili pak da se ne prepoznaju u etnografijama u čijem su nastajanju sudjelovali (ibid.: 39). Zatim, nezadovoljstvo pripadnika istraživane skupine 'objektivnim mišljenjem, s distance' – kad istraživač zauzima tzv. objektivni, neutralni stav (ibid.: 43). Nadalje, što je veći stupanj društvene relevantnosti etnografskog istraživanja, politički osjetljivih ili intimnih tema, problematizira se kritičko pisanje i njegova recepcija na čitalačku publiku. Društveni utjecaj etnografa kroz tekstualni proizvod posebno je osjetljiv zadiranjem u delikatne teme, što istraživanje kulturne traume Vukovara i istraživanje s traumatiziranima sasvim sigurno jest. U kontekstu mojih odlazaka na teren i susreta sa sudionicima na tribinama, radionicama, obilascima lokaliteta, sastancima u formalnim ili u manje formalnim situacijama, susreo sam se s različitim etičkim pitanjima. Tako je jedan sudionik mojeg izlaganja o koncepcijama posttraumatskog uspjeha, rasta i otpornosti postavio pitanje: „Zašto bih ja sudjelovao u nečemu za što će netko profitirati?“ Također, dodao je da se u ovih 20 godina nagledao onih koji rade samo za svoje interese te su pritom iskoristili njega i druge Vukovarce. Drugi je neuspjeh pokušaj uključivanja predstavnika srpske zajednice u istraživanje. Redom sam bio odbijan kako od strane privatnih osoba, ali isto tako i od institucija srpske zajednice u Vukovaru. Ostaju otvoreni upitnici zbog čega se predstavnici srpske zajednice nisu željeli uključiti: bolno suočenje s vlastitim traumama ili strah od iznošenja 'škakljivih' detalja čime bi 'izdali' članove svoje zajednice ili naprosto izbjegavanje osjećaja nelagode. Treći, uvijek je bila prisutna etička odgovornost koliko 'zagrebati' duboko tijekom intervjua kako se ne bi oživjela traumatska iskustva sudionika. I četvrti, posljednji, nakon što sam razumio kakav potencijal za filmsku umjetnost leži u naracijama sjećanja Vukovarske bitke onda i njihovom življenom iskustvu sugovornika sada, jedan od kontaktiranih redatelj mi je odgovorio: „Besmislica, u ono vrijeme je to bilo pitanje golog životinjskog instinkta preživljavanja i to nema nikakve veze s danas.“ Drugim riječima, smatrao je redatelj, naracije sjećanja prošlost i življena iskustva preživjelih u sadašnjosti nemaju nikakav potencijal za filmsku ekranizaciju.

U zaključku, vrijedi naglasiti da je nastajanje tekstualnog produkta etnografije temeljem naracija sjećanja i življenog iskustva sugovornika tijekom i nakon Vukovarske bitke prošlo dugi put moje osobne transformacije. (Auto)etnografski trenutak napuštanja sigurne zone

psihijatra i psihoterapeuta i transformacija u ulogu etnografa-istraživača obogaćen je novim metodološkim pristupima koje je krasila refleksivnost, odnos povjerenja, empatičnost i stvaranje sigurnosti za kontekst razgovora, pri čemu sam „... upotrebljavao sebe za istraživanje drugih.“ (Cohen 1992: 224). Etnografija inspirirana postmodernim pristupom participatorne etike u ovom je radu omogućena podjelom moći istraživača i istraživanih, na temeljima ravnopravnosti dogovora sudionika aktera istraživanja u dva koraka. U prvom su to kazivači, sugovornici i (su)stvaratelji istraživanja, a potom u drugom koraku su to čitatelji i procjenitelji rezultata nastalih etnografskim proizvodom.

3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA BITKE ZA VUKOVAR

U ovom poglavlju iznesen je kritički pregled literature koja kroz raznolika disciplinarna očišta reprezentira problematiku proizišlu iz agresije na Vukovar 1991. godine. Bilo da je riječ o književnoj reprezentaciji, sociološkoj analizi, historiografskoj perspektivi ili vojnoj analizi, mjesto ratne traume i raznovrsnih praksi sjećanja posljedično određuje i osobna sjećanja sudionika Bitke za Vukovar. Analizirajući dosadašnju građu raznolike disciplinarne provenijencije koja reprezentira Vukovarsku bitku, otvarala su se brojna istraživačka pitanja. Je li i na kakav je način u dosadašnjim radovima reprezentirana ratna trauma i viktimizacija? Je li ratna trauma iskazana primjerice kroz konkretnu sintagmu ratne traume ili je ona neiskazana tim terminom, ali pritom oblikovana drugim sintagmama? U kakvoj je vezi ratna trauma s viktimizacijom te koji su sve bili diskursi koji oblikuju viktimizaciju? Dominira li reprezentacijama viktimizacije politički diskurs te koji su diskursi umreženi s njima marginalizirani i potisnuti dominacijom političkog spektra? Izostaju li opisi i interpretacije življenog iskustva sudionika u takvim reprezentacijama? Kakav značaj mogu imati diskursi utemeljeni na življenom iskustvu za neposredne sudionike Bitke, a kakav za ostale? Mogu li oni imati emancipatorski učinak te redefinirati pojam traume i viktimizacije obilježen izrazito negativnim predznakom koji se često krije u metafori 'pada' Vukovara? Kako konteksti tranzicije i post-socijalizma²⁶, posebice oni obilježeni gubitkom radnih mjesta i masovnim migracijama, konstituiraju ratnu traumu i oblikuju njenu javnu percepciju? U kojoj su mjeri ekonomske, političke, društvene i klasne transformacije proizišle iz 'nulte godine postsocijalizma' redefinirale traumu i njeno mjesto u povijesnom imaginariju?

Ono što razlikuje autore u diskurzivnom oblikovanju viktimizacije jest to što kod nekih poimanje ratne traume i viktimizacije proizlazi iz osobnog iskustva Bitke za Vukovar²⁷, dok je

²⁶ Članak sociologa Ozrena Pupovca „Sadašnja prošlost ili vrijeme post-socijalizma (Present perfect, or the time of postsocialism)“ (2010) u kontekstu kulturnih memorija problematizira efekte periodizacije, činjenicom da se u sadašnjosti neprestano osvrćemo na prošlost. Za Pupovca post-socijalizam je pritom privilegirano povijesno mjesto: mjesto gdje intimna subjektivna veza sa sadašnjošću, upisana u revolucionarnu i emancipatornu politiku, koja je orijentirala komunističke i socijalističke projekte, biva zamijenjena, prvenstveno, silnim afinitetom za prošlošću, u razdoblju „... 'bijega od komunizma', kolapsa autoritarnih aparata, stagnacije ekonomije“ i „neodoljive želje za 'liberalizacijom', za 'privatizacijom' i za 'demokracijom'.“ (usp. Pupovac 2010: 2). Tako shvaćen post-socijalizam u kojem se isprepliću sadašnjost i prošlost, predmet istraživačkog interesa je analizirati aspekte viktimizacije Vukovarske bitke u međuprožimanju i zrcaljenju s drugim diskursima.

²⁷ Davor Batrac Keks, Petar Brozović, Mile Dedaković, Vilim Karlović, Damir Markuš, Predrag Matić i Alenka Mirković.

kod drugih to iskustvo posredno²⁸. U diskurzivnom oblikovanju sjećanja na Vukovar neposrednost doživljaja događaja u prošlosti je bitan kriterij. Time se dobivaju vizualni, auditivni, taktilni i emotivni te olfaktorni i gustatorni senzorički doživljaji kojima osoba interpretira iskustvo ratne traume i viktimizacije Vukovarske bitke. Slijedom toga, u nastavku ću predstaviti radove koji su svojim djelovanjima oblikovali dosadašnji diskurs Bitke za Vukovar 1991. godine. Netom nakon Vukovarske bitke, u prvoj polovini 1990-ih, književnik Pavao Pavličić, objavljuje nekoliko knjiga: *Dunav* (1992), *Nevidljivo pismo* (1993), *Diksilend* (1995), *Šapudl* (1997a), *Vodič po Vukovaru* (1997b), *Vukovarski spomenar* (2007). U svojim književnim imaginacijama Vukovara autor nastoji otrgnuti od zaborava važna mjesta gradskog života predratnog Vukovara. Tako primjerice Anica Ćorić u svojoj recenziji (2008), analizira Pavličićevu knjigu *Vukovarski spomenar* (2007) koju čine zapisi sjećanja samoga autora na njegov rodni grad. Knjiga se sastoji od četiri dijela: Vukovarska godina, Šetnja po Vukovaru, Vukovarske razglednice i Vukovarski ljetopis. Šetajući zajedno s autorom kroz različite dijelove grada, autor se prisjeća prošlosti, dogodovština i ljepota jednoga grada. Vukovar, kakav je opisan u knjizi, ne postoji. Postojao je samo u doba autorova djetinjstva (Ćorić 2008). U drugom prikazu Marija Cestarić (2017) kroz Pavličićev roman *Šapudl*, iz književne perspektive uspoređujući fikcionalno i nefikcionalno u djelima Pavla Pavličića i Dubravke Ugrešić, ukazuje kako „...intimna isповijest poput *Šapudla* službenu povijest ne samo nadopunjuje, nego ponekad i zamjenjuje“ (2017: 84). Inspirirana oživljavanjem sjećanja citirajući Dubravku Ugrešić, Cestarić smatra da uz službenu i personalnu povijest, postoji i ona treća povijest, intimna povijest svakodnevice koju smo živjeli. Cestarić smatra da se o njoj malo tko brine jer je ta arheologija svakidašnjice zanimanje za čudake te da je povijest svakidašnjice precizna čuvarica našeg najintimnijeg sjećanja, preciznija od službene povijesti i toplija od one ukoričene u obiteljskom albumu. (ibid.: 83).

Podsjećajući čitatelja na Dunav, Šapudl ili zgrade iz užeg centra grada, Pavličić otvara diskurs o Vukovaru koji nije primarno fokusiran na ratna stradanja s početka devedesetih. Pavličić nas upozorava na predratnu sliku Vukovara, nakon devedesetih zasjenjenu slikama stradanja, uništenja i rata, jer „...postoji opasnost da se to staro vrijeme posve zaboravi.“ (1997a: 9). Diskurs viktimizacije u Pavličićevim djelima je konstituiran opisima uništenja (z)grada, a time implicitno i društvene zajednice. On u svojim djelima evocira (o)sjećanja koja su obojena sjetom, melankolijom ili slikama prošlosti koje stvaraju osjećaj funkcioniranja grada, kojeg rat naprasito prekida u trenutku 1991. godine. S jedne strane, Pavličićev bijeg od

²⁸ Pavao Pavličić, Ante Nazor, Davor Marijan, Ivan Rogić Nehajev, Mateo Žanić, Davor Runtić, Sanja Vržina Špoljar, Tamara Banjeglav, Ana Milošević, Fanny Arnaud, Britte Bailie, Patrick Naef, Cornelia Sorabji, Sandra Benčić Kužnar i Ana Ljubojević.

poslijeratne prevladavajuće slike razrušenog Vukovara započinje bijegom u sjećanje, lišenog slika stradanja, oživljenog slikama 'normalnog' grada i njegovih stanovnika. Takva osobna sjećanja intimističke provenijencije na predratni Vukovar prikazuju vitalnost i živost grada. S druge strane, ovaj nostalgичni resentment neprestano upozorava na neizrečeno – ruševine, patnju i stradanje. Tako na primjer, kad govori o bivšem hotelu Grandu prisjeća se *ćoškarosa* – ljudi za koje se vjerovalo da gledajući tko prolazi pored Granda pamte vukovarsku prošlost:

„I zato mi je žao što nijednoga od njih ne poznajem. Sad, kad je sve prošlo, i kad ničega više nema, ja bih silno rado čuo kako je netko od njih (...) sve to vidio svojim očima.“ (1997a: 128).

Pavao Pavličić *ćoškarose* pozicionira kao arhivare vukovarske prošlosti koji su svojim kontinuiranim bivanjem u prostoru pohranili sjećanja kojima su svjedočili. Pavličić ovdje ukazuje na značaj neposrednog iskustva onih koji su Vukovar vidjeli i doživjeli osobnim iskustvom. Tom znatiželjom on bi fikcionalizacijski osvježio svoja sjećanja na Vukovar nekada s neposrednim iskustvima i isprepleo ih sada u neku novu matricu. U nastavku prizivanja kakav je Vukovar bio nekada, prisjetio se željezničke stanice:

„I zato mislim: ako se Stanica opet izgradi, i ako onamo budu dolazili vlakovi, možda se i ja jednoga dana vratim.“ (1997a: 162).

Autor koji je odrastao u Vukovaru uvodi izgradnju željezničke stanice kao preduvjet njegova dolaska, prometovanja i bivanja u tom prostoru. Stavljajući sebe kao povratnika, on time simbolički implicira povratak Vukovaraca u svoj grad, čineći odmak od prošlosti i sadašnjosti snivajući progresivnu budućnost. Kad govori o hotelu Lav, progovara o svim razrušenim vukovarskim građevinama i u tom odjeljku naslućuje obnovu:

„I u ratu je srušeno mnogo kuća, srušene su, zapravo, gotovo sve važne zgrade. (...) Kao što bi se one naše zgrade na Svodovima sasvim srušile da im se izmakne samo jedan jedini stup (...) tako ni Vukovar ne može postojati kad mu je toliko stupova porušeno. Ili je to možda prilika? Srušene su sad sve zgrade pa ih treba sve i obnavljati. (...) Možda će sve biti u redu ako iznova podignemo sve te kuće pa i stari Lav.“ (1997a: 229).

Diskurs viktimizacije Pavličić oblikuje traumatičnim sjećanjima i slikama srušenih kuća, važnih zgrada, simbolički uvodi rušenje svodova²⁹ kao stupova Vukovara. Diskurs nade s upitnikom na kraju koji se otvara promišljanjem razrušenog grada kao potencijala neke nove, svjetlije budućnosti, neprestano se provlači kroz rad upućujući na neke nove imaginacijske vizure onkraj prevladavajuće petlje viktimizacije koja Vukovar zarobljava u limbu vječne žrtve.

²⁹ Vukovarski svodovi u starom dijelu prezentiraju važnu arhitektonsku urbanu baštinu grada

Postavljanjem pitanja, a ne davanjem odgovora, Pavličić svojevrsnim otvorenim završetkom otvara prostor potencijalnih novih budućnosti, a ne samo jedne. I za kraj, samokritički je ukazao na svoje viđenje kakav je Vukovar nekad bio te je najavio Vukovar koji će tek biti:

„... ja sam knjigu započeo sa željom da kažem kakav je Vukovar bio prije, i u tome nisam uspio. Ali ako sam napisao književni tekst, onda on možda govori i o budućnosti. Književnost uvijek govori i o odgonetanju budućnosti pa zato možda i ova knjiga pogađa bar dio nečega što će jednom – poslije – biti.“ (1997a: 257).

Reprezentacijom prošlosti u budućnost on implicitno daje nadu da, unatoč tom ratnom intermezzu, vjerom u ponovnu izgradnju (z)grada, vjerom u bolje sutra, u bolji život građana Vukovara je moguć neki drugi Vukovar kojemu trauma neće biti krajnji doseg, već točka od koje kreće mogućnost boljeg sutra. Pavličić nam je ponudio grad koji ima potencijal, koji se tek treba dogoditi u glavama njegovih čitatelja.

Iz pozicije povijesnih znanosti, s posebnim naglaskom na analizu arhivskog gradiva, Ante Nazor u knjizi *Grad je bio meta* (2008) rekonstruirao kontekste presudne za agresiju tzv. JNA na Vukovar 1991. godine. Zanimaju ga društveno-politički preduvjeti agresije na grad i okolicu u širem kontekstu agresije na Hrvatsku te odnos snaga neprijatelja i branitelja Vukovara. Autor osvjetljava djelovanje važnih institucija za funkcioniranje grada, početak, trajanje i sam završetak vojnih neprijateljskih operacija sa svrhom privremene okupacije grada. Nazorovim prikazima Bitke za Vukovar dominira velika naracija oblikovana na temelju dostupnog arhivističkog gradiva. Sjećanja pojedinaca tek su marginalno prisutna u njegovu radu, nadopunjujući historiografsku reprezentaciju dominantno predstavljaju kroz činjenične podatke. Ipak, njegovo pisanje propušta osobne priče, kao primjerice osobno iskustvo majke koja istog dana pokapa sina i muža:

„Tijelo oca klonulo je na straži na pragu obiteljskog doma. Sahranjen je u obližnjoj vrtlariji. Otac i sin ekshumirani su s Novog groblja u Vukovaru u lipnju 1998. godine. Deko na kockice bila je jedini znak raspoznavanja maloga Karla. Sat koji i danas otkucava vrijeme – njegova oca Josipa. Marica je 13. lipnja 1998. stajala nijemo iznad posmrtnih ostataka sina Karla i supruge Josipa na posljednjem ispraćaju. Pokapala je svoju prošlost i svoju budućnost. Toga dana Vukovarom su išli svatovi. Karlovi vršnjaci jednom su rukom stiskali sirenu, a drugom tek odloživši pušku, dizali tri prsta. Na čelu vijorila se srpska zastava.“ (2008: 35).

Dominantnost 'činjeničnosti' naspram raznolikih naracija koje bi udahnule životnost velikoj priči nacionalne traume ukazuje kako je Vukovar za Nazora i dalje mjesto kolektivne patnje i stradanja koja sporadično otvara prostor pojedinačnim perspektivama. Nazor tako

oblikuje viktimizacijski obrazac pričama o nasilno prekinutim životima, kao one mladića Karla, pri čemu je stvarni sat na ruci 'preživio' ubojstvo njegova vlasnika i dalje strpljivo otkucavao. Potom, viktimizacija se reprezentira dvostrukom majčinom ožalošćenosti, gubitkom i muža i sina, u simbolici zaustavljenog života u otkucajima ručnog sata. I zaključno, ona je oblikovana polarizacijom koja se evocira kroz nacionalnu netrpeljivosti, pri čemu srpska zastava i troprstna gestovna komunikacija snažne simbolike reprezentira kontrast: živućih Karlovih vršnjaka i Karla kojega više nema, čime je dodatno podcrtan gubitak sina. Zaključno, historiografski pristup povjesničara Ante Nazora Vukovarsku bitku reprezentira ispreplitanjem faktografije i viktimizacije te isticanjem nejednakih odnosa snaga branitelja i agresora. Pri tome su sjećanja i životne priče postavljene u službi potvrde činjeničnosti odnosa snaga neprijatelja i branitelja Vukovara, ali i humanog odnosa bolničkog osoblja koje je nastojao oživotvoriti u opisima malih priča:

„Dr. Njavro i dr. Vlahović operirali su bebom, šest i pol mjeseci staru djevojčicu S.V., kojoj je geler probio trbušnu stjenku i pokidao crijevo. Zrak u hladnoj 'operacijskoj dvorani' pokušavao je zagrijati dr. Kušt sušilom za kosu. Tijekom zahvata, djevojčica je primila nekoliko transfuzija krvi, direktno od davatelja, tj. od bolničkog osoblja. Nakon pada Vukovara, djevojčica je prevezena u VMA u Beogradu, gdje su je pred TV kamerama prikazali kao 'ustašku žrtvu'. Progonstvo je provela u Zagrebu, a sada živi u Vukovaru.“³⁰ (ibid.: 121).

Nazor reprezentaciju viktimizacije donosi u opisu „Nakon pada Vukovara...“. Pri čemu pad simbolički, pored vojnog terminološkog značenja gubitka, u sebi sadržava i druga značenja poput neuspjeha i slabosti³¹. Nazorov stil pisanja u prikazu Vukovarske bitke problematizira pitanje granica između prošlosti i budućnosti. Evociranjem 'ustaške žrtve' on stapa različite vremenskosti: 1941. i 1991. godine, Drugi svjetski rat i Domovinski rat. Takvim oživljavanjem sjećanja onda se sljubljuje sa sada. Autor, ipak, ne zanemaruje potencijal naracija življenog iskustva, koje fragmentarno obogaćuju tekst afektivnim nabojem te posljedično reprezentira grad kao nešto više od samih građevina i vojnih položaja. Takvi opisi življenih iskustava sudionika Bitke unatoč tome fingiraju kao sekundarni izvori koji za autora nemaju argumentacijsku snagu, koliko emotivni učinak uživanja u razmjere traume te njenu ukorijenjenost u historijskom revizionizmu agresora. U kontekstu cjelokupne knjige, sjećanja su prikazana kao herojski podvizi pojedinaca, ali hermetički zatvoreni u uskom kontekstu specifičnog povijesnog trenutka neprijateljskog napada na Vukovar. Marginalizacija pojedinačnih sjećanja preživjelih te prednost vojnim, političkim i povijesnim dimenzijama

³⁰ Odlomak iz dnevnika *Fragmenti kronologije događaja u Vukovarskoj bolnici 1991.* (ibid.: 121).

³¹ Više u 'padu' Vukovara u fusnoti 3 u 6. poglavlju Medijske reprezentacije Vukovarske bitke oko 18. studenog.

samog događaja pokazuje da viktimizacija kod Nazora ima funkciju oživljavanja suhoparnosti historiografskog diskursa te pozicioniranja autora kao neprijepornog autoriteta koji svoju argumentaciju crpi u fakticitetu. Življeno iskustvo neposrednih sudionika Bitke time se doimaju tek kao 'začin dobrom jelu'.

Slično poput Nazora, i povjesničar Davor Marijan analizira Vukovarsku bitku u svojoj knjizi *Obrana i pad Vukovara* (2012). Analizom deklasificiranih arhiva vojne dokumentacije kako Hrvatske vojske, tako i neprijateljske strane, kontekstualizirajući to podacima iz monografija brigada, memoarskom građom sudionika Bitke te drugom dostupnom literaturom, Marijan opisujući povijesno i političko zaleđe Vukovarske bitke navodi:

„Po podacima B. Borkovića obrana Vukovara je krajem rujna imala oko 1500 ljudi, a da je u obrani grada sudjelovalo ukupno 1800 ljudi od kojih Vukovaraca 60%, s tim da su mnogi od njih na to područje doselili prije 10,15, ili 20 godina.“ (ibid.: 19).

Autor iz povijesnog rakursa problematizira brojno stanje snaga obrane implicirajući pri tome skromne i ograničene snage s kojima je obrana grada raspolagala, posebno u situaciji opsade grada koja je uslijedila. Iz tih podataka iskrsava diskurs herojstva u vidu buduće neravnopravne Bitke koja će se odigrati u i oko Vukovara. Kad predstavlja simboličan početak rata, Davor Marijan navodi masakr policajaca:

„Hrvatska policija je u Borovu Selu pretrpjela do tada najveće gubitke od izbijanja krize, poginulo je 12, a ranjen je 21 policajac. Pobunjeni Srbi priznali su smrt državljanina Srbije iz Stare Pazove i ranjavanje četiri osobe.“ (ibid.: 61).

Marijan je u knjizi citirao sjećanje Predraga Matića - Freda na isti masakr hrvatskih policajaca ovako:

„Građani Vukovara od tada su definitivno podijeljeni na 'naše' i 'njihove'. (...) Paradoksalnost situacije najbolje su oslikavali dani koji su slijedili. Sva su sela djelovala kao poluvodiči – možeš ući, ali ne i izaći. (...) Bilo je tragikomično. Hrvati i Srbi i nadalje su zajedno radili, ali nisu razgovarali kako bi izbjegli mogućnost sukoba.“ (ibid.: 274).

Za autora policijska arhivska građa ima moć činjeničnosti kao dio velike priče Vukovarske bitke, a sjećanje koje donosi sudionik Vukovarske bitke Fred Matić svojom metaforom da su „... sela djelovala kao poluvodiči...“ služi tek kao osvježenje arhivskom gradivu i njegovoj interpretaciji. Šutnja ovdje figurira kao oblik komunikacije koji je u vukovarsku svakodnevicu 1991. godine uvukao strah, nepovjerenje i podijeljenost lokalne

zajednice po etničkom ključu na Hrvate i Srbe. Na taj se način stvaraju 'dva Vukovara': hrvatski i srpski, uzduž etničkih i nacionalnih granica s nepovratnim urušavanjem odnosa etničkih zajednica. Konstituiranje diskursa viktimizacije ovdje se reprezentira u podjelama kad oživi sjećanje na šutnju. Kad polemizira o specijalnom ratu i neprijateljskom djelovanju KOS-a, autor navodi:

„Na širem području Zaprešića pronađena je veća količina letaka koji su očito bili izbačeni iz aviona. Letak je predstavljao slobodno prerađenu Optužnicu s potpisom Odbor za zaštitu Jastreba. (...) Navedeni letak je nastao u Odjeljenju bezbjednosti Ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane u Zemunu na temelju jednog prislušivanog Dedakovićevog razgovora, a u njegovom kreiranju sudjelovala je skupina poznata kao Labrador.“ (ibid.: 318).

Bitka za Vukovar kod Marijana oblikovana je ispreplitanjem faktografskih obavještajnih podataka te evociranjem momenta konspirativnosti. Efekti takve reprezentacije ratnih događanja u Vukovaru pokazuju da se ratna zbivanja u Vukovaru prikazuju dvosmisleno i ambivalentno. S jedne strane, ukazuje se na konspirativni element. S druge pak strane, vukovarski branitelji puna tri mjeseca uspješno odolijevali agresoru unatoč njihovim iznimnim obavještajnim, vojnim i političkim nastojanjima. Povjesničar Marijan problematizirao je stav Slavena Letice oko spornog trenutka osnivanja tzv. Manolićeve Komisije³², koji se pitao:

„... kako to da u ovako svetom trenutku naše povijesti javnost treba opterećivati sumnjama o zavjeri, a ne ponuditi joj Vukovar kao simbol moralne snage te vojničke i građanske hrabrosti, kao i herojstvo Grada i naroda?“ (ibid.: 323).

Davor Marijan problematiziranjem stava Slavena Letice o interesu javnosti oblikuje diskurs herojstva dok je kritizirao sumnje o zavjeri. On viktimizacijskom diskursu oponira s heroizacijom Vukovara kao vidikom otpora, državničkom odgovornosti i braniteljskom hrabrosti. Na taj je način doveo u stalnu napetost fakticitet medijskih reprezentacija viktimizacijskog predznaka s moralnom ostavštinom Vukovarske bitke kao simbola otpora. Uvođenje argumenta svetosti u historiografsku reprezentaciju rata u Vukovaru ima za namjeru učvrstiti narativ o herojstvu oblikovan argumentima moralnosti, političke zrelosti, vojničke i građanske hrabrosti. Za razliku od Nazora kojem osobna sjećanja služe kao primjeri dobre prakse oživotvorenja snage vukovarskog otpora, Marijan tek sporadično donosi pojedinačna

³² Slaven Letica je u jesen 1991. godine bio savjetnik predsjednika Republike Franje Tuđmana, a tzv. Manolićeve komisija trebala je utvrditi razloge zašto je došlo do okupacije Vukovara. Službeni naziv Izvješća spomenute komisije glasi: „Izvješće državne komisije o pripremi i vođenju obrane Vukovara“.

sjećanja sudionika Bitke. Stoga, izostanak naracija sjećanja preživjelih u knjizi Davora Marijana ukazuje da je Marijan crpio izvore utemeljene na dostupnoj arhivskoj građi vojnih, obavještajnih i političkih perspektiva. Time se konstituira dominantni historiografski diskurs, marginalizira osobno sjećanje i podčinjava dominantnom fakticitetu povijesne arhivske građe.

Sociolog Ivan Rogić Nehajev u knjizi *Smaragdni brid* (1998) analizira usidranje prošlosti u sadašnjosti, problematizirajući epistemološku relevantnost vlastite istraživačke pozicije i osobni legitimitet. Otvoreno iskazujući polazište posrednosti osobne perspektive, autor postavlja pitanje o znanstvenom legitimitetu:

„Sržna je zadaća (...) reći koliko se suvremena hrvatska zbilja može odrediti pridjevom 'vukovarska', podrazumijevajući da se time izriče i stanovito pravo na moralne odlike nazočne u srži vukovarske ratne tradicije.“ (1998: 8).

Temeljem tih uvodnih misli Rogić Nehajev naznačava smjer svoje analize te osvjetljava perspektivu obrane grada kao žrtve neprijateljske agresije (funkcioniranje civilnih službi grada i bolnice, stalni kontakt Zapovjedništva u Vukovaru s Glavnim stožerom u Zagrebu, medijsko priopćavanje i slično). Potom, u svojoj analizi donosi perspektivu stanovnika o ostanku u gradu braneći ga na prvoj crti ili ostanku u podrumima čekajući ishod ratnih zbivanja ili odlasku iz grada 'na svoje strane'. Nadalje, autor problematizira položaj ranjenih, ubijenih, nestalih i silovanih te pljačkaške pohode privremenih osvajača i rušenje grada viktimizacijskog predznaka. Zaključno, on rasvjetljava perspektivu onih zatočenika koji su višemjesečno preživljavali u srpskim logorima, ali i onih u progonstvu koji su se domogli slobodnog hrvatskog teritorija. Smatrajući da ratnim iskustvom dominira emocija straha, autor pokušava proniknuti u korijen hrabrosti aktera vrlo često preuzimajući podatke iz nekoliko izvora (Borković, Glavašević, Mirković, Njavro, Runtić, Šimunović) koji donose podatke preživjelih da oni koji hoće nađu načina, da se Hrvatska brani u Vukovaru³³, potrebom obraćanja duhovnim snagama³⁴ te da je u korijenu hrabre obrane sam – grad.³⁵ Zaključno, Rogić Nehajev reprezentira viktimizaciju evokacijom emocija straha, ratnih slika i prenošenja sjećanja Vukovarske bitke u poslijeratnu zbilju, čime se ratna trauma isprepliće sa sadašnjosti. Emociju straha Rogić oblikuje uvodeći koncepcije pobjegulja i podrumara. Pod pobjeguljama misli na

³³ Čak 40% vukovarskih branitelja nisu bili stanovnici Vukovara, a velika većina od njih po prvi puta su došli u Vukovar u jesen 1991. godine.

³⁴ U periodu apokaliptičnih dana opsade Vukovara, jedna je vukovarska majka na dojavu da joj je poginuo najmlađi sin, rekla: „Ne dam ti Bože, to je moje.“ (Mirković 1997 prema Rogić Nehajev 1998: 81).

³⁵ Nema boljeg opisa grada Vukovara i njegovih stanovnika nego je to Siniša Glavašević u svojoj knjizi *Priče iz Vukovara* u sljedećem ulomku naveo: „Nema izloga u kojem ste se divili vlastitim radostima, nema kina u kojem ste gledali najtužniji film, vaša je prošlost jednostavno razorena i sad nemate ništa. Morate iznova graditi. Prvo svoju prošlost, tražiti svoje korijenje, zatim svoju sadašnjost, a onda, ako vam ostane snage, uložiti je u budućnost. I nemojte biti sami u budućnosti. A grad, za nj ne brinite, on je sve vrijeme bio u vama. Samo sakriven. Da ga krvnik ne nađe. Grad – to ste vi.“ (1992: 16-17).

one Vukovarce koji su zbog straha pobjegli pred agresijom (ibid.: 73), a podrumarima smatra one koji su se prestrašeni tijekom opsade skrivali po podrumima (ibid.: 74). Potom, strah se kod Rogića konstituira u trenutku kad se opsada pretvara u okupaciju i osvetu prema civilima (ibid.: 79). Trauma, pak, se kod Rogić Nehajeva oblikuje u faktografskoj argumentaciji broja ubijenih i ranjenih branitelja i civila (ibid.: 26-27), nestalih (ibid.: 29), potom silovanih muškaraca i žena (ibid.: 31) te nasilno odvedenih Vukovaraca u logore (ibid.: 32). Na taj su način Vukovarci žrtve agresora koji su u svom srpskom imaginariju Hrvatima pripisali genocidnu narav (ibid.: 79). Sjećanje je za Rogić Nehajeva posredno utemeljeno na zapisanim osobnim sjećanjima pojedinaca, temeljem čega on razrađuje teze o korijenima vukovarske hrabrosti, položaju vukovarskih branitelja u poratnoj zbilji i nepouzdanom humanitarnom konvoju. Problematizirajući Vukovar u simboličkom značenju prije i poslije Domovinskog rata u smislu svoje geografske perifernosti, Rogić Nehajev je istaknuo:

„... očekivati da će Vukovar biti, (...) ikakvo središte važno u modernoj hrvatskoj priči, zavičajno je pretjerivanje. (...) Vukovar, baš kao njegovi junaci, socijalni Nitko; običan grad, premda udoban i s dragocjenim sjećanjem na građanski sjaj ... (...) Vukovarska je stodnevna obrana nametnula, svakako posve nehotice, dalekosežnu promjenu uloga. Tijekom stodnevna razdoblja Vukovar je metropola hrvatske obrane. Metropola svakako ne po ovlastima koje joj institucionalno pripadaju. Ali svakako po posljedicama što ih izazivlje stodnevni otpor. Na taj je način u hrvatsko ratno kolektivno iskustvo ušlo dotada malo poznato pravilo. Ono poučava da je svaki dio napadnuta hrvatskog teritorija potencijalna metropola hrvatske obrane. Nije, izvana promatrano, posebno važno ni koliko su naselja tamo ni koliko je područje vrijedno po prijašnjim ulaganjima u opremu i zemlju. Važnost je simbolična. (...) Socijalni trag takva preokreta je jedna vrsta prirodne obnove samopouzdanja i samosvijesti ljudi iz okupiranih ili napadnutih gradova i naselja.“ (1998: 150-151).

Značenjsko se mjesto Vukovara i njegovih branitelja u poratnoj simboličkoj geografiji uslijed Vukovarske bitke stubokom izmijenilo. Simbolični predratni socijalni Nitko postao je poratni simbolički 'netko'. Pri tome Rogić Nehajev ne izdvaja posebno Vukovar od drugih napadnutih mjesta i gradova na prvoj crti bojišta 1991. godine koji su jednako, kao i Vukovar, razvili simbolički kapital samopouzdanja i samosvijesti. Taj simbolički kapital Vukovara, geografski perifernog u odnosu na središte u Zagrebu, kao metropole hrvatske obrane oživljava u kolektivnom imaginariju stalne napetosti između malih i velikih, bližih i udaljenih, vidljivih i nevidljivih. Metafora metropole hrvatske obrane adresira branitelje grada da su od predratnih socijalnih Nitko sada postali junaci, odvažni, samopouzdana i samosvjesni. Takvim diskurzivnim konstituiranjem vukovarskih branitelja Rogić Nehajev impostira diskurs heroizacije. On ne govori direktno o emocijama i življenom iskustvu branitelja Vukovara, ono

se tek posredno naslućuje kad autor u navedenoj sociološkoj analizi, promišljajući o etičkoj ostavštini obrane Vukovara 1991. godine, uvodi koncept revitalizacije:

„Ni jedan od tih³⁶ poticaja nije izveden iz potrebe da se razdoblje Domovinskog rata, a napose drama vukovarske obrane, muzealizira. Naprotiv, izvedeni su iz potrebe da se suvremena hrvatska zbilja revitalizira (op.a. *podcrtao autor*) na temelju one iste etičke zalihe koja je, onda kad je trebalo, bila najvažnijim jamcem hrvatske samostalnosti.“ (1998: 9).

Rogić Nehajev impostiranjem obrane grada kao drame ukazuje da je Vukovar za njega bio poprište neravnopravnog sukoba brojnijeg i materijalno-tehnički nadmoćnijeg neprijatelja protiv malobrojnih, slabo naoružanih branitelja grada. U takvom srazu neočekivani višemjesečni žilavi otpor nadmoćnijem neprijatelju figurira kao aspekt heroizacije branitelja grada. Oponirajući muzealizaciji kao pokušaju utišavanja stvarnih života te nudeći koncept revitalizacije, Rogić Nehajev eksplicitno progovara o potrebi uvažavanja osobnih sjećanja preživjelih pojedinaca. On etičku zalihu vidi kao argument moralne nadmoći u izgradnji nacionalnog identiteta, pri čemu je Vukovar po njemu samo središte i temelj državnosti. Revitalizacija se za Rogić Nehajeva odnosi na ispreplitanje traumatične prošlosti ratom opustošenog grada s potencijalom izgradnje, obnove i oporavka u sadašnjosti, pri čemu se revitalizacija ne odnosi samo na materijalnu, već i na etičku ostavštinu naslijeđa Vukovarske bitke.

Analiza agresije na Vukovar 1991. godine u članku Matea Žanića „Kultura i sjećanje na rat“ (2016), kao i u njegovoj knjizi *Kultura sjećanja između emocija i institucija* (2017) otvara pitanje sjećanja kao analitičke kategorije. U prva dva rada (2016) i (2017) Žanić ukazuje na oblikovanje kulture sjećanja na razdoblje nakon Bitke za Vukovar pri čemu ju je vremenski koncipirao kroz dva razdoblja: od okupacije do mirne reintegracije te od mirne reintegracije do 2016. godine. Žanić u oba razdoblja analizira kulture sjećanja kroz četiri elementa: narativizacija sjećanja, izvođenje sjećanja, materijalizacija sjećanja i vizualizacija sjećanja. Žanić pod kulturom sjećanja podrazumijeva „... skup tekstova, slika i rituala koji se mogu iznova koristiti i specifični su za svako društvo, u svakoj epohi.“ (2017: 17). U razmatranju kulture sjećanja Žanić sagledava njezina dva aspekta – komunikacijski i identifikacijski. Žanić smatra da do društvene relevantnosti prošlosti dolazi kad ono prolazi kroz komunikacijski proces vrednovanja njezina značenja (ibid.) Odnosno, identifikacijska se dimenzija prošlosti odnosi na vrednovanje i označivanje proteklog događaja „... populacije koja je u njima sudjelovala i prostora na kojem se odvijao.“ (ibid.) Autor ukazuje na posljedice i naslijeđe ratnih

³⁶ Rogić Nehajev pod poticajima podrazumijeva „... sustavno istraživanje baštine Domovinskog rata“ i da se promisli o „... njegovoj etičkoj baštini.“ (1998: 8).

stradanja Vukovaraca, a samu srž čini analiza medijskih reprezentacija Bitke za Vukovar, književna djela, izložbe, filmski uradci te suvremeni zakonodavni i politički prijepori oko uvođenja dvojezične pismenosti. Iako se Žanić ne referira na viktimizaciju generičkim pojmom, ona je implicitno umrežena u aktualnosti Vukovarske bitke po pitanjima: isticanja borbe pamćenja protiv zaborava, pamćenja grada kakav je bio prije progonstva i prisjećanja ratnih stradanja, isticanje nužnosti povratka prognanog stanovništva u grad, različitim perspektivama viđenja Bitke za Vukovar hrvatskih i srpskih građana Vukovara i okolice, različitim (ne)sudjelovanjima u komemorativnim praksama, važnosti utvrđivanja istine o Vukovarskoj bitci i Domovinskom ratu, razlikovanja žrtve i agresora te traženja pravde za žrtvu (2016: 248). Žanić analizom raznolike građe ne uvodi sam pojam življenog iskustva, ali je ono ipak prisutno sporadično i posredno, kad se novinar Hrvatskog radija Vukovar Siniša Glavašević obraćao Mladenu Kušecu 12. studenoga 1991. godine najavljujući mu slanje zbirke svojih eseja o Vukovaru i to sljedećim riječima:

„Mladene, u razrušenom Vukovaru, nešto sam, uz novinska izvješća, napisao i za svoju dušu i za dušu Vukovara.“ (2017: 82-83).

Citirajući telefonsko obraćanje dva novinara Žanić reprezentira življeno iskustvo razgovora Kušeca i Glavaševića, pri čemu Glavaševićeva zbirka eseja kao umjetnost oponira surovoj stvarnosti razrušenog Vukovara. Stapanje Glavaševićeve duše s dušom Vukovara živi je podsjetnik da se grad može okružiti, razrušiti pa čak i privremeno okupirati, ali se duh grada ne može slomiti. U drugom članku publiciranom 2019. godine „Tumačenje sjećanja i zamišljanje zajednica u poslijeratnim vukovarskim ritualima (1992. – 2015.)“, Žanić razmatra Kolonu sjećanja kao ritual. Fokus njegovog istraživanja u ovom članku su dramatizirani i formalizirani rituali Kolone sjećanja u poveznici s političkim i društvenim previranjima u periodu od 2012. do 2014. godine. Žanić povezuje promjenu političke garniture na nacionalnoj i lokalnoj razini te dvojbenu implementaciju Zakona o dvojezičnoj pismenosti. Reprezentacije viktimizacije sadržane su u prijeporima u tumačenjima Zakona i Ustava, u potrebi postavljanja ploča i poštovanja Zakona, dramatičnosti podijeljene Kolone sjećanja na dvije kolone, izrazito intenzivnom zapaljivom retorikom u medijskim reprezentacijama u danima prije i poslije Kolona sjećanja 2013. i 2014. godine te potpisivanjem peticije oko provođenja referenduma vezanoga za pitanja dvojezičnosti i dvopismenosti. Zaključno, optikom Matea Žanić ovaj je rad istraživao utjecaj društvenih odnosa na izvedbu rituala. Kroz tri desetljeća komemorativne prakse obilježavanja su varirala od rutinizirajućih aspekata pa sve do napetosti među akterima koji dolaze u prvi plan. Dok je tijekom progonstva obilježavanje bila prilika za homogeniziranje

zamišljene zajednice, povratkom je ono rutinizirano po više-manje jasnim pravilima. Godine 2013. rutinizirana izvedba poprima dramatični oblik dijeljenjem na dvije kolone. Žanić smatra da takvim obilježavanjem Kolona sjećanja prenosi poruke relevantne za razumijevanje značaja. Na taj način komemoracije u Vukovaru utjelovljuju različite poruke u okviru nacionalnog identiteta i značaja prošlosti za oblikovanje sadašnjosti i budućnosti (2019: 19).³⁷

Iako je i sam svjedok, a u jednom dijelu i zapovjednik obrane grada, Mile Dedaković Jastrebović u knjizi *Bitka za Vukovar* (1997), u suautorstvu s Alenkom Mirković i Davorom Runtićem, piše o planovima neprijateljskih snaga, o brojnosti snaga obrane i napadača, materijalno-tehničkim sredstvima napadača i obrane grada, pojedinim fazama razvoja same Vukovarske bitke te posljedicama same Bitke na širi geostrateški, vojni i politički kontekst. Autor *Bitku za Vukovar* reprezentira diskursima heroizacije govoreći o malim snagama branitelja grada, broju ranjenih, ubijenih, nestalih i nasilno odvedenih branitelja i civila, poteškoćama i 'igramima' oko humanitarnog konvoja, stradanjima branitelja po privremenoj okupaciji grada i proboju vukovarskih branitelja prema Vinkovcima. Pritom, posredno se opisuju življena iskustva vezujući ih uz herojstva branitelja, ilustrirajući to podacima o uništenju vojno-tehničke prednosti napadača te stradanjima neprijateljskih vojnika. U takvom geostrateškom i vojnom diskursu brojčani podatci žrtava civila i branitelja fingiraju kao faktografski prilog, pridonoseći uvjerljivosti diskursa o heroizaciji. Neposredne emocije aktera ili življeno iskustvo suboraca ili civila kod Dedakovića nisu eksplicitno izražene, već se implicitno naslućuju kroz faktografiju, ali ne i sjećanja:

„Uz ovakav sustav zapovijedanja i nije teško shvatiti razliku između JNA i njihovih paravojnih pomagača te snagu branitelja. Za mnogo toga što se u obrani uspijevalo postići treba zahvaliti isključivo samoinicijativi, hrabrosti i domišljatosti pojedinca te načinu zapovijedanja koji je ohrabrivao individualnost. Međusobni odnos branitelja bio je odnos povjerenja i sigurnosti u onoga tko je pokraj njih, iza njih i posebice ispred njih.“ (1997: 82).

Dedaković u ovom odlomku interpretira življeno iskustvo kao odmak od formalne i striktno vojne hijerarhijske nadređenosti zapovjednika podčinjenom vojniku na prvoj crti. Suprotno vojničkoj disciplini i hijerarhizaciji, življeno se iskustvo doživljava kao improvizacija u vidu samoinicijativnosti i individualnosti, na tragu međusobnog povjerenja i sigurnosti. On je te osobine poimao kao hermetički zatvorene pojmove, ograničene na točno određeni

³⁷ Medijske reprezentacije Kolone sjećanja će se problematizirati u 6. poglavlju, a etnografsko istraživanje Kolone sjećanja u 8. poglavlju.

povijesni trenutak, bez vidljivog heurističkog potencijala ispreplitanja prošlosti sa sadašnjosti i budućnosti.

Iako nije sudjelovao u samoj Bitci za Vukovar, Davor Runtić³⁸, razvio je praksu bilježenja i dokumentiranja osobnih sjećanja i življenog iskustva sudionika Vukovarske bitke. Diskurs Runtićeva promišljanja Bitke za Vukovar odlikuje umrežavanje pojedinačnih osobnih sjećanja u historijski diskurs, pri čemu su raznovrsni motivi sudjelovanja u obrani Vukovara kod njegovih sugovornika konstituirani u nacionalnim ili osobnim povijestima, vjerskim identitetima ili obiteljskim razlozima. Runtić proživljeno iskustvo svojih sugovornika, branitelja Vukovara, gradi oko važnih datuma Vukovarske bitke: 2. svibnja (masakr redarstvenika u Borovu Selu), 25. kolovoza (prvi napad zrakoplovstva tzv. JNA na Vukovar i uopće u Domovinskom ratu), 14. rujna (prvi opći napad tzv. JNA i paravojskih postrojbi na Vukovar iz više smjerova), 2. listopada (drugi opći napad tzv. JNA i paravojskih postrojbi iz više smjerova), 16. listopada (treći opći napad tzv. JNA i paravojskih postrojbi iz više smjerova) i pogibija Blage Zadre, potom studeni mjesec povlačenje obrambenih snaga prema središtu Borova Naselja, odnosno Kombinat u Borovo), privremena okupacija grada, proboj dijela sudionika Bitke za Vukovar te preživljavanje u logorima u Srbiji. Runtić kronološki koncipira autobiografske zapise iskustava preživjelih sudionika Bitke za Vukovar u pozamašnom nizu knjiga pod nazivom *Tako smo branili Vukovar* (1994, 2012, 2016). Spisateljski stil Davora Runtića odlikuje se citiranjem sugovornika. Naprimjer, kad iznosi svjedočanstvo Ivice Lukića-Zolja:

„Zolja ističe u ovoj akciji djelovanje puškostrojnica od kojih je najviše neprijateljskih vojnika poginulo. Posebno ističe Nenada i Predraga Gačića, sinove srpskog svećenika, koji su silovitim žarom branili svoj grad. Zolja kaže: 'Oni su na mene ostavili izvanredan dojam, njihove puškostrojnice nikada nisu zatajile. Nenad Gačić bi za vrijeme napada vikao: 'Dođite braćo Srbi, ovdje Nenad Gačić, sin pravoslavnog popa, rođen u Hrvatskoj i živjet će u Hrvatskoj.' Uvijek su njih dvojica znali govoriti: 'Mi smo ovdje rođeni i to traže ovi iz Valjeva i Kraljeva, ili iz Niša. Došli su ovdje iz daljine od 400 km, što oni tu traže? Nemaju pravo da me napadaju ma kako da se zovu i otkuda da su.'” (2014: 143).

Runtić pokazuje da se uz ratno iskustvo veže i herojstvo koje se gradi oko narativa pripadnosti, pri čemu, za razliku od neprijatelja koji su pripadnost gradili u etničkom i religijskom ključu, branitelje grada Vukovara odlikuje herojstvo čija pripadnost zajednici nadilazi etničke, religijske i nacionalne granice. Dakle, za branitelja Vukovara pripadnost se

³⁸ Davor Runtić, formalnim obrazovanjem profesor povijesti, slikar u statusu slobodnog umjetnika, tijekom Domovinskog rata od sredine listopada 1991. godine pokriva medijsko informiranje zapovjednika Zbornog područja Vukovar-Vinkovci Mile Dedakovića Jastreba.

temelji na rezidencijalnosti pa 'biti Vukovarцем' nadilazi granice etničkog, konfesionalnog i nacionalnog determinizma. Reprezentacija ratne traume u njegovim tekstovima izražena je nasilnim prekidom svakodnevnog civilnog funkcioniranja grada, opisima razorenog grada, prisilnim višemjesečnim životom Vukovaraca po podrumima, stravičnim gađanjem civilnih ciljeva (bolnica, škole, Dom umirovljenika), uništavanjem industrijske, materijalne i kulturne ostavštine grada, pogibijom vojnika, civila, žena i djece, egzekucijama u prvim danima zauzimanja grada i u proboju te mučenjima u srpskim koncentracijskim logorima. Pored diskursa ratne traume, Runtić je razgovarajući s oko osam stotina sudionika Vukovarske bitke bilježio naracije pojedinačnih sjećanja neposrednih sudionika kroz niz različitih koncepata: živosti (fusnota 43), optimizma i dobrog raspoloženja (fusnota 44), hrabrosti, otpornosti i žilavosti, ali i nadilaženju etničkih i religijskih ograničenja (u svjedočenju Ivice Lukića-Zolje na stranici 48.), kreativnosti u osmišljavanju lozinki i šifri³⁹, domišljatosti i inicijativnosti 'provaljivanjem' u sustav veze neprijatelja⁴⁰, odanosti i povjerenja među suborcima (kad suborci prihvaćaju Davora Batraca, na stranici 58.), odvažnosti i poduzetnosti⁴¹ (kad Dubravko Dujić Dunja sa suborcem logorašem u Niškom logoru pjeva *Ustani Bane*), dosjetki, anegdota, šala i humora (kao u primjeru zarobljavanja 'Dragančeta', na stranici 51.), ljubavi i požrtvornosti (kad Predrag Matić spašava ranjenog suborca od sigurne smrti, na stranici 62.-63.) te sposobnost vođenja dijaloga neprijatelja za vlastito spasenje i vjera u Boga (kad Vilim Karlović na Ovčari nastoji spasiti sebe sigurne smrti, na stranici 63.-64.). Njegov sistematični višegodišnji rad, studiozno bilježenje, proučavanje i dokumentiranje više stotina svjedočanstava preživjelih u

³⁹ U knjizi Alenke Mirković, *Glasom protiv topova* (1997) autorica ističe kreativnost u osmišljavanju lozinki i šifri: „On i čovjek s kojim je razgovarao spominjali su jabuke, trešnje, kornjače i komarce. Očito se radio o šiframa, a ja sam ih nastojala u glavi dešifrirati. Kornjače su, pretpostavljala sam, bili oklopnjaci. Istom logikom, komarci bi trebali biti zrakoplovi. Ali jabuke i trešnje. 'Jabuke su mrtvi, a trešnje ranjeni', objasnio je Julije i ja sam dobila prvu lekciju iz njihovih žargona.“ (ibid.: 153).

⁴⁰ Autorica Mirković ističe domišljatost i inicijativnost Zofa i Julija, pripadnik Centra za obavješćivanje u Vukovaru: „Njih su dvojica, posebice Julije, znali napraviti pravi cirkus, upadajući u neprijateljsku vezu. U nekoliko su navrata uspjeli navesti neprijateljsku vatru po njihovoj vojsci. A Julije je izazvao pravu paniku kad se ubacio u vezu kolone koja se preko Ilače i Tovarnika kretala prema Vukovaru, izigravajući vozača jednog od tenkova. Svojom pričom o tome kako su Ustaše uništile kolonu koja je išla u Vukovar prije njih i poklale sve koje su preživjeli, izazvao je takvu paniku da se kolona zaustavila, a posade se razbježale po kukuruzima.“ (ibid.: 264).

⁴¹ Za vrijeme zatočeništva u Nišu, u srpskom koncentracijskom logoru, Dubravko Dujić Dunja i suborac Nebojša Balen dobili su naredbu da peru kupatila. Taj puta, njihov čuvar vojni policajac JNA objašnjava da je pjesma 'Ustani, bane Jelačiću' ustaška, a zatočenik Dujić ga pita: '...zna li on svoju pjesmu 'Oj, vojvodo Sindeliću', a ovaj ponosno odgovara: 'Dabome!', 'Ej, taj ti je ustaša ko i ban Jelačić', spusti mu Dujić. 'Po čemu?' 'Ajde da ti otpjevamo bana pa ćeš vidjeti da nema ništa ustaško', veli mu Dujić. 'Prati nas od riječi do riječi pa ćeš vidjeti ima li štogod ustaško', prihvatio je igru Nebojša. 'Može u cigaru?', lupeški mu je Dujić ponudio i okladu. 'Da čujem! Zevaj!' Iz kupaonice se jeknula hrvatska koračnica, razlegla se hodnikom, doprla i do ušiju prijatelja po sobama. Logoraši su mislili da su izgubili pamet. Kad se provirujući kroz polu-odškrinuta vrata shvatili tko koga pravi budalom, prvo što im je palo na pamet bilo je da se ova dvojica neće vratiti živi u svoje krevete. Ostali su ipak živi. Toga ih puta čak nisu ni istukli. Od onoga razuvjerenog vojnog policajca svaki je dobio po cigaretu u usta te po jednu 'za uvo' kao rezervu da mogu zapaliti kasnije. One dvije cigarete koje su zatakli iza ušiju kasnije će pušiti čitava soba po načelu, svakome po dim!'“ (2010: 580).

Bitci za Vukovar Runtiću je omogućilo da induktivno interpretira 'šire sliku' zbivanja prije, za vrijeme i nakon opsade Vukovara. Takav koloplet niza malih priča koje normaliziraju nenormalno su u funkciji osmišljavanja života pojedinaca u apokaliptičnim okolnostima opsade grada, ali i nakon 18. studenoga 1991. godine. Potencijal Runtićeve minucioznog rada oslikava se u isticanju junaštva s različitim taktikama preživljenja i osmišljavanja života.

Alenka Mirković, ratna novinarka Hrvatskog radija Vukovar, u svojoj knjizi *Glasm protiv topova* (1997) precizno prikazuje u literarnoj formi kronike događaje koje je preživjela sa suradnicima s Hrvatskog radija Vukovar. Kao novinarka je surađivala sa svim bitnim akterima u obrani grada što joj je omogućilo susrete s mnogima koji su dali svoj doprinos obrani grada. Ratna trauma reprezentirana je kroz opise straha, opise promrzlih i gladnih građana u podrumima, doživljaj neispavanih, iscrpljenih, gladnih i umornih branitelja u borbama za svaku kuću. Alenkina literarna reprezentacija ratne traume diskurzivno je oblikovana poput popratne scenografije u kojoj ljudi pokušavaju voditi neki normalni život u apokaliptičnosti opsade grada – kartati, slušati radijski glas Siniše Glavaševića u kronici dana, okupati se, pokušavanjem prevladavanja nenormalnosti ratnog okruženja pričama o svakodnevnom. Tako je, na primjer, Siniša Glavašević, urednik ratnog Hrvatskog radija Vukovar, došao na ideju da organizira radio školu. Cilj radio škole bio je zaokupirati i zabaviti djecu, kako bi im životi u podrumu bili tako podnošljiviji:

„Ljupko se bavio matematikom, Melita se prisjećala igara i zagonetki i zadavala zadatke za crtanje dok bi Lidija, profesorica hrvatskog jezika i književnosti, ne mareći za pravopis i gramatiku, nastojala ponovno probuditi dječju mašti koju nikakvi podrumski zidovi i ratovi nosi mogli zarobiti. Jednom je pročitala prelijepu pjesmu o jeseni, a zatim zamolila djecu da opišu najljepšu jesen koju ju pamtila.“ (1997: 251).

Uz reprezentaciju ratne traume, implicitno, kroz niz naracija prenosi se vlastito življeno iskustvo i to kroz potrebu za normalnim civilnim životom i osjećajem živosti⁴², optimizma i dobrog raspoloženja⁴³. Kad iznosi svoja sjećanja na vrijeme opsade piše o doživljaju

⁴² Tako kad govori o strahu navodi sljedeće: „Dok smo te večeri kratili vrijeme kartajući, eksplozije u dvorištu nisu mi se činile toliko strašnim. Razmišljala sam o tome i zaključila kako i strah ima svoje stupnjeve. Čovjek ih jednog po jednog polako svladava i to tako da se navikne na jedan, a onda izloži drugom većem. Bilo bi pretjerano reći kako sam jedva čekala da sutra ponovno krenem na teren, ali mi je ta pomisao već bila puno prihvatljivija. Te sam večeri osjetila adrenalin kao nikada do tada i počinjala se na njega navikavati. Dok smo kartali rekla sam Zvezdani: 'Znaš što ću ti reći'? Jest da sam se danas pošteno isprepadala i da sam samo mislila kako će svaka granata pogoditi baš nas. Ali kad smo došli natrag, živi i zdravi... pa znaš, nikada se nisam osjećala toliko...živom...“ (ibid.: 154).

⁴³Mirković kad govori o Blagi Zadri, navodi sljedeće: „Zadro je bio neumoran i činilo se da ništa nije moglo pokvariti njegov optimizam i dobro raspoloženje: 'Dobar dan, gospodine Zadro, Alenka je, sa radija...', 'Hej, Bog. Pa kako ste vi danas?', 'Ma, ja sam dobro, ali kako ste vi?', 'Odlično! Nikad bolje', 'Pa ne bih ja baš rekla 'nikad

novinarskog zanimanja te u opisima susreta s drugima važnim osobama za obranu grada razotkriva nam anatomiju odnosa koji su vladali među braniteljima opkoljenog grada. Alenkini opisi često posežu za konceptom zajednice koja se izgrađivala tijekom opsade u taktikama međusobne solidarnosti te dijeljenju svega preostalog što su stanovnici podruma imali, bez obzira na etničku ili religijsku pripadnost. Rodna perspektiva ratne traume u kojoj je uloga muškarca kao branitelja izuzetno naglašena kod većine autore, kod autorice Alenke Mirković osvježena je i za perspektivu žena. Takva perspektiva naznačena je kad sugovornice uspijevaju načiniti otklon od brutalne svakodnevice govorom o strahu te stupnjevanjem straha u poveznici sa svakodnevnim konkretnim iskustvom golog preživljavanja kad postoji realna mogućnost da jedna od milijuna krhotina granata 'bude njena'. Alenkino je iskustvo rata oblikovano njezinom profesijom jer je kao novinarka bila jedna od onih stotina žena koja se kretala po gradu te susretala brojne Vukovarce. Bila jedna od rijetkih koja je, unatoč izloženosti pogibelji, dolazila na brifinge u zapovjedništvo grada i tamo svjedočila brojnim kako dramatičnim, tako i komičnim situacijama. Često su nositelji tog optimizma, u tim gotovo nadrealnim situacijama koje impliciraju svojevrsnu oglušenost na ratna zbivanja u gradu, bili oni koji imaju najmanje utjecaja na događanja u gradu – žene, djeca, ranjeni i bolesni. Optimizam se očituje u paradoksalnim trenutcima kartanja u podrumu dok je grad bombardiran, propitivanjima granica ljudskog straha, isforsiranim, pretjerano uljuđenim pozdravima susjedima u prolazu dok paralelno padaju granate. Tako, na primjer, branitelji Vukovara su zarobili 'Dragančeta', srpskog poručnika Grujića. Nakon toga su ga sproveli u Štab i počastili pićem i hranom. Cijelo vrijeme su se pravili da su 'njegovi'. Od njega su saznali važne vojne informacije o pozicijama tzv. JNA oko Vukovara, a pritom su se i dobro zabavili. Zapovjednik Josip Tomašić Osa je u Štab ušao s vrata vičući:

„'Pomoz' Bog junaci!' Pogledala sam ga i počela se smijati jer sam već navikla da u Štab nikada ne ulazi pozdravljajući kao svi normalni ljudi. Uvijek je nešto izvodio. No, svi su ostali bili vrlo, vrlo ozbiljni. 'Evo poručniče ovo je naš Štab. Sedite, raskomotite se sada će i rakijica i kafica. Ako 'oćete da nešto pojedete sad će mala!.'“ (1997: 263).

Autorica upućuje na naracije koja su protkane dosjetljivošću, anegdotalnim humorom i britkošću. Dosjetljivost se ovdje ne konstituira samo kao objektivna osobina određenog dijela populacije (npr. vojske), već kao općeljudska osobina u kojoj rodne, dobne i klasne podjele nestaju otvarajući prostor situacijskoj snalažljivosti, adrenalinski brznoj reakciji začinjenoj humorom i ironijom. Tako, na primjer, pripadnici Centra za obavješćivanje prisluškivanjem

bolje' kad vam je jutros krenula deset tenkova na Trpinjsku...!', 'Ta, idi, molim te...Kako smo razbucali one juče, razbucati ćemo ove i danas...!'“ (ibid.: 147).

veza tzv. JNA saznali se da su se neprijateljske linije opskrbe rastegnule. Pri tome su tenkovi agresorske vojske u okolici Vukovara morali štedjeti benzin. S druge strane, posade tenkova su u kukuružištima oko Vukovara kuhale kukuruz. Slijedom toga, vezisti iz Centra za obavješćivanje cijeli su dan emitirali 'obavijest' sa čistim niškim naglaskom:

„Pažnja, pažnja! Govori major Mića! Zabranjuje se korišćenje goriva iz tenkića za kuvanje kukuruza.“ (1997: 264).

Dosjetljivost, humor i autoironija koje dominiraju pokušajima da se u živote ljudi u podrumima implementira stanje normalnog, gotovo da opipljivo oslikavaju humanu stranu ratne traume i ratnih događanja. Time dolazi do tkanja dosjetljivosti i humora u brutalnoj svakodnevnoj ratnoj stvarnosti 'tame' neprestanog granatiranja i bivanja u podrumima s tračkom svjetlosti nalik svakodnevici koju su imali prije agresije i opsade grada. Slično su opazili u svojim radovima i Viktor Frankl (1963), Ivana Maček (2009) i Velimir Bugarin (2016). Poseban izvor nadahnuća za humor bila je sličnost hrvatskog i srpskog jezika te različiti naglasci karakteristični za srpski jezik:

„Pa gde ste bre, tu ste nas ostavili među ustašama, bez municiju, ni poštenog lekara nemamo! bio je ogorčen Julije. Poručnik se pravdao kako ni njima nije lako. Eto, kad je on odlazio iz Kragujevca, bilo je zamračenje. 'Pa nije valjda da ustaše imaju i avijaciju', zapanjeno je pitao Zof. 'Dakako. Sve imaju! Šalju im Nemci“, samouvjeren je odgovorio poručnik. 'Au, jebo te', zgražao se Julije spazivši krajičkom oka kako u sobu ulazi mladi Jastreb. Odmah je i njega ubaci u igru: 'Vojvodo, jes' čuo ti ovo, ustaše imaju i avijaciju! I dođi, bre, da te upoznam s čovekom.' 'Vojvoda' je prišao i rukovao se, ali nije govorio i brzo se odmakao od njih, sa svojim turopoljskim akcentom, teško bi se prodao za Srbina.“ (1997: 264).

Takav originalni situacijski humor ne samo da je bio vrlo kreativan, nego je bio i inspirativan i nadahnjujući za one izvan same okolnosti situacije, prenosio se i širio u koncentričnim krugovima na druge punktove i položaje, hrabreći branitelje i civile da izdrže i ne pokleknu. Diskurzivno oblikovanje sjećanja na opsadu grada Alenke Mirković osobnim svjedočenjem u funkciji je humora, afirmiranja anegdotalnih situacija i razotkrivanju zanemarene vukovarske ratne zbilje u dominantnim reprezentacijama Vukovarske bitke.

Novinar i pisac, Siniša Glavašević, u svojoj knjizi *Priče o gradu* (1992), donio je opise razrušenog grada, referirajući se na izgublenu prošlost grada, slike poginulih na ulicama, mirise izgorjelih zgrada, tišinu koja nastaje kad se ugasi život. Isto tako, donosi opise stanovnika Vukovara opisujući ih promrzlima, gladnima i žednima u podrumima, danima bez danjeg svjetla, bez mogućnosti slobodnog kretanja. Glavašević je napisao:

„Avetinjski prizori nižu se do beskraj, miris paljevine. Pod nogama se osjećaju *trupovlje* (dij. ostaci), građevinskog materijala, stakla, ruševine i jeziva tišina. Istovremeno, liječnici u vukovarskoj bolnici bore se s mnogim nedaćama.“ (1992: 143-144).

Glavašević u samom naslovu knjige uvodi priču kao lajtmotiv njegove knjige. Priča nije ovdje shvaćena u ključu izmišljenog ili fikcionalnog, već u Cliffordovskom smislu oblikovane ili stvorene istine (Clifford 1992). Autor, suočen sa svakodnevnom brutalnom realnošću, svojim pripovjedačkim stilom čini odmak od svakodnevice na sigurnu distancu, čime otupljuje učinak prošlih događaja na sadašnjost. Kao pisac, pak, iz književne disciplinarnosti Vukovar se za njega oblikuje kroz promišljanja o različitim temama: roditeljima, obitelji, djetinjstvu, ratu i ratniku:

„Razgovarao sam s mnogim borcima koji brane te ruševine. (...) Što će nekome moj grad, osim meni i mojim sugrađanima i Hrvatskoj? Uvijek se znalo da ne možeš biti ono što nisi. (...) Braneći tu ideju stoje ljudi, divovi hrvatske hrabrosti...“ (1992: 45).

Glavašević posredno, usprkos pustoši ruševinama grada putem življenog iskustva branitelja, ukazuje na herojska djela obrane i zaustavljanje neprijatelja pa tako kroz metaforu divova hrvatske hrabrosti, opisuje branitelje grada koji su razvili svoju prepoznatljivost i identitet. Glavašević takvim viđenjima vukovarskih branitelja konstituira diskurs heroizacije, pri čemu se identitet vukovarskog branitelja, hrabrog borca meteorskom brzinom u tek nekoliko mjeseci utkao u tkivo nacionalnog identiteta. Glavašević pored oblikovanja diskursa ratne traume, piše i o izgradnji i budućnosti, hrabrosti i borbi, navodeći:

„Morate iznova graditi. Prvo svoju prošlost, tražiti svoje korijenje, zatim svoju sadašnjost, a onda, ako vam ostane snage, uložiti je u budućnost. I nemojte biti sami u budućnosti.“ (1992: 144).

Izgradnja za Glavaševića podrazumijeva neprekinuti vremenski kontinuum koji započinje oslanjanjem na čvrste temelje, korijenje kako bi to bio zalog budućnosti. Iako se sjećanje kao generički pojam ne pojavljuje u Glavaševićevoj knjizi, on o sjećanju implicitno govori kroz perspektive prošlosti i budućnosti. Primjerice, izgradnja prošlosti za njega znači ponovno preispitivanje pretpostavki identiteta: tko smo, što smo i kamo idemo. Potom, on u toj budućnosti anticipira potrebu zajedništva i solidarnosti što u konačnici upućuje na metaforičku izgradnju zajednice, a ne samo grada sačinjenog od zgrada i ulica.

Antropologinja Sanja Špoljar Vržina⁴⁴ (2007, 2009, 2012) u nizu svojih znanstvenih članaka problematizirala je kontinuitet prešućivanja, marginaliziranja i posramljivanja vukovarskih žrtava, a svoj rad vidi kao prilog antropologiji Vukovara. Sanja Špoljar Vržina u članku pod nazivom „Anthropology of Vukovar: Strategically revealing the 'civilizing missions' and practices of the culture of death“ definirala je antropologiju Vukovara kao:

„... dio predanog dugoročnog pristupa autora (od 1992. nadalje) reinvertiranju manipulativno izvrnutih činjenica, za koje se s vremenom moglo uočiti da su iskonstruirane tijekom prakse posramljivanja, lako usvojene, od strane moralno lijenih i neukih (Špoljar Vržina 2009). Antropologija Vukovara trebala bi 'vratiti sramotu' činjenicama. U potpunosti se slažući s Cushmanovim savjetom za znanstvenike (osobito antropologe) (2004: 24), trebao bi biti medij za proizvodnju znanja, još jednom, sa stajališta znanstvenog moralnog integriteta koji vidi izvan granica. Dakle, dovoljno jaka da služi bez obzira na nečiju etničku/nacionalnu pripadnost/podrijetlo/identitet i štiti stvarno omalovažene i slabe - žrtve/preživjele Republike Hrvatske i cijele regije.“ (2012: 135).

Sanja Špoljar Vržina kroz koncept antropologije Vukovara analizira medijske, sudske i političke prakse nastale u višedesetljetnom kontinuitetu nakon okupacije grada. Pod navedenim konceptom ona podrazumijeva sustavnu analizu koja ima za namjeru „... reinvertirati manipulativno izvrnute činjenice (...) iskonstruirane tijekom prakse posramljivanja, lako usvojene, od strane moralno lijenih i neukih.“ (ibid.). Za Špoljar Vržinu reinvertirati znači preokrenuti smisao do tada uvriježenih predodžbi koje su postale činjenice, pri čemu posljedice takvog izvrtanja činjenica figuriraju kao uvjeti posramljivanja. Funkcija prešućivanja činjenica koje Špoljar Vržina pokušava ponovno propitati nalazi se u problematici zaboravljanja i relativiziranja žrtve i agresora. Potom, takvo prešućivanje otklanja mogućnost kažnjavanja svih zločinaca i nalogodavaca tzv. JNA i Srbije te izostanak potonje pravde za žrtve nakon masovnih ubojstava, pogroma i protjerivanja. U svojoj analizi, koja se na trenutke doima konspirativnom i uvlači interpretaciju u područje moralne prosudbe, Špoljar Vržina smatra da prakse posramljivanja nisu slučajne, već su manipulativno iskonstruirane i sistematično organizirane kroz duži vremenski period od strane nepoznatog adresata. Takva stajališta autorica ne obrazlaže eksplicitnim autorstvom takvih manipulativnih tvrdnji niti ih postavlja kroz optiku antropološke analize. Štoviše, autoričino shvaćanje antropologije Vukovara polazi od agende koja ima za namjeru 'ispraviti činjenice', no ne upitati što čini činjeničnost takvih činjenica. Ona

⁴⁴ Sanja Špoljar Vržina, temeljnom naobrazbom doktorice medicine, dodala je znanstvenom usavršavanju iz područja antropologije i edukaciju iz obiteljske terapije. Na temeljima kontinuiranog praktičnog rada s vukovarskim prognanicima u periodu od 1994. do 2004. godine, edukacija joj je omogućila „... transfer dijela metodologije u kruti metodološki protokol jednog prosječnog socio-kulturnog antropološkog pristupa.“ (2007: 129).

takvima stajalištem zaziva pomoć obespravljenima pozivajući se na moralni autoritet znanstvenika pa i čitave discipline. Njezin poziv za antropologijom Vukovara izostavlja življena iskustva sadašnjosti pa i sjećanja koja mogu poslužiti kao poveznica sadašnjosti i prošlosti. Kao takav, njezin pristup Vukovarskoj bitci ne otvara problematizaciju u širem smislu, već ju hermetički zatvara u uske okvire discipline koja bi trebala samim nazivom biti dovoljna u argumentima protiv iskrivljavanja činjenica. Problemizirajući trenutak preuzimanja nadzora nad Vukovarskom bolnicom od strane tzv. JNA, ona je istaknula:

„U jeku najvećeg vukovarskog egzodusa i pribijanja na križ, svijet je zanimemio pred zločincem i prihvatio ulogu posramljenog. Na dan 20. studenog 1991. godine Nicolas Boersinger, u ulozi predstavnika Međunarodnog Crvenog križa bio je ušutkan baražom opravdanja koja su imala samo jedan cilj – Boersingerov stuporoznim strahom prožet, uprti pogled u granatama izranjavanu zemlju vukovarsku, na mostu kod Vuke. (...) Taj pogled kao da je metaforično utro put kolapsu europske i međunarodne savjesti. Te srijede, suprotno „Protokolu sporazuma o neutralizaciji i slobodnoj evakuaciji vukovarske bolnice“, umjesto promatrača EZ-a i ekipa Međunarodnog Crvenog križa u bolnicu su prvo ušli pripadnici JNA pod zapovjedništvom majora Šljivančanina. Nicolas Boersinger kao predstavnik Međunarodnog Crvenog križa tada izjavljuje „*Vidite da Međunarodna komisija ne može obavljati svoj zadatak. Ne može se smatrati odgovornim za ono što se ovdje dogodi: spriječen sam da uđem u bolnicu.*“⁴⁵ U tom trenutku Boersinger je bio nesretni glasnik najjasnijeg gubitka čovječnosti i svih inverzija koje su uslijedile na razini međunarodnih „spasiteljskih“ institucija – gubitak sposobnosti osjećaja srama i bezgraničnog umnažanja međunarodno neograničeni obrazaca posramljivanja dok diktatom (...), bivše komunističke elite kojoj su uzdanice nasilje, mržnja i teror.“ (Špoljar Vržina 2009: 248-249).

U gore navedenom isječku njezina članka evociraju se sjećanja medijskih slika Vukovarske bitke preuzimanja nadzora nad bolnicom od strane tzv. JNA. Uvođenjem religijskih konotacija, simbolike i metaforike pribijanja na križ, kao i dramatičnosti samog termina egzodus, autorica problematizira apokaliptičnost pogroma koji se spremao Vukovarcima. Prizivanje religijskih konotacija koje se umrežuju u problematičnost međunarodne potpore Vukovaru, stapa se s opisima nemoći Vukovarca koji su predani na milost i nemilost agresoru. U svojoj analizi, Vržina Špoljar detektira anatomiju nastanka prešućivanja koju prepoznaje u izostanku preuzimanja odgovornosti međunarodnih institucija temeljem potpisanih sporazuma. Referiranjem na Boersingerov pristup, ona stapa komunističku prošlost s kontinuitetom institucionalnog prešućivanja što figurira kao svojevrсна geopolitička

⁴⁵ Citat je iz knjige *Mjesto sjećanja – Vukovarska bolnica 1991* koju je uredila skupina autora ([s.n.].2007: 44).

viktimizacija. S druge strane, Boersingerov pogled prepoznaje kao simboličnu 'stuporoznu' prakse prešućivanja, potiskivanja i zanemarivanja žrtve Vukovaraca od strane međunarodnih 'spasiteljskih' institucija⁴⁶ pri čemu je MKSJ pravosudna instanca koja figurira kao produžena ruka nepravde. Ona u događaju 20. studenoga 1991. godine vidi zametak nepravde sljubljene s umreženim političkim i pravosudnim diskursima što se očituje u orkestriranim odlukama tužiteljstva Haškog suda⁴⁷, ali i upitnim i nepravедnim presudama Haškog suda. Nadalje, autorica u članku „Hrvatski Domovinski rat i prakse prešućivanja-antropološki osvrt“ u središte fokusa istraživačkog rada postavlja strategije „prešućivanja, potiskivanja i invertiranja“ (2009: 246), kao „... pokušajem mijenjanja kolektivne svijesti⁴⁸, u skladu s mehanizmima prilagođavanja 'istine' lažnom virtualnom realitetu.“ (ibid.). Podrazumijevajući pod kolektivnom svijesti zapravo društveno pamćenje, Špoljar Vržina smatrala je da:

„Haag 27. rujna 2007. godine nije neki usputni datum neuspješnog međunarodnog demokratskog dijaloga (...). To je dan od kad je moguće bolno osjetiti svijet u kojem su nestali oni koji mogu osjetiti sram uslijed nepravdi i laži koje i sami kreiraju, a prevladali oni koji su povrh svjedočenja nepravdi tog svijeta i nadalje zbog istine posramljeni.“ (ibid.: 248).

Kad se referira na mjesto i datum 2007. godine, Špoljar Vržina misli na dan kad je prvostupanjsko vijeće Haškog suda donijelo oslobađajuću presudu u procesu 'Vukovarskoj trojci' za zločine počinjene na Ovčari. Špoljar Vržina problematizira pitanje granica između osobnih traumatskih sjećanja žrtava i nezadovoljene pravde za podnesene gubitke i doživljene boli. Stvaranjem konteksta pravosudnog epiloga prešućene istine, potiskivanja i zanemarivanja podnesene boli i traume, ona ukazuje da su Vukovarci posramljeni i po drugi puta od strane MKSJ što se može iščitati kao svojevrsni oblik viktimizacije. Za Špoljar Vržinu posramljivanje

⁴⁶ Pod međunarodnim 'spasiteljskim' institucijama ona detektira Međunarodni Crveni križ, tužiteljstvo i Haški sud, u tom trenutku Europsku zajednicu, političku i obavještajnu zajednicu pojedinih zemalja (SAD, Velike Britanije, Francuske, Rusije), umrežene medije i interese država.

⁴⁷ Tužiteljstvo Haškog suda odustalo je od slučaja Vukovar i fokusiralo se samo na zločine počinjene na Ovčari. U praktičnoj formi to je značilo da je Haško tužiteljstvo u potpunosti odustalo od tužbe protiv tzv. JNA i Srbije za agresiju na Vukovar.

⁴⁸ O utjecanju na promjenu kolektivne svijesti, Špoljar Vržina nalazi u isječku predavanja koje je Carla del Ponte održala u listopadu 2005. godine u Instituciji Goldman Sachs, gdje joj je namjera bila zatražiti financijska sredstava za nastavak rada suda: „I na kraju, internacionalno pravo je jeftino. Godišnji trošak rada Tribunala je manje od jednog dana troškova američke vojske u Iraku. Dopustite mi još jednu smionu usporedbu: Naš godišnji budžet je dobro ispod 10% Goldman Sachs' profita tijekom proteklog kvartala. Vidite, mogu Vam ponuditi visoke dividende za niski ulog. Međutim, najvažniji ulog koji donosi pravda je nematerijalan. Pravda treba istinu. Sudovi su namijenjeni dokazivanju činjenica na osnovi nepobitnih dokaza. Moja najveća nada je da činjenice, svi ti djelići istine koje smo sakupljali tijekom godina, polako no sigurno oblikuju kolektivno pamćenje.“ (del Ponte 2005 [s.p.]).

je glavna osovina u međunarodnoj politici „po *idionu* Madelaine Albright⁴⁹ (‘Ministre, trebali biste se stidjeti.’)“ (ibid.: 251), pri čemu je sram usmjeren na žrtve, a ne na počinitelje. Ona smatra da je posramljivanje najčešće u funkciji „održavanja imaginarne i neodržive podjele svijeta na one koji dijele pravdu i na one koji je traže, na civilizirane i necivilizirane ili, naprosto, na one koji imaju pravo govoriti i one koji nikako da ušute sa 'svojom' istinom.“ (ibid.). Upliv na takvo konstruiranje (ne)pravde i posljedično posramljivanje Špoljar Vržina vidi u manipulativnom djelovanju instanci poluga međunarodnih institucija. Prešućivanje, zanemarivanje, potiskivanje, izostanak učinkovite pravde te posljedično posramljivanje žrtve čini dodatni sloj diskursa viktimizacije Vukovarske bitke.

Antropologija Vukovara u optici Špoljar Vržine depersonaliziranjem žrtava i kolektiviziranjem iskustva omogućila je da jedino sjećanje na žrtve bude moguće. Iako autorica s bogatim istraživačkim iskustvom rada s vukovarskim prognanicima ne koristi sintagmu viktimizacije, ona je u njezinim radovima reprezentirana u formi prešućivanja, potiskivanja, zanemarivanja i posramljivanja. Diskurs viktimizacije Vukovarske bitke u stilu pisanja Sanje Špoljar Vržine konstituiran je u ideji posramljivanja, pri čemu se sjećanje stavlja u funkciju otpora posramljivanju, no istodobno izostaje prostor za pojedinačno iskustvo ratne traume. Sjećanja na prošlost u interpretativnom okviru Sanje Špoljar Vržine selektivnom pravdom Haškog suda zarobljena su u limbu prošlosti, spletu međunarodne politike i pravosudnih instanci. U takvom razumijevanju pamćenja, koje je izjednačeno s kolektivitetom, izostaje življeno iskustvo svakodnevice. Oblikovanje pamćenja u pravosudnom diskursu adresiranim na konkretne događaje ukazuje na arbitrarnost MKSJ u Haagu pa je funkcija takvog pamćenja dovesti u neraspletvu mrežu odnosa između pravosuđa, odgovornost i žrtve.

Američka antropologinja Marita Sturken autorica knjige *Isprepletana pamćenja: Vijetnamski rat, epidemija AIDS-a i politike zapamćivanja* (1997) smatra da su „... sva sjećanja stvorena u tandemu sa zaboravom (ibid.: 7)“ te da je „... zaboravljanje nužna komponenta u izgradnji pamćenja (ibid.: 7)“. Zaključno, smatra da je „... zaboravljanje prošlosti u kulturi često organizirano i strateško.“ (ibid.: 7). Autorica Vržina Špoljar upravo apostrofirala da je, u kontekstu Vukovara u poraću, zaboravljanje sistematsko i planski organizirano sužavanjem djelokruga Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), reduciranjem optužnica prema odgovornima za agresiju na Vukovar, neproganjanjem svih ratnih zločinaca,

⁴⁹ Radi se o novinskom članku New York Timesa iz lipnja 1997. godine u kojem se evocira politički susret tadašnjeg ministra obnove Jure Radića i američke ministrice vanjskih poslova Madelaine Albright u Hrvatskoj Kostajnici. Taj je susret organiziran u vrijeme nakon Daytonskog sporazuma koji je trebao među ostalim implementirati povratak srpskih izbjeglica u Hrvatsku. Ona je tada u susretu s ministrom Radićem izjavila da je „'zgrožena' neuspjehom njegove vlade da spriječi nasilne napade protiv srpskih izbjeglica koji se pokušavaju vratiti svojim domovima u Hrvatsku. 'Trebali biste se sramiti', poručila je gđa Albright ministru Radiću.“

posebno vojnog vrha tzv. JNA. S druge strane, analizirajući genealogiju traume i put do viktimizacije, autorski dvojac Didier Fassin i Richard Rechtmann u svojoj knjizi *Carstvo traume* (2006) ukazuju da nakon priznanja dijagnostičke kategorije PTSP-a i zakonodavnih prava koji iz nje proizlaze, osobe nakon traumatskog iskustva internaliziraju u sebi da su žrtve. Fassin i Rechtmann navode da to malo govori o osobama žrtvama traume, a više o moralnoj ekonomiji našeg doba. Traumatizirani nakon takvog traumatskog događaja, priznavanjem traume oni pronalaze svoje mjesto u postizanju prava i pravo na nadoknadu štete (ibid.: 278-279). Na taj način se zakonodavnim i društvenim petrificiranjem traumatskog iskustva rađa društveni fenomen viktimizacija.

Od završetka Vukovarske bitke niz sudionika Bitke odlučio je opisati svoje osobno iskustvo. Taj niz autora odlikuje diskurs u kojem reprezentiraju ratnu traumu i viktimizaciju kroz svoje življeno iskustvo i iskustvo najbližih im suboraca.⁵⁰ Svi autori ipak ne koriste samu sintagmu ratne traume. Diskurs viktimizacije oblikovan je reprezentacijama ratnih događaja u Vukovaru, opisima granatiranja, ranjavanja, smrti kao svakodnevnj sastavnici vukovarskog preživljavanja, manjku hrane, sna, emocijama straha od neizvjesnosti svakog trenutka, bijesa zbog bestijalnosti neprijatelja i tuge za ubijenim suborcima. Također, fizička i psihička iscrpljenost nakon višemjesečnih borbi ili opisa proboja ili mučenja u srpskim koncentracijskim logorima također je jedan od značajnih momenata u oblikovanju diskursa o stradanjima. Ipak, pored artikulacija diskursa viktimizacije autori opisuju i naracije sjećanja u kojima se oslikavaju osmišljavanje života i taktike preživljenja. Davor Batrac Keks, vukovarski branitelj Borova naselja iz Donje Motičine čije je iskustvo sudjelovanja u obrani Vukovara izneseno u knjizi autora Slavka Peršića *Na bojištu sjećanja* (2013), opisuje vlastito iskustvo povjerenja među suborcima:

„Znaš li ti, Keks, zašto smo mi tebe odmah poslali na stražu? Zašto smo ti zatim uvalili garonju u ruke? – pitao me je tada Vugrinec. 'Volio bih znati'. Zato što smo se htjeli uvjeriti s kim imamo posla, kako dišeš...' (...) 'Nama ovdje trebaju i mogu pomoći samo oni koji su nam slični'. (...) 'Imao sam dakle sreće, što sam došao među takve momke. Uistinu su disali kao jedan. I kako među takvima biti šonjo, baba, pokazivati strah, čak i kad se tijelo bunilo protiv glave? Takva sloga te vuče naprijed, drži te na površini i kad u nekom trenutku toneš!'“ (2013: 45-46).

Fikcionalizacija 'disanja' kao metafora je bila u funkciji provjere ima li on hrabrosti i svladava li ga strah ratne ugroze. Nakon što je Keks 'prodisao' s već udomaćenim dečkima na

⁵⁰ U ovoj analizi navedene autori su Davor Batrac, Petar Brozović, Damir Markuš, Predrag Matić, Vilim Karlović.

položaju impliciralo je prijateljstvo, uzajamnost, podršku i brige za suborce. U metafori „... kad se tijelo bunilo protiv glave“ autor evocira odmak od traumatskog okruženja u krajolike ohrabrenja i snage momaka, *fajtera* spremnih na sve. 'Potonuće' se ovdje odnosi na uobičajene oscilacije i mijene uslijed stalne izloženosti stresu, prijetnji ugroze ranjavanja ili smrti, neispavanosti ili pothranjenosti. Uloga zajedništva u takvim okolnostima je od presudnog kohezivnog učinka za grupu koja djeluje poput matriksa.

Novinar Petar Brozović⁵¹ je u dva toma knjige pod nazivom *Čuvari Vukovara* (2003) donio na desetke svjedočanstava svojih sugrađana Vukovara tijekom opsade grada i zarobljeništva. Brozović u opisu sjećanja na vlastite dane zarobljeništva, kad je u jednoj prilici počeo gubiti nadu, sabrao se i donio je važnu odluku za daljnji tijek svog preživljavanja:

„Od sada nećeš više živjeti od jučerašnjih uspomena niti sutrašnjih nadanja, živi samo ovaj trenutak, ma što se dogodilo!“ (2003: 397).

Autor evokacijom sjećanja na zarobljavanje, u neizvjesnosti vlastitog opstanka i mogućnosti pogibelji svakog trenutka, razvija taktiku preživljenja fokusiranjem na trenutak u kojem jest. Prošlost je daleko iza njega, za budućnost ne zna hoće li se uopće i dogoditi. U življenju samo ovog trenutka, sjećanja na prošlost mogu djelovati pogibeljno jer odvlače pozornost od opasnosti. Fokus na sadašnjost jest nešto s čim koliko-toliko raspolaže. Takvu usredotočenost na ovdje i sada, jedino je što u tom trenutku 'posjeduje'. U sljedećem opisu sjećanja oštroumno primjećuje da njihovi čuvari, neprijateljski vojnici, ne mare za lijekove koje pronalaze u Vinariji, autor motivira druge zatočenike da skupe što više lijekova koji bi im umanjili psihičke muke:

„Odvezli su dosta tih lijekova u moj podrum i od tada su mi svaki dan donosili u zatvor *Bonisan*, *Sinusan*, *Ribasan*, *Koprivit*, *Regenerin*. Davao sam to zatočenicima za održavanje kondicije. Nekima je posebno pomogao *Bonisan* da čvršće mogu prespavati noć. S drugim lijekovima osvježavalo se tijelo od napornog rada.“ (2003: 402-403).

Iako je Brozovićev dominantan diskurs usmjeren na stradanje i patnje kao dio ratne traume zarobljeništva, autor otvara i pitanje sjećanja na taktike preživljenja i osmišljavanja života u uvjetima zatočeništva. Logoraški uvjeti života u kojem dominira prisilni fizički rad od zarobljenika je tražio održavanje kondicije. U tu svrhu domišljato sakupljanje lijekova omogućavalo je okrjepu tijela, san i redukciju stalno prisutne boli od napornog rada. Sjećanje na iskustvo sakupljanja i uporabe lijekova kao fragment sjećanja djeluje kao fikcionalizacija

⁵¹ Petar Brozović je do Bitke za Vukovar bio novinar u Kombinatru Borovo, a od 14. rujna 1991. do 25. siječnja 1992. godine po privremenoj okupaciji Sajmišta i zatočenik u skladištu *Velepromet*.

koja u posvemašnjoj patnji logoraškog života otupljuje bol traumatskog iskustva. U navedenim svjedočanstvima evocira se autorovo proživljeno iskustvo, koje iz današnje perspektive pripada prošlosti. Brozović je bilježenjem svjedočanstava jasno istaknuo svoju namjeru:

„Knjigom sam prikupio mnoga sjećanja, za vječnost svjedočenja u povijesti što je pred nama, našom djecom, unučadi i Hrvatskom. Tako se pokušavam oduprijeti onima što uništiše moj voljeni grad, mojem narodu učiniše zlo, a u svima nama probudiše prkos da svjedočenjem i istinom iskažemo svoju čvrstinu vjere u život.“ (2003: 6).

Brozovićeva je namjera u prikupljanju svjedočanstava sačuvati sjećanja, pri čemu ona tako sakupljena figuriraju kao otpor i odupiranje neprijatelju. Potom, za autora zabilježena sjećanja imaju u svojoj eteričnosti potencijal građenja povijesti i prenošenja pamćenja s generacije na generaciju. Na taj način Brozović je očuvanjem pojedinačnih sjećanja na Vukovarsku bitku nastojao otrgnuti prošlost zaboravu. U njegovom stilu pisanja sjećanja na prošlost nemaju vezu sa sadašnjosti. U navedenim svjedočanstvima evocira se proživljeno iskustvo oblikovano prezentizmom, koje iz današnje perspektive pripada prošlosti.

Damir Markuš iz Kutine, vukovarski branitelj Sajmišta u svojoj knjizi „58“ – *HOS u obrani Vukovara i Bogdanovaca* (2015) uz konstituiranje diskursa viktimizacije, a kroz opise neprijateljske mržnje, iscrpljenosti, ranjavanja i pogibije suboraca, napuštanja položaja stražara dok su oni borci i fajteri bili na odmoru, Markuš opisuje kakav je dragocjen značaj imao glas novinara Hrvatskog radija Vukovar na motivaciju branitelja:

„Sjećam se novinara i tehničara s Radija Vukovar. Bilo nam je jako važno čuti njihov glas pa i pjesme koje su puštali, to nas je dodatno motiviralo. Još smo tu, nismo sami!“ (2015: 104).

Damir Markuš oživljava svoja sjećanja koja su ukazala na ohrabrujući glas novinara ili pjesama koji su na trenutke značile odklon od ratnog ludila kako se ne bi osjećali osamljenima. Biti sam za Markuša znači biti izoliran, pogubljen, a biti s nekim znači biti udružen i usmjeren k istom cilju. Uloga sjećanja u Markuševoj interpretaciji opsade grada je da evocira sjećanja zajedništva i solidariziranja. Markuš takvim sjećanjima povezuje njih branitelje na prvoj crti obrane s civilima grada i institucijama grada poput radija što ih je dodatno motiviralo. Glas i pjesme radija bile su onaj 'kvasac' koji je osmišljavao život skladom melodija i stihova i time crpio motivaciju za daljnju borbu i otpor neprijatelju. Humor je tijekom ratovanja bio važan odmak od brutalne realnosti. Markuš opisuje značaj humora u vukovarskoj ratnoj svakodnevicu:

„Ta ekipa (...) i ja, često smo se znali smijati i zezati, čak do te mjere da su ostali znali reći da nismo normalni jer tamo je bilo teško biti normalan. Međutim, siguran sam da su nas upravo taj smijeh i šale održavale 'normalnima'. Kad bi krenula akcija, borba, bili smo totalno spremni, opušteni, a opet nabrijani i 'ludi'.“ (2015: 205).

Markuš evociranjem osobnog sjećanja izražava neprestanu spremnost za akciju i borbu pa i u trenucima pauza i odmora od direktnih borbenih iskustava. On problematizira važnost humora ili anegdota koji su na trenutke značile odmak od ratnog ludila, nenormalnosti opsade grada, kako bi 'normalizirale' svakodnevicu, osmišljavajući svakodnevni život sposobnim preživljavanjem. Markuš se evociranjem ratne prošlosti referirao na prošlost iz perspektive sadašnjosti te je napisao:

„Danas, s ove vremenske distance pitam se može li čovjek ostati normalan nakon onakvog pakla kakav je bio u Vukovaru. Jesam li ja normalan? Nakon vukovarskog 'kruga pakla', nakon svega proživljenog, živim gotovo kao da ništa i nije bilo. Je li to baš tako? Nije. To su bili nenormalni uvjeti, ekstremni, kad smo morali ubijati da ne bi bili ubijeni. Je li to normalno? Nije. No, je li bilo druge mogućnosti? Nije. Dragovoljno smo se borili za naš opstanak, za opstanak Hrvata, da bi spriječili etničko čišćenje planirano u velikosrpskom laboratoriju.“ (2015: 237-238).

Autor kontrastiranjem onda i sada problematizira vlastitu normalnost. Damir Markuš uspoređuje dva vremena, ono prošlo u okolnostima opsade i agresije pri čemu su uvjeti ratovanja bili nenormalni i ekstremni u kojima su „... morali ubijati da ne bi bili ubijeni“ s ovim sada mirnodopskim življenim iskustvo. U življenom iskustvu svakodnevne egzistencijalističkim preispitivanjem samoga sebe Markuš isprepliće prošlost i sadašnjost. S jedne strane je to vrijeme prošlost 1991. godina. S druge strane je to svakodnevica trenutka pisanja knjige te prostor između kojeg sjećanje udahnuje značenja. Markuš je prisjećajući se svojih suboraca napisao:

„Ponosim se što sam ratovao s herojima Vukovara, nadljudski motiviranim i slabo naoružanima hrvatskim bojovnicima, čije je srce bilo kao planina. Zapravo, bili su to obični ljudi, koji su bili prisiljeni braniti se, odnosno boriti se za goli život i opstanak. Često se sjetim dana ponosa i slave, najviše 18. studenoga svake godine, kad obilježavamo dan sjećanja i spomena na sve poginule i nestale u Vukovaru. Tada me osjećaji bola toliko preplave, da mislim da neću preživjeti sljedeći 18. studeni. To je dan kad tisuće ljudi u Vukovaru sa svijećama i molitvom obilaze stratišta naših suboraca, kad im čitava Hrvatska odaje počast i dužan pijetet. To je dan kad obilazim ulice gdje

su se vodile borbe, gdje sam bio s onima kojih više nema i koje Hrvatska ne smije zaboraviti.“ (2015: 237).

Damir Markuša, pozicionirajući 18. studenoga kao središnju gravitacijsku datumsku točku u evociranju sjećanja na prošlost, prisjeća se nadljudski motiviranih i slabo naoružanih vukovarskih branitelja čije je „... srce bilo kao planina.“. On takvim konstituiranjem sjećanja izgrađuje diskurs heroizacije. Bolnim sjećanjima na prošlost koje ga u sadašnjosti življenog iskustva preplavljaju, on konstituira ambivalentna sjećanja. S jedne je strane to obilazak stratišta njegovih suboraca viktimizacijskog predznaka prisjećanjem na ubijene, a s druge strane je to ponos i slava na suborce heroizacijske perspektive. Dok sada hoda ulicama u kojima je nekada vodio borbe s neprijateljem, on se prisjeća suboraca kojih više nema. Takvim vezivanjem slika prošlosti i prostora kojim korača, on konstituira sjećanja stapanjem prošlosti i sadašnjosti. Zaključno, Markuš konstituira prakse sjećanja na Vukovarsku bitku referiranjem na značaj humora i radijski glas Siniše Glavaševića te ispreplitanjem prisjećanja ambivalentne ratne prošlosti u sadašnjosti.

Autor Predrag Matić Fred, vukovarski branitelj Borova Naselja, u svojoj knjizi *Ništa lažno* (2005) evocira sjećanja u kojima dominira humor. Primjerice, on opisuje povratak s ispitivanja i premlaćivanja Petra Orea, kojeg niti tada u tim teškim trenucima nije napuštao optimizam i humor. Petar Ore je njima zatočenicima ispričao tijek ispitivanja :

„Između ostaloga, pitao me na što me asocira riječ jastreb. 'I što si mu rekao?', upitali smo u jedan glas, znajući da su ga pitali za Dedakovića i Borkovića kojima su to bili ratni nadimci. 'Pa sam mu rekao da je to ptica grabežljivica i da...', nije dovršio jer smo svi prasnuli u smijeh. 'Na to me upitao da li ga ja to zajebavam i odvucli su me u neki podrum na batinjanje', nasmijao se mlako, s bolnim grčem na licu te dodao: 'A da nije možda mislio na onaj borbeni avion?'“ (Matić 2005: 223-224).

Anegdote, doskočice i humor za Predraga Freda Matića bile su način osmišljavanja života ne samo tijekom, nego i prije i poslije rata. Naracije potaknute humorom koji zbunjuje svojom dosjetljivošću su u sumornoj svakodnevicu i nemoći logora hranile potrebu za odmakom od takve logoraške svakodnevici. Takvim naracijama blijedi surovost i brutalnost logoraške prošlosti te se otupljuje oštrica traumatične prošlosti. Naracije u kojima su utkane doskočice i humor figuriraju kao pokretač promjena, melem na otvorenu ranu ili psihološki antidepresiv kao antidot za nesagledive katastrofalne posljedice logoraškog života. Kad je opisivao spašavanje suborca Čiče, Matić je naveo:

„Vidjevši da iz rova neće stići nikakva pomoć, morao sam se snalaziti sam i to brzo. Po smjeru dolazećih zrna locirao sam neprijateljsko mitraljesko gnijezdo i počeo akciju izvlačenja ranjenog prijatelja. Uhvatio sam Čiću za ovratnik crne kožne jakne i povukao ga prema sigurnosti. Na opći užas promatrača, iz rova sam krenuo prema kući koja je bila bliža neprijatelju. Morao sam tako reagirati jer je to bio najpovoljniji smjer za izlazak iz vidnog polja četnika i zone djelovanja njihovih mitraljeza. Čićo je bio sitnije građe od mene i barem dvadesetak kilograma lakši, ali u ranjenom stanju bio je opušten i težak kao tuč. Kad sam ga dovukao do te kuće, okrenuo sam ga prema Slavonskoj ulici i polju kukuruza koje se nalazio ispred. Sada je izvlačenje bilo sigurno od pogleda i metaka, ali vuča je postala teža, pogotovo kad bi Čićo ramenom zapeo za stabljike kukuruza. Tada sam uz svu Čićinu težinu morao lomiti i njih. Bio sam na kraju snaga kad se konačno odnekud stvorio Mirko i pritekao mi u pomoć. Zajedničkim snagama dovukli smo ga do Slavonske ulice. Tu je već bio Kačmar s *wartburgom* da ga odveze u vukovarsku bolnicu.“ (2005: 126).

Matić, unatoč dominantom diskursu viktimizacije u kojem ocrtava pogibelj suboraca, uništavanje kuća i ulica grada, nesmiljenu agresiju neprijatelja i svakodnevicu smrti, značenjski evocira i naracije u kojima dominiraju požrtvovnost i ljubav. Fikcionalizacija dramatične naracije njegovog postupanja prati radnju poput profesionalno izkadriranog filma. U fokusu te radnje je odvažnost i spremnost izlaganja pogibelji samo kako bi ranjenog suborca otrgnuo od iskrvarenja i sigurne smrti na brisanom prostoru prema neprijatelju. U takvim životno ugrožavajućim okolnostima, unatoč opasnosti pogibelji, aktualizira se humor koji relaksira i osmišljava neizbježnost postojanja branitelja grada u opsadi.

Vilim Karlović⁵² kao pripadnik Tigrova najveći se dio Vukovarske bitke bori za Prvomajsku ulicu na Sajmištu. U svojoj knjizi *Preživio sam Vukovar i Ovčaru* (2010) opisuje vlastito iskustvo ratne traume i zatočeništva u ratnom logoru. Po zarobljavanju je odveden na poljoprivredno dobro Ovčara te je, vidjevši kako se sprema pogrom zarobljenih ranjenika i civila od strane tzv. JNA i domaćih teritorijalaca, stupio u razgovor s vojnikom tzv. JNA pod nadimkom Štuka:

„Na našim licima se vidi sav užas u nama, a nitko ne pokazuje ni trunke panike. Oficiri nezainteresirano stoje u blizini svih ovih krvnika, hladno promatraju sve oko sebe zadovoljno uvlačeći dimove svojih cigareta. Blizu kordona sam, gledam u nebo i u mislima vapajima doživam Gospu, u čemu me prekine jedan vojnik: 'Odakle si?', 'Iz Zagreba.' 'Pa šta radiš tu, budalo?' Šutim jer nemam što pametno reći. 'E jesi budala! Doš'o iz Zagreba ovde glavu

⁵² Matićeva i Karlovićeva knjige bile su prve koje su nadahnule autora ovog rada za daljnjim antropološkim istraživanjem.

ostavit!' Opet šutim i samo slegnem ramenima. 'Ja fino za par dana u Rumu i zajebancija, a ti u rupu! Koja si ti budala!' Na njegovu izjavu da je iz Rume, onako, više iz očajja govorim: 'Imam u Rumi dobrog prijatelja!', 'Kojeg? Kako se zove?', 'Miroslav, zovu ga Kemo.', 'Gdje u Rumi?', 'Negdje kod Doma JNA, mislim da je to u Ulici partizanskih odreda.' 'Kako mu se zove žena?' Opet me pita iako sam na redu ući u koridor. 'Zora.', 'Jebote, to mi je komšija! Kemo je dobar čovjek.', 'Što će biti s nama?', pitam ga. 'Jebi ga, pobit ćemo vas.', 'Jel' me možeš spasiti.', 'Ne mogu, nema šanse!', 'Hajde me spasi, molim te. Imam trudnu ženu i dijete!' Naš razgovor cijelo vrijeme prati udaranje ljudi ispred mene i jauci ljudi iz hangara. Došao je trenutak mog ulaska u kordon. Još jednom dižem glavu u nebo i potihom izgovaram: 'Bože, budi uz mene.'“ (2012: 107).

Vilim Karlović u evokaciji sjećanja na traumatsko iskustvo zarobljavanja na Ovčari konstituira ratnu traumu kroz opise mučenja kroz koje sam prolazi, ali i opisima mučenja brojnih civila svjedočeći njihovim patnjama, jaucima i kricima. Sjećanje na dijalog s mučiteljem Štukom u krajnje životno ugrožavajućoj situaciji oživljava situacijsku snalažljivost, pribranost i razboritost. Karlović u svom življenom iskustvu⁵³ sada vidi svoje zarobljavanje, ali i izbavljenje od sigurne smrti na Ovčari kao odraz Božje milosti i molitve Gospi utemeljenih u vjerskim i religijskim konotacijama. Ishod spasenja od sigurne smrti on vidi kao perspektivu uslišanih molitvi.

Brojni su znanstvenici istraživali naslijeđe Vukovarske bitke 1991. godine. Sociologinja Tamara Banjeglav analizirala je službene politike sjećanja pri čemu je zaključila da je Vukovar postao nacionalno simboličko mjesto patnje (Banjeglav 2012) te da se komemoriranjem sjećanja pomoglo održati grad u stanju stalnog 'konfliktnog vremena'⁵⁴ (2019: 205). Također, u koautorstvu s Darkom Karačićem i Natašom Govedaricom u knjizi *RE: VIZIJA PROŠLOSTI - Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*“ (2012) u svom poglavlju „Sjećanje na rat ili Rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas“, analizirala je službene politike sjećanja u Hrvatskoj 1990-ih godina. Potom Banjeglav je analizirala promjene u javnim komemoracijama događaja iz Drugog svjetskog rata za vrijeme 1990-ih godina, obnove spomenika i spomen područja iz Drugog svjetskog rata, zatim sjećanje na Domovinski rat kroz izgradnju spomenika i spomen-obilježja te proslavu vojno-redarstvene akcije 'Oluja' kao primjer selektivnog sjećanja na rat. Autorica u svojoj komparativnoj analizi usporedbom dvaju povijesnih razdoblja: 1941 -1945. i 1991.-

⁵³ Vilim Karlović podijelio je svoje sjećanje iz 1991. godine odvođenja na Ovčaru, autoru ovog rada u osobnom razgovoru.

⁵⁴ Tamara Banjeglav, u članku „Filling voids with memories“, tumači 'Konfliktno vrijeme' kao rascjep u društvenom tkivu dvije lokalne etničkih zajednica koje su u stalnom sukobu te imaju zasebne spomenike, odvojene komemoracije i ne postoji praksa pomirbe. (2019: 205).

1995. godine komparira politike pamćenja na Drugi svjetski rat s Domovinskim ratom kroz prizmu društvenih promjena i nastalih posljedica. Baveći se politikama pamćenja autorica ne spominje sintagmu ratna traume i viktimizacije, ali ju implicira spominjanjem žrtava, rušenjem, izgradnjom ili obnovom spomenika palim žrtvama. Autorica polemizira oko zakonom definiranog izgleda spomen obilježja, komparirajući ih sa spontano nastalim spomenicima (poput Zida boli) i u tom kontekstu spominje Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata u Vukovaru. Metodološki ona u svoje istraživanje ne uključuje osobna sjećanja, već analizira dokumente. Revizija u naslovu zbornika se za nju i autore odnosi na novi, drugačiji pogled na prošlost i otvaranje nekih novih perspektiva poput politika pomirenja. Sociologinja Ana Milošević komparirala je komemoriranje 18. studenoga u Vukovaru s onim u Europskom parlamentu (Milošević 2017). Milošević u članku „Europska komemoracija Vukovara: podijeljena sjećanja ili združena prisjećanja“ uspoređuje način komemoriranja 18. studenoga, *Dana sjećanja za žrtvu Vukovara* u Hrvatskoj na lokalnoj razini u samom Vukovaru te kako se komemorira u Europskom parlamentu na inicijativu hrvatskih europarlamentaraca. Autorica u radu uz medijsku analizu pridružuje rezultate terenskog istraživanja te analizu intervjua nekoliko hrvatskih europarlamentaraca kako bi usporedila obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara u samom Vukovaru i u Strasbourgu. Milošević propituje utjecaj nacionalnih komemoracija na oblikovanje nacionalnog identiteta, smatrajući kako komemoracije imaju važnu političku dimenziju (ibid.: 24). Nadalje, ona propituje značaj europeizacije na kolektivno sjećanje te provodi usporedbu simboličkog i političkog značenja vukovarske komemoracije na nacionalnoj i europskoj razini. Njezin je zaključak da postoji oštar kontrast načina obilježavanja sjećanja na Vukovarsku bitku na nacionalnoj i europskoj razini. Ona lokalno i nacionalno obilježavanje u Vukovaru problematizira kao „... jednostrani hrvatski narativ rata koji je postavljen kao temelj trvenja između Hrvatske i drugih pridruženih država bivše Jugoslavije.“ (ibid.: 42). Za Milošević sjećanje na Vukovar na europskoj razini služi kao „... instrument za pridobivanje hrvatske etničke nacionalne pripovijesti o jugoslavenskim ratovima,“ (ibid.), pri čemu „... nova država članica reinterpreterira nacionalno povijesno iskustvo na europskom putu, snažno rezonirajući s povijesnim iskustvom i simbolima drugih država članica.“ (ibid.). Komemorativna praksa, u optici Ane Milošević, ima snažan politički angažman s ciljem povećanja međunarodne podrške i priznanja. Unatoč činjenici da autorica ne propituje traumu i viktimizaciju, ona u tako orkestriranim politikama prisjećanja detektira kako se hrvatski narativ temelji na isključenju srpske zajednice iz komemorativne prakse. Posljedično, Milošević uočava društveni rascjep između etničke srpske manjine i hrvatske većine u Vukovaru te se u takvoj društvenoj atmosferi može iščitati institucionalna ishodišta stvaranja traume i njezinog održavanja u poslijeratnom Vukovaru.

U kontekstu suvremenih radova koji problematiziraju fenomen sjećanja u Vukovaru, rad se francuske politologinje Fanny Arnaud također može pridružiti listi brojnih radova koje odlikuje metoda terenskog istraživanja. U članku „Politike sjećanja i ponovna uspostava hrvatskog turizma dva desetljeća od rata u bivšoj Jugoslaviji“ (2016), prezentira svoje etnografsko istraživanje u kojem polemizira odnos između masovnog turizma i iskustva Domovinskog rata. Koristeći tekstualnu analizu autorica ističe elemente hrvatske kulture i povijesti koje se predstavljaju posjetiteljima, pri čemu se identificiraju reprezentacije i prakse stranih posjetitelja (ibid.: 3). Istovremeno, autorica se fokusira na memoriju Domovinskog rata kao mjesta sjećanja (ibid.). Arnaud interpretira da je sjećanje Hrvata na Domovinski rat 1991.-1995. godine ucijepljeno u narativ viktimizacije (ibid.: 5), s pripadajućom dihotomijom: „Mi (Hrvati) smo žrtve – oni (Srbi) su zločinci“ (ibid.: 10). Agresija na Vukovar je po njoj, kontekstualizirana u vezi s utemeljenjem Memorijalnog groblja žrtava Domovinskog rata 2000. godine kao mjestom sjećanja. Arnaud koristi sintagmu viktimizacije, koju detektira i u komemoracijama poput prakse odavanja počasti žrtvama. Međutim, u autoričinom radu izostaju svjedočanstva aktera sudionika Domovinskog rata, a onda i Bitke za Vukovar.

Odnos turizma i sjećanja u fokusu je rada Patricia Naefa, švicarskog kulturnog geografa sa Sveučilišta u Ženevi koji se bavi istraživanjima kolektivnog pamćenja i nasilja. U članku „‘Suvenir’ iz Vukovara: Turizam i sjećanje unutar bivše Jugoslavije“ (2013), autor problematizira međunacionalnu netrpeljivost u poslijeratnom Vukovaru, gradu u kojem žive Hrvati i Srbi sa suprotstavljenim sjećanjima. Naef također uspoređuje Dubrovnik i Oradour-sur-Glane u Francuskoj te potencijal rasta posjeta posjetitelja zainteresiranih za ratni turizam. I dok se u kontekstu muzejskog postava Memorijalnog centra Ovčara⁵⁵ diskurs ratne traume konstituira u spomen ubijenim civilima i ranjenicima, autor muzejski postav Vukovarske bolnice interpretira kao „... simbol otpora tijekom opsade.“ (2013: 1). Autor pri tome impostira mjesto, institucije, grad kao simbola otpora, a ne ljude koji su djelovali u njima. Diskurs viktimizacije dat je kroz opise razrušenog i opljačkanog grada, potom grada u kojem Hrvati i Srbi sudjeluju u odijeljenim komemoracijama te u oblikovanju Vukovara kao simboličkog mjesta nacionalne patnje i izrastanja hrvatske države. Naef oblikuje diskurs ratne traume koja se nastavlja i nakon 1991. godine i perpetuirajući kroz 'gradove u gradu' – odijeljene društvene stvarnosti u kojima etnički i nacionalni predznak igraju ključnu ulogu. S druge strane, navodeći da: „Vukovar se danas smatra simbolom hrvatskog otpora, nepobjedivog herojskog grada, i također simbolom mira, odražavajući hrabrost njegovih branitelja. Svojom nesebičnom žrtvom

⁵⁵ Ovčara je predratno poljoprivredno dobro nedaleko od Vukovara na kojoj je pogubljeno i u masovnoj grobnici sahranjeno 200 branitelja, ranjenika i civila.

vukovarski branitelji stekli su posvećen status u borbi Hrvatske za neovisnost.“ (ibid.: 4), impostira otpor kao isključivu hrabrost i heroizam branitelja. U članku “Turizam i 'grad mučenik': pamćenje rata u bivšoj Jugoslaviji“ (2016), Naef analizira 'gradove mučenike' Sarajevo i Vukovar, dva grada koja su bila pod višemjesečnom, odnosno višegodišnjom opsadom, definira kriterije grada maritrija, ulogu narativa i reprezentacija mučeništva u promociji nacionalnog i lokalnog turizma. Pritom se pita što čini razliku između grada mučenika i grada žrtve i uspoređuje ih sa Oradour-sur-Glane u Francuskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata te potencijalom za turističku destinaciju 'grada mučenika' utemeljenoj na traumatskoj prošlosti (usp. ibid.: 7). Autor turistički potencijal 'gradova mučenika' vidi isključivo kroz reprezentaciju ratne traume: ljudske žrtve, uništavanja gradskih objekata poput vukovarskog vodotornja. Ipak, autor s lokalne promotivne brošure citira pjesmu sa sjećanjem na rat:

„Vukovar je čudesan grad...Vukovar je ponos...Vukovar je prkos...On je suza u oku, tuga u nečijem srcu...i osmijeh na nečijim usnama...Vukovar je oboje prošlost i budućnost.“ (ibid.: 230).

Američka antropologinja Britt Baillie (2013) polemizira s reprezentacijama poratnog Vukovara kao podijeljenog grada, odvojenih škola po etničkom ključu i osporavanja sjećanja 'drugoj strani'. Ona kao istraživačica i utemeljiteljica Centra za istraživanje urbanih sukoba, Sveučilišta Cambridge publicirala je dva članka koji su predmet analitičkog interesa. To su „Vukovar's Divided Memory: The Reification of Ethnicity through Memorialisation“ (2012) i poglavlje „Memorialising the 'Martyred City': Negotiating Vukovar's Wartime Past“ (2013). Članak je publiciran 2012. godine, a potom dijelom prerađen i publiciran u poglavlju knjige pod nazivom *Locating Urban Conflicts: Ethnicity, Nationalism and the Everyday* (2013) uredničkog dvojca Britt Baillie i Wendy Pullan. Oba su rada publicirana u razdoblju visokih napetosti državne vlasti u Zagrebu i lokalnih vlasti u Vukovaru poduprti građanskom inicijativom *Stožer za obranu hrvatskog Vukovara* vezano za različita tumačenja Ustavnog zakona o pravima i obvezama manjinske zajednice. Metodologija autoričina rada je da je istražujući urbanu geografiju vukovarskih spomen-obilježja (četiri memorijalna centra, izložbe u gradskom muzeju, ruševine vodotornja, samostojeće kipove i križeve, spomen-groblje i spomen-ploče) imala namjeru istražiti koje su naracije upotrebom tih javnih prostora ispričane, a koje su prešućene. Ovim je radom imala namjeru ispitati društveni i prostorni diskurzivni utjecaj spomen-obilježja (2012: 6). Autorica u svom radu otvara diskurs kako niz poratno izgrađenih spomenika, groblja ili komemorativne prakse 'komuniciraju' među većinskom i manjinskom etničkom zajednicom u Vukovaru. Osim što ukazuje na podijeljenost grada,

postojanje odvojenih škola po etničkom ključu, u kojima se 'drugoj' strani osporavaju sjećanja, autorica problematizira prakse komemoriranja i ekskomuniciranosti dviju etničkih zajednica u Vukovaru, hrvatske i srpske, koje žive jedna pokraj druge. Takvo „... popunjavanje praznine spomenicima.“ (ibid.: 11), smatra Baillie, šalje poruku o dominaciji većine nad manjinom, onemogućuju dijalog i pomirenje te samo produbljuju razlike među, do jučer, zaraćenim stranama. Isključenjem 'Drugog' iz dominantnog diskursa sjećanja, on postaje 'semiološka gerila' (ibid.: 15). Viktimizaciju kao sintagmu autorica ne spominje, ali je ona značenjski prisutna u 'gradu podijeljenih sjećanja', 'mi' i 'oni', stalnim generiranjem straha i sramoćenjem 'Drugog'. Ona je stava da sve dok „... traje bolna asimetrije sjećanja, koja se očituje u monoetničkim spomenicima, rat je i dalje 'prisutan' i grad ostaje u 'konfliktnom vremenu'.“ (ibid.: 6), što posljedično onemogućuje pomirenje. Življeno iskustvo je naznačeno opisom u kojem se spominje kako je Srbin Aleksandar Jevtić spasio nekolicinu Hrvata od smrti u srpskom koncentracijskom logoru Stajicevo (ibid.: 15).

Pitanje ratne traume provlači se i kroz istraživački rad britanske antropologinje Cornelije Sorabji koja u svom članku „Upravljanje sjećanjima u poratnom Sarajevu: pojedinci, negativne memorije i novi ratovi“ (2006) kroz analizu razgovora s tri sarajevska Bošnjaka propitkuje političku dimenziju autobiografskog sjećanja, fokusirajući se na pojedinca kao aktivnog upravitelja vlastitog sjećanja. Autorica s pravom kritizira stav da politika obrazovanjem novih generacija može utjecati na politiku pamćenja, i time „... utjecati na budućnost, znajući što je bilo u prošlosti.“ (2006: 2), kao što je bio slučaj s obrazovanjem generacija u bivšoj Jugoslaviji oko 'istine' o NOB-u⁵⁶. Uvodeći poznatu Halbwachsovu koncepciju kolektivnog pamćenja, autorica zaključuje da je osobno sjećanje konstruirano unutar društvenog okvira sjećanja. Potom, upozorava kako sjećanje nije ono što kontrolira pojedinac kao niti politički procesi koji kontroliraju oblikovanje individualnih sjećanja, već svjesnost pojedinačnih sjećanja i želje osobe koja to vidi kao dobrobit za sebe i druge (ibid.: 3). Relevantnost ovog istraživanja u kontekstu ovog rada jest u tome da se obrazovanjem konstruira historijsko pamćenje, a da pojedinačna življena iskustva i osobna sjećanja ostaju zanemarena i drugorazredna. Autoričin rad o političkoj dimenziji sjećanja je relevantan, čime ona propituje potencijal autobiografskih sjećanja na politiku pamćenja Vukovarske bitke. Korpus dosadašnjih autobiografskih sjećanja posljednjih godina u medijskoj javnosti je zamjetan. Svake godine uz obljetnice, a poglavito uz Dane sjećanja na žrtvu Vukovara 18. studenoga, problematizirana su brojna autobiografska sjećanja preživjelih sudionika Bitke.

⁵⁶ Skraćenica NOB odnosi se na Narodno oslobodilačku borbu.

Sociologinja Andriana Benčić Kužnar u svojoj knjizi *Sjećanje na Domovinski rat* (2020) problematizirala je fenomen sjećanja na Domovinski rat. Benčić Kužnar, utemeljivši istraživanje na zasadama socijalnog konstruktivizma, u knjizi analizirala je značenja koja neposredni sudionici pripisuju Domovinskom ratu. Cilj koji si je zadala bio je pokazati „... kako sudionici rata u okolnostima svoje specifične društvene smještenosti konstruiraju značenja o Domovinskom ratu.“ (2015: vi). Drugim riječima, njezin istraživački fokus je bilo razumijevanje rata iz perspektive običnih ljudi te na koji način je rat utjecao na njihove živote. Metodom oralne povijesti i korištenjem kvalitativne metodologije polustrukturiranih dubinski problemski usmjerenih intervjua, analizirana su sjećanja sudionika istraživanja (usp. *ibid.*: 32). Sjećanja aktera u njezinom radu konstituirana su kao narativne cjeline koje je autorica razmatrala na temelju etnonacionalne, regionalne i profesijske pripadnosti aktera te zajedno „... sačinjavaju topografiju narativa individualistički konceptualiziranih kolektivnih sjećanja.“ (*ibid.*: vi). Andriana Benčić Kužnar ukazuje da su kolektivna sjećanja, sjećanja koje dijeli određena grupa ljudi, da su ona konstruirana te se „... odnose na načine na koje grupa ljudi konstruira svoju prošlost.“ (*ibid.*: 39). U konceptualizaciji kolektivnih sjećanja oslanjala se na autore Jana Assmanna i Jeffrey Alexandera. Istraživanje je oblikovano analizom pojedinačnih sjećanja naracija o Domovinskom ratu koji su utišani i zaboravljeni ili kolektivno zapamćeni i instrumentalizirani (*ibid.*: 104). Rezultati takvog istraživanja ukazuju na odmicanje naracija pojedinačnih sjećanja od dosadašnjih službenih, historiografskih, nacionalnih i političkih sjećanja na Domovinski rat te:

„Pokazuje da su narativi običnih ljudi o ratu izraz iznimne raznolikosti stavova i mišljenja o ratu te izraz iznimne raznolikosti proživljenih iskustava u ratu. (...) iznose se heterogene perspektive o ratu koje odlikuje dubina proživljenih iskustava te brojnost iznesenih stavova dobivenih u dugotrajnim razgovorima metodom intervjua oralne povijesti.“ (*ibid.*: 231).

Raznolikost proživljenih iskustava o ratu proizlazi iz različitih etno-nacionalnih perspektiva kazivača, sudionika istraživanja (Hrvati i Srbi, *ibid.*: 241), njihova obiteljskog naslijeđa (predci Hrvata koji su bili pripadnici NDH ili partizanskih postrojbi, *ibid.*: 243-244) te osobno doživljenoj perspektivi Domovinskog rata (razlike između subjektivnog doživljaja rata u Vukovaru i Dubrovniku u usporedbi sa Zagrebom, *ibid.*: 242). Andriana Benčić Kužnar slijedi ideju da su kolektivna sjećanja aktivan proces stvaranja smisla tijekom vremena u kolektivnim predodžbama prošlosti, implicitnim pretpostavkama važnim za sadašnjost i smjernicama za budućnost (usp. *ibid.*: 244). U tako postuliranom istraživanju dubinskog razumijevanja Domovinskog rata iz perspektiva običnih ljudi, ona je ukazala da su s jedne

strane pojedinačne naracije sudionika istraživanja potvrdile službene i javne diskurse o Domovinskom ratu. S druge strane te su naracije upućivale na postojanje 'protunarativa' koji su došli 'odozdo', a do sada su izostali u službenim narativima.

Na sličan način antropologinja Ana Ljubojević u svom radu „Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru“ objavljenom u zborniku radova *Devedesete* (2020) analizirala je društvenu proizvodnju grada kao mjesta sjećanja. U svojoj etnografskoj studiji službenim narativima Vukovarske bitke Ljubojević oponira s osobnim sjećanjima u formi zanemarenih glasova u javnom prostoru. Autorica traumatičnom iskustvu stanovnika Vukovara pristupa kroz koncepte kulturne traume uslijed devastacije materijalne i društvene strukture lokalne zajednice. Analizu je provodila na dvije razine. Na prvoj razini, Ljubojević je prenijela doživljaj kulturne traume unutar lokalne zajednice i objašnjenjima njezinih pripadnika. Na drugoj, pak, razini Ljubojević je izvanjski simbolički potencijal pripisan gradu sučelila građenjem napetosti između dviju konstrukcija sjećanja: osobnog sa službenim i javnim. Autorica je (su)postavila osobna sjećanja sudionika Bitke s javnim i službenim sjećanjima. Time je dan prostor za osobne perspektive sudionika Bitke i mogućnost da se čuju njihova sjećanja. Potom se ta osobna sjećanja kazivača dovode u stanje stalne napetosti i epistemičkog trenja s politikama pamćenja Vukovara. Na taj način autorica je gradila temelje za analizu i interpretaciju polifoničnosti podjarmljenih glasova koji imaju potencijal su-postojanja sa službenim narativima Vukovara kao mjestom sjećanja. Ljubojević, kad je analizirala javni diskurs o Vukovaru, razmatrala je i naslijeđe Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu i presuda koje su se odnosile na počinjene ratne zločine.⁵⁷ Ona je navela:

„Odluka da se ratna djelovanja, bitka za Vukovar i opsada grada izuzmu iz optužnica, kao i činjenica da nitko iz samog vrha JNA⁵⁸ nije ni optužen, naišla je na veliki revolt kod preživjelih, a osobito kod obitelji žrtava. (...) Tek 2018. godine potvrdilo da je u Vukovaru postojao opći i sustavni napad protiv nesrpskog civilnog stanovništva, i to u pravomoćnoj presudi kojom je Vojislav Šešelj osuđen na deset godina zatvora.“ (ibid.: 282).

Ana Ljubojević artikulira je glasove sudionika istraživanja u odnosu na odluke MKSJ-a tijekom suđenja u slučaju 'Vukovarska bolnica'. Ona je problematizirala pravosudni aspekt diskursa viktimizacije kako je i trideset godina nakon opsade i okupacije grada, pravda spora,

⁵⁷ Autorica naslanjajući se na rad Janine Natalya Clark „*The ICTY and Reconciliation in Croatia: A Case Study of Vukovar*“ (2012) oštroumno primjećuje da si je: „... (Haški) tribunal postavio ambicioznu misiju pomaganja u procesu pomirenja, mnoge su studije dokazale da je samo provođenje 'pravde' kao sredstva za pomirenje neefektivno ako nema suradnje zajednica u kojima su počinjeni zločini.“ (usp. Clark 2012 u Ljubojević 2020: 282).

⁵⁸ Autorica tu misli na politički vrh Srbije i čelne ljude u Generalštabu JNA i Saveznom sekretarijatu narodne obrane (usp. Ljubojević 2020).

nedostižna i neučinkovita za tisuće ubijenih stanovnika grada i njegovih branitelja. Prema Ljubojević razočaravajući su rezultati haškog suđenja za većinsko hrvatsko stanovništvo u Vukovaru značili da za žrtve agresije pravda nije zadovoljena. Tome je pridonijelo to da su bili vođeni sudski postupci samo za zločine na Ovčari i to da su bili osuđeni tek niže rangirani časnici tzv. JNA. Nadalje, činjenica da su osuđeni dobili relativno niske kazne te da su bili pušteni nakon odsluženih dvije trećine kazne, prema Ljubojević ukazuje na institucionalnu viktimizaciju koja proizlazi iz odluka Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju:

„Simboličko značenje žrtve Vukovara je tako, po završetku međunarodnih suđenja, dobilo dodatnu razinu: u javnom, a posebno u službenom diskursu grad više nije percipiran isključivo kao žrtva napada JNA, nego i kao žrtva selektivne međunarodne pravde od koje se, u ovom dijelu svijeta, toliko očekivalo.“ (ibid.: 284).

Stavljanjem u međusobni odnos simboličnost vukovarske žrtve s odlukama međunarodnog suđenja Vukovara, Ljubojević ukazuje na dvostruku viktimizaciju: s jedne je strane to brutalna agresija tzv. JNA, a s druge strane neučinkovita i selektivna međunarodna pravda. Iako je UN uspostavom MKSJ dao Sudu mandat da svojim odlukama stvori uvjete za pomirenje na prostoru bivše Jugoslavije, pravda za kažnjavanje brojnih zločina počinjenih na području Vukovara i okolice je izostala. Tražeći mjesto glasova običnih ljudi u društvenom imaginariju, autorica sučeljava osobne narative s postojećim službenim i javnim narativima i diskursima o Vukovarskoj bitci. Rezultati njezina istraživanja ukazuju da službeni diskurs ima veze sa sadašnjosti utoliko što u njoj uporno želi održati prošlost, dok se osobna iskustva i identiteti stanovnika grada u međuvremenu razvijaju, mijenjaju i prilagođavaju nekim novim vektorima sjećanja (usp. ibid.: 295).

Analizom do sada objavljenih radova koji tematiziraju ratnu traumu Vukovarske bitke može se uočiti nekoliko problemskih točaka koje su indikativne i u kontekstu ovog rada. Kad je riječ o konceptu viktimizacije, ona se raznoliko interpretira upućujući na šarolika značenja koja se oblikuju na presjecištima disciplinarnih inklinacija autora, specifičnih (ne)posrednih iskustava Bitke za Vukovar te različitih shvaćanja sjećanja koja se formiraju u specifičnim društvenim, kulturnih i političkim kontekstima. Viktimizacija se smatra hermetički zatvorenim procesom adresiranim u prošlost. Sintagma Bitka za Vukovar pojavljuje se kod više autora, poput Runtića, Dedakovića, Marijana, Nazora i Žanića. Dok za Runtića sintagma Bitka za Vukovar označava koloplet nacionalnih, povijesnih i vojnih zbivanja, za Dedakovića, Marijana i Nazora podrazumijeva vojni aspekt s izraženim detaljima vojnih operacija. S druge strane, za Žanića je navedena sintagma dio poratnog naslijeđa nastalog nakon Bitke. Sintagma ratne

traume nije iskazana tim terminom, ali su reprezentacije ratne traume sudionika Vukovarske bitke oblikovane opisima granatiranja. Zatim, opisana je smrt kao svakodnevna sastavnica vukovarskog preživljavanja, manjak hrane i sna te emocije straha od neizvjesnosti svakog trenutka. Opisan je i bijes zbog bestijalnosti neprijatelja i tuga za ubijenim suborcima te neprijateljska mržnja i iscrpljenost. Zaključno, opisana su ranjavanja i pogibije suboraca, napuštanje položaja stražara, uništavanje kuća i ulica grada te nesmiljena agresija neprijatelja i svakodnevica smrti. Takvoj reprezentaciji traume, koja proizlazi iz fizičkog i psihičkog kažnjavanja, pridružuju se reprezentacije viktimizacije koje gotovo naturalistički posežu za eksplicitnim opisima mučenja brojnih civila i zarobljenika te svjedočanstvima njihovih patnji, jauka i krikova. Takvoj reprezentaciji ratne traume doprinose i opisi straha prestravljenih zarobljenih branitelja koji u stanju akutne reakcije na stres i psihološkog šoka nisu mogli govoriti.

Reprezentacije viktimizacije u diskurzivnoj analizi doprinosa znanstvenika obilježene su posrednim opažanjem i interpretiranjem u skladu s metodologijama disciplinarnih područja autora. On se konstituirao opisima uništenja (z)grada, ali i simboličkim uvođenjem rušenja svodova kao stupova Vukovara. Takvim nostalgичnim *resentimentom* neprestanog upozoravanja na neizrečeno – ruševine, patnju i stradanje, kreirana je velika priča nacionalne traume gdje je Vukovar mjesto kolektivne patnje i stradanja. Potom je to poratno mahanje srpske zastave i 'troprstna' gestovna komunikacija, evokacija emocija straha i ratnih slika, isticanje borbe pamćenja protiv zaborava te pamćenje grada kakav je bio prije progonstva. Nadalje, reprezentacije viktimizacije prisutne su u isticanju nužnosti povratka prognanog stanovništva u grad, različitim perspektivama viđenja Bitke za Vukovar hrvatskih i srpskih građana Vukovara i okolice, u odvojenosti društvenog života dviju etničkih zajednica, različitim (ne)sudjelovanjima u komemorativnim praksama, važnosti utvrđivanja istine o Vukovarskoj bitci i Domovinskom ratu, razlikovanja žrtve i agresora te traženja pravde za žrtvu. Reprezentacije viktimizacije sadržane su u suvremenosti političkim prijedporima, po pitanju tumačenja Zakona, o potrebi postavljanja ploča i poštovanja Zakona, dramatičnosti podijeljene Kolone sjećanja na dvije kolone, izrazito intenzivnom zapaljivom retorikom u medijskim reprezentacijama u danima prije i poslije Kolona sjećanja 2013. i 2014. godine, potpisivanjem peticije oko provođenja referenduma vezanoga za pitanja dvojezičnosti i dvopismenosti. Diskurs viktimizacije konstituira se navođenjem malog broja snaga branitelja grada, broju ranjenih, ubijenih, nestalih i nasilno odvedenih branitelja i civila, poteškoćama i 'igrama' oko humanitarnog konvoja, stradanjima branitelja po privremenoj okupaciji grada i proboju, nasilnim prekidom svakodnevnog civilnog funkcioniranja grada, opisima razorenog

grada, prisilnim višemjesečnim životom Vukovaraca po podrumima, stravičnim gađanjem civilnih ciljeva (bolnica, škole, Dom umirovljenika), uništavanjem industrijske, materijalne i kulturne baštine grada, pogibijom vojnika, civila, žena i djece, egzekucijama u prvim danima zauzimanja grada i u proboju, mučenjima u srpskim koncentracijskim logorima te opisima straha, s doživljajem neispavanih, iscrpljenih, gladnih i umornih branitelja u borbama za svaku kuću. Nadalje, reprezentacija viktimizacije je dana tijekom opsade grada u opisima razrušenog grada, referirajući se na izgublenu prošlost grada, slike poginulih na ulicama, mirise izgorjelih zgrada, tišinu koja nastaje kad se ugasi život. Stanovnike grada Vukovara opisani su promrzlima, gladnima i žednima u podrumima, danima bez danjeg svjetla, bez mogućnosti slobodnog kretanja po gradu. Potom su to opisi gdje su se pod nogama osjećali ostaci građevinskog materijala, stakla, ruševine, a atmosfera je odisala jezivom tišinom kojom je dominirala slika razrušenog Vukovara te opisi avetinjskih prizora koji su se nizali do beskraj, s mirisom paljevine. Viktimizacija je tijekom okupacije grada i progonstva prisutna u reprezentacijama raseljenosti Vukovaraca diljem Hrvatske i inozemstva tada prognanim Vukovarcima bez svog zavičaja i bez svog prepoznatljivog identiteta. Oni su se tamo pokušavali snaći u novo nastalim okolnostima, zatim u okolnostima progonstva pri čemu su prekinute niti međusobnih poveznica kako s gradom koji je okupiran, tako i samih stanovnika Vukovara međusobno. Viktimizacija je potom tematizirana u reprezentacijama koje se tiču djelovanja MKSJ-a vezano za neadekvatne i nepravedne sudske presude Haškog suda, rascjep na 'Mi' žrtve, 'Oni' zločinci. Diskurs viktimizacije konstituira se povratkom u Vukovar kao opisom podijeljenog grada, nacionalnog simboličkog mjesta patnje, pri čemu komemoracije održavaju grad u stanju stalnog 'konfliktnog vremena', odvojenih škola po etničkom ključu i osporavanje sjećanja 'drugoj strani'. Potom su to obrasci posramljivanja žrtve te međunacionalna (ne)trpeljivost u poslijeratnom Vukovaru, suprotstavljenih sjećanja, odijeljenih komemoracija, odijeljenih društvenih stvarnosti u kojima etnički i nacionalni predznak igra ključnu ulogu.

Reprezentacije viktimizacije u diskurzivnoj anatomiji samih znanstvenika sudionika publiciranih u formi memoarske građe su posredne, analitične i interpretativne temeljem analize dokumenata, stručnih knjiga ili članaka i lišene su senzoričkog doživljaja. Analitični i interpretativni okvir zadat je metodološkim okvirom disciplinarnog područja znanstvenika, istraživača Vukovarske bitke gdje nema mjesta osobnom iskustvu *per se*. Traumatska osobna sjećanja, ako su i prisutna, dana su u formi ukrasa izabranom znanstvenom diskursu istraživanja Vukovarske bitke. Življeno iskustvo apokaliptičnosti opsade grada koje odudara od viktimizacijskog predznaka posredno je dano kroz osmišljavanje života u gradu pod opsadom: kraćenjem vremena kartanjem dok je grad bombardiran, brigom o higijeni i pokušajima

prevladavanja nenormalnosti ratnog okruženja pričama o svakodnevnom. Potom su to bili načini organiziranja radio škole, kako bi se djeca u podrumima zaokupila i dani im bili podnošljiviji te pretjerano uljuđenim pozdravima susjeda u prolazu dok paralelno padaju granate. Naracije fikcionalizacijskog karaktera neposrednog življenog iskustvo dana su u odmaku od diskursa viktimizacije. Ona je vidljiva u spremnosti za akciju i borbu, u trenucima pauza i odmora od direktnih borbenih iskustava, stvaranjem uvjeta za živost, optimizam i dobro raspoloženje. Naznačena je u hrabrosti, otpornosti i žilavosti, ali i nadilaženju etničkih i religijskih ograničenja te kreativnoj domišljatosti u osmišljavanju lozinki i šifri 'provaljivanjem' u sustav veze neprijatelja. Oглеda se u odanosti i povjerenju među suborcima, njihovoj odvažnosti i poduzetnosti, njihovim sklonostima dosjetkama, anegdotama, šalama i humoru te ljubavi. Nadalje je ona zamjetna u požrtvovnosti spašavanja ranjenog suborca unatoč opasnosti pogibelji te sposobnosti uspostave i vođenja dijaloga s neprijateljem za vlastito spasenje kroz vjeru u Boga. Zaključno, fikcionalizacija je primijećena u očuvanju visokih etičkih standarda vojnog viteštva i časti u trenucima zarobljavanja neprijateljskog vojnika, osmišljavanju života u uvjetima zatočeništva osluškivanjem unutarnjeg glasa o moći pouzdanja na svoje snage te usredotočenjem na svoje snage i viđenjem izvanjskih sredstava poput lijekova kao taktikama preživljenja. Odraz tih naracija su situacijsko snalaženje, improvizacija, osmišljavanje života u okolnostima opsade te humor i dosjetke u nenormalnim, apokaliptičnim okolnostima opsade grada ili taktikama preživljenja u srpskim koncentracijskim logorima.⁵⁹ Zaključno, u dosadašnjim istraživanjima življeno iskustvo dominira u memoarskoj građi, a u znanstvenoj literaturi ono je sporadično prisutno. Opisi sjećanja na življeno iskustvo sudionika Vukovarske bitke u znanstvenoj literaturi su interpretativno inklinirani zadatim metodološkim okvirom disciplinarnog područja. Za neposredne sudionike Bitke diskursi utemeljeni na življenom iskustvu mogu imati fikcionalizacijski značaj u funkciji otupljivanja oštrice traumatskog iskustva te tako imati emancipatorski učinak i redefinirati pojam traume. Odmakom od traume i viktimizacije posrednici sudionici mogu doživjeti Vukovarsku bitku iz perspektive naracija otpornosti. Potom, u vlastitim životima življeno iskustvo sudionika može biti osnažujuće i izvor nadahnuća u suočavanjima s izazovima svakodnevice, vlastitih traumatskih iskustava ili nelagoda. Konteksti tranzicije i postsocijalizma, posebice oni obilježeni gubitkom radnih mjesta i masovnim migracijama, konstituirali su ratnu traumu i oblikovali njenu javnu percepciju na način da sintagma tzv. 'pad' Vukovara i nadalje 'živi', prisutna u transformacijama viktimizacijskog diskursa. Namjera ovog istraživanja bila je steći uvid u dosadašnje doprinose znanstvenika i sudionika Vukovarske bitke kroz raznoliku građu koja obuhvaća znanstvene

⁵⁹ O osmišljavanju života i svom iskustvu u tri nacistička logora tokom Drugog svjetskog rata pisao je austrijski Židov Viktor Frankl, neurolog i psihijatar u djelu *Ljudska potraga za smislom* (1963).

analize i memoare. Time se omogućio uvid u anatomiju viktimizacijskog diskursa Vukovarske bitke, ali i oblikovanje junaštva kroz realistične (ne)posredno opise i sjećanja preživjelih sudionika. Također, memoarska građa dala je uvide u življeno iskustvo preživjelih i način kako njihova sjećanja postaju okosnica drugačijih sjećanja na Bitku za Vukovar.

Moja istraživačka pozicija u sljedećim poglavljima ovog doktorskog rada uzima u obzir perspektive osobnih sjećanja sugovornika na opsadu grada, proboj ili logoraško iskustvo iz prošlosti te življeno iskustvo svakodnevice. Stoga, diskurzivna analiza Bitke za Vukovar u ovom antropološkom istraživanju imaće za cilj stvoriti zaključke iz nastalih interpretacija temeljem građenja napetosti među raznolikim praksama sjećanja. Ti zaključci praksi sjećanja Vukovarske bitke nastat će u ključu stavljanja u međusobni odnos sučeljavanja aspekata viktimizacijskog i heroizacijskog diskursa posredovanih medijskim reprezentacijama, (ne)vidljivosti sjećanja u pisanjima pojedinih autora te sjećanjima i neposrednom življenom iskustvu svakodnevice mojih sugovornika.

4. STUDIJE SJEĆANJA

Suvremenici smo razdoblja od čina proglašenja hrvatske neovisnosti 1990. godine naovamo⁶⁰ i učestalih rasprava, nesporazuma, antagoniziranih pogleda na recentnu povijest, raznovrsnih točaka prijepora, sukoba i (ne)slaganja oko uloge pojedinaca u ratu. Takve rasprave nisu ograničene samo na Domovinski rat, već se često 'prelijevaju' i na razdoblje Drugog svjetskog rata, ulogu partizanskog pokreta i ustaškog režima, odnosno mjesta stradanja u Jasenovcu i na Bleiburškom polju. Sve navedene rasprave možda izričito 'licitiraju' specifičnim imenima i godinama, no prava na doživljaj traume i gubitka člana obitelji, civila ili vojnika, bez obzira kojoj vojsci pripadao nisu samo povijesna činjenica. U kontekstu Vukovarske bitke i njene refleksije na sadašnjost i budućnost rasprave su aktualizirane i danas. Rasprave se odnose na pitanja dvojezične pismenosti, isticanja simbola državnosti, ustajanja na hrvatsku himnu, odvojenosti djece u vrtićima i školskim klupama na temelju zakonskih regulativa, učenju različitih inačica suvremene povijesti ili o pijetetu žrtvama Vukovara. Pojmovi poput *kolektivno sjećanje*, *nacionalno pamćenje*, *kultura sjećanja*, *svjedočenje istine*, *povijesno pamćenje*, *lažni branitelji* ili *ratni profiteri* samo su neki od pojmova koji su se ugnijezdili u retorički repozitorij naše svakodnevne komunikacije. Opća prihvaćenost spomenutih pojmova, njihova učestalost u svakodnevnim komunikacijskim obrascima i nekritičko korištenje otvara istraživački relevantna pitanja i daje dodatni poticaj znanstvenom promišljanju traume, sjećanja, povijesti i življenog iskustva. Takva promišljanja unutar teorijskog okvira studija sjećanja, nude potencijal za drugačije rakurse koji odudaraju od općeprihvaćenih znanja utemeljenih na popularnom poimanju fakticiteta. Kako traumatsko sjećanje konstituira prakse sjećanja u sadašnjosti te kako otvara imaginacije budućnosti? Kakve uloge imaju pojedine društvene i političke elite u selektivnom pamćenju jednih i zaboravljanju drugih sjećanja? Omogućuju li nove 'tehnologije pamćenja' značenjsku reviziju i reprodukciju postojećih reprezentacija prošlosti? Kako umreženost diskursa traume i viktimizacijskog diskursa otvara pitanje pozicije moći pojedinih društvenih skupina? Kako zanemarena sjećanja na življena iskustva, protusjećanja kao refleksije prošlosti u trenutku suvremenosti konstituiraju našu sadašnjost? Na koji način su znanja i prakse pojedinaca prije Bitke za Vukovara konstituirale njihovo iskustvo u samoj opsadi, proboju ili srpskim koncentracijskim logorima?

⁶⁰ Društvene i političke promjene u socijalističkoj Jugoslaviji krajem 1980-tih i početkom 1990-tih korespondiraju sa širim društvenim i političkim promjenama u svijetu: propast SSSR-a, raspad istočnog bloka, završetak hladnoratovske podjele i ujedinjenje Njemačke te snažno gospodarsko i kulturno globalizacijsko povezivanje uslijed snažnog razvoja informatičkih sustava.

Osim Vukovaraca i onih branitelja koji su pristigli u ljeto i ranu jesen 1991. godine u pomoć obrani grada, velika većina onih koji nekritički koriste gore navedene popularne termine nije bila poznata neposrednim akterima Vukovarske bitke. Unatoč tome, usmenom predajom iz generacije na generaciju, odgojem i obrazovanjem, konzumiranjem multimedijalnih internetskih sadržaja, participiranjem u raspravama na društvenim mrežama, sudjelujemo svojim interpretacijama u prisjećanju i doživljaju prošlosti oblikujući nove stvarnosti i nova sjećanja. Povijest pišu, kako kroz povijest, tako i danas, oni koji posjeduju pozicije moći. Ipak, zadnjih tridesetak godina u Hrvatskoj, na valu društvenih mijena, parlamentarnog višestranačja, globaliziranosti svijeta i dostupnosti informacija putem internetskih sadržaja većoj nego ikada prije, došlo je do prave erupcije različitih (re)interpretacija povijesnih događaja i razotkrivanja potisnutih, dotada, zabranjenih sjećanja, koji su se, nekada prije, tek usmenom predajom prenosili u užim društvenim krugovima. Reinterpretacijom raznovrsnih reprezentacija prošlosti nije obuhvaćeno tek traumatično razdoblje Drugog svjetskog rata⁶¹, potom razdoblje urušavanja socijalističkog poretka 1980-tih i demokratskih promjena 1990. godine, već i suvremena povijest u zadnjih trideset godina. Ta reinterpretacija prošlosti propitivala je i recentne reprezentacije Domovinskog rata otvarajući pitanja ratnih zločina, ratnog profiterstva ili kriminalne privatizacije. U 'postmoderno doba', 'doba više povijesti ili istina' (Lyotard 2005), omogućena je polifonija ili višeglasje različitih povijesti i različitih istina, čime su oživljene refleksije i reminiscencije kako na Domovinski rat u cjelini, tako i partikularno i na Vukovarsku bitku. U zborniku *Kultura pamćenja i historija*, uredničkog dvojca Maje Brkljačić i Sandre Prlende, problematiziraju se procesi revizije prošlosti od razdoblja formiranja prve demokratski izabrane vlasti naovamo što prema autoricama otvara „... branu sjećanja i protusjećanja, koje će temeljito izmijeniti kolektivne identitete prisutne na tim prostorima.“ (2006: 14). I dok autorice naglašavaju kako je pitanje pamćenja i sadržaja pripovijedanih i novostvorenih sjećanja od velike društvene i političke važnosti za društveni život Hrvatske (ibid: 14), time su novostvorena sjećanja relevantna u ovom radu s mnogim poveznicama diskurzivne analize sjećanja na Vukovarsku bitku. Distinkcija između politike pamćenja i kulture sjećanja, na koju nas autorice zbornika upozoravaju, pokazuje da raznolika sjećanja ne moraju nužno korespondirati s društveno prihvatljivom slikom povijesti (ibid.: 17). Ipak, tek u drugoj polovini 20. stoljeća, točnije 1970-tih, uslijed 'memorijskog booma', brisanjem čvrstih granica između različitih disciplina poput povijesti, književnosti, antropologije te filmske umjetnosti dolazi do razvoja studija sjećanja, sa širokom plimom interesa za autobiografsku literaturu, obiteljska

⁶¹ Zadnjih nekoliko godina u kolokvijalnim, stručnim, političkim i medijskim raspravama su vrlo žive refleksije na razdoblje Drugog svjetskog rata i odnosa ustaša i partizana i posebno vezano s tim raspolovljenost u dva tabora. To razdoblje nije predmet ovog rada.

stabla, posjećivanje muzeja i zaštitu nacionalne baštine dolazi do interesa za društveno pamćenje⁶² (ibid.: 9). Povijesni kontekst gospodarskog uzleta, razvoja predstavničke demokracije i građanskog društva 1970-tih u Zapadnoj Europi, kao i snažan zamah trendova globalizacije i utjecaja medija, omogućio je prodor problematike pamćenja u društvene znanosti. U tom razdoblju u zapadnoj Europi dolazi do razvoja oralne povijesti, studija sjećanja i stvaranja znanja 'od dolje' dovodeći u napetost neprikosnovenu poziciju povjesničara u tumačenjima prošlosti. Takav društveni razvoj doveo je do prekida s kontinuitetima monolitne slike nacije usidrene u konstrukt nacionalne povijesti (ibid.: 11). Kontekst društvenog i političkog pluralizma omogućio je problematiziranje koherentnosti jedinstvene nacionalne povijesti te tako postaje upitna pomirba raznorodnih, ponekad antagoniziranih društvenih skupina. Povijest koja oblikuje znanja o prošlosti našla se u novo postavljenim okolnostima u kojima su građani ti koji pridaju značenja događajima, u kojima je povijest postala tek jedno od mjesta produkcije značenja vezanih uz prošlost. U navedenim okolnostima kad raste interes za povijesti i sjećanja, u žrvnju različitih interpretacija događaja i politizacije svakodnevnog života te politika pamćenja i medijskih konstrukcija sjećanja, Vukovarska bitka zrcali raznolike prakse sjećanja.

Prvi koji je upotrijebio pojam 'kolektivno sjećanje' još 1902. godine bio je Hugo von Homannstahl. Ipak, za utemeljitelja studija sjećanja drži se francuskog sociologa Maurice Halbwachs (i sam žrtva Holokausta) koji je 1920. godine u svom djelu *Društveni okviri pamćenja* iznio tezu kako je pamćenje društveni čin, unatoč tome što je kod pamćenja riječ o pojedinačnom neurofiziološkom procesu, a sam čin pamćenja i prizivanja pamćenja individualan (ibid.: 9). Percepcije doživljaja uvijek stvaramo zajedno kao članovi društva, smatrao je Halbwachs te su kolektivna sjećanja izvorno društveni fenomen (Halbwachs 1992: 53). Kolektivno pamćenje je ono u kojem pojedinac spoznaje prošlost temeljem znanja koje mu je posredovalo društvo i koje dijeli cijela zajednica. Pamćenje je tako društveno konstruirano - nastaje, uspostavlja se i prenosi se u društvu (ibid.). Halbwachsovo promišljanje pamćenja kao društveno uvjetovanog fenomena može nam pomoći u razumijevanju refleksija Bitke za Vukovar. Iako ogromna većina nas, osim samih sudionika opsade Vukovara, ne polazi od direktne iskustvene dimenzije sudjelovanja u Bitci za Vukovar, društveni okvir u koji smo svi uronjeni medijski posredovanim sadržajima u sklopu TV priloga, dokumentarnih ili igranih

⁶² Pierre Nora, francuski povjesničar, razgraničava povijest od pamćenja na sljedeći način: „Pamćenje i povijest, odnosno historija, ne samo da nisu sinonimi, već postajemo svjesni da ih sve suprotstavlja jedno drugom. Pamćenje je život koji uvijek stvaraju žive ljudske skupine te je stoga u stalnoj mijeni, otvoreno dijalektici sjećanja i amnezije, nesvjesno svojih redovnih iskrivljavanja, podložno upotrebama i manipulacijama, dugotrajnim razdobljima latencije i iznenadnim oživljavanjima. Povijest je uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog čega više nema. Pamćenje je fenomen koji je uvijek aktualan, proživljena spona s vječnom sadašnjošću; povijest je reprezentacija prošlosti.“ (Nora 2006: 24).

filmova, medijskog praćenja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara i drugih obljetnica upozorava na izvorišta takvih sjećanja u kojima se društveno i individualno isprepliću. Drugim riječima, razumjeti točke prijepora u javnom diskursu koje se konstituiraju oko raznolikih predodžbi povijesnog događaja, znači razumjeti njihovu kulturnu i društvenu uvjetovanost. Halbwachs u svojim studijama sjećanja razgraničava autobiografsko, kolektivno i historijsko sjećanje⁶³. Sintagmom kolektivno pamćenje koju je prvi opisao Halbwachs, članovi određene zajednice dijele specifične reprezentacije prošlosti (Halbwachs 1992: 53); prošlosti u kojoj nisu sudjelovali, ali svojom aktivnom participacijom u sadašnjosti (komemorativnim, hodočasničkim ili drugim praksama prizivaju reprezentacije prošlosti u sadašnjost) njeguju odnos prema prošlosti i njezin značaj za zajednicu. Nakon spomenutih društvenih mijena 1970-tih i 1980-tih, širi znanstveni interes za studije sjećanja i temu pamćenja (posebno za problem kolektivnog pamćenja) razvio se nakon objavljivanja djela francuskog povjesničara Pierre Nora, kad on 1984. godine objavljuje knjigu *Mjesta sjećanja (Lieux de memoire)*⁶⁴ (usp. Brkljačić i Prlenda 2006: 12). Nora pristupa pamćenju kao ahistorijskom diskursu te definira pamćenje kao primitivnu ili svetu formu u suprotnosti s modernom historijskom sviješću. Predmet istraživanja postaju spomenici i uz njih vezani rituali, obljetnice, komemoracije, hodočašća, kalendari značajnih događaja ili promjene kalendara značajnih datuma, arhive, muzejski postavi, vizualni identitet koji se poziva na prošlost, dokumentarni filmovi, autobiografske pripovijesti, igrani filmovi, stvaranje novih tradicija ili obnova starih tradicija. Umjesto da na klasičan način tumači povijesne događaje i potražuje njihovu istinitost, Pierre Nora u svojoj knjizi *Realms of memory* (usp. 1996) razvija koncept mjesta sjećanja⁶⁵, *lieux de mémoire* te interpretira značenja koja se pripisuju događajima kroz njihovo prostorno utjelovljenje. Mjesto sjećanja može biti „... bilo koja značenjska pojavnost, materijalna ili nematerijalna po prirodi, koja je ljudskom voljom ili učinkom vremena postala simboličkom sastavnicom nasljeđa koju zajednica koristi pri svojoj identifikaciji, odnosno element društvenog sjećanja u nekoj zajednici.“ (ibid.: XVII). Funkcije mjesta sjećanja su zaustaviti vrijeme, blokiranje napretka zaborava, fiksiranje stanja stvari, materijalizacija nematerijalnog te sačuvati smisao kontinuiteta i učvrstiti specifično znanje o prošlosti (Nora 2006: 47). Nora

⁶³ Maurice Halbwachs u svom djelu *Kolektivno pamćenje* pored kolektivnog, definira i autobiografsko i historijsko pamćenje. Halbwachs definira autobiografsko pamćenje kao sjećanje na one događaje iz prošlosti kojima je pojedinac osobno svjedočio. Historijsko pamćenje ili jednostavno historija se razlikuje i od autobiografskog i od kolektivnog pamćenja: Ona teži sveobuhvatnosti, univerzalnosti, generaliziranosti, nepristranosti i znanstvenoj objektivnosti. Nestankom svjedoka pojedinih događaja, historija svojom metodologijom znanstveno artikulira poglede na prošlost (1992: 23-24).

⁶⁴ U bliskom periodu slične tematike izraelski je povjesničar Yosef Yerushlami objavio djelo *Zakhor. Židovska povijesti židovsko sjećanje* 1982. godine

⁶⁵ Za razliku od Pierra Nore, američki povjesničar Jay Winter koji se bavi poviješću Prvog svjetskog rata, mnogo uže definira mjesto sjećanja tako da ona znače „... fizička mjesta na kojima se održavaju komemoracije. U dvadesetom stoljeću većina ovih mjesta označava gubitak života u ratu.“ (2008: 61).

smatra kako su tradicionalna društva živjela svoju prošlost, dok u sadašnjem modernom društvu postoji distanciranost od prošlosti i sadašnjosti pri čemu se prošlost rekonstruira. Mjesta sjećanja u kontekstu Vukovarske bitke su spomenici posvećeni pojedinačnim osobama poput spomenika Blagi Zadri, Jean-Michele Nicolieru, ocu i sinu Petru i Igoru Kačiću. Mjesta sjećanja kolektivnog stradanja su spomenici na Ovčari, logoru Velepromet, spomenik uz cestu Borovo Selo – Dalj ili spomenik na cesti Ilok - Vukovar. Mjesta sjećanja⁶⁶ su tako izraz procesa u kojem aktivnost ljudi, sada više nego ikada, čitaju, analiziraju, propitkuju, debatiraju i arhiviraju oni koji upisuju značenja u samo mjesto sjećanja (ibid.: 25). Nora, razlikujući pamćenje od povijesti, zaključuje kako je pamćenje u stalnoj mijeni i otvorenoj dijalektici sjećanja i amnezije, dok je povijest nepotpuna rekonstrukcija onoga čega više nema te zaključuje:

„Kao intelektualna i kritička operacija, historija priziva analizu i kritički diskurs. Pamćenje smješta sjećanje u područje svetog, historija ga od tuda istjeruje na čistac, banalizira (...) Pamćenje je, znači, po prirodi višestruko i razdijeljeno, kolektivno, pluralno i individualno. Povijest, nasuprot tome, pripada svakome i nikome, što joj omogućuje da se poziva na univerzalnost. Pamćenje se ukorjenjuje u konkretnom, u prostoru, činu, slici, predmetu. Povijest se vezuje samo uz vremenske kontinuitete evolucije i odnose među stvarima. Pamćenje je apsolutno, a povijest poznaje samo on relativno.“ (ibid.).

Za razliku od povijesti koja je reprezentacija prošlosti, pamćenje se temelji i na mjestima i na osjećajima koje osoba veže uz određene situacije. U kontekstu Vukovarske bitke radilo se o sjećanjima vukovarskog branitelja koji je držao prvu crtu obrane, mirisu i okusu umaka od rajčice kojom se hranio, izbušenom *Renault 4* kojim su bili prevoženi ranjenici do bolnice, potom o logoraškim kuharicama zatočenika u logorima ili kuhinjskoj krpi kojom su cjelivane krvave rane nakon batinjanja zatočenika u srpskim logorima te slučajno ponesenim fotografijama uoči izlaska iz grada ili video zapisima Trpinjske ceste u drugoj polovici rujna 1991. godine. Sjećanja su opipljiva i konkretna te su u sprezi s pojedinačnim, nepovezanim fragmentima sjećanja koje se međusobno isprepliću.

Kao i Nora, njemački arheolog i egiptolog Jan Assmann u svojim studijama sjećanja, razvija i problematizira fenomen sjećanja uvodeći koncept figure sjećanja. Assmann u svojoj knjizi *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*

⁶⁶ To mogu biti spomenici i uz njih vezani rituali, obljetnice, komemoracije, hodočašća, kalendari značajnih događaja ili promjene kalendara značajnih datuma, arhive, muzejski postavi, vizualni identitet koji se poziva na prošlost, dokumentarni filmovi, autobiografske pripovijesti, igrani filmovi, strip (ibid.).

problematizira razlikovanje mišljenja i sjećanja. Za razliku od mišljenja koje je apstraktno, sjećanje je konkretno i ideje moraju biti predstavljene kroz sva osjetila u konkretnom obliku osobe, mjesta, događaja te moraju imati smisao i postati elementom ideja sustava društva. Dok Halbwachs takva sjećanja naziva slikama sjećanja (1992: 53), Assmann ih zove figurama sjećanja (usp. Assmann 2005: 44). Figure sjećanja karakterizira poveznica s vremenom i prostorom, vezanost za određenu skupinu te posjedovanje potencijala rekonstruktivnosti. „Pamćenju su potrebna mjesta, ono tendira ka uprostorenju.“, smatra Assmann (ibid.: 45) te pamćenje nastaje u trenutku ljudske prakse i življenog iskustva koje koristi pamćenje kao oblik formiranja nekog znanja, pojma ili simbola čime „... oni dobivaju neki smisao (...) i postaju element idejnog sistema društva.“ (ibid.: 44). U kontekstu ovog istraživanja figure sjećanja se u Assmannovskom smislu uspostavljaju na različite načine. One se mogu prepoznati, primjerice, u smislu hrvatske zastave koja se mjesecima vijorila na vukovarskom vodotornju. Ona se, vremenski i prostorno, vijorila u dramatičnim trenucima nesmiljene agresije neprijatelja u jesen 1991. godine na samoj obali Dunava, najistočnijoj točki obrane Hrvatske. Prema navodima mojih sugovornika zastava s hrvatskim obilježjima šahovnice predstavljala je znak prkosnog čina otpornosti branitelja kojima je u obrani grada ona bila ujedno i simbol otpora agresoru koji je nastojao osvojiti grad. Na koncu, rekonstruktivnost postavljanja hrvatske zastave na vodotornju se ogleda u njezinom simboličkom značenju i u suvremenim kontekstima kad njezina javna vidljivost danas omogućuje rekonstrukciju fragmentarnih sjećanja. Nadalje, radijski glas Siniše Glavaševića koji je odzvanjao u eteru Hrvatskog radija Vukovar, prenoseći svakodnevna izvješća o stanju na bojištu oko grada u jesen 1991. godine za slušatelje, branitelje i civile u gradu predstavljao je znak nade, opstojnosti i snage da se izdrži još jedan dan u opsadi grada. Rekonstruktivnost vezana uz Glavaševićev glas ogleda se i u suvremenim komemoracijama poput Kolone sjećanja kad zvuk postaje prkosni čin otpora civila grada i slabo naoružanih branitelja u opsadi. Posljedično i njihova žrtva danas ima smisao utkan u kolektivno pamćenje Vukovarske bitke. Prema Assmanu, kultura pamćenja uglavnom počiva na odnosu prema prošlosti (Assmann 2006: 48). Assmann navodi da:

„Naša je teza da prošlost nastaje tek kad se uspostavi odnos prema njoj. Ta rečenica isprva mora djelovati začudno. Ništa nam se ne čini prirodnije od nastajanja prošlosti: ona nastaje protokom vremena. Tako će i danas 'pripadati prošlosti' sutra. Postat će jučer. (...) Onaj tko na taj način već u 'danas' vidi 'sutra', mora očuvati 'jučer' od nestajanja i zadržati ga u sjećanju. U sjećanju se rekonstruira prošlost.“ (ibid.: 48-49).

U kontekstu ovog rada sva dosadašnja komemorativna i hodočasnička praksa inspirirana povijesnim događajem Bitke za Vukovar snažno je ugrađena u kolektivno pamćenje o stradanju Vukovaraca pa samim time živi svojim životom 'danas' kao dio življenog iskustva svih građana

Vukovara i time ostvaruje svoju perspektivu za 'sutra'. Time prošlost zadobiva *smisao*, a mrtvi „... žive dalje u sjećanju živih.“ (ibid.: 50). Jan Assmann problematizirajući potrebu sjećanja preživjelih na ubijene i preminule, zaključuje:

„Riječ je o činu oživljavanja koji preminuli zahvaljuje odlučnosti grupe da ga ne prepusti nestajanju, nego da ga uz pomoć sjećanja zadrži kao člana zajednice i ponese sa sobom naprijed.“ (ibid.: 50).

Sjećanje je stvar afektivnog vezanja, kulturalnog oblikovanja i svjesnog izbora te je prevladavanje gubitaka čin zajednice koja pamti. Pamćenje se stječe procesom socijalizacije i, iako je pamćenje kolektivno određeno, uvijek je pojedinac⁶⁷ taj koji posjeduje pamćenje. Kolektivi 'nemaju' pamćenje, ali određuju pamćenje svojih članova (ibid.: 52). Za istraživanje življenog iskustva od velikog su značaja koncepcije društvenog pamćenja, ali i zaborava jer će „... ono što u takvoj sadašnjosti više nema relacijske okvire biti zaboravljeno.“ (ibid.: 53). Jan Assmann zaključuje kako pamćenje nema samo potencijal rekonstrukcije prošlosti, već ima ujedno i potencijal (re)organizacije iskustva sadašnjosti i budućnosti (ibid.: 49). Assmann kolektivno pamćenje vidi kao višestruki i obostrani proces između sadašnjosti i budućnosti, pri čemu je rekonstruktivnost prošlosti i (re)organizacija iskustva sadašnjosti i budućnosti ujedno potencijal za antropološko istraživanje (pro)življenog iskustva aktera Vukovarske bitke. Stoga način kako pamtimo prošlost utječe i na implicitne pretpostavke i interpretacije važne za sadašnjost, ali i smjernice poželjnih putova za budućnost. Kroz tezu da se individualno pamćenje neke osobe izgrađuje dijaloškom participacijom, ovo istraživanje propitkuje načine kako se pojedinačno sjećanje povezuje s različitim društvenim skupinama. Assmann ovu vrstu uprostorenja naziva komunikacijskim (ili generacijskim) pamćenjem jer obuhvaća sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost i to su sjećanja koje osoba dijeli sa svojim suvremenicima (ibid.: 63). Kulturno pamćenje, za razliku od komunikacijskog pamćenja, usmjereno je na čvrsta uporišta u prošlosti, stvar je institucionalizirane mnemotehnike, za koju nije bitna činjenična, već upamćena povijest (ibid.: 64). Pamćenje živi i održava se u konverzaciji, ako ono prestane, nastupit će zaborav. Možemo se sjećati samo onog što možemo lokalizirati u relacijskim okvirima kolektivnog pamćenja (usp. Assmann 2006: 53). Prisutno 'živo' osobno sjećanje pojedinaca i pojedinih skupina preživjelih sudionika Bitke za Vukovar isprepliće se s kolektivnim pamćenjem Vukovarske bitke. Takva participativnost osobnih pojedinačnih sjećanja u društvenom sjećanju otklon je od zaborava. Time heuristički potencijal istraživanja osobnih sjećanja pojedinaca nekada i njihovog življenog iskustva danas potražuje svoje mjesto

⁶⁷ Assmann navodi da su; „Individualna samo osjećanja...“, a ne i sjećanja jer su „... osjećanja vezana uz naša tijela...“ dok sjećanja „... svoj izvor imaju u sjećanju različitih grupa kojima se priključujemo.“ (ibid.: 53).

u kolektivnom pamćenju Vukovarske bitke (Ingold 2000; Ingold 2011; van Mannen 2016; Chung-Ho 2019).

Britanski sociolog Paul Connerton, u svojoj je knjizi *Kako se društva sjećaju* (2004) problematizirao je tematiku sjećanja usredotočujući se na utjelovljenost sjećanja i performativnost komemorativnih ceremonija. On je smatrao da: „U sjećanju navika prošlost je, u neku ruku, nataložena u tijelu.“ (ibid.: 107). Drugim riječima, po njemu osobna su sjećanja zapamćena u vidu osjeta slike, zvuka, osjećaja, mirisa ili okusa. Primjerice, moja sugovornica tijekom intervjua u prisjećanju prošlosti donosi sliku i doživljava svojih izranjanih bosih nogu tijekom proboja iz Vukovara prema Vinkovcima. Ili kad druga sugovornica koja boravi u logoraškoj ćeliji veličine šest kvadratnih metara čišćenje hodnika doživjela je kao 'izlaz u slobodu'. Takvi sedimenti sjećanja u tijelu mojih sugovornika pobuđuju se tek tada kad njihova tijela doživljavaju slične podražaje u mirnodopskom kontekstu, pri čemu se evociraju specifična sjećanja (ibid.: 108). Problematiziranjem performativnih aspekata sjećanja, Connerton je ukazao na tematiziranje sjećanja ritualiziranim tjelesnim ophodima. Fokus njegova istraživanja su bile tjelesne prakse kretanja, mimike, geste koje transcendiraju udaljenu prošlost i uprisutnjuju prošlost u sadašnjosti. Također, on je poseban naglasak stavio na verbalnu i neverbalnu komunikaciju koja potpomaže koheziju zajednice preživjelih i drugih okupljenih na skupu na način da: „... ritualno ponovno odigravanje, kvaliteta je od temeljne važnosti u oblikovanju sjećanja zajednica.“ (ibid.: 91). Kontekst Dana sjećanja na žrtvu Vukovara ne omogućava odigravanje koje bi imalo osobine rekonstrukcije povijesnih događanja. Ipak, oživljavanjem prošlosti kroz mimohod hrvatskih vojnih povijesnih postrojbi, postrojbi Hrvatske vojske, službeno osoblje protokola, zaštitari i okupljeni sudionici Kolone kodiraju u mnemonici tijela simboličnu hodnju. Ona utjelovljuje nasilno odvođenje ranjenika i civila iz bolnice na stratište Ovčare 19. studenoga 1991. godine. Koreografija kodirana u mnemonici tijela nastala je reprodukcijom prethodnih iskustava zapamćenih u gestama i položaju tijela, ali sada formaliziranih novim kanonima sjećanja u kojima se tjelesno, kolektivno, individualno i političko isprepliću. Assmannovo, Norino i Connertonovo razumijevanje sjećanja, njihovih prostornih i korporalnih aspekata, inspirativni su za ovaj rad jer figure sjećanja te mjesta sjećanja i utjelovljena sjećanja i uloga rituala od velikog su značaja za razumijevanje praksi sjećanja na Vukovarsku bitku. Jedan se dio praksi sjećanja odnosi na posjete tradicionalnim mjestima sjećanja poput obilježenih ili neobilježenih mjesta stradavanja, spomenika, groblja i muzeja. Potom hodočašćima povodom Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, hodnji koja se 20. studenoga organizira od Memorijalnog groblja do Ovčare, trkački i biciklistički maratoni te karavane bikera. Drugi se dio odnosi na suvremene prakse sjećanja

poput simbolike prostora u dokumentarnim i igranim filmovima o Bitci za Vukovar, publiciranim autobiografskim knjigama, brojni video-uradci svjedočanstava na virtualnom mrežnom prostoru ili pjesama nastalih tijekom opsade Vukovara te u obliku strip uradaka Nenada Barinića o stradavanju zarobljenih ranjenika, civila i vojnika na Ovčari.

Francuski filozof Michel Foucault u početku se u svojoj strukturalističkoj istraživačkoj fazi rada bavio arheologijom znanja, a kasnije se u potpunosti posvetio genealogiji znanja. U arheologiji znanja on je interpretirao povijest kao niz diskontinuiteta i preobražaja, pri čemu je analizirao strukturu znanosti i znanstvenog znanja, a za predmet ima skup arhiva, postojećih diskursa, koji se tijekom povijesti neprekidno transformiraju (usp. Ristić 2018). U poststrukturalističkoj fazi Michel Foucault problematizirao je genealogiju znanja te je odustao od istinosno-vrijednosno konstituirane osnovice povijesti kao znanstvene discipline. On je u svom radu problematizirao genealogiju povijest koja se izgrađivala kroz vrijednosnu osnovicu mreža diskursa moći zadobivenu kroz prakse, razvijanja režima istina, zauzimanja normativnog položaja i materijaliziranu kroz razvoj institucija (usp. Ristić 2018). Posljedice institucionaliziranih praksi su proizvodnje istina koje se međusobno umnažaju i isprepliću u svojoj kontingentnoj pojavnosti (usp. Foucault 1994: 20-34). Diskontinuirane institucionalizirane prakse viktimizacijskih obrazaca reprezentirane u medijskom diskursu su ukorijenjene, isprepletene i impregnirane kako s obljetnicama važnih datuma Vukovarske bitke, tako i s međunarodnom haškom sudskom praksom, ali i s nerijetko oprečnim silnicama političkog diskursa. U svom se radu, istražujući proizvodnju režima istine, Foucault bavio temama seksualnosti, zatvorskog sustava, psihijatrije, dijagnoze i psihijatrijskih institucija neprestano propitkujući zatomljene i nečujne glasove marginaliziranih skupina. Takva dekonstrukcija institucionaliziranih praksi inspirirala je ovaj istraživački rad na području kulturne traume Vukovarske bitke u potrazi za onim utišanim glasovima osobnih sjećanja na prošlost i življeno iskustva danas sudionika Bitke.

Dušan Marinković i Dušan Ristić sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu u svom članku „Foucaultova geo-epistemologija: geografija, prostori, mjesta“ analizirajući ostavštinu Foucaultova doprinosa filozofskoj misli 20. stoljeća u različitim izvorima pronalaze značaj prostornih metafora koje je Foucault koristio kako bi opisao scenografiju, a potom i svu dramaturgiju uprostorenja, specijalizacije umreženih režima moći i istine. Marinković i Ristić zaključuju:

„Diskursi i prakse koji su bili predmetom njegovih analiza uvijek su spacijalizirani: oni imaju svoju geografiju, svoju arheologiju, svoju povijest i

ničeanski tip genealogije – svoje specijalizirane oblike i prostore u koje su se smjestili, u kojima raspoređuju svoje govore ili svoje tehnologije.” (2014: 351).

Prakse sjećanja kojima je ishodište Bitka za Vukovar uvelike su oblikovane prostornošću – od pojedinačnih i masovnih grobnica, do muzeja i otpornih točaka⁶⁸, punktova, ali i niza različitih komemorativnih praksi hodnje (Kolona sjećanja 18. studenoga, hodnja za žrtve Borova Naselja 19. studenoga, hodnja mladih 20. studenoga do masovne grobnice na Ovčari pod nazivom 'Vi ste naša snaga, mi smo vaš ponos' i druge). Geografija takvih komemorativnih praksi omogućava neprestano kalendarsko, verbalno i gestovno (Connerton 2004) oživljavanje scenografije i dramaturgije protokolarno stilizirane Kolone sjećanja. Michel Foucault je apostrofirao koncepcije marginaliziranih, podčinjenih znanja i sjećanja koji su zakopani zbog deduktivne znanstvene metode i potrebe funkcionalne sistematizacije znanosti. Foucaultovo je stajalište da je uz legitimirana sjećanja, potrebno na svjetlo dana iznijeti i sva ona druga sjećanja koja su diskvalificirana zbog svoje lokalnosti, naivnosti, hijerarhijske inferiornosti ili su ocijenjena ispod zahtijevane razine znanstvenosti. Uz legitimirana sjećanja historijskih narativa gdje specifične prakse sjećanja unutar tog totaliteta služe tek kao ukras ili privjesak, potrebno je omogućiti takvim sjećanjima koja omogućuju različite prošlosti, a koje se „... fokusiraju oko onih iskustava i sjećanja za koje se nije čulo i koja nisu bila dio službenih povijesti.“ (usp. Foucault 2003: 70). Diskurzivni govor takvih sjećanja, po Foucaultu, mogao bi biti u formi molbe:

„Mi nemamo nikakav kontinuitet iza sebe; nemamo iza sebe slavne i velike genealogije u kojoj se zakon i moć razmeću u svojoj moći i slavi. Izašli smo iz sjene, nemamo niti slave niti prava i zbog toga započinjemo progovarati i pričati o našoj prošlosti.“ (ibid.).

On takva sjećanja naziva protu-sjećanjima. „Protusjećanje je način prisjećanja i zaboravljanja koji počinje s lokalnim, neposrednim i osobnim, 'od dolje', koje potom oblikuje totalnu povijest.“ (ibid.) i omogućuje „... transformaciju povijesti u potpuno drugačiji oblik vremena.“ (Foucault 1977: 160). Izlaskom iz sjene lokalna, neposredna i pojedinačna sjećanja sudionika Bitke tako imaju heuristički potencijal protusjećanja. Osobna sjećanja se u neprestanoj napetosti s javnim sjećanjima isprepliću i tako participiraju u transformaciji povijesti. Foucaultove koncepcije moći i produkcije istina dominantnih diskurzivnih diskontinuiteta nad

⁶⁸ Otporne točke u Vukovarskom ratnom žargonu nazvani su punktovi. Obrana grada je bila modularna organizirana kroz mjesne zajednice i četvrti s više-manje slabom povezanosti sa središnjim Štabom u centru grada.

marginaliziranim znanjima i sjećanjima, oživljene su u radovima Marite Sturken i uredničkog dvojca Liedeke Plate i Anneke Smelik. Dok Marita Sturken, autorica knjige *Isprepletana pamćenja: Vijetnamski rat, epidemija AIDS-a i politike zapamćivanja (Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic and the Politics of Remembering.)*, polemizira oko odnosa kulturnog pamćenja i protu-sjećanja prema povijesti i protu-povijesti, urednice Liedeke Plate i Anneke Smelik u knjizi *Tehnologije pamćenja u umjetnostima (Technologies of memory in the arts)* problematiziraju značaj tehnologija pamćenja za kulturno pamćenje i njegove odnose s povijesti i političkim diskursom. Plate i Smelik drže da kulturno pamćenje, kao učinak raznolikosti institucionaliziranih diskursa i kulturnih praksi, ukazuje na sjećanje koje je u stalnom nastajanju i nestajanju, pri čemu umjetnost, mediji i popularna kultura imaju u tome ključnu ulogu. Široki spektar umjetničkih i kulturnih praksi kao tehnologije pamćenja pohranjuju, snimaju i čuvaju sjećanja, podjednako i na ono kako se sjećamo i na ono što pamtimo (2009: 4). One uključuju slike, suvenire, fotografije, znanstveno-fantastične filmove, spomenike, romane, dokumentarne filmove, stripove, igračke i drugo (2009: 2). Marita Sturken smatra da povijest, tradicionalno fokusirana na političke, društvene i gospodarske događaje, neizbježno isključuje življena iskustva i pamćenje mnogih osoba. Sturken smatra da je povijest često bila u opoziciji prema sjećanju, citira Pierra Noru kako je povijest neprestano sumnjičava prema sjećanju te joj je istinska misija suzbiti ju i uništiti (Nora 2006). Sturken u svojoj knjizi *Isprepletano pamćenje* za odnos sjećanja i povijesti smatra da su:

„...isprepleteni, a ne u oponirajućoj poziciji', (...) te da '...postoji toliko graničnog prometa između njih da je teško održavati razliku.'“ (Sturken 1997: 4–5).

Sturken problematizira tehnologije pamćenja, pod čim podrazumijeva različite reprezentacije prošlosti kroz predmete, predodžbe, umjetničke prakse, narative i audio-vizualna sredstva koja daju značenja kulturnom pamćenju. Za Sturken je „... kulturna memorija polje kulturnog pregovaranja kroz koje se različite priče nadmeću za mjesto u povijesti.“ (ibid.: 1). Drugim riječima, odustajući od opozicionalnosti osobnih i kolektivnih sjećanja, ona smatra da postoji stalna isprepletenost individualnih sjećanja i kolektivnog, društvenog pamćenja te se ono tako usidrava u imaginativne krajolike prošlosti. Sturken kad opisuje Zid u Memorijalnom parku u Washingtonu navodi kako su veterani u blizini spomen-obilježja postavili šator. Sami veterani su se obukli u maskirne uniforme, sa sobom su imali insignije poput borbenih kaciga, zastava i peticije. Ona je smatrala da je za veterane:

„Zid je više od svetog spremišta sjećanja. Zid je Vijetnam.“ (ibid.).

Marita Sturken kad opisuje Zid ukazuje da on producira učinak programatsko, državno organiziranog spomen-obilježja koji pridonosi dominantnom diskursu patriotizma u znak zahvalnosti za žrtve američkih vojnika. Uz takav dominantni diskurs, veterani su uz spomenik hektičnim i kontingentnim scenografskim i koreografskim momentima oživjeli prošlost u sadašnjosti čime se tako isprepliću osobna sjećanja onda i življeno iskustvo sada. Slijedeći Sturkenove koncepcije značaja osobnih, autobiografskih, individualnih sjećanja za društveno pamćenje, Liedeke Plate i Anneke Smelik u svojoj knjizi *Technologies of memory in the arts* nas podsjećaju da je demokratizacija povijesti u povijestima (množina *History into histories*) raspršila velike narrative carstava i napretka u mnogo manjih divergentnih protusjećanja muškaraca i žena. Njihova sjećanja nisu samo tek tako dodana konstruiranju kulturnog pamćenja, upravo suprotno, ona se tek moraju izboriti za svoje mjesto u kolektivnom zapamćivanju jer su negdje na marginama, nepotvrđena i subverzivna, pokušavaju dekonstruirati pamćenje kao povijest i izbaciti ga iz pozicije autoriteta (usp. Plate i Smelik 2009: 71). Po tome su *sjećanja protusjećanja*, a gledište da je pamćenje kao uvijek unaprijed, (eng. *always already*) protusjećanje može ići tragom do Foucaulta. S druge strane, autorice Plate i Smelik, koristeći feminističku tradiciju kritike povijesti kao dominantno muške perspektive, ističu potrebu za feminističkom '*re-vizijom*'⁶⁹ kako bi se utjecalo na produkciju kulturnog pamćenja koje bi izreklo i 'drugu stranu priče'. Intertekstualnost u osnovi znači da su tekstovi sačinjeni od tekstova. Ponovno ispisivanje njihovih tekstova znači i potencijal njihovog zapamćivanja. U tom je smislu intertekstualnost mnemotehnika i može se razumjeti kao tehnologija pamćenja (ibid.: 72). Autorice Plate i Smelik, u Bakhtinovom objašnjenju njegove knjige *Diskurs u romanu*, smatraju da riječi pamte kontekste u kojima:

„Oni prenose 'aromu' ovih konteksta, protkani su kroz namjere i naglaske drugih. Romanopisci koriste višeglasje riječi da bi postigli svoju svrhu, pažljivo orkestrirajući odjeke prethodnih konteksta riječi kako bi rezonirali romanom, koristeći intertekstualnost kao tehnologiju pamćenja kako bi se pozvali u te druge svjetove." (ibid.)

Ponovno 'iščitavanje' Vukovarske bitke u kontekstu studija sjećanja ima za cilj istražiti i analizirati pojedinačna sjećanja sugovornika njihove ratne prošlosti i življena iskustva svakodnevice. Predmet istraživanja i analize će biti kako se njihove naracije reflektiraju kroz prizmu rodnih, klasnih, nacionalnih i etničkih perspektiva. Odnosno, kako prostori, mnemonika tijela i predmeti oživljavaju i rekonstruiraju prošlost i sadašnjost te doprinose viktimizaciji i heroizaciji, a svojim taktikama preživljenja i osmišljavanju života sudjeluju u stvaranju

⁶⁹ Termin Adrienne Richov

imaginativnih krajolika praksi sjećanja na Vukovarsku bitku. Perspektiva ovog istraživanja je i u osluškivanju marginaliziranih glasova onih koji u popularnom shvaćanju ne pripadaju maskuliniziranom svijetu vojne hijerarhije - žena sudionica Bitke čija sjećanja i iskustva opstaju u dominantnom muškom ratnom okruženju opsade grada. Rasvjetljavanje rodne perspektive i uloge osobnih sjećanja sudionica u Bitci te življeno iskustvo svakodnevice problematizira se i 'druga strana priče'. U literaturi, Alenka Mirković Nađ je upravo svojim romanom *Glasom protiv topova*, romantizirala okrutnu i brutalnu stvarnost opsade grada. Njezin stil i žensko pismo s nizom životnih sitnica poput grijanja, učenja po podrumima i skloništima, gutljaja čaše vina i ženskih uložaka daje 'okus' života ljudi koji su živjeli u nesmiljenoj opsadi grada (usp. Mirković 1997). Takve perspektive bile su mi inspiracija za provođenje polustrukturiranih intervjua i s onima čiji su glasovi nerijetko ostajali marginalizirani u dosadašnjim pokušajima promišljanja sjećanja na Bitku za Vukovar.

Studije sjećanja su nosivi stup metodološkog pristupa ovog antropološkog istraživanja osobnih sjećanja iz prošlosti i življenog iskustva svakodnevice sudionika Bitke za Vukovar. Predmet istraživačkog interesa je dovesti u vezu i propitati odnos osobnih sjećanja s javnim i povijesnim sjećanjem i njihovo nadmetanje za mjesto u povijesti (Halbwachs i Sturken). Odnosno, je li odnos osobnih i javnih sjećanja opozicionalan, održava li on njihovu stalnu napetost ili je pak njihov odnos isprepleten? Sljedeće je razmatranje Vukovara kao mjesta sjećanja, ali i Vukovara kao mjesta performativnog participativnog učinka zajednice prisjećanja kontinuiranom praksom Kolone sjećanja koja oživljava prošlost u sadašnjosti učinkom ponovnog odigravanja (Nora i Connerton). Assmannov se doprinos ovom istraživanju ogleda u potencijalu rekonstruktivnosti prošlosti i (re)organizacije iskustva sadašnjosti i budućnosti Vukovarske bitke. Potom, Assmannov je doprinos prepoznatljiv dijaloškoj participaciji u konverzijskom procesu zajednice preživjelih, evokacijom figura sjećanja medijskih reprezentacija Bitke što omogućuju komunikacijsko ili generacijsko pamćenje. Nadalje, doprinosi su Plate i Smelik i Sturken u afirmaciji sjećanja koja su reflektirana prema kulturnom pamćenju i njihovom odnosu s povijesti i političkim diskursom. Na kraju, Foucaultov doprinos studijama sjećanja u ovom radu odražava se uporabom analize diskursa. Analiza diskursa isprepletenih osobnih sjećanja na Bitku sa življenim iskustvom svakodnevice ima potencijal stvaranja protusjećanja i protupovijesti.

4. GENEALOGIJA TRAUME – IZMEĐU MEDICINSKOG FENOMENA I KULTURNO OBLIKOVANOG ISKUSTVA

U kontekstu promišljanja koncepta življenog iskustva (*eng. lived experience*), pitanje traume i njenog kulturnog aspekta čini jedno od temeljnih konceptualnih ishodišta za problematiziranje sjećanja. Što je to psihološka trauma? Kakvo je poimanje traume u dijakronijskoj perspektivi i koje su discipline polagale pravo na njeno razumijevanje? Kakav je međuodnos individualne, psihološke, društvene i kulturne traume? Je li kulturna trauma samo individualna ili je uvijek nužno isprepletana između individualnog i kolektivnog? Može li se u kontekstu Bitke za Vukovar govoriti i o kulturnoj traumi? Je li trauma pojedinačni događaj ili proces koji se oblikuje i u posttraumatskim okolnostima? Kakav je odnos kulturne traume prema pamćenju/sjećanju Bitke za Vukovar? Postoji li aktualne politike pamćenja Bitke za Vukovar i koje su njezine posljedice do današnjih dana? Može li se i u kojoj mjeri življeno iskustvo sudionika Bitke za Vukovar rasvijetliti oblikovanje traume?

Pregled diskursa o traumi započinjem biomedicinskim, psihijatrijskim i psihoanalitičkim diskursom o traumi koji se usredotočuje na pojedinca, na osobu i njegovo/njezino doživljeno traumatsko iskustvo. Potom, razmatram kako je francusko-njemački autorski dvojac Didier Fassin i Richard Rechtman analizirajući diskurs dualne genealogije traume došao do koncepta viktimizacije. Konačno, u sljedećem odjeljku analiziram koncepcije kulturne traume predstavljene od američkog sociologa Jeffrey Alexandera i suradnika.

5.1. BIOMEDICINSKI I PSIHOANALITIČKI DISKURS

Moj prvi doticaj s traumom i traumatskim iskustvom došao je kroz rad s veteranima Domovinskog rata, što me potaknulo na promišljanje o genealogiji traume i njezinim diskurzivnim artikulacijama unutar različitih disciplinarnih područja. Sama povijest stresnog traumatskog događaja datira u daleku prošlost i povezana je s razvojem psihijatrije koja se kao medicinska disciplina pojavljuje unazad stotinjak godina. Kroz to povijesno razdoblje u tri su se navrata pitanja psihičke traume probila u svijest društvene javnosti. Prvi puta kad su neurolog Jean-Martin Charcot i psihijatar Sigmund Freud tijekom glasovita rada u pariškoj ubožnici Salpetriere, gdje su razvijali interes za traumu radeći sa ženama koje su pokazivale histerične simptome, tvrdeći da: „...na dnu svakog slučaja histerije postoji jedan ili više događaja preranog

seksualnog doživljava.” (Freud 1896: 203). Drugi puta kad pitanje traume dolazi u javni diskurs je nakon svjetskih ratova (usp. Herman 2015: 20). Još od Američkog građanskog rata, kad su po prvi puta opisani simptomi psihičke patnje vojnika, korišteni su različiti nazivi koji su opisivali doživljeno traumatsko iskustvo. Psihijatri su imali potrebu opisati simptome i taksonomizirati ih u određene, definirane dijagnostičke kategorije. Medicinska je struka stoga koristila različite nazive za traumatsko iskustvo poput: *Traumatska neuroza* (1. svjetski rat), *Šok od granate* (1915), *Sindrom koncentracijskog logora* (1945), *Velika stresna reakcija* (DSM-I, 1952), *Vijetnamski sindrom* (1973) (ibid.: 24). Ti termini su tada označavali prije svega psihičke posljedice koje je vojnik kao pojedinac doživio u ratnom traumatskom događaju, odvojene od šireg društvenog konteksta. Navedene dijagnostičke kategorije kao skup simptoma uklapale su se u dominantni model medicinske struke. Treći primjer vidljivosti traume u javnom diskursu su nastali u političkom kontekstu seksualne revolucije i feminističkog pokreta s kraja 1960-ih i početkom 1970-ih godina kad su seksualno i kućno nasilje prodrli u društvenu svijest (ibid.: 28). U tom su periodu značajan doprinos radu s psihotraumatiziranimima dali psihoanalitičari otklanjajući zaboravu temu psihotraume na društvenoj razini. Njihov je rad imao veliko značenje razvijanja u psihoanalizi duboko ukorijenjenog koncepta otpornosti (usp. Popović 2013: 99). Koncept otpornosti, kao temeljna postavka rada psihoanalitičara s traumatiziranimima, svoj je vrhunac doživio u stručnoj javnosti 1960-ih i 1970-ih godina. Kroz navedena je razdoblja diskurs o traumi bio marginaliziran, vrlo često zanemarivan i stručno nepriznat, dok sami postupci liječenja nisu bili primjereni niti adekvatno valorizirani. Značaj društvene svijesti o traumi pojedinih skupina, kultura ili društava nije postojao. Točka se obrata počinje zbivati početkom 1970-ih kad u američkom društvu započinje osvještavanje bolnih traumatskih sjećanja koje postaje od prvorazrednog društvenog značaja. Navedeni kontekst vezan je uz ispreplitanje angažmana vijetnamskih veterana i feminističkog pokreta te potrebe psihijataru i psihologu za stručnim i znanstvenim pristupom primjenom terapijskih postupaka i valorizacijom rada s traumatiziranimima. Psihijatrijska dijagnostička kategorija *Posttraumatski stresni poremećaj* (poznat kao akronim PTSP), definirana je i klasificirana, onako kako ju mi danas poznajemo, po prvi puta u 3. reviziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika⁷⁰ (DSM) Američkog psihijatrijskog udruženja iz 1980. godine. Pojavom dijagnostičke kategorije PTSP-a biomedicinski je diskurs dobio na svojoj prepoznatljivosti jer su prakse dijagnosticiranja i liječenja tada postale normirane, ujednačene što i jest induktivna ideja medicine da kroz

⁷⁰ U prvoj reviziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika (DSM I 1952.) i drugoj reviziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika (DSM II, 1968.) izostaje psihopatološki osvrt urednika priručnika na područje stresa. Tek u trećoj reviziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika (DSM 1980.), po prvi se puta stres uvodi kao dijagnostička kategorija klasificiran kao PTSP.

dijagnoze razvije uopćeni model dijagnosticiranja i liječenja. Razvojem dijagnostičke kategorije PTSP-a dobivena je trajna pozornost za traumatska iskustva traumatiziranih i oni više nisu bili predmet 'slabosti' osobe. Za početak je uputno kratko se osvrnuti na sam pojam stresnog traumatskog događaja i kratko ga definirati, onako kako su to učinili autori Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje (2014) Američke psihijatrijske udruge:

„To je događaj koji prelazi uobičajeno ljudsko iskustvo, odnosno događaj koji bi bio izuzetno mučan za gotovo svakoga, (ili susret s drugom osobom koja je nedavno ili upravo teško ozlijeđena ili smrtno stradala uslijed neke nesreće ili fizičkog nasilja). Kao odgovor na traumatsku situaciju pojavljuje se intenzivan strah, osjećaj bespomoćnosti ili užasnutosti.“ (Jukić i Arbanas 2014: 274).

Ključni kriterij je da je „... osoba doživjela izravno traumatsko iskustvo.“ (ibid.: 274). Zdravstveni incidenti koji se kvalificiraju kao traumatski događaj uključuju: „... iznenadne, katastrofalne događaje (npr. Buđenje tijekom operacije, anafilaktički šok).“ (ibid.). Osobna svjedočenja uključuju: „...promatranje prijeteće ili teške ozljede, neprirodne smrti, fizičkog ili seksualnog nasilja nad drugom osobom, obiteljskog nasilja, nesreće, rata i katastrofa, a može uključivati i svjedočenje zdravstvenim katastrofama.“ (ibid.). Posredna izloženost traumatskom događaju kroz spoznaju o događaju je ograničena na one događaje koji se tiču uže rodbine ili prijatelja, a koji su nasilne prirode ili posljedica nesreće. Ovakvi događaji uključuju: „... nasilni fizički napad, samoubojstvo, prometnu nesreću s teškim ozljedama, ozbiljno ranjavanje. Ovaj poremećaj može biti posebno težak i dugotrajan kad je stresor interpersonalan i namjeran (npr. učenje, seksualno nasilje).“ (ibid.). Značaj društvene svijesti o traumi pojedinih skupina, kultura ili društava nije niti postojao. Pojedini autori stoga ističu važnost društvenog konteksta koji potiče istraživanja, tako američka psihologinja Lewis Herman navodi:

„Kako bi se traumatska stvarnost zadržala u svijesti, nužan je društveni kontekst koji žrtvi daje potvrdu i zaštitu, te koji žrtvu i svjedoka združuje u savezništvo. Za pojedinačnu žrtvu, taj društveni kontekst stvaraju prijatelji, ljubavni i obiteljski odnosi. U široj društvenoj zajednici, društveni kontekst stvaraju politički pokreti koji daju glas obesnaženima. Sustavno proučavanje psihičke traume stoga ovisi o podršci političkog pokreta. Ne postoje li snažni politički pokreti za ljudska prava, djelatlan proces posvjedočivanja neizbježno uzmiče pred djelatnim procesom zaboravljanja ... jer povijest proučavanja psihičke traume – je povijest povremenih amnezija.“ (Herman 2015: 9).

Upravo je i medicinski diskurs prepoznao važnost sjećanja, ali i amnezije u kontekstu razumijevanja traume. Naime, krajem 1970-ih i početkom 1980-ih bilo je vrlo važno izboriti se za glas doživljenog iskustva traumatiziranih i uopće za postojanje koncepta traume. Klasificiranjem *Posttraumatskog stresnog poremećaja* služeći se suvremenim znanstvenim metodama, istraživačkim i terapijskim mogućnostima, spriječen je zaborav traume u pacijenata (ibid.: 32) te je otvoren prostor za društveni legitimitet stručne pomoći psihijataru i psihoterapeuta koji se u svom radu bave traumatiziranim osobama.

Stajališta sam da su 1970-ih psihijatri i psiholozi s najboljim namjerama u interesu skrbi i pomoći pacijentima te potrebi razvoja struke kreirali konstrukt *Posttraumatskog stresnog poremećaja* (PTSP). Tradicija dijagnostičkog klasificiranja psihičkih smetnji pacijenata stara je koliko psihijatrija i u samoj srži je psihijatrijske struke. Stoga su, kao i pri taksonomiziranju drugih psihijatrijskih dijagnostičkih kategorija, psihijatri nehotice, epistemološki neosvijesteni, inauguriranjem nove dijagnostičke kategorije PTSP, etablirali novi pojam za opis skupa sličnih simptoma te tako normirali, reificirali, petrificirali i objektivizirali⁷¹ tegobe osoba koje su preživjele iskustvo izvan uobičajenog ljudskog iskustva. S jedne strane, to je omogućilo razvoj nove stručne prakse, znanstvenu valorizaciju i istraživanja u području traume i njezinih posljedica. S druge strane, pokazat će se da je uvođenje dijagnostičke kategorije *Posttraumatskog stresnog poremećaja* porodilo cijeli niz različitih diskurzivnih interpretacija traume ovisno iz kojih disciplinarnih područja dolaze. To znači da trauma i doživljeno traumatsko iskustvo izvan uobičajenog ljudskog iskustva nije samo usko medicinsko ili psihijatrijsko pitanje, već i pitanja koje upućuje na kulturološke značajke traume i širi društveni kontekst. Na kraju, afirmira se legislativno osjetljivo pitanje prava i iznosa nadoknade štete po doživljenom traumatskom događaju. Isto tako, sama dijagnostička kategorija PTSP-a ne uključuje (kao niti druge psihijatrijske dijagnostičke kategorije) društvene i kulturne raznolikosti različitih traumom pogođenih društvenih skupina niti njihove posebnosti kulturološki uvjetovanih obrazaca nošenja s traumom i stresom.⁷² Psihičku ratnu traumu osoba je doživjela u nekom povijesnom, političkom, gospodarskom i kulturološkom razdoblju u nekoj zemlji. Ben Shephard, britanski povjesničar i urednik s BBC-a u svojoj knjizi *Rat živaca*:

⁷¹ Opredmetiti, objektivizirati – (lat. *objectum*) opredmećivati, učiniti predmetnim, tvorevinu naših osjetila shvatiti kao nešto (predmet, stvar) što postoji izvan nas i neovisno je o nama. Izvor: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dlpjWxQ%3D, (posljednji pristup 3. 5. 2023.)

⁷² U tom smislu normiranje zapadnjačkih praksi proizašlo iz klasificiranja dijagnostičke kategorije PTSP-a i nametanje kao režima istina od 1980-tih etabliranjem u tadašnjoj 3. reviziji DSM-a, u svojoj knjizi *Crazy like us: The globalization of the American psyche* (2010), ukazuje američki novinar Ethan Watters. U studijskoj analizi on problematizira četiri različita psihijatrijska poremećaja u poveznici s kulturnim prilikama mjesta gdje su se dogodila te razlikama interpretacija i posljedica praksi zapadnjačkih psihijataru u odnosu prema lokalnim kulturnim praksama naroda koji obitavaju u tom podneblju (usp. Watters 2010).

vojnici i psihijatri u 20.stoljeću (2001), problematizira razvoj odnosa prema traumi ratnih veterana od Prvog svjetskog rata do Zaljevskog rata na sljedeći način:

„Problem mentalnih poremećaja ratnih veterana – definiran je društvenim i političkim čimbenicima,... (stoga) najučinkovitiji oblici liječenja su društveni i politički. To je nešto što se izgubilo iz vida u novijoj američkoj literaturi o PTSP-u koja se usredotočuje na pojedinca kao na biokemijsku jedinku' te zaključuje da: 'Ako zapovjednici i političari svoj posao dobro obave (u ratu i poslije rata), najvažniji dio psihijatrije bit će već napravljen, ako ne, to će umnogome otežati rad kliničara.'” (Shephard 2007: 11).

Navedeno promišljanje implicira da trauma nikada nije samo individualna i osobna, već je dio šire zajednice preživjelih: obitelji, ulice, događaja, grada (kao što je to primjer gradova u opsadi poput Staljingrada, Sarajeva ili Vukovara) ili cijelih država (npr. Hrvatske, Izraela ili SAD-a nakon 9/11). Njezina posrednost upućuje na širi društveni i kulturni kontekst pa se stoga o kulturnoj i političkoj dimenziji traume počinje razmišljati kad su opažene kulturne varijacije samog fenomena koji je do tada bio u medicinskom diskursu taksonomiziran bez svojih kulturnih specifičnosti. U sljedećem potpoglavlju problematizirat ću koncepcije viktimizacije autorskog dvojca Didier Fassina i Richarda Rechtmana.

5.2. OD DUALNE GENEALOGIJE TRAUME DO VIKTIMIZACIJE

Problematiziranjem pitanja traume unutar uskog, profesionalnog diskursa psihologa i psihijatarata nisu rasvijetljena i sva ostala diskurzivna očišta povijesnog, kulturnog, medijskog, društvenog i političkog predznaka koji proizvode svojevrstne režime istine te upućuju na značaj traume, posttraumatskog stresnog poremećaja i viktimizacije. Suvremeno društvo bezuvjetno prihvaća legitimnost psihijatarata i psihologa u razumijevanjima traumatičnih situacija rata, katastrofa i slučajevima svakodnevnog, obiteljskog nasilja. Posljedično prevladava ideja da tragičan i bolni događaj ostavlja 'ožiljak' na psihi pojedinca, zanemarujući implikacije kolektivne traume. Posljedično tome, nakon zlostavljanja legitimno je zatražiti novčanu naknadu nadležnih povjerenstava ili u sudskom procesu kao nadoknadu pretrpljene štete uz potvrdu statusa doživljenog PTSP-a. Francusko-njemački autorski dvojac Didier Fassin i Richard Rechtmann u svojoj knjizi *Carstvo traume: istraživanje uvjeta viktimizacije* (2009), problematiziraju društveni i kulturološki pomak koji se dogodio tijekom 1970-ih primarno u Sjedinjenim Američkim Državama. Autori nas uvode u priču transformativnosti stajališta oko

psihotraume. Od toga da žrtva traume prije donošenja dijagnoze PTSP-a nije bila legitimna, a trauma je bila sumnjivo i nepouzdanost stanje, do toga da je žrtvi priznat status, a traumi dodijeljena legitimitet. Pri tome je traumatski događaj postao ekskluzivni etiološki čimbenik PTSP-a. Samo klasificiranje dijagnostičke kategorije *Posttraumatskog stresnog poremećaja* nastalo je u jednom povijesnom, kulturološkom i političkom trenutku uslijed neočekivane društvene i političke konvergencije psihijatrijske znanstvene legitimacije i društvenih pokreta - prije svih, udruga vijetnamskih veterana i feminističkog pokreta (usp. *ibid.*: 84). Za genealogiju traume autore je nadahnulo zapažanje i promišljanje Michel Foucaulta o režimima istine na okruglom stolu s povjesničarima iz 1978. godine u kojem on, kad govori o režimima istine, misli na uređivanje domena čije bi prakse bile odjednom regulirane (Fassin i Rechtmann 2009: 5). Drugim riječima, utemeljenjem dijagnostičke kategorije PTSP-a uvođenjem psihijatrijskih dijagnostičkih i terapijskih postupaka te nadoknadom štete proizašle invalidiranjem doživljenog traumatskog iskustva, nastaju nove regulative moći traume. Stoga, Fassin i Rechtmann kao predmet svog genealoškog proučavanja normiranja, legitimiranja i institucionaliziranja moći traumi navode da je njihov cilj istraživanja:

„... razumjeti kako smo se pomakli od područja u kojima su simptomi ranjenih vojnika ili ozlijeđenog radnika smatrani dvojbenom legitimnošću prema onima u kojem njihova patnja više nije osporavana, posvjedočena na iskustvu koja pobuđuje simpatiju i zasluženu nadoknadu. Cilj je obuhvatiti pomak koji je rezultirao u onome što je nekoć pobuđivalo sumnju sada ima vrijednost dokaza – pomak i time što je bilo lažno, sada je postalo istina. Želimo obuhvatiti povijesni trenutak kad je sumnja okončana.“ (*ibid.*: 5).

Didier Fassin i Richard Rechtmann smatraju da se taj obrat dogodio zajedničkim djelovanjem (*ibid.*: 6) profesionalnih krugova američkih psihijatara i psihologa, posebice vojnih psihijatara koji su terapijski radili s vijetnamskim veteranima te društvenih pokreta organiziranih kroz udruge vijetnamskih veterana i feminističkog pokreta vezanoga za nasilje nad ženama i djecom. Fassin i Rechtmann smatraju da:

„Upravo je konvergencija ovih disciplina i pokreta, kao i savez između njih doveo do dijagnostičke kategorije posttraumatskog stresnog poremećaja, koji je postao stup konstrukcije nove istine. I u tom kontekstu daljnji razvoj psihijatrijske viktimologije i humanitarne psihijatrije.“ (*ibid.*: 6).

Fassin i Rechtmann ukazuju da zajedničko međudjelovanje, prividno raznorodnih pokreta (vojnih vijetnamskih veterana i feminističkog) može uroditi plodom dosezanjem dijagnostičke kategorije PTSP-a. Ostvarenje prava primjerene nadoknade zbog pretrpljene štete putem dijagnoza PTSP-a započela je nova era promišljanja o traumi (ibid.: 77). Autori smatraju da je tek jednim dijelom pitanje traume uže područje mentalnog zdravlja i psihijatarata, a većim dijelom utjecaja društvenih pokreta na klasificiranje dijagnostičke kategorije Posttraumatskog stresnog poremećaja u 3. reviziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika (DSM) Američke psihijatrijske udruge iz 1980., ali i posljednjih tridesetak godina kad su definicije traume i granice koje ona doseže u različitim disciplinarnim područjima daleko šire postavljene nego u psihijatrijskom području (ibid.: 78). S druge strane, paralelno s psihijatrijskom inauguracijom značaja traume i definiranja dijagnostičke kategorije PTSP-a na općem i globalnom planu, ideja traume zadobiva imenovanje neosporne stvarnosti povezane s osjećajem empatije koji se proširio moralnim prostorom suvremenog društva. Na taj su način nastala dva poretka činjenica: jedan, koji se odnosio na povijest znanosti i medicine i drugi, koji je povezan s antropologijom senzibilnosti i vrijednosti (ibid.: 6), pri čemu su kreirana nova područja znanja i praksi te su 'otkriveni novi pacijenti'. Drugim riječima, Fassin i Rechtmann ukazuju koliko god je pitanje psihotraume, stručno pitanja psihijatarata i psihologa, jednako tako, smatraju oni, da je za genealogiju odnosa prema psihotraumi značajan i drugi koji je povezan s antropologijom senzibilnosti i vrijednosti te da je neophodno razmatrati oba poretka činjenica, imajući na umu oboje:

„... i genealogiju medicinske kategorije i moralnih normi, i invencije posttraumatskog stresa i priznanja njegovih žrtvi, i što psihijatri i psiholozi kažu o traumi i kako tu temu obrađuju novinari i nevladine organizacije. Trauma nije ograničena samo u psihijatrijskom rječniku: ona je ukorijenjena u svakodnevnoj primjeni. Zapravo, kreiran je novi jezik događaja.“ (ibid.: 6).

Diskurs traume svoju moć zadobiva zauzimanjem javnog prostora normiranjem, institucionalizacijom i materijalizacijom izdavanjem specijaliziranih časopisa, utemeljenjem specijaliziranih centara i stručnih društava, organizacijom kongresa, zauzimanjem medijskog prostora filmovima, TV serijama ili dokumentarnim emisijama, pisanjem popularnih verzija najnovijih znanstvenih članaka o traumi dostupnih na internetu itd. Diskurs psihičke traume kao 'normalne reakcije na nenormalnu situaciju' zadobio je opću prihvaćenost u javnom diskursu te je time ohrabrio žrtve da uvide svoju viktimizaciju (ibid.: 96).

I na kraju, zaključuju:

„Istraživanjem te dualne - znanstvene i moralne – genealogije traume daje nam ključ za razumijevanje svakog od tih točki obrata.“ (ibid.: 9)

Socijalni konstruktivizam, kad je riječ o razumijevanju genealogije traume mobiliziran kroz angažman psihijataru i psihologa te branitelja prava žrtava, omogućio je kognitivno restrukturiranje moralnih temelja našeg društva koji definira naš odnos prema nesreći, sjećanju i subjektivnosti. U tim okolnostima, kroz priznanje traume, definiranje dijagnostičke kategorije PTSP-a, normirane razvojem empatije za žrtve te nadoknadu štete, došlo je do razvoja viktimizacije (ibid.: 5). Autori na temelju istraživanja traumatskih događaja⁷³ zaključuju da je u tim primjerima viktimizacije fokus manje na pobuđivanju empatije ili reprezentiranju sebe kao pacijenta, a više na jednostavnom traženju svojih prava i nadoknadi štete. Autorski dvojac smatra da mi ništa ne znamo o njihovom subjektivitetu - ili unutrašnjosti - kao žrtve. Oni koji su preživjeli katastrofe, ugnjetavanje i progon, jedino što su internalizirali jest to - da su žrtve. Viđenjem sebe žrtvom, oni malo govore o sebi tko su i što su. Više govore o moralnoj ekonomiji našeg doba u kojem su pronašli svoje mjesto (ibid.: 279). Politika nadoknade štete, svjedočenja i dokaza demonstriraju tri praktična načina u kojima trauma nije samo stanje patnje koju treba liječiti, već prije svega resurs u postizanju prava. Priznavanjem doživljaja traume i pretrpljenog traumatskog iskustva od struke u zapadnjačkom civilizacijskim krugu pojavio se, uslijed sekundarne dobiti, 'kompeticije između žrtava' (ibid.: 278) i nadoknade štete kod traumatiziranih, fenomen viktimizacije. Viktimizacija se odnosi na one pojedince ili skupine koje su pretrpjele traumu ili niz traumatskih događaja te su internalizirali svoje iskustvo žrtve i u skladu s njim reorganizirali svoje životno iskustvo, zanemarujući svoje druge resurse i potencijale (Popović 2013). Fenomen viktimizacije je nastao u širem kontekstu, kulturne i političke dimenzije traume. Pored taksonomiziranog fenomena PTSP-a u medicinskom diskursu opažene su i kulturne varijacije samog fenomena sa svojim specifičnostima. U sljedećem potpoglavlju problematizirat ću koncepcije kulturne traume američkog sociologa Jeffreya Alexandera i suradnika.

5.3. KULTURNA TRAUMA

Kulturni aspekti traume koji su u biomedicinskom diskursu prepoznati kroz sintagmu društvenog konteksta (Herman 2015: 9), postali su predmet interesa kulturne antropologije koja

⁷³ Autori su sudjelovali i istraživali tri različite skupine pogođenih traumom i svoje zaključke donosili na temelju tih iskustava: Preživjeli iz nesreće u tvornici u Toulousu u Francuskoj 1994, Palestinci na okupiranim teritorijama te u radu s izbjeglicama i migrantima.

je traumu prepoznala kao proces generiran u raznolikim kulturnim kontekstima. Različiti su autori problematizirali pitanje traume, nasilja, življenog iskustva i mentalnih poremećaja. Tako primjerice, američka antropologinja Megan Burke u svojoj knjizi *When Time Warps: The Lived Experience of Gender, Race, and Sexual Violence* (2019) s feminističkih pozicija propitkuje teme roda, rase i seksualnog nasilja. Megan Burke problematizira pitanje rase i roda u kontekstu individualne i pojedinačne traume. Mene u ovom radu, pored individualnih i pojedinačnih trauma, zanima i kulturna trauma koja implicira premreženost individualnog i kolektivnog. Britanski predavač sa Sveučilišta u Leedsu Gary Morris u knjizi *The Lived Experience in Mental Health* (2017) istražuje perspektive življenog iskustva pacijenata u mentalnim institucijama. Autorski dvojac Devon E. Hinton i Byron J. Good u svojoj knjizi *Culture and PTSD: Trauma in Global and Historical Perspective* (2016) istražuju razvoj kulture posttraumatskog stresnog poremećaja kroz povijesnu i globalnu perspektivu. Potom, američka antropologinja Marita Sturken zaključuje da su „... sva sjećanja stvorena u tandemu sa zaboravom.“ (2009: 7). Sturken ukazuje da je „... zaboravljanje nužna komponenta u izgradnji pamćenja.“ (ibid.), ali da je zaboravljanje prošlosti u kulturi „... često organizirano i strateško.“ (ibid.). Ona tako uvodi odnos slika kamere prema sjećanju i povijesti za koji drži da je ambivalentan, jer „... s jedne strane fotografske, filmske i video snimke mogu utjeloviti i stvoriti sjećanja, dok s druge strane, uslijed svoje prisutnosti one imaju sposobnost da zatiru sjećanje.“ (ibid.: 20). Američki sociolog Jeffrey Alexander urednik Zbornika *Kulturna trauma i kulturni identitet* (2004), u svom poglavlju pod nazivom „Toward a Theory of Cultural Trauma“ iznosi koncepcije kulturne traume te ju definira kao znanstveni pojam koji ukazuje na:

„... nove značenjske i uzročne odnose između prethodno nepovezanih događaja, struktura, percepcija i postupaka. Ovaj novi znanstveni pojam rasvjetljava i područje društvene odgovornosti i političkog djelovanja. Društvene grupe, nacionalna društva, a nekada i čitave civilizacije upravo konstruiranjem kulturne traume ne samo da kognitivno utvrđuju postojanje i izvor ljudske patnje već i, povrh toga, 'prisvajaju' znatnu odgovornost za nju.“ (ibid.: 1).

Glavne hipoteze koje predlažu Alexander i suradnici su prvo, da trauma nije nešto što je prirodno i postojeće, već naprotiv, ona je društveno konstruirana; i drugo, individualne i društvene traume se jako razlikuju. Pri čemu je bitno izbjegavati psihološki redukcionizam i nekritičke analogije između individualne i društvene traume (usp. ibid.: 32). Jeffrey Alexander smatra da se proces iskustva traume može shvatiti kao društveni proces koji definira bolnu povredu nanесenu zajednici, ustanovljava žrtvu i pripisuje odgovornost. On time problematizira razvoj kulturne traume u članova zajednice koja je svjedočila traumatskom događaju:

„Kulturna trauma se pojavljuje kad članovi zajednice osjećaju da su bili izloženi užasnom događaju koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti, obilježavajući zauvijek njihova sjećanja i mijenjajući njihov budući identitet na temeljan i neopoziv način.“ (ibid.: 1).

Sjećanja preživjelih sudionika Vukovarske bitke, prožeta su fizičkom i psihičkom patnjom, stradanjem, gubitcima života suboraca, prijatelja i najbližih članova obitelji. Preživjeli branitelji grada i civili, prvo pod višemjesečnom opsadom neprijatelja, a potom po okupaciji grada, kao zarobljenici trpjeli su višemjesečna zlostavljanja u koncentracijskim logorima diljem Srbije. Izloženost Vukovaraca takvim mučenjima, a potom i višegodišnjim prognaništvom diljem Hrvatske i izvan granica Lijepa naše, trajno su mijenjali identitete pojedinaca, njihovih obitelji i cijele vukovarske zajednice. Model kulturne traume koji su predložili Alexander i suradnici, a koji stavlja naglasak na odnos pamćenja, identiteta i javnog diskursa, problematizira kako i na koji način hegemonijska sjećanja postaju konstitutivnom osnovicom za formiranje kolektivnih identiteta. Što to znači da je trauma kulturna? Kao što Alexander ističe, da bi se trauma mogla pojaviti na kulturnoj razini, predvodnička grupa „... projicira *tvrdnju* oblikujući društvenu stvarnost.“ (ibid.: 11), mora uspješno uvesti prevladavajući narativ. Kao što društveno sjećanje, prema Halbwachsu, ne postoji izvan društva (1992: 53), isto tako trauma ne postoji bez društvenog konteksta. Jaz između traumatskog događaja i njegove prezentacije u društvenom kontekstu je *proces traume*. Rezentacije traume u javnom medijskom prostoru uvelike utječu na promjenu kolektivnih predodžbi. Snažno utisnuto kolektivno pamćenje višestrukih gubitaka⁷⁴, motiviralo je zajednicu preživjelih kao predvodničke skupine⁷⁵ na očuvanje sjećanja na Vukovarsku bitku. Predvodnička skupina organiziranjem obilježavanja i komemoriranja Vukovarske bitke, medijskim posredovanjem reprezentira kulturnu traumu grada. Ponovno propitivanje identiteta implicira rekonstrukciju kolektivne prošlosti. Sjećanje na Bitku za Vukovar nije samo društveni i procesualan fenomen, već je povezan s neprestanim konstruiranjem identiteta, suočavanjem sa sadašnjošću i budućnošću te rekonstrukcijom ranijeg života zajednice (usp. Alexander et al. 2004). Prema Alexanderu, uspješan se proces kolektivnog predstavljanja traumatskog događaja mora baviti

⁷⁴ Traumatični gubici života više tisuća civila i vojnika obrane grada, posebno dobivaju na značaju kad se uzme u obzir da od završetka Drugog svjetskog rata na tlu Europe, u tako kratkom vremenu i na tako malom prostoru kao što je grad Vukovar nije ubijeno toliko ljudi. Nažalost, događaji i agresija transformirane JNA u srpsku vojsku će 1992. godine na području Bosne i Hercegovine počinuti strašne zločine protiv civilnog stanovništva, koji će kulminirati genocidom nad bošnjačkim stanovništvom 1995. godine u Srebrenici.

⁷⁵ Predvodničku skupinu su u svom evolutivnom tijeku u počecima predstavljale institucije grada u progonstvu, preživjeli suborci 204. vukovarske brigade, ali i članovi obitelji ubijenih i nestalih. Potom su se povratkom u Vukovar u obilježavanje okupacije grada uključile braniteljske i stradalničke udruge ili neformalne građanske inicijative.

sljedećim pitanjima: (a) prirodom boli; (b) prirodom žrtve; (c) odnosom žrtve traume prema široj javnosti; (d) pripisivanjem odgovornosti (ibid.: 13-15). Model kulturne traume odnosi se i na institucionalna središta u kojima se stvaraju značenja trauma. Mjesta značenja kulturne traume u kolektivnoj reprezentaciji Bitke za Vukovar tako su postali Memorijalno groblje žrtava Domovinskog rata na mjestu masovne grobnice iz 1991. godine, potom Spomen dom Ovčara, ali i komemorativne prakse Dana sjećanja na žrtvu Vukovara koja se obilježava svake godine u danima uoči i poslije 18. studenoga. Nadalje, obilježavanja i komemoriranje organizirano je kao sjećanje na masakr dvanaest redarstvenika u Borovu Selu 2. svibnja, ubojstvo zapovjednika Blage Zadre 16. listopada, okupaciju Vukovara 18. studenog, 19. studenog okupacije Borova Naselja, masovnih ubojstava u logoru u Veleprometu 20. studenog te masakra na Ovčari 19. i 20. studenog. Sudjelovanje u komemorativnim praksama, odavanja počasti i pijeteta žrtvama odraz je suosjećanja kako s boli članova obitelji ubijenih, tako i preživjelih. Istovremeno, komemorativne povorke su mjesta sjećanja koja se isprepliću i s gestama zahvalnosti braniteljima grada. Geste zahvalnosti sežu od putovanja iz inozemstva i dolaska u Vukovar, preko sudjelovanja u hodnjama, trkačkim ili biciklističkim maratonima, humanitarnim pomoćima ili literarnim večerima. Medijske reprezentacije Kolone sjećanja mjesta su upisivanja različitih značenja traume koja sažimlju raznolike diskurse političkog, ekonomskog i identitetskog predznaka. U medijski posredovanim reprezentacijama kulturne traume Vukovara pitanje 'pravde' i 'nepravde' je izuzetno prisutno kroz nemogućnost zaborava vezanog uz presude Međunarodnog haškog suda. Tako je Ana Ljubojević u svom istraživanju (2020) (su)postavljajući osobna sjećanja sudionika Bitke s javnim i službenim sjećanjima analizirala javni diskurs o Vukovaru i naslijeđe Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu i presuda koje se odnose na počinjene ratne zločine. Ljubojević ukazuje na izostanak pravde za žrtve⁷⁶, prvo kao žrtve brutalne agresije, a potom i razočaravajućom selektivnom međunarodnom pravdom (2020: 284). Američki sociolog Neil Smelser, jedan od autora u zborniku radova *Cultural Trauma and Collective Identity* (ibid.: 38-39) u svom se članku „Psychological Trauma and Cultural Trauma“ posebno bavi pitanjem razlikovanja pojedinačne i kolektivne traume: mehanizama kulturne i psihološke traume, odnosno pojedinačnog i kolektivnog:

⁷⁶ U različitim je prilikama Kolona sjećanja, naglašavajući pravosudne implikacije, omogućavala stvaranje stalnog pritiska na pravosudne organe pozivajući na traganje za počiniteljima odgovornih za zločine nad razoružanim vojnicima i civilima. Tako je dana 10. listopada 2018. godine Vukovaru održan veliki prosvjedni skup, po mišljenju organizatora skupa, protiv sporosti i nedovoljnog činjenja hrvatskih pravosudnih vlasti. (Patković 2018: [s.p.]).

„Kulturna trauma se jako razlikuje od psihološke traume u smislu mehanizama koji je uspostavljaju i održavaju. Mehanizmi povezani s psihološkom traumom su intrapsihička dinamika obrane, prilagodbe, suočavanja i rada; mehanizmi na kulturološkoj razini uglavnom su oni mehanizmi društvenih čimbenika i suprotstavljenih skupina.“ (ibid.: 38–39).

Neil Smelser distinkcijom između pojedinačnog i kolektivnog pronalazi razlike u mehanizmima uspostavljanja i održavanja psihološke i kulturne traume. S jedne strane, Vukovarska je bitka kao ključni događaj zauvijek obilježio živote Vukovaraca unutar okvira osobnih traumatskih sjećanja. Takva sjećanja stoga služe kao svjedočanstva koja imaju snagu argumenta pa se u zazivima za pravdom vrlo često naglašava njihova važnost jer otkriva neposredno iskustvo žrtava i traumatiziranih. S druge strane, osobna trauma je u svojoj kulturološkoj specifičnosti oblikovala kulturne traume i identitete društvene zajednice. Model kulturne traume istražuje načine na koje ključni događaji zauvijek obilježavaju sjećanja uspomene i identitete društvene zajednice. Na tragu razlikovanja individualne i društvene traume Ron Eyerman, švedski sociolog u svom članku „Cultural Trauma Slavery and the Formation of African American Identity“ u zborniku *Kulturna trauma i kolektivni identitet* navodi:

„Protivno psihičkoj ili fizičkoj traumi, koje uključuju ozljedu i iskustvo iznimno velike emocionalne patnje pojedinaca, kulturna trauma se odnosi na dramatičan gubitak identiteta i značenja, pukotina u društvenoj tvornici (eng. *a tear in the social fabric*), pogađajući skupine ljudi u postizanju nekog stupnja kohezivnosti.“ (2001: 2).

Fizički gubitci bližnjih, vlastita iskustva ranjavanja, višemjesečna liječenja nakon ranjavanja, višekratni operativni zahvati, višegodišnje rehabilitacije, trpljenje psihičkih smetnji i psihička patnja koja to sve prati snažno je utisnuta kako u pojedinačna sjećanja tako i u kulturno pamćenje zajednice preživjelih. No, osim fizičkog ili psihičkoj aspekta, ona je pretpostavljala i osjećaje 'izdaje', svojevrni gubitak postojećih uvjerenja i svjetonazora koji su konstituirali osjećaje pripadnosti obilježene konceptom normalnosti. Eyerman zaključuje kako u tom smislu nacionalna trauma (kao kulturna trauma) mora biti shvaćena, objašnjena i učinjena koherentnom kroz javnu diskusiju i diskurs. Po njemu, odlučujuću ulogu u tom procesu imaju mediji putem masovno-posredovanih reprezentacija (ibid.). Američki sociolog Arthur Neal u svojoj knjizi *Nacionalna trauma i kolektivno pamćenje* naglašava kvalitetu traume. On pod kvalitetom traume podrazumijeva raspon mogućih afektivnih reakcija koji se mogu događati u javnosti posredovanjem medijskih sadržaja. Smatra da nacionalne traume intenzivnog emotivnog naboja „... potresaju osnovne temelje društva pojedinačnim i kolektivnim reakcijama poput vulkana.“ (Neal 1998: ix). Takav događaj traumatizira lokalnu zajednicu jer

je izvanredan događaj, eksplozivne kvalitete koji uzrokuje prekid i radikalne promjene u kratkom vremenskom roku (ibid.: 3). Neal smatra da kvaliteta takvog iskustva upravlja pažnjom svih većih podskupina lokalne zajednice, okidajući emocionalni odgovor i stječući javnu pažnju jer ne postoji drugi racionalni odgovor (ibid.: 9–10). Neal zaključuje, da „... umanjivanje ili ignoriranje traumatskog iskustva nije razumna mogućnost.“ (ibid.: 4). On time ukazuje da zajednica preživjelih zaslužuje uvažavanje i poštovanje. Suprotno tome, Vukovarci su u pojedinim razdobljima bili izloženi ignorantskim i neosjetljivim odnosom centra (Zagreba) prema periferiji (Vukovar). Takva politika očitovala se izloženošću spram institucionalnih politika poput dvojbenih zakonskih tumačenja oko sprovođenja Zakona o dvojezičnoj pismenosti i ignoriranja članka 8. Ustavnog zakona nakon čega je uslijedio rascjep Kolone sjećanja tijekom obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 2013. i 2014. godine. Talijanska profesorica filozofije sa Sveučilišta u Rimu Anna Lisa Tota u svom preglednom eseju „Javna memorija i kulturna trauma“ problematizira pamćenje javnosti oko potencijalno kontroverzne prošlosti. Ona smatra da to može „... reprezentirati ključno razumijevanje kako su artikulirani i kreirani odnosi moći u društvenom i nacionalnom kontekstu.“ (2006: 82-83). Autorica smatra kako „... većina studija koja se generiraju u okviru paradigme kolektivnog pamćenja smatra središnjom problematiku moći.“ (ibid.: 83). Autorica nas uvodi u priču da pamćenju javnosti treba prostor za odigravanje i prostorno usidranje. U potpoglavlju pod nazivom „Teorije kulturne trauma i različita značenja zajedničke prošlosti“ autorica analizira odnos između pamćenja i traume (ibid.: 84). Totini su koncepti traume relevantni za politiku pamćenja, odnose moći i otvaraju razumijevanje traume kao društvenog fenomena u kontekstu poratnih međuetničkih napetosti u Vukovaru. Načini snažnog umrežavanja kulturne traume i javnog pamćenja 2013. i 2014. godine prožimali su vukovarsku zajednicu, ali i cijelu nacionalnu razinu medijski posredovanim reprezentacijama vezano za primjenu ćirilice, odnosno različita tumačenja Ustavnog zakona i Zakona o dvojezičnoj pismenosti⁷⁷ tadašnje aktualne državne i lokalne vlasti na jednoj strani te neformalno organizirane građanske inicijative pod nazivom *Stožer za obranu hrvatskog Vukovara* na drugoj strani. Poistovjećivanje ćirilice kao pisma neprijatelja, zajednici preživjelih je to bio znak 'gubitka Bitke', poraza i povlačenja na što nikako nisu mogli pristati. Naime, tražili su da se poštuje Ustavni zakon, članak 8. u kojem se odredbe Ustavnog zakona: „... moraju tumačiti i primjenjivati sa svrhom poštivanja pripadnika nacionalnih manjina i hrvatskog naroda, razvijanja razumijevanja,

⁷⁷ Prema dostupnim podacima Državnog zavoda za statistiku u gradu Vukovaru na posljednjem relevantnom popisu stanovništva iz 2011. godine udio Hrvata u populaciji bio je 57,37%, a Srba 34,87%. Takvim paritetom, udjela manjinske zajednice u jedinici lokalne samouprave bile su se po Zakonu o pravima manjina ispunile zakonske okolnosti za uvođenje dvojezične pismenosti na jeziku manjina.

solidarnosti, snošljivosti i dijaloga među njima.“⁷⁸ Time se pitanje odnosa moći postavlja na relaciju između centra (Zagreba) i periferije (Vukovara) čime je trauma Vukovara 1991. godine isprepletena s asimetričnim odnosima moći i neosjetljivošću za lokalne prilike i simboličke implikacije ćirilice. U tom je smislu pojedinačna trauma, perpetuirana u kontekstu neprocesuiranja zločina te problematičnog odnosa prema prošlosti postala nacionalna trauma. Nacionalna trauma Bitke za Vukovar snažno je obilježila hrvatsko društvo i obilježena je prisutnošću u pravosudnom (čine li pravosudni organi dovoljno u traženju počinitelja ratnih zločina?), političkom (kakav je paritetni odnos u lokalnoj vlasti hrvatske i manjinske srpske zajednice?), gospodarskom (može li hrvatska vlast pružiti više u revitalizaciji vukovarskog gospodarstva?), demografskom (zašto se mladi iseljavaju i napuštaju grad?), obrazovnom (uče li mladi dovoljno o Bitci za Vukovar ili općenito o Domovinskom ratu?) diskursu. Okolnosti u kojima zadiranje u sjećanja na prošle događaje budi snažne osjećaje i izaziva individualne i kolektivne reakcije na različitim razinama predstavlja svojevrsni izazov. Izazov također postaje nemogućnost sporazumijevanja i razmimoilaženja oko pitanja „Što pamtimo, kada se sjećamo?“ Temeljem navedenog, sociologinja Adriana Benčić Kužnar, tvrdi sljedeće:

„I dok s jedne strane, pozitivna sjećanja ili slaganja u pogledu prošlih događaja, utječu na stvaranje društvene solidarnosti koja nadalje doprinosi koheziji zajednice i društva. S druge strane, negativna sjećanja i neslaganja o prošlosti mogu djelovati kao dezintegrativni faktor te biti povodom za konflikte i sukobe među društvenim grupama. Dovoditi u pitanje određene narative prošlosti, opasnije je od dovođenja u pitanje povijesnih događaja, jer narativi prošlosti čine strukturalnu osnovu života zajednice i društva.“ (Benčić 2015: 2).

Kad Benčić tvrdi da je opasnije dovesti u pitanje „... određene narative prošlosti...“ od samih „... povijesnih događaja...“, pri tome ona problematizira sjećanja koja su emotivno obojana. Takva diskurzivno emotivna obojanost osobnih i kolektivnih sjećanja obilježena je traumatičnim iskustvom te se u kontekstu Vukovarske bitke isprepliće s medijski posredovanim sadržajima (ne)djelovanja Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju te režimima istina koji se manifestiraju u medijskom i političkom diskursu. Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku tako su kontekstualno i situacijski konstituirane u točki traumatične prošlosti i sadašnjosti te su u medijskim formatima koji služe kao svojevrsna utjelovljena sjećanja (usp. Sturken 1997: 19). Medijski posredovani dominantni diskursi u kojima se reprezentira ratno iskustvo Vukovaraca te iz nje proistekla hegemonija pamćenja pridonose viktimizaciji kroz različite emisije ili bombastična 'otkrića' (usp. Eyeran 2001: 2). Takvi se diskursi umrežuju

⁷⁸ Odrednice Ustavnog zakona dostupne su na: <https://www.zakon.hr/z/295/Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina>, (posljednji pristup 3. 5. 2023.)

neprestanim recikliranjem potrage za 'istinom' kako je Vukovar 'prodan' temeljem dokumenta „Izvješće Državne komisije o pripremi i vođenju obrane Vukovara“ (Manolić et al. 1991) ili novinarskim istraživačkim 'otkrićima' zašto je Vukovar 'pao' poput HTV-ova Dnevnika 20. 11. 2011. godine⁷⁹ ili putem dramske predstave *Pad* u Zagrebačkom kazalištu mladih u režiji autora Mirana Kurspahića⁸⁰. Opetovanim problematiziranjem pitanja tzv. 'pada' Vukovara perpetuira se traumatičnost sjećanja koja nose viktimizacijski predznak. Pitanje opetovane diskurzivne proizvodnje traume, kad je riječ o ratnim vukovarskim danima ogleda se i danas, trideset godina poslije Bitke u medijski posredovanim reprezentacijama koje upliću metafore pada, izdaje i obeshrabrujuće stavove koji generiraju osjećaje razočarenja i krivnje, zazor i gnušanje prema predstavnicima političkih elita.

Trauma Vukovaraca i cijele zajednice građana Vukovara snažno se identitetski ucijepila u raznovrsna sjećanja desetljećima nakon agresije i opsade grada. S jedne strane, priznavanje statusa žrtve braniteljima i civilima u obrani grada moralni je dug države koji se u ophođenju s traumatiziranim pojedincima ogleda u postupcima umirovljenja i invalidiranja. S druge strane, Vukovaru su u tridesetljetnom razdoblju priznate razne porezne olakšice: investiranjem u gradsku stambenu, komunalnu i industrijsku infrastrukturu kao vidik moralnog duga kroz model obnove grada. Ipak, odnos države prema Vukovaru bio je ambivalentan. S jedne je strane postojala tendencija nadoknade štete ili pojedinačnim umirovljenjima ili kolektivnim višemilijunskim ulaganjima u grad. S druge je strane ignorantskim odnosom dolazilo do napetosti i prijepora između države i grada pri različitim tumačenjima Ustavnog zakon oko pitanja uporabe ćirilice odnosno neprocesuiranja ratnih zločina. U ispreplitanju individualnih i kolektivnih sjećanja na agresiju i opsadu grada u dosadašnjim istraživanjima dominiraju hegemonijska sjećanja koja su natopljena traumatskim iskustvom, kulturnom traumom grada i viktimizacijom. Sjećanja su oblikovana politikama pamćenja organiziranjem obilježavanja i komemoriranja važnih tragičnih događaja iz perioda Vukovarske bitke. Potencijal istraživanja življenog iskustva sudionika opsade grada ima za cilj istražiti postoje li pored sjećanja na viktimizirajuće iskustvo i druga sjećanja koje imaju potencijal protusjećanja. Drugim riječima, u ovom radu zanima nas imaju li sugovornici istraživanja u ovom radu sjećanja da su samo žrtve ili imaju sjećanja da su i žrtve i preživjeli? Odnosno, kakva su njihova sjećanja na preživljenje i koje sve naracije oni pri tome kreiraju.

⁷⁹ Video isječak Dnevnika u kojem se problematizira pad Vukovar dostupan je na: https://www.youtube.com/watch?v=v4HzPU3xnoA&ab_channel=ivorjutt, (posljednji pristup 23.5.2023.)

⁸⁰ Najava premijere u kazališne predstave *Pad* u Zagrebačkom kazalištu mladih dostupna je na: <https://www.vecernji.hr/kultura/premijera-predstave-pad-odrzana-u-zkm-u-1082625>, (posljednji pristup 23.2.2024.)

6. MEDIJSKE REPREZENTACIJE VUKOVARSKE BITKE OKO 18. STUDENOGA

U ovom poglavlju problematizirat će se tema medijskih reprezentacija Bitke za Vukovar s naglaskom na raznolika sjećanja koja se oblikuju u medijskom prostoru. Pritom su predmet istraživanja medijske konstrukcije sjećanja oko 18. studenoga, koje upotpunjene sa sudjelovanjem i istraživanjem u samoj Koloni sjećanja, na 'licu mjesta' pridonose kompleksnijem razumijevanju Dana sjećanja. Prožimanje jednog i drugog pristupa nema za cilj doći bliže 'istini' ili biti točniji, već se želi razumjeti ispreplitanje ta dva pola – medijskog i komemorativnog – u svrhu razumijevanja praksi sjećanja. Poseban naglasak bit će na analizi Kolone sjećanje fokusiranjem na novinske članke objavljene u medijima⁸¹ prilikom obilježavanja okupacije grada. Riječ je o tekstovima koji su objavljeni svake godine oko 18. studenoga u razdoblju od 1992. do 2020. godine. Kroz tri desetljeća Kolona sjećanja 18. studenoga postala je prvorazredni nacionalni događaj reprezentiran unutar dominantnih političkih i medijskih kanona. Vrhunac doživljava donošenjem Zakona o proglašenju Vukovara mjestom posebnog domovinskog pijeteta, odlukom Hrvatskog Sabora od 28. veljače 2020. godine. Takvom odlukom Hrvatskog sabora 'Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje' 18. studeni je postao državni praznik što je i implicitno navedeno u stavku 3. Članak 7. Zakona o proglašenju Vukovara mjestom posebnog domovinskog pijeteta⁸². Ovim etnografskim istraživanjem želi se ispitati anatomija medijskih reprezentacija i njihove raznolikosti, a u kontekstu komemoriranja okupacije grada. U analizi će pokušati odgovoriti kakvi su sve diskursi u medijskim reprezentacijama prisutni? Postoji li u tim reprezentacijama monolitnost viktimizacijskog diskursa već impliciranog u nazivu Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje ili se on mijenja kroz godine obilježavanja? Na koji način je u medijskim reprezentacijama Kolona prikazana kao stilizirana praksa koja omogućuje ponovno odigravanje sjećanja u samom činu izvedbe? U kakvom međusobnom odnosu su medijske reprezentacije viktimizacijskog predznaka i raznolike prakse sjećanja koje možda izostaju iz medijskih reprezentacija? Postoji li u tim medijskim reprezentacijama diskontinuitet šarolikog viktimizacijskog diskursa? Na koji način se u tim reprezentacijama međuprožimaju sjećanja viktimizacijskog aspekta s aktualnim političkim diskursima? Na koji način Kolona sjećanja postaje mjesto upisivanja novih značenja vezanih uz sjećanja i u kakvoj su vezi viktimizacijski

⁸¹ Predmet analize su novinski tekstovi i elektronska glasila *Vukovarskih novina*, *Glasa Slavonije*, *Večernjeg lista* i *Jutarnjeg lista* te *Portala hrt.hr*, *Jutarnji.hr*, *24sata.hr* i *Tportala*.

⁸² Navedeni zakon je dostupan na: <https://www.zakon.hr/z/2503/Zakon-o-progla%C5%A1enju-Vukovara-mjestom-posebnog-domovinskog-pijeteta>, (posljednji pristup, 23.2.2024.).

obrasci s novim, suvremenim kontekstima? Odražava li taj viktimizacijski diskurs kontinuitet 'pada' Vukovara⁸³ umrežavajući se s drugim političkim, pravosudnim, nacionalnim, gospodarskim i identitetskim diskursima? Postoji li u medijskim reprezentacijama potencijal odmicanja od viktimizacijskog diskursa i skretanje prema življenom iskustvu? Ima li mjesta naracijama pojedinačnih sjećanja i življenom iskustvu svakodnevice u medijskim reprezentacijama Kolone? Kakve prakse sjećanja nastaju ispreplitanjem sjećanja prikazanim kroz medijske reprezentacije Kolone? Analiza će medijskih reprezentacija biti upotpunjena odlaskom na istraživanje Kolone sjećanja što će biti prikazano u 8. poglavlju pod nazivom *Etnografsko istraživanje življenog iskustva u Koloni sjećanja*⁸⁴. Pregled medijskih reprezentacija komemoracija u Vukovaru koje iskrsavaju oko 18. studenoga arbitrarno su podijeljena u prividnom razgraničenju kroz tri razdoblja. Prvo se odnosi na medijske reprezentacije obilježavanja Vukovarske bitke u progonstvu od 1992. do 1997. godine otklonom od zaborava i evokacijom na podnesene žrtve, drugo su medijske reprezentacije obilježavanja povratkom u grad, potrebom za obnovom, ali i iskazivanjem želje za pravdom i kažnjavanjem ratnih zločina od 1998. do 2012. godine te posljednje, treće razdoblje od 2013. do 2020. godine odnosi se na medijske reprezentacije koje upisuju suvremene političke prijepore zakonodavnog, manjinskog, gospodarskog i migracijskog predznaka. Iako se ovakva podjela čini oštrom, granice između razdoblja nisu nužno striktno podijeljene jer se diskursi često prelamaju i međusobno isprepliću. No, u ovome je radu ovakva podjela uvedena

⁸³ Vojna okupacija grada Vukovara u medijskim reprezentacijama i od strane neprijateljske vojske koja je zauzela grad, ali isto tako i u hrvatskim medijskim reprezentacijama sustavno se naziva do danas 'padom' Vukovara. Etimološki glagol *pasti* otkriva svoju višeznačnost u različitim kontekstima i opisuje različita podležuća značenja: (1) Izgubiti ravnotežu uslijed spoticanja, okliznuća ili udarca i vlastitom težinom biti naglo povučen dolje i udariti o tlo, biti svom težinom povučen naniže, naglo gubeći snagu, oslonac, uporište. (2) Poginuti u ratu, na bojnopolju. (3) Biti osvojen, zauzet (o gradu, tvrđavi i sl.); prekinuti svoje postojanje (koga čega), biti srušen, svrgnut, zbačen. (4) Smanjiti se u snazi, intenzitetu, opasti; izgubiti vrijednost; pretrpjeti neuspjeh u čemu. (5) Pojaviti se kao posljedica čega, dogoditi se. (6) Dospjeti, zapasti u kakvo stanje, u kakvu situaciju; (*na koga*) Naći se, biti kriv zbog čega (Anić 1994: 646). Upravo ovo treće tumačenje vezano za vojni diskurs od relevantnog je značenja za vukovarski pad. Sintagma 'pad' Vukovara je metaforički pad, pri čemu u tom svom nesvršenom obliku glagola padanja, perpetuiraju se daljnja padanja. Heuristički potencijal padanja kao metafore i vremenski i prostorno nadmašuje ograničeni vremenski period i prostor Vukovarske bitke sve do današnjih dana. Pri tome pad u smislu Vukovarske bitke je kao pojam 'migrirao' iz strogo vojnog konteksta 1991. godine u niz drugih političkih, pravosudnih, zakonodavnih, manjinskih, migracijskih i gospodarskih padanja. Paul Connerton u svom djelu *Kako društva pamte* navodi da: „Kad govorimo o nesrećama bilo koje vrste, promjenu okolnosti označavamo padom; pad u neprijateljske ruke, pad u poteškoće, pad u nemilost. Takvi metaforički preokreti ne dolaze *ad hoc*; oni nas podsjećaju na obrasce vladanja, jer ne oblikuju pojedinu metaforičku frazu nego cijeli sustav metaforičkog izraza.“ (Connerton 2004: 110). Connerton metaforičnost 'padanja' problematizira zamišljanjem u pojmovima tjelesnih slika. Pri takvoj metaforičnosti slike tijela, suštinski i duboko inkorporirane u tjelesnoj aktivnosti, postaju „...objekt arbitarnog nošenja značenja.“ (ibid.: 140). U ovom radu umjesto sintagme 'pad' Vukovara koristim sintagmu okupacija Vukovara.

⁸⁴ U članku *Vukovarska Kolona sjećanja 2019. – 2021.: etnografski uvidi u atmosferu komemoracija i življenog iskustva* objavljenom u *Ethnologica Dalmatica*, problematizirao sam etnografiju mog sudjelovanja u Koloni sjećanja iz perspektive atmosfere i življenog iskustva.

isključivo zbog organizacije građe i njezine lakše analize te u kontekstu dominantnih tendencija koje okrupnjaju raznolike diskurse u navedenim razdobljima.

6.1. MEDIJSKE SLIKE VUKOVARA U PRVOJ POLOVICI DEVEDESETIH

Komemorativne prakse obilježavanja započela su diljem Hrvatske već u studenome 1992. godine na prvu godišnjicu okupacije grada. U toj prvoj fazi medijske reprezentacije na Vukovarsku bitku, odnosno okupaciju grada, bile su vremenski, prostorno i sadržajno raznorodne. One su vremenski započinjale već od blagdana Svih svetih te se protezale kroz studeni sve do 20. studenoga. Pri tome, najčešći dan obilježavanja okupacije grada bio je 19. studenoga. Kako je u tom periodu nemoguće bilo prići Vukovaru jer je bio okupiran, mjesta sjećanja su bila cesta od Nuštra prema Vukovaru do prepreka snaga UNPROFOR-a, potom su to bile prakse polaganja vijenaca i paljenja svijeća preživjelih suboraca i članova obitelji za poginule, ubijene i nestale na grobljima diljem Hrvatske, služenje misa zadušnica u Osijeku, Nuštru i Zagrebu. Njima treba pribrojiti evokacije sjećanja proglasima, okupljanje zavičajnog kluba organiziranjem Akademije u Mimari, premijerom filma u Zagrebu, Đakovu i Nuštru te oživljavanjem sjećanja zavičajnog kluba vukovarskih studenata. Arhive Vukovarskih novina i Glasa Slavonije su bile tiskovine koje su mi poslužile za analizu medijskih reprezentacija navedenog razdoblja.

6.1.1. OBILJEŽAVANJE BLAGDANA SVIH SVETIH

Vukovarske novine u studenome 1992. pod naslovom „Svijeće nadomak Vukovara: Suze za nadu i mrtve“, opisale su prvo obilježavanje godišnjice okupacije grada za dan Svih svetih:

„Nisu došli u Vukovar, kako su to željeli, ali zapaljenim svijećama na groblju u Nuštru i na njivama nadomak Marinaca, isplakani Vukovarci obavili svetu zadaću prema svojim mrtvima.“ (Brozović 1992: 1).

U navedenom novinskom članku na naslovnici Vukovarskih novina sintagma „... isplakani Vukovarci...“ pokazuje da se viktimizacijski diskurs paljenjem svijeća simbolički povezuje sa 'svetom zadaćom' koja sjećanje oblikuje kroz blizinu tada još uvijek okupiranog prostora Vukovara. Prognanicima smještenima diljem Hrvatske dosezanje prostorno najbliže točke Vukovaru, u Nuštru, priziva sjećanja na njihov Vukovar. Svjetlost svijeća figurira kao

simbol sjećanja neimenovanih prognanika te upućuje na budućnost u kojoj će prognanici možda jednom doći u svoje domove. Sljedeće 1993. godine naslov u Vukovarskim novinama glasio je: „Svijeće nadomak mrtvih“, pri čemu se u uvodniku opisuje, da se na cesti prema Vukovaru na dan Svih svetih okupilo oko tisuću ljudi koji su nakon mise u Nuštru krenuli prema raskrižju ceste Nuštar - Bršadin – Pačetin „... biti što bliže Vukovaru i svim vukovarskim grobovima.“ (Brozović 1993: 1), pri čemu najveće moguće približavanje Vukovaru figurira kao imaginativni nadomjestak nemogućnosti bivanja u samom gradu. Takvom gestovnom praksom paljenja svijeća prošlost se utjelovljuje u sadašnjosti, kao iskaz zahvalnosti za žrtve i ljubav za podnesene patnje. Prije kontrolne točke snaga UNPROFOR-a koje su spriječile ulazak na okupirano područje, tekst navodi da se:

„...pred taj napaćeni i ožalošćeni narod na cesti prepriječio transporter. Cijevi su ponovno uperene u narod, a jednim rafalom ruski vojnik daje do znanja tko mora pobijediti. Prognanici su uporni, ali ne žele sukob, znaju za moguće posljedice. Na transporteru začas – cvijeće i svijeće.“ (ibid.).

Konstrukcija sjećanja i simbolično paljenje svijeća za ubijene stopila se s vojničkom hladnokrvnošću snaga UNPROFOR-a. Viktimizacijski predznak „napaćenog i ožalošćenog naroda“ onda i „cijevi uperenih u narod“ u takvom medijski posredovanom sjećanju oblikovali su se stapanjem prošlosti i sadašnjosti pri čemu je simbolika cijevi poslužila kao potka post-okupacijske viktimizacije nad izgnanim Vukovarcima. Simboličnim postavljanjem „cvijeća i svijeća na transporter“ okupljeni u tom dramatičnom trenutku šalju poruku mira i praštanja. Treću godinu zaredom, 1994. godine u članku „Vijenci i svijeće u bodljikavoj žici“ aktualizira se ponovno sjećanje na Vukovarsku bitku uoči dana Svih svetih kad se prognani Vukovarci i mještani Nuštra okupljaju na cesti prema Vukovaru. Prognani Vukovarci su te 1994. godine: „... položili vijence i upalili svijeće na transporter UNPROFOR-a na što su 'plavci' protestirali i pucali u zrak.“ (Fekete 1994: 7). Medijski oblikovano pamćenje u kojem se trauma izgnanstva iz grada isprepliće s poslijeratnim preprekama predstavnika međunarodne zajednice pokazuje da se viktimizacija prognanih oblikuje kroz ambivalentne pozicije mira i simbolike rata. Naime, u trenutku angažiranja vojne sile i oružja prema prognanim Vukovarcima koji se prisjećaju svojih najmilijih poginulih, mrtvih i nestalih, okupljeni Vukovarci polažu vijence na koje se odgovara pucnjevima. Odgovor takvom medijskom reprezentiranju prvih poslijeratnih godina leži u religijskim konotacijama koje zazivaju molitvu „... koja je odzvanjala dolinom Vuke, nasuprot cijevima iz bijelih vozila uperenih na vijence i svijeće.“ (ibid.). Autor nadalje ističe:

„Kako se dalje nije moglo, vijenci su položeni na kolutovima bodljikave žice koje su priječili dalji prolaz. Zapaljene su i brojne svijeće koje su svojim

plamenom pokušale zagrijati bodljikavu žicu i bijele transportere, s molitvom za prolaz do svojih domova i mnogih već napola porušenih groblja. Kako su došli mirno i dostojanstveno tako su se brojni prognanici i povukli s punkta UNPROFOR-a.“ (ibid.).

Kolutovi bodljikave žice i njihova simbolika te istodobna funkcija fizičke zapreke, u ovakvom se medijskom izričaju 1994. godine oblikuje kao svojevrsni martirij izgnanih koji pred fizičkom preprekom ne uspijevaju posjetiti groblje. Posjet groblju figurira kao pokušaj povratka, makar kratkotrajnog, koji bi simbolički omogućio povratak domu. Nasuprot tome, svijeće koje su „... plamenom pokušale zagrijati bodljikavu žicu...“ govori o toplini kao simbolici ljubavi i života, nasuprot opresiji, agresiji i smrti. U takvoj medijskoj konstrukciji pamćenja su uvelike oblikovana viktimizacijskim diskursom u kojem se nemogućnost povratka, unatoč upitnoj sigurnosti, reprezentira kao simboličko nasilje u poslijeratnom kontekstu. Vukovarske novine u članku „Svi sveti uz zid plača“ iz 1995. godine navode:

„Svi sveti – bez tisuća grobova najmilijih, uz Zid plača⁸⁵ u Zagrebu što nikada vukovarsko groblje zamijenit neće. Sa suzama u očima i njenim iščitavanjem imena na crnim i crvenim ciglama onih što postadoše ideali slobode, Domovine i skorašnjeg povratka u Dom gdje se u molitvi i vjerovanju možemo ponovno svi okupiti... Uz Zid plača „Vukovarske novine“ zabilježile su tek dio šutnje i boli. S mnogih groblja u Hrvatskoj stizale su iste poruke, ista nadanja, da se sljedeći prvi studeni jedino obznani voljenima da ćemo biti s njima, a to je već smisao žrtvovanog i poklonjenog Hrvatskoj, svojem narodu.“ (Brozović 1995: 5).

U novinskom je članku već sam naslov evociranjem Zida plača pokušao ukazati na traumatično iskustvo prognaništva koje se personalizira u suznim očima i šutnjom te iščitavanjem imena onih kojih više nema. Prevladavajući osjećaj boli protkani su osjećajem nade da nakon akcija *Bljesak*⁸⁶ i *Oluja*⁸⁷ u svibnju i kolovozu 1995. godine dođe do povratka u Vukovar kako bi mogli „... biti s njima...“. Medijska konstrukcija traumatičnog pamćenja je i

⁸⁵ Zid plača u ovom citatu se odnosi na kasnije udomaćeni službeni naziv Zid boli.

⁸⁶ Stranice Ministarstva obrane Republike Hrvatske donose da je: „Operacija Bljesak počela (...) 1. svibnja 1995. godine u 5:21 sati, na oko 80 kilometara dugoj bojišnici i to u tri pravca – s istoka, sjevera i zapada. Jakim udarima hrvatskih snaga presječeno je okupirano područje zapadne Slavonije, slomljen je otpor neprijateljskih snaga i oslobođeni su Jasenovac, Okučani i Stara Gradiška.“ Izvor: <https://www.morh.hr/28-obljetnica-vro-bljesak/>, (posljednji pristup, 23.2.2024).

⁸⁷ Stranice Ministarstva obrane Republike Hrvatske donose da je: „Vojno-redarstvenom operacijom Oluja oslobođeno više od 11.000 četvornih kilometara dotad okupiranog područja. (...) Oslobođanjem Knina, središta neprijateljske pobune u Hrvatskoj, ostvaren je najvažniji strateško-politički i vojni cilj, ne samo operacije Oluja, nego i cijelog Domovinskog rata. Samo nekoliko dana poslije i na sjevernom dijelu bojišnice neprijateljske snage 21. kordunskog korpusa prisiljene su potpisati predaju.“ Izvor: <https://www.morh.hr/26-obljetnica-vro-oluja/>, (posljednji pristup, 23.2.2024).

sama privremenost mjestu sjećanja Zida boli koje je daleko od Doma. Pri čemu Dom s velikim 'D' utjelovljuje imaginarni Vukovar budućnosti kroz priželjkivanu sigurnost i mir koji u tom trenutku izostaje. Diskurs viktimizacije oblikovan je diskursom nade te istodobne razočaravajuće realnosti, dok se impliciranjem žrtve koja je imala *smisla* medijska reprezentacija umrežava s diskursom nacionalne pripadnosti i martirija koji pridonosi oblikovanju kolektivnog pamćenja stradalih. U članku „Vijenci, svijeće i motiva za junake“ službeni predstavnici grada i udruga polažu vijence na groblju Mirogoj, naglasili su:

„Još uvijek nismo u mogućnosti doći do njihovih grobova i na dan Svih svetih položiti vijence, zapaliti svijeće i pomoliti se u spomen na junake i vitezove iz Vukovara, ali im i ovim činom želimo iskazati da žive s nama i nikada ih nećemo zaboraviti.“ (Čorak 1995: 5).

Pamćenje oblikovano medijskim diskursima u devedesetim je godinama mijenjalo svoju dinamiku, no već od prvih dana je bilo usko vezana datumski uz dan Svih svetih. Iako je obljetnica Vukovara vezana uz 18. studenoga, upravo je datumsko proširenje prema početku studenog imalo za namjeru ojačati simboliku viktimizacije i osjećaj izgubljenog doma. Unatoč fizičkoj nemogućnosti dolaska do grobova, sjećanjem na junake i vitezove oživljena prošlost biva istrgnuta zaboravu živi i dalje u sadašnjosti. Takva je sadašnjost oblikovana diskursom herojstva koje u kontekstu simbolike dana Svih svetih, inače simbolički usko vezanom uz povratak domu i posjet grobljima, figurira kao element svedremenosti i upućuje na religijske diskurse o vječnom životu. Vukovarci su po prvi puta na blagdan Svih svetih 1996. godine posjetili vukovarsko Novo groblje što je prikazano u novinskom članku pod naslovom „Neisplakana suza u Vukovaru“. Autor članka Petar Brozović u svom prvom dolasku u posjet Vukovaru nakon okupacije opisuje svoj doživljaj grada i njegovih stanovnika:

„... ali sada poslije ovog susreta s mojim mrtvim Vukovarcima, (...) u meni nešto zauvijek prelomilo, ja ću se vratiti (...) baš mi Vukovaru trebamo. S nama će i groblje biti ljepše, mi moramo gradu obnoviti dušu. (...) Onda se, odjednom, cestom u automobilu 'prošeta' Bulidža⁸⁸, smije se, kao da vraća svoj 'film zločina' iz 'Veleprometa'. (...) Koliko mrtvi mogu biti motiv povratka? Naš osjećaj, poslije svega – velik. (...)... put prema odredištima koja neće još dugo biti adresa Vukovaraca.“ (Brozović 1996: 4-5).

⁸⁸ Milan Bulić Bulidža, vukovarski Srbin, mesar u predratnoj Vukovarskoj bolnici, osuđen je 2006. godine za ratni zločin na Ovčari na Specijalnom sudu u Beogradu.

Ovdje se po prvi puta spominje sjećanje pojedinca koji iznosi svoja sjećanja. Medijska konstrukcija sjećanja temeljem reprezentacije kojom preživjeli Vukovarac „... u susretu s mrtvim Vukovarcima...“ viktimizacijskog predznaka, „prelomio“ je odluku povratka u želji da izgradi Vukovar jer „... moramo gradu obnoviti dušu.“. Izjednačavanje grada s dušom u ovom sjećanju pokazuje da se viktimizacijski diskurs o razrušenom gradu isprepliće s diskursom nade u povratak i obnovu socijalnog prostora grada. Posjet groblju omogućio je i 'bliske susrete' s onima s 'druge strane' poput susreta s Bulidžom, krvnikom s Ovčare. Odlazak s vukovarskog groblja i povratak na „... odredišta koja neće još dugo biti adresa Vukovaraca.“ simbol su nade skorašnjeg povratka. Susret s mrtvima i Bulidžom kao simbolima viktimizacije isprepliću se s nadom u povratak. Godine 1997. u članku naslovljenom „Suze će isprati zlo“ opisuje se dolazak oko šest stotina prognanih Vukovaraca i obilježavanje dana Svih svetih po prvi puta na Vukovarskom groblju nakon agresije na grad:

„... u okruženju ruševina i spaljenog drveća, s tužnim pogledima na crkvu, vodotoranj i gimnaziju (...) duboko u srcima zaiskrila je suza susreta s grobljem i najdražima. Stisnute su i mnoge ruke prijateljstva, nakon dugog iščekivanja susreta sa živima. (...) Upaljene svijeće na grobovima barem će gorjeti do sljedećeg jutra, a to je najava nove zore nad ovim napaćenim gradom. Poruka izrečena u subotu, novi je, jedinstven i svojstven, poziv povratka.“ (Brozović 1997: 5).

Medijska slika dolaska na groblje na blagdan Svih svetih oslikana je apokaliptičnom kulisom uništenog i napaćenog grada, okruženog ruševinama i spaljenim drvećem. Takav grad, koji u Glavaševićevoj maniri znamenitog teksta „Grad - to ste vi“ (Glavašević 1992) evocira ljudske žrtve, je grad u kojem se najavljuje nova zora i u kojemu se iščekuje susret sa živima. Istovremeno, počivalište mrtvih tog dana po prvi puta je i prostor susreta Vukovaraca u samom gradu nakon 1991. godine i tih „... susreta sa živima“ pokazuju da se viktimizacija u medijskoj reprezentaciji oblikuje i sa življenim iskustvom. „Stisnute su i mnoge ruke prijateljstva...“ i „... najava nove zore...“ aktualiziraju nadu za povratkom grada kakav je bio prije agresije pa stoga nostalgija za nekim boljim vremenima reprezentirana je metaforama prijateljstva i susreta. Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku u obilježavanju blagdana Svih svetih u medijskim se reprezentacijama devedesetih – tijekom okupacije i nakon oslobođanja – datumski odmiču od 18. studenoga. Viktimizacija se oblikuje slikama isplakanih Vukovaraca, napaćenog i ožalošćenog naroda, prepriječenog transportera, bodljikave žice, šutnje i boli te napola porušenih groblja. Ruinirana slika poslijeratnog grada te nemogućnost posjeta grobovima ističu se kao dominantni motivi u medijskim reprezentacijama Vukovara pridonoseći viktimizaciji Vukovaraca i samog grada čija je sadašnjost zasjenjena traumatičnom prošlošću.

6.1.2. PROGLASI

Povodom godišnjica okupacije grada prognani Vukovarci okupljeni u Klubove prognanika javnosti su se obraćali proglasima u Vukovarskim novinama. Vukovarske novine u razdoblju od 1992. do 1998. godine izdavale su se izvan Vukovara u Zagrebu kao glasilo grada Vukovara i bivše općine Vukovar. Novine su u dvotjednom ritmu izvještavale o političkim, gospodarskim, kulturnim i sportskim događanjima u kojima su sudjelovali prognani Vukovarci. Tako u studenom 1992. godine članak pod naslovom „Vukovarci se obratili domaćoj i svjetskoj javnosti: Vukovar vam je ostvario vjekovni san“, donosi proglas prognanika općine Vukovar povodom godišnjice okupacije grada. U zaključku članka, medijske reprezentacije prognanika općine Vukovar u Osijeku pozvale su:

„... sve građane Hrvatske da u znak sjećanja na tragediju Vukovara i njegovih stanovnika (...), zapale svijeće i stave ih u prozore. One su te noći zaista i zapaljene u mnogim hrvatskim domovima.“ ([s. n.]. 1992: 6).

Takvim medijskim konstrukcijama reprezentacija obilježavanja dana 'pada' grada i početka progonstva, Vukovarska bitka prostorno nadrađa sam lokalitet Vukovara i ona svojom simbolikom paljenja svijeće postaje praksom sjećanja diljem Hrvatske. Takva simbolika paljenja svijeća na oknima prozora čine prozore posvećenim mjestima sjećanja, točkama koje zrcale raznolike prakse sjećanja na Vukovar. Upaljena svijeća za tragediju stradanja Vukovara viktimizacijskog predznaka umrežuju se s empatijom drugih građana Hrvatske. Nakon druge godišnjice okupacije grada, u članku naslovljenom „Dostojno grada heroja“, opisani su vukovarski prognanici:

„Otjerani su iz svojih domova, dvije godine su prošle u progonstvu, a nada u povratak ne popušta – pa postaje sve veća, jer Hrvatska bez Vukovara nije sretna domovina i ustrojena država.“ (Brozović 1993: 1).

Medijska reprezentacija osobnu prognaničku patnju i nadu Vukovaraca povezuje s idealom sretne domovine koja je moguća jedino uz uvjet integracije okupiranog Vukovara u sastav Hrvatske. Time se okupirani teritorij umrežava sa zakonodavnim diskursima koji spominju integraciju, kao i ideale 'ustrojene' države. U tom se smislu kulturna trauma Vukovara oblikuje kao svojevrsna nacionalna trauma. U članku „Posljednje tuge progonstva“ Poglavarstvo grada Vukovara sa sjedištem u Zagrebu na četvrtu se obljetnicu obratilo sljedećim riječima:

„Građani Vukovara po posljednji puta obilježavaju 18. studeni u 574 mjesta Republike Hrvatske. Četiri godine čekamo povratak u naš grad, naše tvornice, naše njive i na naš Dunav (...), ali s nama je cijela Hrvatska, kao što je bila i tada 18. studenog 1991. godine. Palili smo svijeće, stavljali ih u prozore našim poginulim i nestalim, a to ćemo učiniti i ovaj posljednji put.“ ([s. n.]. 1995: 3).

Novinska vijest dana na trećoj stranici Vukovarskih novina kojom se prenosi proglas Poglavarstva grada Vukovara inspirirana je oslobodilačkim akcijama Bljesak i Oluja. Kao kontrapunkt raspršenosti vukovarskih prognanika u 574 mjesta, u toj medijskoj reprezentaciji iskrsava fokus nade povratka koja sve više postaje realnost. Imaginacija „... naše tvornice, naše njive...“ evocira radničku i poljoprivrednu tradiciju vukovarskog i borovskog kraja, što u samom diskursu pojačava nostalgiju za domom i čini motiv povratka opipljivim. U članku „Vukovar, naš ponos i nada“ autora Petra Brozovića na četvrtu godišnjicu početka progonstva, Vukovar se reprezentira na sljedeći način:

„Vukovar nije više samo emocija, suza majke nad sudbinom sina i plač djeteta kojemu je u malenoj ruci moguće držati tek očevu sliku – on je ideal. O njemu vjerojatno nikomu više ne treba govoriti kao simbolu otpora, stradanja i patnji, neiscrpnom nadahnuću u borbi za ovu našu Hrvatsku domovinu. Vukovarci su ga samo privremeno izgubili, ali se snažno osjećaju, svih ovih godina progonstva, pobjednicima. Vukovar je naša tuga i radost, on je danas ponos i prkos, naša nada u slobodnu i sretnu Domovinu, sada čekamo korak do tog cilja.“ (Brozović 1995: 1).

Za njega je Vukovar ideal koji je personaliziran sa suzom majke nad sudbinom sina i plača djeteta te se potom tako personalizirani grad primiče već ovjerenim reprezentacijama Vukovara kao simbola otpora, stradanja i patnje. On je reprezentiran snažno kontrastiranim motivima nade i gubitka, tuge i radosti, ponosa i prkosa, Domovine i privremenog gubitka. Nada u mogućnost povratka u grad simbolizirana u čekanju „... koraka do tog cilja.“ što je osnaženo diskursima slobode, ponosa i optimizma. Diskurs viktimizacije koji se ponavlja i u ovom novinskom članku reprezentiran je metaforama 'privremenog gubitka', iščekivanja povratka, neizvjesnom sudbinom djeteta i nostalgичnim evokacijama očeve slike. U uvodniku pod nazivom „Grad pobjednik sudac i junak“ Petar Brozović i Tomislav Čorak donijeli su sljedeći opis:

„Pet godina poslije nikome više ne treba pokazivati vrijednost strpljivog strpljenja vukovarskih prognanika niti herojstvo branitelja. Vukovar je zauvijek postao središte hrvatske ratne hrabrosti, zahvaljujući čemu je

Hrvatska, kao simbolično tijelo, preživjela. U Vukovaru se branio i obranio život, on ne može više biti bilo kakvim mjestom.“ (Brozović i Čorak 1996: 4).

Vukovar i Vukovarci u ovakvom su medijskom prikazu „... središte hrvatske ratne hrabrosti...“, odnosno simbolično tijelo koje je unatoč napadima preživjelo. Povezujući obranu grada s obranom života, u ovakvom se diskursu isprepliće lokalna i nacionalna razina, grad i država, stvarajući Vukovar reprezentiran korporalnim metaforama koje oživotvoruju hrabrost. U članku „Sjećanje 1991-1997“ autora Petra Brozovića, na šestu godišnjicu okupacije grada on se prisjeća Vukovarske bitke:

„Bio je to podmukli, prljavi rat. Bila je smrt i želja za potpunim uništenjem. (...) Bilo je i ostalo, snažno uvjerenje u povratak. Šest punih godina. U novim okolnostima rješenja ostalo je i nepomućeno sjećanje. Na napadače na Vukovar i Vukovarce, osvajače i krvnike, prepoznatljive, samo s jednom željom da ih pravda sustigne. Vukovarska je obrana, mada slomljena čelikom i mržnjom, pokazala pobjednički mentalitet.“ (Brozović 1997: 1).

U ovoj medijskoj reprezentaciji pojavljuju se „... nove okolnosti rješenja...“ aktualizirane postupkom mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, odnosno okolnostima i uvjetima povratka Vukovaraca u svoj grad. „Nepomućeno sjećanje...“ pri tom ima funkciju zabrane zaborava koji mora biti osnažen pravednošću za sve žrtve. U želji „... sustizanja pravde...“ isprepliću se viktimizacijski obrasci koji zazivaju pravosudne instance te pobjednički mentalitet. Reprezentacija vukovarske obrane „... slomljene čelikom i mržnjom...“, ali istovremeno i zazivanje „...pobjedničkog mentaliteta...“ pokazuje da se nada u povratak formira kao dostizni ideal kojemu sjećanje služi kao argument pravednosti.

6.1.3. MISE ZADUŠNICE I POLAGANJE VIJENACA

U članku „Vukovar vam je ostvario vjekovni san“ iz 1992. godine navedeno je i održavanje svete mise zadušnice u zagrebačkoj prvostolnici „... za sve poginule općine Vukovar uz prisustvo crkvenih i državnih velikodostojnika.“ ([s. n.]. 1992: 5) čime je neraskidivo povezana kršćanska vjera sa stradanjem i masovnim gubitcima Vukovaraca. U novinskom članku pod nazivom „Misa zadušnica poginulim Bogdanovčanima“, donijelo je vijest da je u Petrovoj crkvi u Zagrebu 13. 11. 1994. godine služena misa:

„Na križnom putu hrvatskog naroda Bogdanovci su postaja na kojoj je svaki deseti stanovnik dao svoj život na stvaranja hrvatske države. I te nedjelje živi Bogdanovčani sjetili su se svojih hrabrih branitelja uputivši i ovom prigodom

molitvu i vjerovanja da neće proći još puno vremena da hrvatska noga ponovno kroči Bogdanovcima i da ovo mjesto bude on što jedino može biti – hrvatsko uskrsnuće.“ (Čorak 1994: 5).

Sjećanje na Svetim misama i propovjedima reprezentiraju se kao aktivan čin sjećanja Bogdanovčana, ali i kao kolektivni čin vjerskih konotacija koji sjećanje adresira u budućnost „... neće proći još puno vremena da hrvatska noga ponovno kroči Bogdanovcima...“. Religijske konotacije prisjećanja na Vukovarsku bitku i traumu izgnanstva, ali i povratka, evociraju se metaforom križnog puta. Bogdanovci su pritom prepoznati kao jedna od stanica križnog puta, koji se u svojoj religijskoj simbolici povezuje s diskursima nacionalne žrtve i uskrsnuća kao vječnog života. Na sličan se način religijska simbolika umrežena s nacionalnom patnjom spominje i u drugim člancima. Primjerice u članku „Pod rukom sv. Bone“ (Takač 1997: 2), sjećanje na Vukovarsku bitku se reprezentira simbolima nadolazeće univerzalne pravde koja pobjeđuje zlo. Medijske reprezentacije u binarnom kodu kontrastiranja zla i pravde daju nadu da se učinjeno zlo može ispraviti. Takvom propovijedi izranja diskurs pravde i pobjede nadograđujući time viktimizacijski diskurs. Mise zadušnice su oblikovale prakse sjećanja u kojima se potraživala pravda za brojne žrtve, čime se viktimizacijski aspekt umrežava s nadom povratka, pozivanjem na pravdu i zajedništvo. Religijski diskurs oslikavao se i u polaganjima vijenaca političkih predstavnika grada ili braniteljskih udruga s molitvenim nagovorima svećenika. Tako su Vukovarske novine 1994. godine donijele u članku pod naslovom „Vijenci na Mirogoju i Medvedgradu“, opis komemoriranja izabраниh predstavnika vlasti grada Vukovara polaganjem vijenaca kod križa i na oltaru domovine. Tom je prigodom pater Branimir Kosec održao svetu misu zadušnicu i naglasio:

„... svetim riječima potrebu istine i spoznaje mučenika Vukovara, uz ljudsko pravo na svoj dom i vjeru. Sjeme budućnosti je u slobodi, nema granica koja bi zapriječila posjet grobu najbližih i domoljuba.“ ([s. n.]. 1994: 5).

U članku u kojem se spominje polaganje vijenaca na Mirogoju i Medvedgradu, sjećanje na Bitku za Vukovar oblikovano je diskursom u kojem se službeni protokolarni čin polaganja vijenaca premrežuje s motivom mučeništva te religijskom simbolikom vječne istine. Takva je istina oblikovana idealima slobode bez granica, univerzalnih prava na dom i vjeru i domoljubljem. Religijski kontekst unutar kojeg se spominje mučeništvo te političke intonacije prisutne u samom činu polaganja vijenaca na Medvedgradu i Mirogoju, upućuju da diskurs viktimizacije odlikuje ideološke i religijske konotacije koje mučeništvo postavljaju kao

središnji element samog prisjećanja. U Vukovarskim novinama 1996. godine pod naslovom „U tišini Mirogoja“ na zagrebačkom groblju Mirogoju položeni su vijenci i zapaljene svijeće. Autori članka Petar Brozović i Tomislav Čorak naveli su:

„U jesenjem prijepodnevju šutnjom i sjećanjem vraćeni su u život vukovarski branitelji i svi umrli u progonstvu. Ovdje je smrt označila i nadu zajedničkog preseljena u voljeni Vukovar. Jednih u groblje gdje pripadaju, a oni što su im u ovoj prigodi došli u život satkan na njihovom djelu.“ (Brozović i Čorak 1996: 7).

U ovakvoj medijski posredovanoj slici Vukovara, sjećanje zauzima središnje mjesto. Sjećanje ima snagu povratka u život svih onih koji su nestali i ubijeni, ali sjećanje isto tako u sebi utjelovljuje nadu povratka za preživjele i za preminule. Takvim konstituiranjem sjećanja autorski novinarski dvojac Petar Brozović i Tomislav Čorak afirmiraju nadu kao sastavni element sjećanja, pri čemu sjećanje nije samo točka refleksije usmjerena prema traumatičnoj prošlosti, već i pogled usmjeren prema budućnosti – prema povratku, prema obnovi i prema životu. Oni takvim razumijevanjem sjećanja na Vukovarsku bitku afirmiraju perspektivnu budućnost. Iste 1996. godine tijekom obilježavanja 18. studenoga, dana tragedije Vukovara – grada heroja, u članku naslovljenom „Sa svojim svećenicima i biskupima“ te objavljenom povodom obilježavanja okupacije grada, autorski je dvojac napisao:

„Molitva, pjesma srca i vjere, suze i izražena nada skorašnjeg povratka. (...) Samo dostojanstvo čovjeka i vjernika može nakon svega, izmoliti i oprostiti, ali zaborav neće izbljedjeti. Vukovarci će sa svojim svećenicima na put povratka.“ (Brozović i Čorak 1996: 7).

U ozračju nakon vojno-redarstvenih oslobodilačkih akcija Bljesak i Oluja i početka mirne reintegracije Vukovara konstituira se aspekt nade i povratka koji je u uskoj vezi sa sjećanjem. Sjećanje na koje se poziva članak usko je vezano uz religijsku simboliku oprosta, molitve i kršćanskog poimanja dostojanstva čovjeka. Takav put povratka, određen pravom, molitvom i pjesmom, bit će predvođen svećenicima čime se vjerska simbolika pozicionira kao snažan element u medijskom diskursu. Te 1996. godine u članku na naslovnici Vukovarskih novina pod nazivom „Grad pobjednik, junak, sudac“, a u kontekstu prigodnih programa obilježavanja okupacije grada, navodi se da „... ovaj puta istinski u ozračju neskrivene vjere u povratak, bez obzira što nam svijet nudi – jer mi bismo svoju sudbinu uređivali slobodom, demokracijom i mirom koji nam svima toliko treba.“ (Brozović i Čorak 1996: 1). Novinski članak „... u ozračju vjere u povratak“ konstituira refleksiju političke situacije onog vremena.

Takvim oblikovanjem sjećanja diskurs povratka odmiče se od pogleda na ratnu prošlost prema budućnosti. U takvom tkanju sjećanja koja zrcale vjeru, budućnost iskrsava u metaforama slobode, demokracije i mira. U članku „Vukovarske svijeće na Mirogoju“, ponovno se i 1997. godine aktualizira onemogućavanje prognanim Vukovarcima posjet gradu na dan okupacije grada 18. studenoga:

„UNTAES nije udovoljio zahtjevu zajednice udruga stradalnika Domovinskog rata na dan tragedije Vukovara 18. studenog i nije omogućio za 1500 osoba odavanje počasti žrtvama agresije komemoracijom i misom na Novom groblju u Vukovaru.“ (Takač 1997: 2).

U novinskom članku diskurs povratka koji konstituira sjećanje prelijeva se u politički diskurs i instance koje djeluju protiv povratka. Aktualizacija napetosti na relaciji privremene uprave UNTAES-a⁸⁹ i prognanih Vukovaraca pobuđuje sjećanja na traumatičnu prošlost. Uskrata pristupa Novom groblju kao mjestu sjećanja za prognane Vukovarce ima retraumatizirajući učinak. Diskurs viktimizacije oblikovan je medijski posredovanim pamćenjem u kojemu se trauma prognaništva isprepliće u napetim odnosima s privremenom upravom okupiranih područja. Ti odnosi su dani kroz ambivalentni odnos niti rata niti mira.

6.1.4. OSTALI NAČINI OBILJEŽAVANJA OKUPACIJE GRADA

Ostali načini obilježavanja okupacije grada Vukovara u medijskom prostoru šaroliki su i proizlaze iz djelovanja udruga, stranaka, interesnih skupina, putem predstavljanja knjiga, izložbi te projekciji filmova. Primjerice, zavičajni klub studenata Vukovara je u studenom 1993. godine organizirao događanje naslovljeno „Sjećanje na Vukovar i branitelje“. Događanje je organizirano u Kinu Studentskog doma *Stjepan Radić* u Zagrebu, kako bi se obilježilo „... godišnjicu pada Vukovara u ruke srpskom agresoru. Očekuje se da će tom prilikom sjećanja na grad i njegove poginule branitelje biti nazočni uglednici iz javnog života Vukovara i Republike Hrvatske.“ ([s. n.]. 1993: 2). Zavičajni klub studenata Vukovara u studenom 1994. okupljanjem pred Zidom boli⁹⁰ „... ispred sjedišta UNPROFOR-a u Zagrebu zapalili su svijeće za sve poginule“ ([s. n.]. 1994: 6). Zid boli je time postao, privremeno mjesto sjećanja, kao zamjena za ona vukovarska, dok se do njih zbog okupacije ne može doći. Takvim oblikovanjem mjesta

⁸⁹ UNTAES je bila misija UN-a na privremeno okupiranim područjima, Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema s ciljem uspostave ustavnopravnog poretka Republike Hrvatske. Mandat UNTAES-a temeljem Erdutskog sporazuma trajao je od 15. siječnja 1996. do 15. siječnja 1998. godine. Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/untaes>, (posljednji pristup 23.2.2024.)

⁹⁰ U originalnom članku je netočno Zid boli preimenovan u Zid istine.

sjećanja, sjećanje na Vukovarsku bitku materijalizira se u urbanom prostoru Zagreba. U organizaciji Hrvatskog žrtvoslovnog društvo 1993. godine Vukovarske novine su u članku pod naslovom „Akademija u Mimari“ i organizaciju skupa pod nazivom „Vukovar – najdublja hrvatska rana“ donijele stav da su sudionici:

„Ovdje smo radi sjećanja, radi dogovora o povratku u Vukovar, mjesto najveće hrvatske rane. (...) Omogućite nam povratak u Vukovar. Istražite sudbine tisuće nestalih. Dovršite istraživanje masovnih grobnica Ovčare, Tordinaca i drugih. Osudite ratne zločince majora Šljivančanina, generale Adžića, Panića, Kadijevića i Mladića, a u prvom redu Slobodana Miloševića. Pomognite obnovu razorenog grada. Ako sada ne zaustavite agresora koji je razorio Vukovar sutra će on nesmetano zadržati osvojeno i osvajati nekažnjeno novo.“ ([s. n.]. 1993: 4).

Vukovarska se bitka u medijskim reprezentacijama poistovjećuje s ranom na tkivu Hrvatske, što posljedično ukazuje kako se domovina doživljava kao tijelo pa samim time rana implicira bolest koju je potrebno dijagnosticirati i liječiti. Takva rana otvorena je zbog nerazjašnjenih sudbina, masovnih grobnica koje još uvijek nisu otkrivene, neprocesuiranih zločina, ali i razrušenog grada. Put prema 'terapiji' za izliječenje takvih rana započinje povratkom, što nam pokazuje da je proces viktimizacije uvelike određen personifikacijom urbanog prostora. Utjelovljena domovina koja je reprezentirana diskursom patologizacije, odnosno metaforičnošću otvorene rane, pokazuje da su Vukovarci žrtve. Sjećanje konceptualizirano kao izmirenje između traumatične prošlosti i nejasne budućnosti otvara potencijal za izlazak iz začaranog kruga viktimizacije. Vukovarske novine 1994. godine u članku „Vukovar branio Hrvatsku“ prenose vijest o organizaciji komemoracije dragovoljcima HOS-a poginulim u Vukovaru. Prilikom komemoracije, nazočni su članovi Hrvatske stranke prava tom prigodom izjavili kako je obnova „... sjećanja na Vukovar simbol neuništivosti hrvatskog duha i hrvatskog naroda.“ ([s. n.]. 1993: 4). Izjednačavanje 'duha' i 'naroda' sa sjećanjem, pri čemu neuništivost Vukovara simbolički implicira otpornost u kontekstu višemjesečnog otpora branitelja grada, pokazuje da se sjećanje poistovjećuje s idejom nacije, dok se otpornost i nesalomljivost odmiču od viktimizacijskog diskursa. Naime, prilikom obilježavanja okupacije grada neuništivost hrvatskog 'duha' se u daljnjem dijelu umrežava u imaginarne krajolike prošlosti koje simboliziraju postrojene hrvatske vojne povijesne postrojbe. Među takvim postrojbama ističu se sinjski Alkari, bjelovarski graničari Husari, požeški Trenkovi panduri, senjski Uskoci i drugi. Neki drugi primjeri, kao u članku „U blizini doma“, naglašavaju kako je organizirana svečana sjednica Gradskog poglavarstva Osijeka s Klubom Vukovaraca pri čemu je apostrofirano kako „mnogo Vukovaraca je palo za Domovinu. Mnogo

ih je nestalo. Upravo te žrtve prisjećaju da ih nikada ne treba zaboraviti.“ ([s. n.]. 1993: 4). Sjećanje je u kontekstu ovog medijskog naslova umreženo u retoriku 'pada', pri čemu se zaborav doživljava kao negiranje žrtve za domovinu. U takvoj su medijskoj reprezentaciji koncepti sjećanja oštro suprotstavljeni zaboravu, ali i umreženi u ideje domovine i pripadnosti. Žrtve će biti žive s nama, onoliko dugo koliko ih se sjećamo. Kontinuitet prisjećanja ima za cilj odmak od zaborava i pronalaženja smisla palim žrtvama. Pronalaženje smisla u takvom tkanju sjećanja odmiče se od viktimizacijskog diskursa. No, isto tako ga u određenoj mjeri oblikuje jer pridonosi retorici 'pada'. Ovoga puta to nije 'pad' Vukovara, već žrtve poginulih koje postaju funkcija viktimizacije. U organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 11. studenoga 1993. godine predstavljena je knjiga *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja* autorice Alice Wertheimer – Baletić, u članku Petra Brozovića naslovljena s „Obnavljanje života započinje začecem“. Autor navodi:

„Dr Alice Wertheimer-Baletić je istaknuti član HAZU, objavila je već mnogo radova iz oblasti demografije i već ranije dala svoju viziju demografskih kretanja u nas. Ova knjiga njezina je neprocjenjiva zasluga što nam pruža mogućnost otvaranja svih pitanja o Vukovaru. Sama autorica kaže da 'obnavljanje života započinje sjećanjem' pa korisno i racionalno spaja svoje neskrivene osjećaje s naučnim sagledavanjem ovog osjetljivog pitanja pograničnog dijela Hrvatske sa svim povijesnim tokovima i smišljenom politikom velikosrpske ideje koja je izazvala, potkraj stoljeća., neviđen sukob, razaranja i nacionalna uništavanja po svaku cijenu, što će, u svojoj konačnici, morati završiti pogubno za takvu politiku.“ (Brozović 1993: 5).

Ovakav primjer medijske reprezentacije upućuje na dijalektiku života i sjećanja: živ si ako se sjećaš, ali i sjećanjem jedino živiš. Takvo postuliranje sjećanja koje uz sebe vuče pojmove obnavljanja, na tragu je Halbwachsovog razumijevanja (Halbwachs 1992) sjećanja prema kojem nema sjećanja bez upisanog pamćenja u svijest kolektiviteta. U kontekstu viktimizacijskih obrazaca koji odlikuju medijske natpise, sjećanje je u funkciji viktimizacije, ali i iscjeljenja traumatičnih iskustava. Medijske konstrukcije pamćenja odmiču se od viktimizacijskog diskursa Vukovara pozivanjem na spajanje neskrivenih emocija i racionalnog sa znanstvenim demografskim pogledima. Nadalje, u novinskom članku pod nazivom „Đakovo Vukovaru – 18.11.1991. – 18.11.1994.“ okupljenima su se u Đakovu⁹¹ obratili zapovjednik obrane grada Mile Dedaković Jastrebovi i General zborni Janko Bobetko. Dedaković je zaželio :

⁹¹ U novinskom članku Jutarnjeg lista pod nazivom „Ulicama Vukovara prošla Kolona sjećanja: U njoj je bilo više od 65 000 ljudi“ tijekom obilježavanja 2018. godine Branko Borković je istaknuo začetke obilježavanja 18. studenog „Prvi put smo obilježavali ovaj datum '93. godine kad sam okupio ratne zapovjednike u Vinkovcima, nastavili '94. okupljanjem branitelja Vukovara u Đakovu, '96. sa deset izabranika kod generala (Jacquesa) Kleina gdje smo tražili da prestanu pirovati nacistički režim ovdje u okupiranom prostoru i prvi put smo došli na groblje.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

„... sreću da su Vukovarci ponovno na okupu, a oni stalno upozoravaju da ne treba više obećavanja nego zapovijed za povratak u Vukovar. Bitku za Vukovar ne smije u naslijeđe našoj djeci. General zbora Janko Bobetko ističe i ovo: 'Ovdje nije mjesto za kukanje, ovo je veličanstveno obilježavanje veličine koju je Vukovar dao za hrvatski narod. Da nije bilo Vukovara, danas bi i Zagreb bio razaran. Hrvatska im obvezu odužiti se Vukovaru.'“ ([s. n.]. 1994: 5).

Dedaković donosi pitanje transgeneracijske traume i perpetuirajuće mržnje koja pridonosi daljnjoj viktimizaciji. Pritom on smatra da ono što su oni kao branitelji grada proživjeli i preživjeli, ne smije biti u srcima i mislima generacija koje dolaze. Dedaković takvom poruka pomirenja, napretka i prosperiteta odmiče se od viktimizacijskog diskursa i sjećanje vidi kao pokušaj generacijskog nadilaženja postojećih ograničenja. On time evocira ona sjećanja koja na budućnost gledaju s pozicija razvojnih perspektiva. U novinskoj vijesti General zbora Janko Bobetko u svom obraćanju čini otklon od viktimizacijskog diskursa u kojemu se Vukovar detektira kao mjesto koje nije za kukanje, Bobetko usmjerava sjećanje prema budućnosti koja se mora inspirirati odlučnošću i žilavošću branitelja grada. Nadalje, on simbolički takvu budućnost vidi u Vukovaru, ali i na cijelom hrvatskom teritoriju. Medijske konstrukcije sjećanja odmicanjem od kukanja uklopljene u retoriku 'pada' stapaju dimenziju veličine s Vukovarem čineći tako dijalektički odnos između centra i periferije, između glavnog grada i grada na Dunavu. Na trogodišnjicu obilježavanja okupacije grada novinski članci upućuju na projekcije premijerno prikazanog filma o Vukovaru pod nazivom „Vukovar se vraća kući“ u Nuštru i Vinkovcima, Đakovu te Zagrebu:

„Zatim je krenuo film. U mraku se sasvim jasno čuju jecaji pa čak i dok suze teku niz lice. Na velikom ekranu odigrava se vukovarska današnjica i na svršetku vlak kreće. (...) i uvjerenje da *Vukovar se vraća kući*, treba uskoro stići i u stvarnost.“ (Čorak 1994: 4).

Filmska priča o Vukovaru koji se vraća kući te stvarnosti koja se adresira u bližu budućnost, pokazuje da se oživljava nada povratka koji u trenutku projekcije je 'samo' želja s anticipacijom da jednom postane stvarnost. Takva kreativna umjetnička stvarnost osmišljena u imaginaciji redatelja Branka Schmidta, olakšava stvarnost tog trenutka 1994. godine i emanira nastajanje novih stvarnosti, koje će tek postati realnost. U Zagrebu je u Mimari u studenom

1995. otvorena izložba Vukovarca Brane Crljenjaka pod nazivom „Sjećanje na Vukovar“. Novinski članak je prenio da „... upravo zbog činjenice neraskidive veze s Vukovarom Brane Crljenjak i okupljeni Vukovarci ponovno su, za trenutak, bili zajedno u gradu na Dunavu.“ (Brozović 1995: 5). Izložba kao stjecište Vukovaraca oživljava grad u njima i pred njihovim očima na otvaranju izložbe autora. Medijskom reprezentacijom u kojoj „Biti zajedno u gradu na Dunavu“ imaginira se zajedništvo Vukovaraca u progonstvu. Takvim konstituiranjem sjećanja zajedništva utjelovljuje se nada povratka u Vukovaru. Na margini članka pod naslovom „Dostojno imena Vukovar“ medijske reprezentacije donose da:

„U mnogim mjestima diljem Hrvatske, kao što su Osijek, Koprivnica, Đurđenovac, Pula, Split, Trogir, Virovitica, Poreč, Slatina, Vinkovci i Malinska i nekim drugima održane također prigodne manifestacije koje su na dostojanstven način obilježile veličinu Vukovara i najavili skorašnji povratak.“ (Brozović i Čorak 1995: 5).

Geografska raspršenost obilježavanja Vukovarske bitke ukazuje na prostorno emaniranje sjećanja diljem Hrvatske. Dimenzionalnost Vukovara simbolično izražena u njegovoj veličini, ukazuje da se iza simbolike veličine grada, kriju zapravo ljudske veličine onih koji su branili grad i civila koja su po podrumima preživljavali iz dana u dan. Najavom skorašnjeg povratka u godini Bljeska i Oluje evocirala se neupitna sigurnost i pouzdanost povratka u Vukovar.

Jeffrey Alexander, američki sociolog, razvijajući sa suradnicima koncept kulturne traume (Alexander et al. 2004), smatrao je da izloženost članova zajednice užasnom događaju ostavlja „... neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti, obilježavajući zauvijek njihova sjećanja.“ (ibid.: 1). Preživjeli Vukovarci su već na prvu obljetnicu okupacije započeli s obilježavanjima okupacije grada, sjećanjem na ubijene i progonstvom preživjelih. Posredovanjem medijskih reprezentacije sjećanje na Vukovarsku bitku tijekom okupacije grada prostorno i vremenski konstituiraju se vrlo raznoliko. U nemogućnosti obilježavanja mjesta sjećanja u Vukovaru, prisjećanjem na poginule, ubijene i nestale, 'pad' grada i okupaciju Vukovara emanira u raznolike prostorne krajolike obilježavanja. Obilježavanja Vukovarske bitke u tom razdoblju započinjalo je s blagdana Svih Svetih i u rastezljivoj formi trajalo do 20. studenoga. Mjesta sjećanja bile su lokacije na mjestima razgraničenja prema okupiranom području Vukovara. Potom su to bila privremena mjesta sjećanja poput groblja diljem Hrvatske ili Zida boli u Zagrebu. Nadalje, prakse sjećanja na Vukovarsku bitku evocirane su proglašima u dnevnim tiskovinama, misama zadušnicama, polaganjem vijenaca i paljenjem svijeća na dan okupacije,

obilježavanjem udruga, stranaka, interesnih skupina, predstavljanjem knjiga, izložbi te projekcijom filma. Diskurs viktimizacije u medijskim reprezentacijama bio je naznačen obilježavanjem sjećanja na ubijene, mrtve i nestale, potom sjećanjem Vukovarske bitke kao tragedije te na napetostima sa snagama UNPROFOR-a i UNTAES-a. U takvom vremenskom i prostornom šarolikom konstituiranju praksi sjećanja na obilježavanje 'pada' Vukovara izostaju monolitnost i protokolarna stiliziranost kao i naracije pojedinačnih sjećanja. Prakse sjećanja su konstituirane kroz metafore tijela, nade povratka, pripadnosti gradu, simbolikom paljenja svijeća. Od 1995. godine, nakon vojno-redarstvenih akcija *Bljesak* i *Oluja* te pokretanjem procesa mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja medijske reprezentacije ukazuju na tinjanje nade povratka u grad, vjeru u obnovu grada te da će se povratkom prognanika vratiti život u Vukovar. Tkanje sjećanja odmiče se od viktimizacijskog diskursa diskurzivnim oblikovanjem evociranja nade povratka. Na taj način prakse sjećanja se konstituiraju u ispreplitanju viktimizacijskog diskursa i diskursa nade povratka u grad i obnove života u Vukovaru.

6.2. MEDIJSKE REPREZENTACIJE VUKOVARA, IZOSTANAK PRAVDE I POLITIZACIJA SJEĆANJA

U ovom poglavlju analiziraju se medijske reprezentacije Kolone sjećanja koje su nastale u periodu od 1998. do 2012. godine. To je razdoblje povratka hrvatskih prognanika i prvog okupljanja u krugu bolnice u Vukovaru, izgradnje Memorijalnog groblje žrtava Domovinskog rata u Vukovaru, formiranja Kolone sjećanja, zakonodavnog uređenja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, pokretanje suđenja za ratne zločine na Međunarodnom kaznenom suda za bivšu Jugoslaviju i Vijećem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu. U nastavku analiziram medijske reprezentacije Kolone sjećanja koje su evocirale etničke i međudržavne napetosti oko komemoriranja, reprezentacije Vukovara, procesuiranje ratnih zločina te obnovu i razvoj Vukovara. Raznovrsne medijske slike vezane uz Vukovar i problematiku sjećanja, analiziram kroz nekoliko potpoglavlja formiranih oko zajedničkih problemskih točaka koje se uspostavljaju u šarenilu medijskih reprezentacije. Riječ je o potpoglavljima međuetničkih i međudržavnih napetosti u razdoblju komemoriranja, potom su to reprezentacije Vukovarske bitke, procesuiranja ratnih zločina te razvoj Vukovara i gospodarstva.

6.2.1. MEĐUETNIČKE I MEĐUDRŽAVNE NAPETOSTI U RAZDOBLJU KOMEMORIRANJA

Početak 1998. godine, točnije 15. siječnja 1998., završava se proces mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, Vukovara i Zapadnog Srijema. Postupno dolazi do stvaranje preduvjeta za prve povratke prognanog stanovništva u grad. U danima pred prvo obilježavanje nakon okupacije grada 18. studenoga 1998. godine, Jutarnji list prenosi vijest o proglasima srpskih i hrvatskih udruga. Tako je pod naslovom „Priopćenje SDSS-a⁹² i ZVO-a⁹³ izazvalo oštru reakciju HVIDR-e⁹⁴“. Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS) izdala zajedničko priopćenje sa Zajedničkim vijećem općina u kojemu je stajalo:

„... kako su prije sedam godina grad Vukovar i njegovi stanovnici svih nacionalnosti i vjerskih pripadnosti proživjeli najteže trenutke u svom dugom postojanju. Opravdano je da se na taj dan oni koji su nekoga ili nešto izgubili kao i oni koji su u toj drami sudjelovali, s bilo koje strane, sjete tih događaja i odaju počast poginulima i tragično stradalima. (...) Očekujemo i tražimo od svih onih koji će toga dana izaći na groblja i druga mjesta tragičnih događaja da se ponašaju dostojanstveno, da ne izazivaju, ne provociraju druge i ne vrijeđaju njihove osjećaje. Shvaćajući da pravo na tugu i bol pripada svima podjednako, apeliramo da 18. studenog ne bude dan novih podjela i izvor novih sukoba. Pijetet prema svim poginulima nas obvezuje da toga dana učinimo novi korak dalje.“ ([s. n.]. 1998: 9).

Na takvo priopćenje reagirala je HVIDR-a:

„Svi oni u potpisu ovog dokumenta su glavni kreatori i organizatori agresije na Hrvatsku, a sada pokušavaju biti mirotvorci te na taj način oprati krvave ruke i prljave duše. Osudivši izjednačavanje krivnje i falsificiranje povijesti savjetovali su potpisnike 'da se ne pojavljuju na ulicama i pred naši očima na dan najveće tuge hrvatskog naroda, tog dana kad je Hrvatska plakala.'“ ([s. n.]. 1998: 9).

U navedenom članku u Jutarnjem listu medijski su kontrastirani proglasi suprotstavljenih stajališta dviju etničkih zajednica oko komemoriranja 18. studenoga. Prvi 'bliski susreti' u medijski posredovanom sjećanju reprezentirali su napetosti dviju etničkih zajednica u poslijeratnom Vukovaru. Dok su srpska stranka i udruge smatrale da „... pravo na tugu i bol pripada svima podjednako.“, u priopćenju HVIDR-e interpretiralo se kao „... izjednačavanje krivnje i falsificiranje povijesti.“. Dok srpska stranka i udruge ističu potrebu izražavanja

⁹² SDSS se odnosi na Samostalnu demokratsku srpsku stranku.

⁹³ ZVO se odnosi na Zajedničko vijeće općina.

⁹⁴ HVIDR-a se odnosi na Zajednicu županijskih zajednica, udruga i članova hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata Republike Hrvatske.

„Pijeteta prema svim poginulima nas obvezuje da toga dana učinimo novi korak dalje.“, HVIDR-a poručuje potpisnicama koje drži kreatorima i organizatorima agresije na Hrvatsku da se „... ne pojavljuju na ulicama i pred našim očima na dan najveće tuge hrvatskog naroda...“. Tom zapaljivom i oponirajućom retorikom dolazi do eksplicitnog stvaranja rascjepa u međuetničkom tkivu lokalne zajednice u poslijeratnom razdoblju, čime dolazi do stvaranja dijametralno suprotnih interpretacija događaja na dan 18. studenoga 1991. godine. Dok su reprezentacije manjinske srpske zajednice bile usmjerene prema retorici pomirenja i budućnosti, retorika HVIDR-e se odnosila na nužnost uključivanja pravde pokretanjem postupaka i kažnjavanjem ratnih zločinaca. Različitim interpretacijama sjećanja na 18. studenoga 1991. godine nastala je klica razdora dviju zajednica i od tada dvije etničke zajednice odvojeno komemoriraju sjećanje na vukovarske ratne dane. Dok to sociolog Kruno Kardov vidi kao: „... podjelu njegovih stanovnika po etničkim linijama" (2006: 64), američka sociologinja Britte Baillie opaža da su se stanovnici Vukovara prestali zvati 'Vukovarcima' te su postali „... 'hrvatski' ili 'srpski' Vukovarci" (2012: 121). Zbog takve „... dvojne organizacije komemorativne prakse“, kako navodi Tamara Banjeglav pojačale su se, „... grupne granice unutar heterogenog stanovništva Vukovara" (2019: 194). I Banjeglav i Baillie u takvom izostanku zajedničkog komemoriranja prepoznaju klicu razdora unutar nacionalnih linija, odnosno nemogućnost pomirenja dviju zajednica. Ana Ljubojević, pak, navodi da je za proces pomirenja bila potrebna i brza, sveobuhvatna i učinkovita praksa djelovanja Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) za zločine počinjene u Vukovaru od strane tzv. JNA. Spora, selektivna i neučinkovita sudska praksa MKSJ tek 2018. godine potvrdila je da je u Vukovaru postojao „... opći i sustavni napad protiv nesrpskog civilnog stanovništva, i to u pravomoćnoj presudi kojom je Vojislav Šešelj osuđen na deset godina zatvora.“ (usp. Ljubojević 2020: 282). U najavama obilježavanja 18. studenoga 2001. godine Glas Slavonije najavio je 12. studenoga 2001. dolazak ministra vanjskih poslova SRJ u Vukovar. Na naslovnoj je stranici novina objavio tekst pod nazivom „Goran Svilanović dolazi se ispričati Hrvatskoj“. Na naslovnici su novina uz veliki naslov pridružene i slike rukovanja dvojice ministara vanjskih poslova Hrvatske i SRJ. Novinarica je Vesna Kljajić u najavi dolaska napisala da Svilanović dolazi:

„... ispričati se za agresiju i genocid koji je njegova zemlja počinila nad građanima Republike Hrvatske, saznajemo iz visokih diplomatskih izvora.“
(Kljajić 2001: 3).

Već je sutradan Glas Slavonije donio Svilanovićev stav u članku pod naslovom „Svilanović izbjegao odgovor na pitanje hoće li se ispričati Vukovarcima“ novinarke Sandre Bartolović:

„... jugoslavenski šef diplomacije neprecizno je odgovorio: 'Vidjet ćemo'. Suzdržao se i od objašnjenja hoće li uopće doći do isprike, i u kojoj formi, rekavši samo da treba vidjeti kako će tko shvatiti njegove riječi i postupke.“ (Bartolović 2001: 2).

U Glasu Slavonije, na drugoj stranici novina, dolazak ministra vanjskih poslova SRJ dočekan je s velikim očekivanjima u kontekstu politike pomirenja. U takvom medijski oblikovanom pamćenju isprepliću se lokalna razina poratnog naslijeđa Vukovara s pokušajima politike pomirenja državne razine između Srbije i Hrvatske. Svilanovićev „Vidjet ćemo!“ reprezentira praksu suzdržanosti koja će obilježiti medijske slike u godinama koje slijede. S druge strane, ovakav tip diskursa pokazuje da je življeno iskustvo u poslijeratnom Vukovaru oblikovano medijskim slikama koje pitanje suživota svode na diplomatske izvore, simbolične geste visoke politike i pitanje suzdržanosti. Ambivalentnost takve poruke sadržana je, s jedne strane na državnoj razini kao poruka Srbije kakva se politika gradila prema Vukovaru i Hrvatskoj. S druge strane, ta poruka na lokalnoj razini zanemaruje perspektivu obitelji žrtava, čime oni takvom gestom nisu dobili niti moralnu satisfakciju isprike. Viktimizacija se ovdje oblikuje kroz ambivalentne pozicije koje mir i rat reprezentiraju kao otvorene i nikad završene priče oblikovane sumnjama i interpretacijski nejasnim pozicijama u kojima su žrtve ponovno viktimizirane, no ovoga puta izostankom isprike. Tijekom obilježavanja okupacije grada 2004. godine patrolni je brod Vojske Srbije i Crne Gore (SCG) ušao u hrvatske teritorijalne vode na Dunavu kod Vukovara. Novinarka Sanja Butigan u Jutarnjem listu u članku pod naslovom „Provokacija broda SCG“ je donijela:

„S riječne obale u središtu grada, gdje je brod prišao na 200-tinjak metara, bili su uočljivi pramačni i krmeni protuzrakoplovni topovi kalibra 20 milimetara, te vojnici na palubi. 'Evidentirali smo granični incident, povredu državne granice jer je patrolni brod Vojske SCG zašao u hrvatske vode.' Vukovarci su ogorčeno reagirali smatrajući da je riječ o provokaciji na 13. obljetnicu sloma obrane Vukovara.“ (Butigan 2004: 2).

Na drugoj stranici Jutarnjeg lista medijski posredovano sjećanje ulaska patrolnog broda Vojske SCG optikom Vukovaraca doživljeno je kao provokacija u danima obilježavanja tragedije grada. U takvoj medijskoj konstrukciji pamćenja su uvelike oblikovana viktimizacijskim diskursom u kojem se provokacija patrolnog broda reprezentira kao simboličko nasilje u poslijeratnom kontekstu. Ogorčenost Vukovaraca u danima obilježavanja tragedije grada stapa iskustva Vukovaraca tijekom opsade i poslijeratne prijetnje koje evociraju nelagodu. Prakse sjećanja konstituiraju se u međuetničkim i međudržavnim napetostima koje održavaju status quo kad je riječ o bolnim sjećanjima. Evokacija takvih napetosti manifestira

se u raspolučenim komemoracijama Hrvata i Srba u Vukovaru, izostankom zajedničkog komemoriranja te ambivalentnim pozicijama političkog diskursa niti rata niti mira.

6.2.2. VUKOVAR IZMEĐU PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI

Medijski posredovane reprezentacije obilježavanja okupacije grada Vukovara 1998. godine vezane su uz polaganje vijenaca državnih izaslanstava na Ovčari i Aleji hrvatskih branitelja na Novom groblju te misom zadušnicu na otvorenom ispred hotela Dunav. Glas Slavonije u članku „Vukovar je bio tunel bez tračka svjetlosti“ novinarka Sanje Butigan donosi razgovor s Vladimirom Štenglom, gradonačelnikom Vukovara. Na pitanje kakav ste Vukovar zatekli kad ste u njega ušli, odgovorio je:

„Vukovar kakav smo zatekli bio je strašan. Bilo je to kao da ste ušli u tunel u kojem nema niti tračka svjetlosti. Naš je prvi dojam da se od trenutka kad smo 1991. godine ostavljali ruševine ništa nije promijenilo. Počeci uspostavljanja lokalne vlasti i stvaranje uvjeta za povratak Vukovaraca u takvim uvjetima bili su iznimno teški. Nismo znali čak niti koliko ljudi ima u gradu.“ (Butigan 1998: 9).

Sjećanje na Vukovar koje je začinjeno metaforama straha, ruševina, težine, odnosno tunela „... u kojem nema ni tračka svjetlosti.“ korištena za posredovanje pokazuju da življena iskustva u prvim poslijeratnim godinama nisu mogla nadići granice prošlosti i sadašnjosti. Vukovar koji je autora dočekao stapa prošlost i sadašnjost u jednu točku: grad koji je razrušen, devastiran, uništen i bez ljudi. Metafora suženog tamnog, tunelarnog vida, kao i kontrastiranje tame i svjetlosti pokazuje da su življena iskustva oblikovana traumatičnim slikama prošlosti pa se simbolika ulaska u „... tunel u kojem nema niti tračka svjetlosti.“ može shvatiti kao medijski diskurzivno oblikovana viktimizacija vukovarske stvarnosti. U Jutarnjem listu izvješće HINA-e⁹⁵ pod naslovom „Bell: Vukovar je platio slabost Zapada“ donosi sljedeći novinski izvještaj:

„Uz hrvatske znanstvenike s različitih područja govorili su i američki geopolitički analitičar Janusz Bugajski te britanski parlamentarac i nekadašnji izvjestitelj BBC-a s područja bivše Jugoslavije Martin Bell. Naglasivši kako Zapad nije vjerovao upozorenjima analitičara da bi se kriza u Hrvatskoj mogla razviti u žestoki sukob, u kojem će stradati civili, Bugajski je ocijenio kako su 'slabost Zapada platili Hrvatska i građani Vukovara'. Martin Bell je rekao da se 'Vukovar s pravom može zvati Staljingrad na Dunavu.'“ ([s. n.]. 2001: 2).

⁹⁵ HINA se odnosi na Hrvatsku informativnu agenciju.

Medijske konstrukcije u kojima se upućuje na „slabost Zapada“ i u kojima se Vukovar uspoređuje sa Staljingradom na Dunavu pokazuju da je sjećanje na traumatične ratne dane oblikovano diskursima u kojima se viktimizacija argumentacijski učvršćuje s već ovjerenim medijskim slikama poznatih bitaka Drugog svjetskog rata. Takvim oblikovanjem sjećanja, u kojima su diskursi historizacije sadašnjosti umreženi s međunarodnim odnosima i slabostima Zapada, pokazuju da je sjećanje na ratne traume oblikovano sjećanjem na Drugi svjetski rat. Evociranjem sjećanja na stradanje stotina tisuća branitelja Staljingrada, čime se u isti rang stavlja maritrij obaju gradova. Oživljavanje Staljingradske bitke u ovom kontekstu upućuje na maritrij Vukovara koji je posljedica međunarodne politike, čime se reprezentacije Vukovara umrežavaju u novi sloj viktimizacijske petlje. Na sličan način članak pod nazivom „Križni put prošlo 15 000 ljudi“ objavljen u Jutarnjem listu iz 2004. i 2005. godine na sam Dan sjećanja, autorski novinarski dvojac Sanja Butigan i Tomislav Jurilj prenose sjećanje Branka Borkovića, zadnjeg zapovjednika obrane grada. Borković je o Koloni sjećanja naveo sljedeće:

„Dobro je da se obljetnica pada Vukovara polako pretvara u općehrvatsku svetkovina, i dalje mislim da protokol treba ići do najviših državnih institucija. Inzistirat ćemo da taj dan cijela Hrvatska bude uz Vukovar.“ (Butigan i Jurilj 2004: 2).

„Kolona je svake godine sve veća, a to je dokaz da je Vukovar konačno upisan u genetski kod hrvatskog naroda.“ (Butigan i Jurilj 2005: 3).

Održavanje Kolone sjećanja prema medijskim izvorima, poistovjećuje se s „općehrvatskom svetkovinom“ koja je upisana u „... genetski kod hrvatskog naroda.“ Takva je konstrukcija sjećanja poistovjećena s diskursom nacije i kolektiviteta te religijskim konotacijama, ali se pritom umrežuje i s diskursima biološkog determinizma. Diskurs viktimizacije Vukovarske bitke se tako usložnjava i oblikuje idejom kolektiviteta koji je biološki uvjetovan, no pritom izostaje prostor za individualizaciju iskustva ratne traume. Jutarnji list u svom opsežnom izvještavanju na više stranica donosi članak pod nazivom „Kolona sjećanja“. Intervjuirani sudionici Kolone Nenad Merčep, iz Udruge hrvatskih dragovoljaca osječkog Gornjeg grada i Zagrepčanin Vitomir Gregorati pritom su istaknuli:

„Moramo se pokloniti našim vitezovima koji unatoč tome što nisu imali oružje, uspjeli su braniti Vukovar toliko dugo i 'slomiti zube' agresorskoj JNA. Da vukovarski heroji to nisu učinili, u srbijanske ruke pala bi cijela Hrvatska.“ (Butigan et al. 2006b: 2).

„Ovo mi je drugi posjet Vukovaru i drugi puta sam u koloni sjećanja, a vratit ću se kad god budem mogao jer su nas ti ljudi svojom žrtvom zadužili i što im ne smijemo nikada zaboraviti. Da oni nisu dali svoje živote, sigurno danas ne bismo imali svoju državu.“ (Butigan et al. 2006b: 2).

U novinskom članku ukazuje se na odnos sjećanja i zaborava, kao i na herojstvo koje zadužuje. Konstrukcije sjećanja nastaju kad sugovornici u svom življenom iskustvu u sadašnjosti nalaze sponu s traumatičnom prošlošću. Merčep, konstruira sjećanje tako da nalazi vezu branitelja grada s vitezovima što implicira historizaciju sadašnjosti. Gregorati, pak, u svom življenom iskustvu sada vidi potrebu redovnog dolaženja u Kolonu sjećanja kao vidikom zahvalnosti za podnesene žrtve. Obojica se sjećaju Vukovarske bitke na način da je tzv. JNA zaustavljena na Vukovaru jer su joj branitelji grada „... slomili zube...“. Povezujući obranu grada s obranom Hrvatske, u ovakvom se diskursu isprepliće lokalna i nacionalna razina, grad i država, ali i prošlost reprezentirana viteštvom te sadašnjost koja obavezuje putem straha od zaborava. Viktimizirajući se diskurs žrtve branitelja i civila grada u takvoj konstrukciji sjećanja odmiče prema diskursu ponosa, zahvalnosti, snage, prkosa i otpornosti. U Glasu Slavonije članak pod naslovom „Još i danas čujem vapaje ratnika“ koji je posvećen Koloni sjećanja 2008. godine prenosi iskustva medicinske sestre iz Vukovarske ratne bolnice koja je istaknula:

„Bila sam medicinska sestra na Pedijatriji, ali tijekom rata svi smo bili na Kirurgiji. Morali smo brzo učiti i radili smo u nemogućim uvjetima. Iz Vukovara sam izašla koncem rujna, a pokušala se vratiti konvojem za dva tjedna. Nisam uspjela, a kad sam čula da je Vukovar pao, jako sam plakala. Uspjela sam se vratiti tek 1997. još i danas čujem vapaje ranjenika kad prođem podrumom.“ (Levak 2008b: 3).

Prisjećanje na tegobnu ratnu prošlost obilježeno je plaćem kao iskazom nemoći, ali i življenim iskustvom ponovnog korištenja istih prostora u kojima su oblikovana traumatična ratna sjećanja. Sjećanja na rat (p)ostaju živa, no isto tako i nadrealno upućuju na sadašnjost koja je traumatizirana vapajima ranjenika čiji glasovi još uvijek odjekuju u poslijeratnom kontekstu. Time se življeno iskustvo iskazuje kao duboko viktimizacijski čin jer ukazuje na sadašnjost koja je zarobljena sjećanjima. U Glasu Slavonije u izvještavanju o Koloni sjećanja 2009. godine u članku pod nazivom „Branitelji su dali živote i za Europu koja je šutjela dok je Vukovar razaran“ Mile Dedaković Jastrebović, zapovjednik obrane, izjavio je da je Vukovar „... ponosan. Vukovar je hrabar. On je bio jučer, postojat će i sutra, još je jači, još snažniji.“ (Kuštro 2009: 3). Navedeni novinski članak ukazuje na dvojni optiku Vukovara. Jedan pogled je kroz vidik perspektivne budućnosti, drugi kroz personalizaciju grada. Odmak od sadašnjosti zarobljene sjećanjima na prošlost dana je u simbolici perspektivne budućnosti referirajući se na

vukovarsko sutra. U svom neprekinutom vremenskom kontinuumu od jučer prema sutra evocira se snaga razvoja. Time medijska posredovana sjećanja na Vukovar čine odmak od sadašnjosti zarobljene sjećanjima na prošlost referiranjem na vukovarsko sutra. Potom, medijske konstrukcije Vukovara personaliziraju grad atributima da je on ponosan, hrabar i snažan. Takvom personalizacijom grada, Vukovar zadobiva perspektivu moći za oporavkom industrije, povratkom prognanika i stvaranjem uvjeta za naseljavanjem novih stanovnika, obnovom zgrada i društvenim razvojem odmičući se od tegobne i viktimizirajuće prošlosti. U Glasu Slavonije u izvješćima koja su popratila Kolonu sjećanja 2010. godine potpredsjednik je Sabora Vladimir Šeks u nazivu članka „Vukovar ne smije prekriti zaborav“ rekao:

„Kolona sjećanja za žrtvu Vukovara još je jednom podsjećanje cijelom hrvatskom narodu da ne zaboravi na žrtvu ovog grada, da Vukovar ne bude prekriven zaboravom. To je žrtva za slobodnu, suverenu i neovisnu hrvatsku državu. Ovdje su stvoreni temelji hrvatske države.“ (Obrenović 2010: 3).

Živ, ali takav izranjavan i s brojnim žrtvama i njihovim nepoznatim sudbinama, politički diskurs evocira sjećanje na Vukovar koje je izrazito obilježen viktimizacijskom perspektivom. Za Šeksa bi zaborav, kad bi se dogodio, bio znak odustajanja od sjećanja na Vukovar. Povezujući žrtvu grada s obranom države, u ovakvom se diskursu čini spona između lokalnog iskustva i nacionalne razine, između Vukovara i Hrvatske. U političkom diskursu sjećanje koje je jedino moguće je sjećanje kroz viktimološki obrazac. Politički diskurs je personaliziranjem Vukovara i kolektiviziranjem iskustva omogućio da jedino sjećanja na žrtve bude moguće. U kontekstu političkog diskursa nerazmrsiva je spona između sjećanja na žrtve i zaborava jer, ukoliko bi došlo do zaborava, to bi bio znak odustajanja od sjećanja na Vukovar. Stoga, ne preostaje ništa drugo nego, posluživši se riječima uredničkog dvojca Liedeke Plate i Anneke Smelik „... zapamćivanjem formirati predodžbu o sebi i oblikovati osjećaj vlastitog identiteta.“ (2009: 1). Time se umrežavaju vukovarske žrtve i „...temelji hrvatske države.“ ispreplićući politički diskurs i strah od zaborava kao preduvjet žrtve. U Glasu Slavonije u članku Sanje Butigan iz 2011. godine pod naslovom „Bio je očajan zbog strahota u Vukovaru“, Lyliane Fournier, majka Jean-Michel Nicoliera, hrvatskog branitelja i francuskog državljanina koji je ubijen na Ovčari, istaknula je sljedeće:

„Jean-Michel telefonom mi se 1991. javio iz Vukovara. Bio je očajan gledajući strahote koje se događaju tome gradu. Smatrao je pravednim da bude tada u Hrvatskoj, želio je pomoći. (...) Ponosna sam na svog sina. Prije 20 godina ovdje je bila ludost ljudi, a sada sam opčinjena mirom koji vlada Vukovarom.“ (Butigan 2011: 6).

Traumatičnoj ratnoj prošlosti i iskustvu gubitka sina suprotstavlja se sada pojedinačno iskustvo u kojem se naznačuje ponos i opčinjenost mirom. Za razliku od političkog diskursa u kojem se depersonalizira življeno iskustvo, ali personalizira grad, pojedinačno iskustvo majke poginulog hrvatskog branitelja upućuje na mir koji vlada Vukovarom. Slično opažamo i u novinskom članku objavljenom uoči dvadesetogodišnjice obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara. Tada je u posjet Vukovaru došao Švicarac Nicolas Borsinger, visoki predstavnik Međunarodnog crvenog križa koji je u studenome 1991. godine pregovarao s tzv. JNA oko humanitarnih pitanja za ranjenike i civile. Dvadeset godina poslije Borsinger je u intervjuu Mariju Mihaljević u Glasu Slavonije u članku pod nazivom „Vukovar ne smije ostati zatočen u ratnoj prošlosti“ istaknuo:

„Ne zaboravite prošlost, no ne dozvolite da budete zarobljeni u njoj.“ (...) Na upit što očekuje od Vukovara dvadeset godina poslije, on je rekao: 'Dva različita elementa. Prvi je onaj vrlo emocionalni element susreta s ljudima iz toga vremena, prisjećanje i na neki način novo proživljavanje tadašnjih događanja. S druge strane, tu je i konstruktivni element, koji je posebno važan, a to je poslati poruku: danas moramo nekako zatvoriti poglavlje ratnog Vukovara. Dvadeseta je godišnjica, što znači da će već od ponedjeljka taj Vukovar biti povijest. Moramo iskoristiti ovaj događaj da ne ostanemo zatočeni u prošlosti, nego da izgradimo bolju budućnost i ne dopustimo da takva mržnja ponovno procvjeta.“ (Mihaljević 2011: 6).

Kao i kod Fournier, potreba da sjećanje ostane vezano uz prošlost, dok obljetnica treba uputiti na budućnosti, pokazuje potrebu otklona od vezivanje življenog iskustva uz traume. U protivnom, Vukovarci ostaju zarobljenici ratne prošlosti u viktimizacijskoj petlji koja sjećanja onemogućuje za konstrukciju boljeg života. U svom pozivanju da „... ne ostanemo zatočeni u prošlosti...“ i da Vukovar od ponedjeljka bude povijest, on se odmiče od viktimizacijskog predznaka koji vrlo često obilježava politički diskurs. Pozivanjem na povijest on smatra da gradeći bolju budućnost onemogućavamo mržnji da procvjeta. On time mržnji oponira pogledom u budućnost koja, iako nejasna, omogućava dokidanje mržnje. S druge strane, ukoliko u tome ne uspijemo, sjećanja na prošlost uz koju se vezuje mržnja, onemogućit će boljitak grada i stanovnika u poslijeratnom razdoblju. Portal Jutarnjeg lista u izvješćima o Koloni sjećanja iz 2011. godine prenio je govor hrvatskog predsjednika Ive Josipovića:

„Vukovar je naš ponos. Ovdje smo danas kao i svake godine da obilježimo žrtvu Vukovara. Ovaj grad nam je simbol i motivacija da radimo više i bolje. S jedne strane se s tugom sjećamo svih onih mladih i ne samo mladih koji su položili život za obranu Vukovara i Hrvatske, a s druge strane smo ponosni na

njih jer su nam ostavili najvrjedniju poruku - ljubavi i domoljublja. ...To govori kako ljudi cijene našu povijest i kako cijene žrtvu koju je Vukovar dao.“ (Patković 2011: [s. p.]).

Ovakva medijska slika Vukovara u političkom diskursu pokazuje da je sadašnjost rasplinuta između prošlosti (uz koju se vezuje tuga) te sadašnjosti koja putem žrtve otvara put prema domoljublju i ljubavi. Vukovar je time reprezentiran snažno kontrastiranim motivima žrtve i ponosa, tuge i ljubavi i domoljublja. Nada u mogućnost povratka u grad simbolizirana je u diskursima slobode, ponosa i optimizma. Diskurs viktimizacije koji se ponavlja i u ovom novinskom članku reprezentiran je osjećajima tuge, ali one koja ne zarobljava u prošlost te koja upućuje na življenu sadašnjost. Ovakva promjena retorike u kojoj traumatična sjećanja postaju konstruktivnim argumentom bolje budućnosti vidljiva su i u govoru tadašnjeg predsjednika Sabora Josipa Leke:

„Vukovar je visoka škola hrvatske povijesti, visoka škole hrvatske budućnosti i visoka škola tolerancije. Unatoč svih dramama koje su građani Vukovara prošli, valja nam gledati u budućnost. Zato je ta škola vrijedna, značajna i neprekidna.“ (Patković 2012: [s. p.]).

Zazivanje budućnosti, koja ne mora nužno dokinuti vezu s povijesti, pokazuje da se diskursi o Vukovaru u medijskom prostoru transformiraju. Unatoč korištenju metafore drame za iskustvo Vukovaraca u opsadi grada, elementi viktimizacije u ovakvom dijelu političkog diskursa vezani su uz sjećanja koja moraju postati zalag budućnosti i tolerancije. Time su diskursi o Vukovaru primjetni u medijskom prostoru odmiču od hermetičke zatočenosti prošlošću koja viktimizira te upućuje u potencijale budućnosti koja je lišena traume. Visokim političkim izjavama iz naziva članka „I prije dvadeset godina znali smo da je Vukovar pobjednik“ novinarke Sanje Butigan suprotstavlja se življeno iskustvo branitelja:

„Njemu, kaže, ratni Vukovar neće 'od sutra biti povijest', kako se moglo čuti ovih dana. 'Nama nije prošlo 20 godina i nikada neće proći. Ovaj put koji danas prolazimo - na svakom uglu znam da mi je tu poginuo jedan prijatelj, na onom sljedećem drugi. Ne, nije istina da se na Vukovar misli samo na ovaj dan. Gdje god dođem kad se spomene Vukovar u očima hrvatskih ljudi vidi se da ne glume tu ljubav i poštovanje prema gradu i njegovim braniteljima.' Ističe kako će Vukovarci zauvijek biti zahvalni svima koji su branili njihov grad.“ (Butigan 2011: 3).

Življeno iskustvo obrane grada natopljeno ratnom traumom gubitaka prijatelja i suboraca, za Dubravka Duića ostaje u domeni sjećanja, a ne povijesti. Za razliku od povijesti,

sjećanja za njega nisu samo podsjetnik na prošlost, već i svakodnevni orijentir sadašnjosti i življenog iskustva. Osobe, lokacije i vremena pogibije za njega nisu samo apstraktna individualna iskustva koja treba ostaviti u prošlosti, već i svojevrsna svakodnevna življena sjećanja koja stapaju prošlost i sadašnjost. Sjećanje za Duića je emocija, miris i okus, iskustvo života u gradu koji živi i ostatak godine. U njegovim očima Vukovar traje 365 dana u godini, a ne samo prigodničarski 18. studenoga. Time ukazuje da su traumatična sjećanja izrazito individualizirana, no iako povezuju s prošlošću, nemaju paralizirajući učinak, već pokazuju potencijal izgradnje nove zajednice koja u njima pronalazi zahvalnost, ljubav i poštovanje. U članku „U najdužoj koloni čak 60000 ljudi! Markač: Srce mi reklo da moram doći“ medijske slike Vukovara uoči Kolone sjećanja 2012. godine izrazito su politizirane i interpretirane kroz optiku presuda Markaču i Gotovini:

„Markač nije mogao odoljeti pozivima razdraganog mnoštva (...), a njegov hod u Koloni sjećanja svako malo bio je prekidan na traženja euforičnih i oduševljenih građana (...) Bila je to po mnogočemu specifična Kolona, potpuno drugačija od svih dosadašnjih jer se na licima ljudi u njoj i pokraj nje po prvi put vidio osmijeh. Radost se miješala s ponosom, a Markač je bio svjestan da je razlog tomu i to što su on i Gotovina oslobođeni. (...) 'Neka to bude jedan novi početak. Za mene jeste, ali neka bude za sve ljude, da im bude bolje (...) Danas smo zajedno, sva srca zajedno kucaju, može li biti ljepše. (...) Završila je Oluja za mene i sad mogu slobodno živjeti.“ (Patković 2012: [s. p.]).

Sjećanja na ovogodišnju Kolonu uvelike su oblikovane idejom ponosa, ali i konačnog simboličkog završetka vojne akcije Oluja što je refleksija oslobađajućih presuda Gotovini i Markaču. Upravo stoga što je ona „... specifična, potpuno drugačije od svih dosadašnjih“, Kolona sjećanja 2012. godine oblikovana je slikama razdraganog mnoštva i euforičnih i oduševljenih građana. Sjećanja na patnje, stradanja i žrtvu u prošlosti, u ovogodišnjoj Koloni 2012. godine izbljedjela su, ove godine dominira na licima ljudi osmijeh. Viktimizacijski komemorativni aspekt Kolone izmiče te se u prvi plan medijskih konstrukcija stavljaju pravosudne implikacije suđenja koje je doživljeno kao suđenje Domovinskom ratu. Na taj način politički diskurs i pravosudne implikacije konstituiraju sjećanje koje je prvi puta oblikovano emocijama euforije, sreće, radosti, zadovoljstva. Življeno iskustvo Mladena Markača u kojem on izlazak iz zatvora u Haagu interpretira kao „novi početak“ implicira odmak od traumatične ratne prošlosti i usmjerava se prema sadašnjosti i budućnosti.

6.2.3. PROCESUIRANJE RATNIH ZLOČINA

Jedan od snažnih simbola u raznovrsnim medijskim reprezentacijama traumatičnog iskustva Vukovarke bitke vezan je uz problematiku procesuiranja ratnih zločina. Suradnja s Haškim sudom i procesuiranje ratnih zločina početkom 2000-ih godina pojavljuje se kao dominantan lajtmotiv koji uvelike oblikuje medijsku sliku sjećanja. Tako se, primjerice, u članku pod naslovom „Stjepan Mesić: Tražimo da svi krivci budu izvedeni pred sud“ objavljenom 2001. godine u Jutarnjem listu, ističe sljedeća konstatacija predsjednika Stjepana Mesića:

„... da se svi krivci izvedu pred sud. I pred domaće pravosuđe i pred Haški tribunal i to ne samo onaj koji je planirao i izveo rat i koji je najodgovorniji, jer on sada sjedi u Haagu. Treba izvesti vrh Jugoslavenske armije i politički vrh Srbije, one koji su zapovijedali bestijalnim ubijanjem i one koji su to činili.“ (Butigan 2001: 3).

„Upozorili su da još uvijek nema volje da se javnost Srbije odvažno i pošteno suoči sa sramotnom povijesti, u kojoj je i vukovarski zločin. 'Još dominira relativiziranje zločina, a zapovjednici jedinica odgovornih za vukovarske zločine Šljivančanin i Radić izbjegavaju suočavanje s nadležnim sudskim tijelima: od odlaska u Haag štite ih prešutni dogovori s dijelom aktualnih demokratskih vlasti, dok lokalna tužilaštva i sudovi, čini se, i ne razmišljaju o kaznenom progonu ljudi koji su svojim kukavičlukom okaljali čast naroda', navodi se u priopćenju.“ (Butigan i Jurilj 2002: 2).

Ovakvo razumijevanje prošlosti unutar političkog diskursa u kojemu se poziva na kaznenu odgovornost pokazuje da se viktimizacija prvenstveno nastoji razriješiti pravosudnim putem te da se sjećanja ne prepoznaju kao element razrješenja viktimizacijske petlje. S druge strane, individualnost traume, doduše depersonalizirane, podređuje se političkom diskursu i problematičnim pravosudnim epilogima u Srbiji koji sjećanja mogu konstituirati kao argument i neprijepornu činjenicu. Na taj se način individualno sjećanje pokazuje kao pravosudni potencijal, pri čemu ono klizi u političku instrumentalizaciju. U navedenom novinskom članku, na drugoj stranici Jutarnjeg lista, među brojnim izvješćima obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara sintagme sramotne povijesti, relativiziranja zločina i kukavičluka ukazuju na teško breme traumatičnih sjećanja. Takve medijske konstrukcije oblikuju pamćenje koje nastoji biti upućeno na neposrednost i konkretne događaje, ali kroz optiku neučinkovitosti pravosuđa. Isto tako, oblikovanje takvog pamćenja u medijskom diskursu ukazuje na arbitrarnost pravosudnih institucija Srbije koje (ne)pokreću pravne postupke pa se medijska funkcija takvog pamćenja želi dovesti u nerazmrsivu vezu između žrtava, odgovornosti i pravnih instanci. Sličan je

medijski učinak vidljiv i u članku naslovljenom „Predsjednik Srbije Boris Tadić ne da 'trojku' hrvatskom pravosuđu“ objavljenom u Jutarnjem listu 2004. godine u kojemu se ističe:

„... kako je upućen da se suđenje okrivljenima za surova ubojstva dvjestotinjak hrvatskih građana na Ovčari kod Vukovara u studenom 1991. 'vodi na kvalitetan način'. Ali se potom osvrnuo i na najavljenju mogućnost iz Međunarodnog suda za ratne zločine da oficirska trojka iz nekadašnje JNA; Veselin Šljivančanin, Mile Mrkšić, Miroslav Tadić (...) bude predana u ruke hrvatskom pravosuđu koje bi im potom sudilo u Vukovaru, on je dodao: 'Za mene je to neprihvatljivo i stoga ću učiniti sve da do toga ne dođe. Jer zamislite kako bi građani Srbije reagirali kad bi se Mrkšiću, Radiću i Šljivančaninu sudilo u Hrvatskoj!'“ (Zlatar 2004: 2).

U navedenom članku problematizira se politička problematičnost dva sudska procesa: beogradskog za Ovčaru i haškog za vukovarsku bolnicu. Pamćenje na ljudske tragedije u Vukovaru oblikovano je kroz prizmu političko-ideoloških diskursa u kojima se pitanje žrtve i agresora premješta iz pravosudne u političku domenu, pri čemu takvom evokacijom pamćenja dolazi do svojevrstne medijske viktimizacije koja nastavlja već ovjerene interpretacije politiziranja individualnih trauma. Na taj se način maritrij članova obitelji ubijenih i nadalje perpetuira u medijskom prostoru. Ovakvom se obliku politizacije pamćenja vrlo često pridružuju i članci u kojima se upućuje na pravno-ekonomske aspekte dehumanizacije. Primjerice, u članku Mladena Obrenovića pod naslovom „5000 tužbi za mučenja i ubojstva Hrvata u 70-ak logora u Srbiji i BiH“ prenosi se vijest o tužbama logoraša za naknadu štete za pretrpljena zlostavljanja koja su:

„... nastala kao rezultat prikupljanja građe, medicinske dokumentacije, iskaza i svjedočenja o mučenjima i ubojstvima u logorima od 1991. do 1995. godine. (...) Okončanje sudskog postupka u korist logoraša donijelo bi im moralnu satisfakciju, ali i materijalnu odštetu za sve ono što su proživjeli. (...) Zatočeni hrvatski branitelji i civili bili su 'podvrgnuti različitim torturama. Svakodnevno su dobivali batina, bili su mučeni strujom, ispitivani, odvođeni na lažna strijeljanja, iscrpljivani glađu i žeđu. Morali su gledati fizička zlostavljanja drugih zarobljenika. Smještali su ih u staje za stoku, gdje su ležali na betonu i podu, bez pokrivača, ostavljeni na hladnoći. Nisu imali liječničku pomoć. Odvođeni su na prisilni rad, a svaka komunikacija s drugim zarobljenicima bila je zabranjena.“ (Obrenović 2004: 7).

Dehumanizacija prikazana kroz opise mučenja, iscrpljivanja i gladi, pokazuje kako su individualna sjećanja stavljena u funkciju dramatizacije kojom se želi postići snažniji argumentacijski efekt u pokušajima da se ratne traume istraže i procesuiraju te da se za njih omogući nadoknada štete. Pozivanjem na moralnu satisfakciju, kao i kompariranje uvjeta

zatočeništva sa životinjskim nastambama, naglašen je ključan diskurs pravosudnog aspekta. Pravosudni aspekt diskursa pokazuje kako se pamćenje i življeno iskustvo pokušavaju dovesti u vezu u kojoj će se oživotvoriti iskustva pojedinaca i ukazati na ljudski aspekt traume, odnosno potencijalno pravosudne epilogе. Pokretanjem tužbi i postupaka za nadoknadu štete logorašima oblikuju se sjećanje na poraće i nezaliječenu 'ranu' Vukovarske bitke. Funkcija takvih postupaka je dobiti svojevrsnu 'pravosudnu terapiju' koja može imati materijalni učinak, ali koja isto tako može objektivirati neshvatljivost traume. U članku pod nazivom „Iz kolone od 15000 ljudi povici: Gdje su Sanader i Mesić?“, objavljenom povodom Kolone sjećanja 2005. godine, politički diskurs prihvaća uvjete pravosudne optike koja se ustalila u javnom poimanju u to vrijeme:

„... kako to da haški tužitelji još uvijek nisu povelili istragu protiv Veljka Kadijevića, Blagoje Adžića i drugih generala bivše JNA zbog zločina nad Vukovarom. Uvjeren sam da neće sve ostati samo na 'Vukovarskoj trojci' u Haagu i 18-orici kojima se sudi u Beogradu.“ (Butigan i Jurilj 2005: 3).

U opsežnom izvještavanju o Koloni sjećanja 2005. godine pamćenje ponovno izostaje te se ističe samo problematičnost pravosudnih pristupa traumi kroz adresiranje izostanka proširenja optužnice prema cjelokupnom vrhu tzv. JNA. Takvim oživljavanjem sjećanja politički diskurs u medijskom prostoru otvara ponovno pitanje nezadovoljstva arbitrarnim procesuiranjem agresorskih nalogodavaca i počinitelja. Otvaranjem pitanja nezadovoljstva viktimizacija traumatičnih iskustava upada u međudržavne sporove, političku domenu i navodnu pristranost pravosudnih postupaka. Takvim diskurzivnim oblikovanjem pamćenja, koje uoči nove Kolone sjećanja migrira izvan lokalnih i nacionalnih granica, dolazi do aklamacije političkih agendi koje se stapaju s međunarodnom (ne)pravdom i međunarodnom politikom. Slično umrežavanje u konspiracijske elemente međunarodne politike vidljivo je i u članku Dragana Korpoša i Daria Kuštre pod nazivom „Mladost koja ne zaboravlja istinu budućnost je Vukovara“ objavljenom u Glasu Slavonije uoči Kolone sjećanja 2007. godine. Tom se prilikom gradonačelnica Vukovara Zdenka Buljan osvrnula na odluku Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u slučaju 'vukovarskoj trojci' te istakla:

„Cijelom svijetu dajemo na znanje kako žrtve neće biti zaboravljene, a istodobno ukazujemo kako ćemo ustrajati na promjeni sramotne presude haškog suda 'vukovarskoj trojci', te da nećemo odustati sve dok kazna ne bude primjerena težini zločina koji su ovdje počinjeni. Za mene je ova hodnja emotivno zahtjevna i potresna jer sam prije 16 godina ovdje bila u koloni s pokojnim suprugom i stoga mi sjećanje na taj dan izaziva osjećaje velike boli.“ (Korpoš i Kuštro 2007: 3).

Pamćenje na Vukovar u ovom se medijskom prikazu spaja s pojedinačnim iskustvima, ali se isto tako ističe strah od zaborava koji može nastupiti uslijed upitnih pravosudnih epiloga suđenja 'vukovarskoj trojci'. U umrežavanju viktimizacijskog, pravosudnog i političkog diskursa, kao i osobnih perspektiva, lokalno i neposredno se povezuje sa širim međunarodnim kontekstom te sumnjom u nepristranost međunarodnog suda. Predznak potresnog i bolnog življenog iskustva Zdenke Buljan oživljenog hodnjom u Koloni čini ovakvu praksu sudjelovanja u Koloni traumatičnom jer se upitnom nepristranošću međunarodne zajednice perpetuira viktimizacijski aspekt koji dominira individualnim sjećanjima i javnim pamćenjem. Življeno iskustvo sada i sjećanje na traumatičnu prošlost stapaju se u samoj šetnji unutar Kolone sjećanja. Ovakve i slične vijesti pokazuju kako je medijska slika pamćenje uvelike određene viktimizacijskim obrascima o čemu svjedoči i članak objavljen u Glasu Slavonije tijekom obilježavanja Dana sjećanja 2007. godine.

„U nastavku ponovljenog suđenja za nedjela počinjena na Ovčari 1991. godine sudac Krstajić najavio je jučer mogućnost svjedočenja bivših oficira JNA i donedavnih haških optuženika Veselina Šljivančanina i Miroslava Radića. Radić je oslobođen, a Šljivančaninu će uskoro isteći petogodišnja kazna zatvora i on bi, ako tužitelj ne podnese žalbu, mogao biti pušten na slobodu pa bi ih sud, ako pristanu, mogao pozvati da svjedoče. (...) Ovo suđenje, treći put, počelo je novim čitanjem optužnice i ispitivanjem optuženih nakon što je članu sudskog vijeća Gordani Petrović-Božilović istekao mandat pa je izabran bovi član sudačke trojke. Vrhovni sud Srbije krajem 2006. godine ukinuo je prvostupanjsku presudu u cjelini i predmet vratio na ponovno suđenje, koje je (drugi put) počelo u ožujku. Godinu dana ranije Vijeće za ratne zločine osudilo je 14 osoba na višegodišnje kazne zatvora, a sve ih je oslobodilo, ali su i oni sada na optuženičkoj klupi.“ ([s. n.]. 2007: 2).

Ukidanjem prvostupanjske odluke, vraćanjem na početak suđenja zbog kršenja pravila u kaznenom postupku i ishodenjem ponovnih suđenja u službi, u medijskoj se interpretaciji pokazuje kao pokušaj opetovanog relativiziranja pamćenja u pravosudnom kontekstu. Takvim se obrascima odugovlačenja sudskog procesa proizvodi učinak propitivanja naizgled sasvim jasnog epiloga koji, u isprepletenosti raznovrsnih diskursa, omogućuje uvjete viktimizacije individualnih trauma i življenih ratnih iskustava. Svjedoci i članovi obitelji žrtava postaju ponovne žrtve, ali ovoga puta pravosudnog okvira beogradskog kaznenog postupka u okruženju međunarodne politike. Metodološki dizajnirajući istraživanje (su)postavljajući individualna sjećanja s javnim sjećanjima, Ana Ljubojević je u svom istraživanju (2020) analizirala javni diskurs o Vukovaru i naslijeđe Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u

Haagu. Ukazala je da uslijed razočaravajuće selektivne međunarodne pravde (2020: 284) u presudama koje se odnose na počinjene ratne zločine izostaje pravda za žrtve. Sjećanja na ratna iskustva time u suvremenosti postaju pravosudno 'bojno polje' obilježeno političkim nadmetanjima Hrvatske i Srbije te međunarodnim aspektom koji se uspostavlja kao točka prijepora u razumijevanju pravde i pravednosti. U članku Daria Kuštre pod naslovom „Branitelji su dali svoje živote i za Europu dok je Vukovar razaran“ objavljenom tijekom obilježavanja Kolone sjećanja 2009. godine, predsjednik Mesić adresirao je takav problem na sličan način:

„Kako je bilo moguće da zarobljene ljude pokupe, odvedu i poubijaju. Ljudski mozak ne može razumjeti da su to sve planirali i da je to bilo pripremljeno.' Predsjednik Mesić je poručio kako su hrvatski branitelji i civili ubijeni u agresiji na Vukovar dali živote ne samo za Hrvatsku, već i za Europu. 'Ta ista Europa je šutjela dok je Vukovar razaran', dodao je kako bi Europa, ali i svijet, iz ovoga što se dogodilo u Vukovaru, izvuku pouku jer, kazao je, oni koji danas ne miruju, mogu ponoviti u Bosni i Hercegovini.“ (Kuštro 2009: 3).

Politički diskurs u kojem se obrana Vukovara reprezentira kao obrana Europe, adresira pitanje relativizacije zločinaca i žrtve na način da se 'šutnja Europe' prepoznaje kao politička instanca koja pridonosi daljnjoj viktimizaciji traumatičnih ratnih iskustava. Ovakva interpretacija pokazuje da se pitanje traumatičnih iskustava civila i zarobljenika, pitanje mučenja i torture te pravosudni epilozi koji dovode u pitanje odnos prema žrtvama, sažimlju u nerazmrsivom čvoru pravosudnih, političkih, etničkih, nacionalnih i međudržavnih napetosti unutar kojih se otvara prostor viktimizaciji u poslijeratnom razdoblju. Autorice Plate i Smelik u takvim medijskim reprezentacijama koje su tradicionalno fokusirane na političke, društvene i ekonomske događaje, smatraju da su neizbježno isključena iskustva i sjećanja mnogih pojedinaca (2009: 169).

6.2.4. RAZVOJ VUKOVARA I GOSPODARSTVA

Paralelno s političko-pravosudnim interpretacijama u medijskom prostoru, u istom se razdoblju primjećuje supostojanje onih diskursa koji uz viktimizacijski predznak iniciraju i pitanje obnove te pogled u budućnosti. Tako, primjerice, u brojnim se člancima koncept patnje približava konceptima obnove, odnosno ekonomske revitalizacije koja je prepoznata kao uvjet za izgradnju budućnosti:

„Dodajući da prisjećanje na patnju i bol Vukovaraca mora svakoga ganuti, Mesić je istaknuo da je sada najvažnija obnova.“ (Butigan et al. 2006a: 2).

„Ne smijemo se Vukovara sjećati samo na ovakve obljetnice, nego biti u tome gradu i onda kad nije u žarištu javnosti. Stoga je važno da podupiremo projekte koji otvaraju perspektive života i budućnosti u Vukovaru.“ (Butigan et al. 2006a: 2).

Tijekom jednog od obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, medijski diskurs dovodi u korelaciju „... patnju i bol Vukovaraca... “ s obnovom, ali kroz sjećanje koje se prepoznaje izvan obljetnica. Posredovanjem sjećanja kao točke koja može nadići viktimizacijske obrasce reprezentacije Vukovara, naglašava se evociranje tema od razvojnog interesa za grad Vukovar. Primjerice, u članku pod nazivom „Mladost koja ne zaboravlja istinu budućnost je Vukovara “ objavljenom tijekom obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 2007. godine, ponovno je istaknuto pitanje gospodarstva:

„Vukovar nije stao na svoje noge, svi Vukovarci se nisu vratili svojoj kuću, gospodarstvo nije zaživjelo i nadam se kako će se ubrzo nešto promijeniti jer ako želimo Hrvatsku na Dunavu, onda u Vukovar moramo i ulagati. Ako godišnje u Zagrebu 'nikne' jedan Vukovar, onda je moguće i ovaj grad brzo obnoviti.“ (Korpoš i Kuštro. 2007: 3).

Retorika obnove koja je primarno vezana uz ekonomski oporavak, veže ujedno i pitanja demografske revitalizacije Vukovara. U takvim se diskursima vrlo često grad Vukovar personalizira, zaziva se ponovno 'stajanje na noge', grad se reprezentira kao organizam kojem je potrebna pomoć. Viđenje grada kao žrtve, zaziva 'moralnu ekonomiju' traume (Fassin i Rechtmann 2009: 279), pri čemu je obnova i razvoj grad nacionalni dug države koji Vukovar zaslužuje za svoj oporavak. Takva pomoć u vidu gospodarskih projekta omogućila bi tom simboličnom tijelu stabilnost, postojanost i mogućnost kako bi samostalno živio. No, isto tako, upoznaje se odnos periferije i centra, pri čemu se evociraju sjećanja na napetost između centra (Zagreba) i periferije (Vukovara) ispreplitanjem ratne prošlosti, problematičnih sjećanja i pitanja napuštanja. Ovoga puta takvo se 'napuštanje' od strane Zagreba prepoznaje i u smislu asimetričnih odnosa između ekonomski razvijenog Zagreba i nerazvijenog Vukovara. Drugim riječima, pokušaji skretanja diskursa prema retorici ekonomske obnove ponovno ne zaobilaze pitanje ratnih sjećanja pri čemu se Vukovar reprezentira kao simbolička točka u kojem se isprepliće ratna viktimizirajuća prošlost i poslijeratna sadašnjost obilježena nejednakim ekonomskim mogućnostima. Takvo je kolektivno iskustvo Vukovara nerijetko oslikano i individualnim perspektivama:

„Pogled na ovu Kolonu nadima nam dušu, svaka čast svim ovim ljudima... No, Vukovar treba mnogo više od toga: cjelokupna obnova, više radnih mjesta za razvojačene branitelje, kulturni sadržaji. Čim padne mrak, većina se zavuče u svoju kuću, a za zabavu ostaju samo kafići. Uz to, najskuplji smo grad u Hrvatskoj.“ (Levak 2008a: 3).

Iskustvo povratnika u Vukovar, bračnog para Higl, upućuje na ispreplitanje sjećanja i življenog iskustva. Osim ponosa kad je riječ o Koloni sjećanja, zaziva se obnova, poziva se na otvaranje radnih mjesta, upućuje se na problem zapošljavanja razvojačenih branitelja te se ističe manjak kulturnih sadržaja u gradu. Otvarajući diskurs revitalizacije grada, življeno iskustvo oslikava u kojoj mjeri su sjećanja zatočila svakodnevicu koja se u simbolički prepoznatom činu revitalizacije ne tiče samo obnove kuća ili pročelja, već i oživljavanja kvalitete društvenog života grada. Iako diskurs viktimizacije nije eksplicitno prisutan u ovom medijskom prilogu, upozorava se na život koji se odvija do mraka i nakon mraka. Takva dihotomija života koji je smješten između medijski zvučne slike Kolone koju se povezuje s Vukovarom te gospodarskih izazova koji se reflektiraju na životima građana, pokazuje da se i u diskursu obnove ponovno uspostavlja viktimizacijski lajtmotiv. Problematična ratna prošlost posredovana sjećanjima i poslijeratna gospodarska obnova dolaze do izražaja i u novinskom članku „Vukovar ne smije ostati zatočen u ratnoj prošlosti“ u kojem se donosi intervju sa Nicolasom Borsingerom, visokim predstavnikom Međunarodnog Crvenog križa koji je kao pregovarač s tzv. JNA bio u Vukovaru u studenom 1991. godine. Dvadeset godina poslije je rekao:

„Ono što se događalo, dodaje, nitko ne može i ne treba zaboraviti, no naglašava, nije pitanje zaborava, nego transformacije sjećanja u pozitivnu silu.' (...) 'Cijelo društvo mora pomoći ljudima iz Vukovara da si ne dozvole da ostanu zarobljeni u prošlosti. Sami to ne mogu, no uz pomoć društva, medija pa i ljudi poput mene, mogu napredovati. Čujem da je mnogo toga učinjeno, da je mnogo zgrada obnovljeno, no i da je u Vukovaru mnogo nezaposlenih te ima problema u obnovi gospodarstva. To je problem. Da ljudi ne bi ostali u prošlosti, moraju biti aktivni, moraju imati posao, a time i osjećaj da pridonose društvu. Tako će se i odmaknuti od negativnih misli.“ (Mihaljević 2011: 6).

Iako se pamćenje i sjećanje u medijskom diskursu ne dovode direktno u vezu s gospodarskom obnovom, u ovom se članku takvi koncepti povezuju te se ističe mogućnost transformativnosti sjećanja. Za takvu transformaciju sjećanja on smatra da je nužna isprepletenost osobne inicijative i pomoći društva. Takvim diskurzivnim oblikovanjem sjećanja isprepliću se s jedne strane pokušaji izlaska iz viktimizacijske petlje i s druge strane

nemogućnost Vukovaraca da to sami učine. Borsinger smatra kako „... ljudi ne bi ostali u prošlosti...“ da „... moraju biti aktivni, moraju imati posao...“. On time nalazi sponu sjećanja na traumatsku prošlost s poslom i aktivnošću u sadašnjosti. Takvim diskurzivnim oblikovanjem Borsingerovo odmicanje od ratne prošlosti i usmjerenje na rad i posao te razvoj gospodarstva u sadašnjosti čini odmak od viktimizacijskog diskursa. U Glasu Slavonije u članku pod naslovom „Sabo: bit će bolje“ novinarka Sanje Butigan u Koloni sjećanja 2011. godine vukovarski je gradonačelnik Željko Sabo rekao:

„U ratnu jesen prije 20 godina iz Vukovara uništavanog tisućama neprijateljskih projektila, bilo je prognozirano 22000 ljudi koji su u petstotinjak mjesta po Hrvatskoj šest godina čekali povratak na zgarišta svojih domova. Vukovar ima oko 3000 žrtava, a 306 imena još je na popisu nestalih. Danas taj grad hrabrih ljudi ima 28000 stanovnika. 'Prije 20 godina bilo je jako loše, teško. Danas je mirno i puno bolje, sljedeće godine će biti još bolje, od iduće godine idemo veliki uzlet gore.'“ (Butigan 2011: 3).

Perspektiva budućnosti dana u metafori „... veliki uzlet gore.“ odmiče se od tegobne prošlosti i s njom se evocira napredak, rast i razvoj. Takvim razumijevanjem sjećanja na Vukovarsku bitku odmiče se od aspekata viktimizacije i afirmira se perspektivna budućnost. Prakse sjećanja u kontekstu gospodarskog razvoja Vukovara pokazuju da se diskurs viktimizacije proizašao iz nerazriješenih pravosudnih epiloga, problematične prošlosti i traumatičnih sjećanja sljubljuje s retorikom gospodarskog razvoja, s jedne strane. S druge se strane diskurs viktimizacije sljubljuje s nezadovoljstvom niskih ulaganja u grad, traženjem brze obnove, potrage za više radnih mjesta, kulturnim sadržajima, skupoćom Vukovara, komparacijom 'nicanja' Vukovara u Zagrebu.

Oblikovanje pamćenja na Vukovarsku bitku posredovano medijskim prikazima u razdoblju povratka pa sve do 2012. godine je heterogeno, slojevito i umreženo u kontekstima određenih procesa koji su u ovom vremenskom razdoblju dominirali javnim prostorom. Međunacionalni odnosi u prvim razdobljima evociraju dijametralno suprotstavljena sjećanja na Vukovarsku bitku onemogućavajući bilo kakav međuetnički dijalog i zajedničko komemoriranje. Medijske reprezentacije Vukovarske bitke adresirale su različita sjećanja na Bitku za Vukovar, pri čemu se naglasak stavljao na pitanja usporedbe s poznatim bitkama Drugog svjetskog rata, metaforama svjetla i tame te personaliziranjem Vukovara koji negira individualna sjećanja. S vremenskim se odmakom naglasak premješta na pitanje relativizacije zločina, izostanak pravde i selektivni pristup kaznenim sudskim procesima, pri čemu se Vukovar iz perspektive političkog diskursa reprezentira kao žrtva međunarodne nepravde. Viktimizacijski diskurs tzv. 'pada'

Vukovara umrežava se u političke, pravosudne, zakonodavne, međuetničke i međunacionalne diskurse. Odmak sjećanja od viktimizacijskog diskursa posredovanih medijskim reprezentacijama ogleda se u evokacijama sjećanja na perspektivu razvoja grada i razvoj gospodarstva. Naracije pojedinačnih sjećanja i življenog iskustva svakodnevce u medijskim reprezentacijama Kolone omogućuju da se medijske slike, do tada oblikovane u političko-pravosudnim diskursima, odmaknu prema pitanjima budućnosti i izgradnje.

6.3. OD POLITIČKIH PRIJEPORA U SUVREMENOSTI PREMA RAZVOJU GRADA

U ovom se potpoglavlju analiziraju medijske reprezentacije Kolone sjećanja koje su nastale u periodu od 2013. do 2020. godine. Medijske su reprezentacije Kolone sjećanja donesene s portala hrt.hr, Dnevnik.hr, Jutarnjeg lista, Večernjeg lista, Index.hr i Tportala. U tom navedenom razdoblju analizirano je stvaranje dvije Kolone te načini kako su Kolone sjećanja funkcionirale u raznovrsnim diskursima koji su medijski reinterpetirali ratna sjećanja.

6.3.1. DVIJE KOLONE SJEĆANJA

Medijske reprezentacije obilježavanja Kolone sjećanja 18. studenoga 2013. godine nastaju u okolnostima višemjesečnih napetosti između Vlade Republike Hrvatske i lokalne zajednice u Vukovaru.⁹⁶ Nakon što su članovi građanske inicijative *Stožera za obranu hrvatskog Vukovara* povelili Kolonu sjećanja prema Memorijalnom groblju žrtava Domovinskog rata, veći dio okupljenih sudionika Kolone prihvatio je poziv, dok su u krugu bolnice

⁹⁶ Prijepor je nastao kad se nakon popisa stanovništva 2011. godine u službenim podacima Hrvatskog zavoda za statistiku iskazalo da u gradu Vukovaru živi 34% popisanih građana koji su se izjasnili Srbima. Po Zakonu o nacionalnim manjinama to znači da je državna vlast dužna omogućiti lokalnoj manjinskoj zajednici da ima pravo postaviti ploče i na svom jeziku i na svom pismu. Zastupatelji 'Vukovarske Hrvatske' ukazivali su na nepravilnosti tijekom popisivanja stanovništva, upisivanjem građana srpske nacionalnosti koji više ne žive na području grada. Višemjesečne napetosti pred Kolonu sjećanja uslijed različitih tumačenja o zakonskoj uporabi dvojezičnosti i dvopismenosti u područjima s više od trećine manjinskog stanovništva, rezultirale su razbijanjem postavljenih ploča službenih institucija grada i Županije, a sve su aktivnosti artikulirane kroz djelovanje građanske inicijative *Stožer za obranu hrvatskog Vukovara*. Isto tako, ukazali su i na odredbe članka 8. Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina koji navodi kako se „Odredbe ovog Ustavnog zakona i odredbe posebnih zakona kojima se uređuju prava i slobode pripadnika nacionalnih manjina moraju tumačiti i primjenjivati sa svrhom poštivanja pripadnika nacionalnih manjina i hrvatskog naroda, razvijanja razumijevanja, solidarnosti, snošljivosti i dijaloga među njima.“ Odredbe zakona dostupne su na: <https://www.zakon.hr/z/295/Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina>, (posljednji pristup, 23.2.2024.)

komemorativnom programu ostali nazočiti predstavnici državnog vrha. Portal Hrt.hr u svom dnevnom izvješću pod naslovom „Službena Kolona sjećanja blokirana“ prenosi vijest kako „Prvi put nakon događaja koji su bili posebno burni u protekla dva i pol mjeseca zbog pokušaja uvođenja dvojezičnosti u taj grad, Kolona sjećanja nije bila jedinstvena.“ ([s.n.]. 2013: [s.p.]) te da je „...državni vrh bio spriječen u priključenju toj koloni. Predstavnici državnoga vrha odlučili su odustati od daljnjeg hodanja prema Memorijalnom groblju žrtava Domovinskog rata te su se uputili prema Ovčari i ondje položili vijence.“ (ibid.). Među zaustavljenim predstavnicima državne vlasti u službenoj koloni bili su Zoran Milanović i Ivo Josipović. Premijer Zoran Milanović komentirao je kako je: „Stožer za obranu hrvatskog Vukovara kolonu doživio kao utakmicu.“ (ibid.), a predsjednik Ivo Josipović rekao je da je „... na djelu očito 'opstrukcija'.“ (ibid.). Portal hrt.hr pak donosi da je „Zdravko Komšić, predsjednik Koordinacije udruga proisteklih iz Domovinskog rata grada Vukovara, s tugom u glasu izjavio: 'Jedino sveto što smo imali bila je kolona.'“ (ibid.). Iz minute u minutu portal Hrt.hr tog 18. studenoga 2013. godine izvještavao je o podjelama unutar vukovarske Kolone sjećanja. Opstruiranje pristupanja Koloni sjećanja nekoliko stotina osoba državnih dužnosnika i diplomatskog kora u medijskim reprezentacijama odjekuje kao vrhunac političkih napetosti nastalih u prethodnom razdoblju. Kolona sjećanja u simboličkom smislu postala je teren za utakmicu suprotstavljenih političkih snaga u kojoj je izostala jedinstvenost Kolone. Arthur Neal smatra da nacionalne traume intenzivnog emotivnog naboja „... potresaju osnovne temelje društva pojedinačnim i kolektivnim reakcijama poput vulkana.” (Neal 1998: ix). Smatra da događaji eksplozivne kvalitete retraumatiziraju lokalnu zajednicu, uzrokuju prekid i radikalne promjene u kratkom vremenskom roku (ibid.: 3). Oživljena su se traumatična sjećanja na prošlost tako ispreplela s eskalacijom političkih napetosti u sadašnjosti. Izloženost lokalne traumatizirane zajednice Vukovaraca od strane institucionalnih politika implicitno je zanemarivala i ignorirala njihovo traumatsko iskustvo (ibid.: 4). Takve politike nužnog sprovođenja zakona, unatoč dvojbenih tumačenjima Zakona o dvojezičnoj pismenosti i ignoriranja članka 8. Ustavnog zakona, bile su uvertira u rascjep Kolone sjećanja. Izostankom jedinstvene Kolone sjećanja nastao je rascjep u monolitnosti pamćenja na Vukovarsku bitku. Tim fizičkim rascjepom Kolone sjećanja na dvije kolone: 'Vukovarsku Hrvatsku' i državnog političkog vrha, nastala je nova 'rana' u simboličkom tijelu Vukovara. Takvim se kršenjem protokolarne stiliziranosti Kolone dovodi u pitanje očuvanje monolitnosti službenih sjećanja. Monolitnost protokolarnosti protumačena je kroz funkciju očuvanja službenih sjećanja, a odstupanje od nje protumačeno je kao odraz napuštanja standardiziranih načina pamćenja. Na taj se način pitanje različitih sjećanja i različitih kolona uspostavlja kao kamen spoticanja koji ponovno uspostavlja podijeljenost kao točku viktimiziranja izrazito političkog predznaka. Novinar Tportala Goran Ferbezar u najavama

Kolone sjećanja 2014. godine evocira strah i tjeskobu scenarija iz 2013. godine kad su se formirale dvije kolone. U članku „Nakon natezanja oko kolona, Hrvatska napokon odaje počast Vukovaru“ Ferbezar navodi da je:

„Neformalna kolona već stigla do vukovarskog Vodotornja koji je gotovo na pola puta do Memorijalnog groblja. Na čelu joj je branitelj Petar Janjić Tromblon, a u njoj su viđeni pripadnici Stožera za obranu hrvatskog Vukovara. Program u krugu bolnice još traje. (...) I ove godine su bile dvije Kolone sjećanja. Namjerno ili igrom slučaja, dvije su se kolone, ona službena s državnim vrhom i neslužbena s predstavnicima Stožera za obranu hrvatskog Vukovara i čelnicima HDZ-a, na pola puta spojile.“ (Ferbezar 2014: [s.p.]).

Izrazita politička polarizacija u predizborno doba emanirala je i u Kolonu sjećanja pa ona postaje mjesto upisivanja političkog angažmana stranaka i aktivističkog angažmana neformalnih društvenih skupina koji u Koloni vide način za izražavanje protesta i otpora državnoj vlasti. Viktimizacijski se diskurs Vukovarske bitke tako usložnjava prividom jedne Kolone pri čemu ranije pokretanje dijela prisutnih sudionika figurira kao oponiranje predstavnicima državne vlasti. Na portalu Jutarnjeg lista u članku pod naslovom „Evo kako je policija sakrila dvojezičnu ploču od neželjenih pogleda“ politički akteri su, pak, Kolonu doživjeli na drugačiji način, dok je tadašnji HDZ-ov gradonačelnik Vukovara Ivan Penava istaknuo „... da nema podjela te da na današnji dan pričati o podjelama može samo netko tko ne razumije ni Vukovar ni Hrvatsku.“ ([s.n.]. 2014: [s.p.]), a pitanje o podjelama u Koloni predsjednik HDZ-a Tomislav Karamarko tumačio je da:

„Danas nije dan za podjele niti za one koji ga žele iskoristiti za predizborne kampanje.' (...) Ocijenio je kako je dobro što su se u jednom trenutku dvije kolone, ona državna te ona koja je prije kraja komemorativnog programa krenula iz vukovarske bolnice u kojoj je bio i on, spojile u jednu na putu prema Memorijalnog groblju.“ (ibid.)

Na portalu Jutarnjeg lista medijske konstrukcije prikazuju političke aktere kao one koji smiruju nastale tenzije u doba predizborne kampanje. Simbolika spajanja u jednu kolonu oživljava sjećanja na jedinstvenost Kolone i poziva na ranije stiliziranu protokolarnost obilježavanja Dana sjećanja. Politički predstavnici evocirali su prividno jedinstvo implicitno podržavajući akciju ranijeg (po)kretanja dijela sudionika iz dvorišta bolnice. Takvim su pristupom u medijskim reprezentacijama oni predstavili sebe kao mudre i razborite političare koji time dograđuju svoj politički kapital, očekujući da ih se takvim artikuliranjem Kolone valorizira i 'nagradi' glasovima na izborima. Kolona je sjećanja takvim interpretacijama postala

arena političke predizborne utakmice. U članku iz Jutarnjeg lista autor Nikola Patković pod naslovom „U Vukovarskoj koloni više od 30000 ljudi“ donosi opis Kolone sjećanja 2015. godine te navodi da je Kolona protekla:

„Napokon dostojanstveno, mirno i u tišini (...) bez politikantstva i podjela, koji su obilježili posljednja dva Dana sjećanja na žrtvu Vukovara. (...) Nitko ovaj put nije iskočio i svojim postupcima, kao prošle i pretprošle godine, ukaljao spomen na vukovarske žrtve. Bila je ovaj put jedna kolona.“ (Patković 2015: [s.p.])

Stiliziranost protokolarnog mira i tišine u medijskim reprezentacijama Kolone 2015. godine označava oponiranje napetosti kojima su bile obilježene prethodne dvije Kolone. Blijedenjem i odmicanjem od viktimizacijskog kaljanja spomena i formiranjem jedne kolone različite interpretacija i različita sjećanja se primiruju u formi jedinstvene kolone. Protokolarna stiliziranost Kolone ponovno zadobiva svoju prepoznatljivu formu koja ima funkciju očuvanja monolitnosti službenih sjećanja. Izostanak 'iskakanja' iz protokolarnog stiliziranosti znak je brižljivog čuvanja sjećanja na Kolonu u kojoj izostaje umrežavanje s političkim diskursom prethodnog predizbornog ciklusa. Nastanak dvije Kolone sjećanja odraz je različitih tumačenja Ustavnog zakona i Zakona o pitanju dvojezičnosti političkih aktera, što je bio temelj za diferencijaciju onih koji su 'za' i onih koji su 'protiv' ćirilice u službenim dokumentima grada Vukovara. Viktimizacijski diskurs na taj se način 2013. godine umrežio s politički podijeljenim tumačenjima vukovarske prošlosti i problematične sadašnjosti, a 2014. godine prividom održavanja jedne Kolone. Odmakom od podjela i naglasak na dostojanstvenosti, pokazuje kako se medijski posredovano sjećanje na Kolonu sjećanja 2015. godine oblikovalo u skladu s političkim podjelama u prethodne dvije godine. Pojavnost Kolone u takvim sjećanjima kao performativno, vizualno i afektivno dominantnim praksama sjećanja osnažila je legitimitet zastupatelja 'Vukovarske Hrvatske' oko tumačenja Ustava i kreiranjem *Vukovara kao mjesta od posebnog pijeteta*. Od tada do danas svake godine podnaslov Dana sjećanja na žrtvu Vukovara glasi: Vukovar mjesto posebnog pijeteta.

6.3.2. OBLIKOVANJE SJEĆANJA NA UBIJENE, NESTALE ALI I PREŽIVJELE

Naslijeđe Bitke za Vukovar ostavilo je teško breme na tisuća ubijenih, ali i nestalih branitelja grada i civila. Sama Kolona sjećanja i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara posvećen je upravo njima. Medijske reprezentacije u oblikovanju sjećanja na ubijene i nestale donose

slojevite evokacije Vukovara na portalu Jutarnjeg lista pod naslovom „Evo kako je policija sakrila dvojezičnu ploču od neželjenih pogleda“:

„HDZ-ova predsjednička kandidatkinja Kolinda Grabar Kitarović na svom je facebook profilu napisala kako je: 'Vukovar ožiljak na hrvatskom srcu koji nikada neće zacijelit. Pokoj vječni svakoj duši zahvaljujući kojoj danas imamo domovinu. Reći hvala nedostatno je u usporedbi s težinom riječi "VUKOVAR", ali ipak – HVALA', napisala je Grabar Kitarović koja je također danas u Vukovaru na obilježavanju Dana sjećanja na žrtvu tog grada 1991.“ ([s.n.]. 2014: [s.p.]

U navedenom članku simbolika Vukovara kao ožiljka koji „... nikada neće zacijeliti.“ oživljava sjećanja na ubijene i nestale čineći Vukovar simboličnim vječnim izranjavanjem tijelom. Takav ožiljak evocira hermetičku zatvorenost prošlosti u sadašnjosti, anticipirajući istovjetnu budućnost. Ishodište takva diskursa unutar političke arene pokazuje da se dominantni viktimizacijski diskurs nepromjenjivosti koristi kao argument unutar kojega se ponovno ističe viktimizacijska potka kao dominantno obilježje poslijeratnog Vukovara. U Koloni sjećanja 2014. godine u članku pod nazivom „Nakon natezanja oko Kolona, Hrvatska napokon odaje počast Vukovaru“ uvode se individualne priče i sjećanja, poput onog Irene Kačić, udovice branitelja Petra Kačića, ujedno i majke Igora Kačića, najmlađe žrtve Ovčare:

„U Vukovaru je poginulo 68-ero djece, najmlađa žrtva je šestomjesečna beba. 16-ogodišnji Igor Kačić, najmlađa je žrtva s Ovčare. U obrani Vukovara mu je poginuo i otac Petar Kačić. '20. studenoga ujutro smo morali izaći iz bolnice, ja, moje dvoje kćeri i Igor. U tom je trenutku Šljivančanin stajao ispred i odvojio je Igora. Uspjela sam mu dati zdravstvenu iskaznicu da se vidi da ima 16 godina. Nismo se uspjeli ni pozdraviti. Mi smo na Olajnici bili u skloništu do 19. studenoga, tada smo morali napustiti sklonište i onda smo krenuli prema bolnici', kazala je gospođa Kačić za HTV. Njihov susjed je pokazao Igora kao sina Petra Kačića i zato je ubijen. Kačić kaže da taj čovjek i danas živi i radi u Vukovaru.“ (Ferbezar 2014: [s.p.]

U navedenom članku u samom naslovu Vukovar se personificira, ali se spominje sjećanje osobe koja iznosi svoje traumatično pamćenje na odvajanje, zatočenje i pogubljenje sina. Diskurzivno oblikovanje osobnog sjećanja obilježeno je naracijama bolnih i traumatskih sjećanja na prošlost. Bolnost osobnih traumatičnih sjećanja intenzivira se uranjanjem osobne tragedije u širi kontekst 68-oro ubijene djece u Vukovaru. Maloljetnost dječaka u dobi od šesnaest godina kojem niti zdravstvena iskaznica nije pomogla da se spasi, ali i prokazivanje od strane susjeda označavaju u medijskim reprezentacijama potpunu destrukciju socijalnih odnosa predratnog Vukovara. No, unatoč traumatičnoj prošlosti koja svakako pridonosi

viktimizacijskim reprezentacijama Vukovara, činjenica je da se individualnim sjećanjima daje sve više mjesta u javnom prostoru. Tako, primjerice, uoči Kolone sjećanja 2016. godine u članku pod naslovom „Gotovo 100 tisuća ljudi u Vukovaru, Grabar-Kitarović hodala s 'djevojčicom u plavom kaputiću“ sjećanje se ponovno apostrofira kao ključna točka razumijevanja vukovarske sadašnjosti i budućnosti. Sličan odmak vidljiv je i u članku pod naslovom „Ulicama Vukovara prošla Kolona sjećanja u njoj je bilo 65000 ljudi“:

„Najveću čast onima koji su umrli za našu slobodu činimo borbom za sreću onih koji su preživjeli. Tako će sjećanje na njih živjeti vječno.“ (Bradarić 2016: [s.p.]).

„Pa vidite, ja se nadam da će malo biti bolje, znate i sami da nije puno napravljeno, tužna kolona kao i '91. godine, trebamo spustiti glave, i pokloniti se boljima od nas', kazao je Josić. 'U koloni nema bogatih, nema činova, ničega, svi smo isti i danas trebamo razgovarati samo o onima koji su danas dali svoje živote da mi možemo živjeti u miru.'" ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Na portalima Večernjeg i Jutarnjeg lista 2016., odnosno 2018. godine medijske konstrukcije donose oponirajuća sjećanja. Dok Bojan Glavašević evocira sjećanje na ubijene afirmirajući potrebu za „... borbom za sreću onih koji su preživjeli“, Tomislav Josić to čini evokacijom tjelesnog pamćenja kako je potrebno spustiti glave i „... pokloniti se boljima od nas.“. Oživljavanjem sjećanja na ubijene Glavaševićeva je borba temporalno usmjerena prema sada i prema vječnosti, dok je Josićeva usmjerena prema utjelovljenim sedimentima traumatične prošlosti. Raznolike prakse sjećanja prepoznaju se kao potencijal, a ne kao točka razdora. Dok je za jedne sjećanje preduvjet izlaska iz viktimizacijske petlje, za druge je ono prešutno znanje koje negira statusne i hijerarhijske razlike među ljudima. Glavašević u takvo razumijevanje sjećanja uvodi diskurs preživjelih i time oponira viktimizacijskom diskursu, pri čemu preživjeli „... borbom za sreću...“ imaju mogućnost djelovanja. Takvim diskurzivnim oblikovanjem sjećanja Bojan Glavašević unosi novu perspektivu koja oponira monolitnim sjećanjima usmjerenim na ubijene i nestale. Josić, pak, u svom oblikovanju sjećanja daje primat ubijenima, jer živi trebaju „... spustiti glave...“, ali ne odriče mogućnost sjećanja kao potencijala za dokidanje razlika. Takvim diskurzivnim oblikovanjem viktimizacijski aspekt postaje heterogen, usmjeren prema različitim vremenima i različitim kontekstima. Slično razumijevanje sjećanja vidljivo je i u članku pod naslovom „Tisuće građana i državni vrh u Koloni sjećanja: 'Čovjek pokuša živjeti s tim, rana ne može zarasti i sjećanje je teško“:

"Imamo poveznicu koja je veoma bitna. Stradanje Srebreničana. Vukovar je bio uvod u ono što se dogodilo u Srebrenici", rekao je Edin Hadžimuhamedović iz Srebrenice.“ ([s.n.]. 2017: [s.p.]).

"Mi smo stradali isto, ali Vukovar ne zaboravljamo nikada", rekao je Vido Raguž iz Dubrovnika.“ (ibid.).

Već sam naslov spomenutog članka pokazuje da se traumatično sjećanje na Vukovar kao simbolično ranjeno tijelo, u medijskom posredovanju sjećanja uspostavlja kroz sintagme zaborava i stradanja. Međutim, takva stradanja nisu ekskluzivno prepoznata kao iskustvo Vukovaraca, već kao točka empatije koja se prepoznaje i u drugim sredinama. Empatija koja posjeduje mogućnost preživljenja i snage uspostavlja se i u drugim sličnim novinskim člancima:

„Kad god se sretnemo mi preživjeli, uvijek su spomeni na anegdote i one divne trenutke kad smo imali i viziju i snagu boriti se za više ciljeve. Danas nam je stvarnost tužna i svaki od nas trebao bi mijenjati sebe, prestati biti sebičan i prestati tražiti krivnju u drugima. Tada ćemo promijeniti i društvo.“ ([s.n.]. 2017: [s.p.]).

Preživjeli u sjećanju na prošlost i svom življenom iskustvu sadašnjice oblikuju ambivalentna (o)sjećanja. S jedne strane, sjećanja na ratnu prošlost kroz „... anegdote i one divne trenutke...“ te „... viziju i snagu boriti se za više ciljeve.“ oživljavaju smisao oružanog otpora i obrane grada. Takvom evokacijom prošlosti on, s druge strane, oponira sadašnjosti koju vidi tužnom stvarnosti. Takvim snažnim kontrastiranjem prošlosti i sadašnjosti, vizije i tuge, sjećanja i osjećanja, prakse sjećanja konstituiraju se kroz ispreplitanje ambivalentnih perspektiva koje omogućuju razumijevanje različitih interpretacijskih ishodišta. Sadašnjost se prepoznaje kao tužna, ali se izlazak iz viktimizacijske petlje očituje u pokušajima da se dokine potraga za krivcem koji će dati odgovore na sumornu sadašnjost. Fragmenti osobnog sjećanja na „... anegdote i one divne trenutke“ u svojoj evokaciji su diskvalificirani pored legitimiranih sjećanja natopljenih traumom prošlosti u doba komemoriranja stradanja, mučenja i ubijanja u Vukovaru i oko njega, mučenja u logorima i tegobnog prognaničkog života. Marita Sturken problematizira da su kulturno pamćenje i povijest iskovani u kontekstu u kojem su „... detalji, glasovi i dojmovi prošlosti zaboravljeni.“ (1997: 7). Takva sjećanja su zanemarena zbog svoje lokalnosti i prividne naivnosti te su unutar ograničenja pojedinih znanstvenih disciplina ocijenjena kao neznanstvena. U tom kontekstu takva podjarmljena sjećanja služe tek kao ukras i privjesak unutar viktimizirajućeg totaliteta. Stoga se Michel Foucault zalagao za koncepcije protusjećanja da je pored legitimiranih sjećanja historijskih narativa potrebno omogućiti

glasove sjećanjima koje se „... fokusiraju oko onih iskustava i sjećanja za koje se nije čulo i koja nisu bila dio službenih povijesti.“ (usp. Foucault 2003: 70). Pitanje ujedinjenja u obilježavanju Kolone sjećanja donosi Branko Borković „Ovo je dan ujedinjenja, dan ponosa i dan tuge, ali i dan pijeteta prema žrtvi hrvatskih branitelja koji su podnijeli u hrvatskoj obrani Vukovara.“ ([s.n.]. 2017: [s.p.]). U navedenom članku, isprepliće se žrtva hrvatskih branitelja s ponosom i tugom, pri čemu se 18. studenoga reprezentira kao dan ujedinjenja. Pri tome, dan ujedinjenja ima dvojaku funkciju. S jedne strane, ujedinjenje implicira ustavno-pravno ujedinjenje, odnosno reintegraciju Vukovara u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske. S druge strane, ujedinjenje također implicira ujedinjenje Kolone što oponira ranijem rascjepu na dvije Kolone sjećanja. Medijska slika Vukovarske bitke tako simbolizira dvojake osjećaje – s jedne strane tugu koja se isprepliće sa sjećanjem na ubijene, dok je s druge strane tuga pomiješana s osjećajem ponosa. No, isto tako u mnoštvu vijesti pred obilježavanje Dana sjećanja 2018. godine pojavljuju se i vijesti koje spominju mogućnost ukidanja Kolone sjećanja. U članku Jutarnjeg lista pod naslovom „Svi znaju da Kolona sjećanja u Vukovaru više nema smisla. Ali se nitko ne usudi reći“ prenosi se vijest kako je ministar branitelja „...skočio kao oparen vrelom vodom na nagađanja da se poduzimaju koraci prema postupnom ukidanju tradicionalnog obilježavanja Dana sjećanja na žrtve Vukovara. Takve informacije ocijenio je 'zlonamjerno konstruiranim tezama' čiji je cilj nanijeti štetu Ministarstvu branitelja i cijeloj Vladi.“ (Toma 2018: [s.p.]). Dva dana kasnije u članku „Ulicama Vukovara prošla Kolona sjećanja: U njoj je bilo više od 65 000 ljudi“ Branko Borković na najave ukidanja Kolone je odgovorio:

"Prvi put smo obilježavali ovaj datum '93. godine kad sam okupio ratne zapovjednike u Vinkovcima, nastavili '94. okupljanjem branitelja Vukovara u Đakovu, '96. sa deset izabranika kod generala (Jacquesa) Kleina gdje smo tražili da prestanu pirovati nacistički režim ovdje u okupiranom prostoru i prvi put smo došli na groblje. Evo hvala bogu i danas nakon 27 godina, i tako će i biti, svi koji žele zaustaviti kolonu, sretno im bilo.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Mogućnost ukidanja i posljedični zaborav Kolone sjećanja inicirao je osjećaje ljutnje i ironije. Obilježavanjem okupacije grada od strane zapovjednika obrane Vukovara ranih 1990-ih trebalo je uspostaviti tradiciju i kontinuitet obilježavanja ratnih stradanja i vukovarske ratne tragedije. Takvo obilježavanje može se smatrati praksom sjećanja koja je u intimnijem tonu prethodila danas poznatijoj Koloni sjećanja. Mogućnost prekida s tradicijom komemorativne hodnje kao svojevrsnog utjelovljenog pamćenja na Vukovarsku bitku implicira pitanje zaborava koji se doživljava kao točka traume. Marita Sturken, iako je smatrala da je „Zaboravljanje nužna sastavnicu u izgradnji pamćenja“ (1997: 7), dodala je da je „...“

zaboravljanje prošlosti u kulturi često strateški organizirano.“ (ibid.). Ona citira Milana Kunderu, češkog pisca koji je tvrdio za zaborav da je to „... oblik smrti koji je uvijek prisutan u životu.“ (1980: 253). Drugim riječima, kulturno pamćenje i zaborav su u stalnoj dinamičkoj međugri neprestanog vrenja društvenih, medijskih i političkih silnica. Takvim se zaboravom koji bi uslijedio u slučaju ukidanja Kolone sjećanja ponovno uspostavlja diskurs viktimizacije, no na način da ona proizlazi iz pokušaja institucionalnih zaborava koji bi dokinuli pamćenje na traumatičnu prošlost. U članku novinara Branimira Bradarića pod naslovom “Najmiliji nam i danas nedostaju“ ovakvo se pamćenje njegovano kroz Kolonu sjećanja isprepliće sa sjećanjem i življenim iskustvom Milke Budimir, višegodišnje sudionice Kolone sjećanja:

„Svake godine sam u koloni i bit ću sve dok mogu hodati. Uvijek kad dođe taj studeni loše se osjećam i bude mi teško. Imam 80 godina i ne znam koliko ću još moći, ali znam dok sam živa neću odustati od potrage za svojim bratom Ivanom Mažarom. (...) Pa nisu to igle. To su ljudske kosti i one negdje moraju postojati. Nadam se da će svi ti naši vapaji i molbe doći do srca onih koji znaju gdje su pokopani kako bih ga mogla sahraniti kako dolikuje i otići mu na grob i zapaliti svijeću. Nažalost, nade za to je sve manje.“ (Bradarić 2020: 3).

Življeno iskustvo sudionice Kolone sjećanja pokazuje da se fenomen osobnog sjećanja isprepliće s nadom koju ona prepoznaje kroz potragu za nestalim bratom. U toj naraciji življenog iskustva sadašnjosti u kojem su traumatična sjećanja isprepletana s komemorativnim aspektom pamćenje u samoj Koloni, osobno se isprepliće s institucionalnim, ali i s nerazjašnjenim sudbinama nestalih. Za sudionicu Kolone sjećanja, Kolona je fizički memorijalni marker, reprezentiran kao živi spomenik. Vukovarska Kolona sjećanja za sudionicu Kolone figurira kao Zid u Memorijalnom parku u Washingtonu za Vijetnamske veterane. Marita Sturken smatrala je da je „Zid više od svetog spremišta sjećanja“, da je „Zid sam Vijetnam“ (1997: 1). Povlačeći paralelu s tom refleksijom za sudionicu živa, hodajuća Kolona utjelovljuje nestalog brata i potragu za njim. Na taj način prakse sjećanja oblikuju se u svojoj ambivalenciji ispreplitanjem tegobne prošlosti neuspjeha potrage za nestalima s jedne strane te ustrajnoj nepokolebljivosti koja se u sadašnjosti oblikuje isprepletenošću individualnih sjećanja i formalno njegovanih pamćenja.

6.3.3. GOSPODARSKI RAZVOJ

U navedenom razdoblju medijske reprezentacije Kolone sjećanja ukazuju na još jedan aspekt koji je usko vezan uz fenomene sjećanja i pamćenja, a to je pitanje gospodarskog razvoja. Gospodarski razvoj grada kao poratni aspekt medijskih reprezentacija vidljiv je i u članku pod

naslovom „Nakon natezanja oko kolona, Hrvatska napokon odaje počast Vukovaru“ 2014. godine:

„Tomislav Zadro, sin vukovarskog heroja Blage Zadre koji se s 18 i pol godina s ocem i bratom pridružio obrani Vukovara kazao je za HTV: 'Sjećam se oca po tome kako je volio, želio i živio Hrvatsku. On i mnogi momci nisu taj san dočekali i zato smo mi tu da izgradimo nešto bolje.'“ (Ferbezar 2014: [s.p.]).

Imaginacije budućnosti koje se u medijskoj reprezentaciji oblikuju kroz sintagmu izgradnje nečeg boljeg usko su vezane uz sjećanje koje je generacijski preneseno, pri čemu podnesene žrtve traumatične ratne prošlosti zadobivaju svoja značenja tj. smisao u sadašnjosti. Tako oživljena sjećanja organski povezana sa sadašnjošću i budućnošću u funkciji su odmaka od viktimizacijskog aspekta jer upućuju na razvoj grada, države i njegove društvene zajednice. Slično se može iščitati i u članku „Kolona sjećanja: Gotovo 100 tisuća ljudi u Vukovaru, Grabar-Kitarović hodala s 'djevojčicom u plavom kaputiću“ objavljenom uoči Kolone sjećanja 2016. godine, kad je Branko Borković istaknuo:

„Jednostavno naviru sjećanja na sve ono što je ovaj grad proživio i još uvijek proživljava. Vukovar kakav je sada ne može živjeti i od Vlade očekuje konkretnu pomoć.“ (Bradarić 2016: [s.p.]).

Život grada nemoguć je bez naviranja sjećanja, ali i činjenice da je za život potrebno više od veze s prošlošću. Takav personalizirani Vukovar je viđen kao nemoćno živuće tijelo koje „... kakav je sada ne može živjeti...“ samostalno. Takva personalizacija Vukovara ima za cilj razviti senzibilitet život u sadašnjosti pa traženje pomoći figurira kao svojevrsna ovisnost Vukovara koja se može prepoznati kao viktimizacija ekonomskog predznaka, kao 'moralna ekonomija' traume (Fassin i Reichtmann 2009: 279). Sjećanja nisu više ta koja traumatiziraju i viktimiziraju, već gospodarska pomoć i ovisnost koja Vukovaru dokida autonomnost sadašnjosti. Premijer Plenković u medijskim reprezentacijama Kolone sjećanja 2017. godine, o gospodarskom razvoju Vukovara naveo je sljedeće:

„Prošle godine, sjećate se, četvrta sjednica Vlade održana je ovdje u Vukovaru, bili smo donijeli niz konkretnih zaključaka i prijedloga tako da unaprijedimo kvalitetu i standard života naših ljudi u Vukovaru. (...) Hrvatska vojska se vratila u Vukovar, otvoren je niz novih objekata, sjećate se da su otvoreni novi bazeni, slijedi otvaranje arhiva, nastojimo pomoći svim mjerama Ministarstva regionalnog razvoja i drugih ministarstava u poticanju gospodarstva, porezne olakšice, jačanje prometne infrastrukture.“ ([s.n.]. 2017: [s.p.]).

U takvim je medijskim slikama gospodarski diskurs dominantan u odnosu na prethodno naglašena sjećanja na traumatičnu prošlost. U medijski posredovanoj reprezentaciji vukovarske stvarnosti 2017. godine konstituira se aspekt političke odgovornosti koji je usko vezan uz gospodarski razvoj. Retorika ekonomskih ulaganja odmiče se od ratnom traumom natopljene reprezentacije prošlosti pa se u nagovještaju gospodarskog razvoja odmiče od viktimizacijske petlje koja je dominirala ranijim medijski posredovanim slikama Vukovara. Slična retorika u političkom diskursu nastavlja se i sljedeće godine, uoči Kolone sjećanja:

„Preko 490 obitelji stambeno je zbrinuto samo u mandatu naše Vlade, tu su potpore zapošljavanju. Ono što nam predstoji je da ojačamo i stvorimo uvjete za ulazak privatnih tvrtki i povećanje radnih mjesta.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Aspekt razvoja Vukovara u medijskim reprezentacijama omogućava blijeđenje viktimizacijskog obrasca, pri čemu teme zapošljavanja i razvoja poduzetništva iskrsavaju u prvi plan. Sjećanje na traumatičnu prošlost zasjenjeno je perspektivama zapošljavanja i razvoja koje postaju glavne teme u nadolazećim godinama. U članku pod naslovom „Zakon za Vukovar: EU ima razumijevanje da grad bude porezna oaza“ takva retorika ponovno dolazi do izražaja:

„U posljednjih pet godina Vlada je iz državnog proračuna u vukovarski proračun uplatila ukupno 356 milijuna kuna, u istom je razdoblju putem projekata EU na području grada Vukovara investiran 461 milijuna kuna. (...) Većina naših sugovornika kaže da je za daljnji gospodarski razvoj Vukovara od presudne važnosti dolazak velikih privatnih investitora, a ne oslanjanje na pomoć Zagreba.“ (Patković i Špoljar 2019: 4).

Za razliku od Europe koja je u prethodnim godinama figurirala kao 'krivac' za ratnu sudbinu Vukovara, ovoga puta Europska unija mijenja značenja putem argumentacije gospodarskog razvoja. U retorici dominira fakticitet brojki koji razrješava ovisnost o Zagrebu kao simboličkom centru politike pa se i sama slika ozračja Kolone sjećanja odmiče od prošlosti i usmjerava u gospodarski perspektivnu budućnost. Takva neovisnost priziva perspektivu razvoja i revitalizacije grada koja posljedično ima za cilj oživljavanje kvalitete života građana. Sjećanja na traumatičnu prošlost u ovakvim medijskim slikama Vukovara u potpunosti blijede te ih zamjenjuju slike perspektivne budućnosti utemeljene na logici gospodarskog rasta. Unatoč tome, sjećanje ne nestaje, ali se značenja pripisana sjećanju transformiraju i prilagođavaju novim kontekstima.

6.3.4. 'NOVA' SJEĆANJA I NOVA VREMENA

Paralelno sa sve raširenijom tendencijom da se traumatičnost sjećanja zasjeni retorikom gospodarskog razvoja i perspektivne budućnosti, u medijskim reprezentacijama ustaljuje se sve više sintagma grada heroja. U kontekstu novih Kolona sjećanja novinski članci vrlo često ističu shvaćanje sjećanja koja obvezuju, ali koja su vezana uz senzibilitet prema gradu heroju. Tako je, primjerice, u članku pod naslovom „Kolona sjećanja: Gotovo 100 tisuća ljudi u Vukovaru, Grabar-Kitarović hodala s 'djevojčicom u plavom kaputiću“ predsjednik HAZU-a Zvonko Kusić istaknuo:

„Kako je obveza sadašnjeg i budućih hrvatskih naraštaja čuvati uspomenu na vukovarsku tragediju 1991. te se s posebnim poštovanjem i senzibilitetom odnositi prema tom gradu heroju.“ (Bradarić 2016: [s.p.]).

U ovakvom i sličnim člancima sjećanje se konstituira kao spona između institucionaliziranog pamćenja vukovarske tragedije i potrebe preusmjeravanja sjećanja generacijskim putem. Spone sjećanja i prijenosa na nove naraštaje izražene su u simbolici grada heroja. Iako se ovakvim diskursima grad personalizira, individualna su sjećanja vrlo generički shvaćena. Takvim praksama sjećanja u kojima se ističe generacijska povezanost, naglasak se pomiče s branitelja prema novim generacijama čija se iskustva Vukovara upisuju u sintagmu grada heroja. Heroizacija grada u ovakvom ključu vidljiva je i u novinskom članku koji prenosi stav ministra branitelja, a koji govoreći o žrtvama Vukovara apostrofira hrvatski narod:

„... odaje poštovanje žrtvama strašnog genocida, stradanja hrvatskog naroda u Vukovaru. (...), te da i 25 godina poslije zločina, hrabrost i otpor Vukovaraca ostaju u kolektivnoj svijesti hrvatskog naroda. Na svima nama je da na idealizmu za koji su ljudi ginuli, gradimo moderno hrvatsko društvo, a Domovinski rat i stradalnici su temelj suverene Hrvatske.“ (ibid.).

U navedenom članku sjećanje se definira kao kolektivna svijest hrvatskog naroda pri čemu se viktimizacijski predznak stradanja i patnje prepoznaje kao idealizam koji obavezuje u izgradnji „... modernog hrvatskog društva... “. Diskurs izgradnje društva vezan je uz stradalnike i Domovinski rat pa sjećanje na Vukovarsku bitku figurira kao temelj suverenosti. Sličan je interpretativni okvir primjetan i u drugim primjerima političkog diskursa:

„Potrebno je u prvome redu iskazati poštovanje prema gradu Vukovaru, prema Vukovarcima, Vukovarkama i izraziti im zahvalnost za sve što su učinili za Hrvatsku. Prisjećamo se žrtava, poginulih, nestalih, ubijenih branitelja i civila,

radilo se o velikoj tragediji, o velikoj nesreći. (...) Hrvatski narod je u Vukovaru pokazao junaštvo, spremnost na žrtvu, hrabrost, spremnost da se bori za svoju slobodu i domovinu, i bez obzira na svu tragediju, ovo je u konačnici bila jedna velika pobjeda.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

„... simbol junaštva, otpora, pobjede. Za mene kao ministra branitelja⁹⁷ (op.a), za cijelu hrvatsku vojsku Vukovar je gravitacijsko središte hrvatske države i upravo zbog troga vratili smo Hrvatsku vojsku u Vukovar i ona je danas tu da se to više nikada ne dogodi.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Sjećanja koja evociraju ratnu prošlost s jedne strane, prisjećanjem „... žrtava, poginulih, nestalih, ubijenih branitelja i civila...“ jer se radilo o velikoj tragediji i velikoj nesreći, ali se takve viktimizacijske perspektive kontrastiraju perspektivom sadašnjosti u kojoj se hrvatski narod prepoznaje kao subjekt junaštva. S druge strane, takvoj perspektivi stradanja medijske reprezentacije oponiraju s poštovanjem i zahvalnosti te s junaštvom i „... spremnost na žrtvu, hrabrosti, spremnost da se bori za svoju slobodu i domovinu...“. U takvom diskurzivnom konstituiranju sjećanja viktimizirajuća predodžba prošlosti kao gubitka i neuspjeha stavlja se u sadašnjosti u kojoj Vukovar postaje simbolička gravitacijska točka. Uvođenjem takve simbolike u politički diskurs, Vukovarska bitka i sam grad viđeni su kao epicentar državnosti, hrid i temelj koji je nastao kao „... simbol junaštva, otpora i pobjede.“ U takvom su oblikovanju praksi sjećanja na Vukovarsku bitku diskursi viktimizacije suprotstavljeni diskursima junaštva u kojima grad koji simbolizira življenu svakodnevicu postaje nositeljem herojstva. Suvremene perspektive Vukovara u pandemijskim okolnostima vidljive su u članku „Nikada do sada iz Vukovara nije otišlo toliko poruka mira: ‘Ponosno hodamo cijelim svijetom‘“:

„U koloni je tisuće ljudi, daleko više od 5000, ali vjerojatno manje od 10000, no sasvim sigurno ne njih 500. Toliko su ih priželjkivali epidemiolozi, no tu brojku popunili su samo ljudi iz protokola, vojnici – stjegonoše i policajci. (...) Najavljene grupe od 25 ljudi učas su se pretvorile u skupine od njih po stotinjak. (...) rijetko tko je od njih imao masku.“ (Pušić 2020: 4).

U medijskim reprezentacijama Kolona sjećanja se u navedenom članku pandemijske 2020. godini isprepliće s konspirativnošću koja obilježava jedan dio javnog mnijenja. COVID-19, globalno sveprisutna infekcija 'inficira' i Kolonu epidemiološkim mjerama, ali i diskursima koji sjećanja osuvremenjuju za novi aspekt povezanosti svih sudionika u Koloni koji epidemiološke mjere doživljavaju kroz masovnost kao taktiku otpora. U stiliziranosti Kolone,

⁹⁷ U izvornom članku, originalno stoji da je ministar Krstičević bio ministar branitelja, što je netočno. Damir Krstičević je bio ministar obrane.

ovoga puta pod utjecajem poštivanja epidemioloških pravila, ističu se brojevi sudionika koji imaju snagu povezivanja i integracije. Nenošenje maski ukazuje na otpor predstavnicima vlasti koji se u Koloni u sadašnjosti isprepliće s otporom branitelja nadmoćnijem neprijatelju u prošlosti. Oživljavanje takvih praksi sjećanja obogaćuje suvremene doživljaje Vukovar simbolikom inata, otpora, prkosa, kao i nepobjedivosti.

6.3.5. MEĐUNACIONALNE, MEĐUETNIČKE I MEĐUDRŽAVNE NAPETOSTI

U mnoštvu medijskih naslova i sadržaja koji uoči Kolone sjećanja adresiraju raznovrsne aspekte vukovarske poslijeratne sadašnjosti, uz postojeće diskurse ne treba zanemariti još jednu problemsku perspektivu koja je vezana uz međunacionalne, međuetničke i međudržavne napetosti. Pitanje sadašnjosti, u kojoj su evidentne podjele uzduž etničkih i nacionalnih linija, usko je vezano uz sjećanja na ratnu prošlost:

„Rat izazove sve najgore u čovjeku, idemo ga zaboraviti, idemo živjeti zajedno. Daleko će biti bolje kad mladi ljudi budu imali gdje raditi – tada će se smanjiti broj 'hrvatskih' i 'srpskih' kafića i vrtića.“ (Bradarić 2016: [s.p.]

Pozivanjem na zaborav ratne prošlosti medijski diskursi pokušavaju ukazati na suživot koji je moguć u uvjetima gospodarske razvijenosti, ali i odmakom od postojećih tragova problematične prošlosti koji su vezani uz međuetničke i međunacionalne podjele u gradu. Zaborav, koji je u ranijim fazama bio označen kao problematičan, sada postaje poželjan fenomen koji može odagnati aktualne napetosti u Vukovaru u sadašnjosti u kojemu hrvatska i srpska djeca i mladež imaju 'svoje' vrtiće, škole i kafiće. Time se čini spona između sjećanja koja opterećuju na razini svakodnevnog života te budućnosti koja ne može nositi uteg prošlosti. Viktimizacija koja je često obilježavala medijske reprezentacije, sada se prepoznaje kao problem koji se manifestira podjelama koje nastaju iz traumatičnih sjećanja. Slično je primjetno i u političkom diskursu:

„Treba se pokloniti žrtvama, ali i omogućiti budućnost Vukovara da ljudi ostaju tu. Svaka deklaracija prijateljstva je dobar korak naprijed, sitni koraci su napravljeni, ali svako veliko putovanje tako počinje. Puno će još vode proći Dunavom prije nego što će Hrvatska i Srbija biti prijateljske zemlje. Treba riješiti pitanje nestalih što prije.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Međunacionalne i međuetničke podjele umrežavaju se i u dinamiku međudržavnih, hrvatsko-srpskih odnosa. Izjava poput „Puno će još vode proći Dunavom prije nego što će Hrvatska i Srbija biti prijateljske zemlje.“ ukazuje na problematičnost sjećanja koja omogućuju

tinjajuće razmirice i otvorena neslaganja u međudržavnim odnosima koja se reflektiraju i na međuljudske odnose u Vukovaru. Iako se diskurs viktimizacije provlači kao lajtmotiv takva diskursa, on se isprepliće s imaginacijama bolje budućnosti koja započinje putovanjem i malim koracima. U takvim konstelacijama međunacionalnih odnosa problematizira se pitanje sudjelovanja predstavnika srpske nacionalne manjine u Koloni sjećanja. Takva evokacija sjećanja predstavlja točku kroz koju se izražava nezadovoljstvo političkim elitama označenim kao krivcima za probleme Vukovara u sadašnjosti.

„Kao što smo svojedobno svjedočili dvjema kolonama u Vukovaru, sada slušamo o tome treba li Milorad Pupovac biti dio Kolone sjećanja. Kao da će Pupovčev (ne)dolazak u Vukovar išta promijeniti. Otišao u Vukovar ili ne, on će i dalje biti dio vladajuće koalicije i pripomoći Plenkoviću da se održi do kraja mandata, kao što je već bio koalicijski partner HDZ-u kad mu je na čelu bio Ivo Sanader. (...) No, strašno je promatrati kako taj grad stagnira pod političkim elitama (...) i umjesto da stvore uvjete za oživljavanje gospodarstva i grade atmosferu suživota, čine sve ne bi li se Vukovar pretvorio u grad duhova.“ (Toma 2018: [s.p.]).

Pitanje dolaska Milorada Pupovca u Kolonu sjećanja oživljava novu sintagmu koja oponira prevladavajućoj sintagmi Grada Heroja. Novi Vukovar, svojevrstan grad duhova nastao je kao posljedica rascjepa u društvenom tkivu grada, što se ogleda i u raseljavanju i depopulaciji. Oživljavanjem političkih napetosti diskurs viktimizacije uspostavlja se u odnosu na politički suspektne odluke koje dolaze iz Zagreba, a koje se onda usložnjavaju kroz pitanje podijeljenih Kolona, (ne)dolaska predstavnika srpske nacionalne manjine i realnosti društvene zajednice obilježene depopulacijom. Politički diskurs takve potencijalne razdore adresira naglašavanjem pomirbe i suživota te poziva na ideal mirne reintegracije. Takav simbolički politički kapital koji je vezan uz ime prvog hrvatskog predsjednika, reprezentira Vukovar zatočen traumatičnim sjećanjima. Premijer Plenković je istakao:

„... dobro da Milorad Pupovac dođe u Vukovar. Poslao je poruku pijeteta. Treba otvoriti i stranice pomirbe, suživota. Jedna od ključnih rečenica Franje Tuđmana je mirna reintegracija.“ ([s.n.]. 2018: [s.p.]).

Takvim oblikovanjem sjećanja uoči Kolone sjećanja politički diskurs odmiče se od međuetničkih, međunacionalnih i međudržavnih koje mogu oživjeti viktimizacijske obrasce primjetne u ranijim razdobljima. U medijskim konstrukcijama sjećanja Kolona je reprezentirana kao simbolično mjesto ujedinjenja, praštanja i suživota. Takvim diskurzivnim oblikovanjem sjećanja stvaraju se pukotine u monolitnosti viktimizacijskog diskursa kreirajući

uvjete za politiku pomirbe. U Koloni 2020. godine po prvi puta sudjeluje potpredsjednik Vlade iz redova SDSS-a Borisa Miloševića koji je podsjetio:

„... da je danas isto kao i 1991. godine više od trećine svih Vukovaraca srpske nacionalnosti i da radi budućnosti i mladih treba naći zajednički put, put pomirenja i dijaloga. Svjestan je problema nestalih te će se posebno zalagati, kaže, da se riješi.“ (Pušić 2020: 4).

U ovakvim medijskim slikama vukovarska sadašnjost obilježena je međunacionalnim problemima, no ona je usko vezana uz budućnost u kojoj „... radi budućnosti i mladih treba naći zajednički put...“. Uvođenjem retorike pomirbe, sjećanja na prošlost pokušavaju se izmiriti s potrebom zajedničke budućnosti. Ideali ponosa koji su u prethodnim razdobljima bili vezani uz heroiziranu prošlost, sada postaju točke imaginiranja budućnosti kao što je vidljivo u članku pod nazivom „Nikada do sada iz Vukovara nije otišlo toliko poruka mira: ‘Ponosno hodamo cijelim svijetom‘“:

„Hrvatska je pobijedila u ratu, ostvarila je sve svoje nacionalne zadaće (...) isto tako dala je ispruženu ruku prema manjinama u Hrvatskoj pa tako i srpskoj manjini. Zato je dobro, normalno i prirodno da je potpredsjednik Vlade iz redova SDSS-a Boris Milošević sada ovdje u Vukovaru kao što je bio u Kninu.“ (ibid.: 4).

Retorika pomirbe reprezentirana metaforom ispružene ruke ima za cilj utrti put međusobnog dijaloga. Konstituiranjem sjećanja putem simbolike ispružene ruke perspektiva pomirenja i dijaloga odmiče se od diskursa viktimizacije. Takva se simbolika službene politike u Hrvatskoj nastoji umrežiti u međudržavne odnose koji se nastoji zacijeliti:

„Veran Matic, izaslanik srpskog predsjednika Aleksandra Vučića, kleknuo je i pomolio se za sve stradale na Ovčari. Gesta je snažno odjeknula, a on je rekao da to nije napravio s figom u džepu. Mislim da je jako važno da imamo poštovanje prema žrtvama i solidarnosti s obitelji žrtava. Stalo mi je da se pronađe svaka nestala osoba, a ovakve komemoracije samo mogu pomoći u pronalaženju nestalih osoba. Izražavam veliko žaljenje zbog svega onoga što se dogodilo ovom gradu i građanima ovog grada tijekom ratnih godina.“ (ibid.: 5).

Personalizacijom sjećanja na nestale i preminule, gesti klanjanja preminulima i molitva za žrtve Ovčare, u medijskom je diskursu reprezentirana kao još jedan korak u procesu oprosta i zacjeljenja međunacionalnih netrpeljivosti. Pitanjem solidarnosti i pomoći obiteljima u

traganju za nestalima oblikuju se prakse sjećanja koje u svojoj komemorativnosti, ali i snažnoj simbolici nastoje odagnati traume koje onemogućavaju suživot i pomirenje.

Medijske slike Vukovara od 2013. godine do 2020. godine oblikovale su značenjski slojevite i kompleksne prakse sjećanje na Vukovarsku bitku. Od problematike podjele na dvije Kolone sjećanja, preko evokacije sjećanja na ubijene, nestale, ali i preživjele, do naglašavanja gospodarskog razvoja kao preduvjeta pomirenja. Sjećanja na različite načine upliću viktimizacijski diskurs koji se različitom dinamikom pojavljuje ovisno o specifičnom društvenom, ekonomskom, političkom i kulturnom kontekstu. Sintagma 'pada' Vukovara preživljava kroz različite taktike u kojima je Vukovar reprezentiran kao nemoćno biće, preko metafore grada heroja, do grada duhova. Ipak, ono što je simptomatično za raznolike diskurse nastale u medijskom prostoru je ambivalentnost praksi sjećanja: s jedne strane traumatična sjećanja služe kao argument viktimizacije u kojoj prošlost strukturira sadašnjost, no s druge strane one se s vremenom transformiraju i postaju uvjet bolje budućnosti. U medijskim reprezentacijama Kolone sjećanja, raznolike prakse sjećanja vrlo su često oblikovane kao točke ispreplitanja pojedinačnih sjećanja i društvenih pamćenja pri čemu se viktimizacija uočava kao posljedica traume, ali i uvjet moguće budućnosti.

Kroz ova tri razdoblja, više iz didaktički razloga nego stvarne podjele, tridesetogodišnje prakse pamćenja Vukovarske bitke, viktimizacija nije generički termin. Ona je mijenjala svoja značenja, na način da ta viktimizacija nikada nije bila eksplicitno univerzalna strategija prisutna u medijski posredovanim konstrukcijama i narativima. S pristupanjem EU i s dolaskom europskih financijskih fondova za obnovu, viktimizacija se umrežavala u diskurse ekonomskog i gospodarskog razvoja. U praćenju razvoja tijekom diskursa, Europa koja je do 1998. godine bila označena kao krivac za ubijanja i stradanja branitelja i civila u Vukovaru, a Haški sud kao međunarodna pravosudna instanca na tlu Europe do 2012. godine izvor neselektivne pravde, nije više ta ista Europa. Prvo, ona je u retorici zamijenjena političkim konceptom Europske Unije. Potom, sam politički koncept EU i financiranja koja dolazi iz njezinih fondova služi kao neka vrsta ekonomske i viktimološke prenosnice. Na taj se način premošćuje viktimizacija pri čemu sada sjećanja postaju sastavni dio probavljanja traumatične prošlosti putem gospodarske izgradnje. I zaključno, diskurs viktimizacije transformirao se i metamorfozirao te prilagođavao kontekstima i trenucima, od onih prvih traumatičnih momenata do ekonomske izgradnje putem EU fondova. U metamorfozi viktimizacije transformirala su se i sjećanja i pamćenja pri čemu je teško povući granicu gdje počinju sjećanja, a gdje završava pamćenje, što ukazuje na isprepletenost sjećanja u smislu razumijevanja Marite Sturken. Tijekom toga razdoblja i sjećanja su se posljedično mijenjala. Individualna sjećanja, strategije osmišljavanja života i

taktike preživljenja, kao pozitivne afirmacije ličnosti, sada ne dolaze iz zrakopraznog prostora. U ovom poglavlju isprepliću se individualna sjećanja i kolektivno, društveno pamćenje. U oslikavanju tijeka diskursa javni prostor, čini se, sve više ustupa prostor tim malenim individualnim sjećanjima koji se premrežuju sa širim društvenim pamćenjem Vukovarske bitke. Od ranijeg naglaska pravosudnih zavrzlama, perpetuirajuće viktimizacije prošlosti u sadašnjost pomak je prema uplitanju retorike diskursa budućnosti. Budućnost, koja se počela nazirati na vidiku, doduše nejasna, dovedena je bila u pitanje iseljavanjem i demografskim padom. Nekada prije, sadašnjost kao da je bila zarobljena prošlošću. S jedne strane, iz perspektive individualnih iskustava i sjećanja, sadašnjost honorira i uvažava prošlost. S druge strane, iz perspektive institucionalno disperziranih komemoriranja, otvara se prostor prema budućnosti i potencijalu retorike pomirenja. Referentna građa obuhvaćena ovim istraživanjem tijekom tridesetogodišnjeg razdoblja oblikovala je sjećanje u tom prostoru, pri čemu niti u jednom trenutku to nije bilo sjećanje koje je monolitno i petrificirano. Ono se mijenja jer je mijenjaju konteksti od prvog poslijeratnog obilježavanja, potom gospodarske revitalizacije, do propuštanja pojedinačnih sjećanja u monolitno tkivo medijski orkestriranog društvenog pamćenja.

U ovom sam poglavlju nastojao oslikati tijek društvenog diskursa putem medijskih reprezentacija koja formiraju neku širu sliku. Slika je na momente u tim medijski posredovanim sjećanjima bila u kontrastu sa življenim iskustvom, ponegdje se ta slika ispreplitala sa življenim iskustvom, a gdjekad se slika hranila življenim iskustvom, pogotovo u novim datumima. Tendencija zadnjih nekoliko godina je da se u sjećanjima na Vukovar otvara veći prostor individualnom življenom iskustvu. Na tragu tih promjena društvenog pamćenja, u nastavku, u sljedeća dva poglavlja bit će prezentirani rezultati etnografskog istraživanja. Predmet istraživanja 7. poglavlja su sjećanja na življeno iskustvo mojih sugovornika u istraživanja. U 8. će poglavlju biti prikazani rezultati moga trogodišnjeg terenskog etnografskog praćenja tri uzastopne Kolone sjećanja u Vukovaru u razdoblju od 2019. do 2021. godine.

7. SJEĆANJE I ŽIVLJENO ISKUSTVO

U ovom poglavlju problematizirat ću koncept življenog iskustva iz perspektive svojih sugovornika. Interpretativna poluga ovog poglavlja su teorijske koncepcije življenog iskustva (eng. *lived experience*) koje razvijaju brojni teoretičari (Ingold 2012, 2018; Van Mannen 2016; Chung-Ho 2019), a koje produbljujem za teorijske koncepte koji dolaze iz područja studija sjećanja te koje upućuju na utjelovljeno sjećanje (usp. Connerton 2004), odnosno isprepletено sjećanje (usp. Sturken 1997). Tim Ingold, britanski antropolog, o življenom iskustvu govori posredno kroz antropologiju koja je „... predana promatranju i opisivanju života kakvog ga nalazimo.” (2012: xi). On u svojoj knjizi *Anthropology why it matters* (2018) ukazuje da istraživanje življenog iskustva podrazumijeva dijeljenje zajedničkih trenutaka prisutnosti sa sugovornicima, učenjem iz njihovih eksperimenata u životu i interpretaciju tog življenog iskustva na našim teorijskim postavkama (usp. 2018: 10). On smatra da je suština antropologije u obraćanju pažnje na sugovornika „... u gledanju što rade i slušanju što govore. Učimo s ljudima, umjesto da ih proučavamo.“ (ibid.: 11) i to tako da „... pustimo druge u našu prisutnost, obratimo pozornost i pobrinemo se.“ (ibid.: 10). Ingold razvija koncepciju shvaćanja drugih ozbiljno (eng. *taking others seriously*), pri čemu nas u istraživanju življenog iskustva poziva na suočavanje s izazovima koje postavljaju pred nas „... pretpostavke o tome kako stoje stvari, u kakvom svijetu živimo i kako se odnosimo prema tome.“ (ibid.: 13). Hongkonški sociolog Wing Chung Ho na epistemološkim zasadama Geertzovih distinkcija između pisca i autora problematizira življeno iskustvo kao okosnicu etnografskog objekta istraživanja i pisanja (Geertz 1988: 18). Naime, prema Chung Ho, življeno se iskustvo očituje „... kao oblik unutarnjeg života (koji se) ne može izravno proučavati.“ te je to moguće tek „... kad je življeno iskustvo reflektirano izvana.“ (2019: 12). U kontekstu ovog rada koji fluid sjećanja problematizira kao utjelovljena iskustva, pitanje distinkcije između 'vanjskog' i 'unutarnjeg' upozorava da je promišljanje praksi sjećanja moguće jedino ako navedene kategorije promišljamo kao uvijek nužno isprepletene sfere doživljenog. Kanadski teoretičar Max van Mannen problematizira vremensku dimenziju življenog iskustva, smatrajući kako se ono „... nikada ne može shvatiti u svojoj neposrednoj manifestaciji, već jedino kao refleksija prisutne prošlosti.” (2016: 36). Van Mannen time razumije življeno iskustvo kao parcijalno i posredno, oblikovano na razmeđi prošlosti i sadašnjosti, ali i raznovrsnih okolnosti koje ga oblikuju unutar fragmentarnosti života. Stoga se na razumijevanje življenog iskustva osvrćem kao na znanje koje je u neprestanoj transformaciji te koje nastaje u mijenjajućim relacijama spram prostora i vremena, ali i koje se oblikuje raznolikim diskursima koji, iz perspektive mojih sugovornika,

oživljavaju specifična sjećanja kao neposredna, opipljiva i relevantna za njihov doživljaj svijeta i vlastitog mjesta u istom. Time ambivalentnost življenog iskustva koje je fragmentarno, ali koje teži cjelovitosti, koje je posebno, no cilja prema univerzalnom, postaje interpretativni okvir ovog istraživanja (van Mannen 2016). U kontekstu ovog rada življeno iskustvo iščitavam kroz naracije koje su svojevrsno čvorište etničkih, rodni i klasnih perspektiva, potom prostora, tjelesnog pamćenja i predmeta koji pobuđuju afektivni doživljaj svijeta te koje se manifestiraju kao raznolike taktike preživljenja i osmišljavanja života u ratnom i poslijeratnom kontekstu. Iako su takva sjećanja pobuđena traumatičnim iskustvima apokaliptičnih scena opsade grada, proboja i koncentracijskih logora, analizom naracije dolazim do življenog iskustva koje doživljam kao sponu traumatične prošlosti i kreativne sadašnjosti unutar koje se mogu iščitati raznolika sjećanja i njihov značaj za moje sugovornike. Ana Ljubojević (2020) u zborniku *Devedesete* u svom poglavlju pod nazivom „Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru“ analizirala je odnos osobnih sjećanja prema javnim diskursima službenih sjećanja/interpretacija Vukovarske bitke zaključujući da:

„Službeni diskurs ima veze sa sadašnjosti utoliko što u njoj uporno želi održati prošlost, dok se osobna iskustva i identiteti stanovnika grada u međuvremenu razvijaju, mijenjaju i prilagođavaju nekim novim vektorima sjećanja.“ (2020: 292).

Slijedom tih pretpostavki istraživačka pitanja kojima se rukovodim u ovom poglavlju su što su sjećanja za moje sugovornike? Kakva je veza sjećanja i življenog iskustva? Jesu li to samo neke kognitivne mogućnosti reminiscencije i sjećanja na događaj ili se u sjećanje upliću i momenti fikcionalizacije koji su oblikovani kulturnim i društvenim kontekstom? Obogaćuju li se sjećanja društvenim kontekstom današnjice? Kakva je veza sjećanja i traume? U metodološkom smislu u ovom poglavlju analiziram življeno iskustvo kroz pet polustrukturiranih intervjua sa sugovornicima, različitih po spolu, dobi te svom statusu u trenutku opsade grada, proboju i iskustvima života u koncentracijskim logorima. U istraživanju su sudjelovala dvojica muškaraca i tri žene. Tijekom opsade grada 1991. godine četvero je sugovornika bilo u svojim dvadesetima, a jedan je sudionik istraživanja imao petnaest godina. Svi sudionici istraživanja imaju završeno srednjoškolsko obrazovanje. Bilješke i crtice življenog iskustva ovog istraživanja prezentirani u sljedećim potpoglavljima prikupljeni su u raznolikim istraživačkim situacijama: od trčanja memorijalnog maratona sa sugovornikom, u trenutcima odlaska na autentične lokacije iz njihovih naracija, preko različitih zajedničkih sudjelovanja u Koloni sjećanja, susretima na kavama, posjetom u kućama sugovornika pa sve do druženja na tribinama ili čak tijekom priprema za kazališni program *Žene Vukovara – od*

priče do razgovora ili tijekom snimanja dokumentarnog filma *Šapat vjetra zidove slama*. Smatrajući kako je nemoguće zabilježiti cjelokupnost iskustva, naracijama zabilježenim tijekom metodološki izazovnih istraživačkih situacija, pristupam uz određen oprez svjestan nemogućnosti da takva iskustva reflektiraju samo jednu stranu medalje⁹⁸ te da nužno upućuju na fragmentarnost.

U sljedećih nekoliko potpoglavlja problematizirat ću šest problemskih očišta koje sam tijekom analize uočio kao zajedničke nazivnike raznolikih življenih iskustava mojih sugovornika. To su klasna i etnička perspektiva, potom tjelesno pamćenje te prostorna i predmetna, odnosno afektivna perspektiva, kao i osmišljavanje života i taktike preživljenja.

7.1. TJELESNA SJEĆANJA

U sjećanjima mojih sugovornika na življeno iskustvo Vukovarske bitke posebno mjesto zauzima tjelesno pamćenje. Obzirom da izvanjski svijet poimamo kroz osjetila: vizualno, auditivno, kinestetičko (taktilno i emotivno), olfaktorno i gustatorno življeno iskustvo reprezentira naše doživljavanje svijeta putem našeg tijela. Za razliku od francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa koji je smatrao da su sjećanja sedimentarna u simbolima (1992: 47), Paul Connerton, britanski antropolog u svojoj knjizi *Kako se društva sjećaju* kad piše o pamćenju i tijelu, smatra kako „... u sjećanju navika prošlost je, u neku ruku, nataložena u tijelu.” (Connerton 2004: 107). Švedska antropologinja Maja Povrzanović Frykman u poglavlju „Osjetilni predmeti humanitarne pomoći: tjelesno pamćenje i afektivni kontinuiteti” zbornika *Sensitive Objects Affect and Material Culture* (2016) problematizirala je pitanje tjelesnog pamćenja putem predmeta humanitarne pomoći tijekom opsade Sarajeva 1992.-1995. godine. Drugim riječima, naše tijelo, tako postaje arhiva neizbrisivog pamćenja naših življenih iskustava⁹⁹ (ibid.: 99), koje se u svakodnevici iznova pobuđuju i stvaraju određeni afekt i atmosferu. 'Pohranjena' tjelesna sjećanja mojih sugovornika evociraju spektralnost perspektiva osjetila mirisa u Vukovaru i izvan Vukovara, potom okusa vezano za načine snalaženja prehranjivanja u okolnostima preživljavanja uslijed opsade te simboličnu funkciju bombončića. Sedimenti sjećanja u tijelu mojih sugovornika, kao svojevrsne inkorporirane prakse, pobuđuju

⁹⁸ Metodološko ograničenje ovog istraživanja ogleda se u svojevrsnom neuspjehu da se popisu sugovornika priključe i naracije pripadnika srpske zajednice koja je ostala u Vukovaru tijekom opsade grada. Prvotna zamisao je bila stupiti u kontakt s potencijalnim sugovornicima angažmanom preko privatnih poznanstava, ali i službenih institucija srpske manjinske zajednice. Takva inicijativa na kraju nije urodila plodom.

⁹⁹ U članku „Osjetilni predmeti humanitarne pomoći: tjelesno pamćenje i afektivni kontinuiteti” Maja Povrzanović Frykman (2016) ukazuje na neizbrisivost sjećanja: „... jer predstavljaju tjelesna sjećanja. Takva sjećanja zauzvrat otkrivaju koliko su ljudi duboko upleteni u okolni materijalni svijet.” (ibid.: 99).

se samo u vrijeme kad njihova tijela izražavaju specifičnu aktivnost (Connerton 2004: 108). Za Maju Povrzanović Frykman: „... sjećanje na tijelo neodvojivo je od živog (današnjeg) sjećanja na prošli rat.” pa stoga Povrzanović Frykman zaključuje kako „... analiza pokazuje da tada uključena osjetila zadržavaju dugotrajnu afektivnu dimenziju koja se sada komunicira u pripovijedanju, a istovremeno utječe na osobu u činu pripovijedanja.“ (Frykman i Povrzanović Frykman 2016: 98). Američka antropologinja Marita Sturken u svojoj knjizi *Tangled memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering* (1997) ukazuje na povezanost fotografija, videa i filmova kao utjelovljenih sjećanja (ibid.: 19). Smatra da sjećanje prebiva unutar fotografske slike, videa ili filma i da pripovijeda svoju naraciju kao odgovor na naše gledanje (ibid.: 20). Tako se u kazivanju moje sugovornice fikcionalizira *Popaj*, lik iz crtanog filma te fragmenti filma *Igmanski marš*¹⁰⁰. Evociranje osjeta mirisa je naj snažniji osjetilni podražaj. Neugodan smrad tijela i potonje prvo kupanje sjećanja su koja su ponuđena upravo mirisima:

„Mi smo došli u dvoranu Martinovka. Bilo je volontera.(...) Oni meni pružaju čaj iz daljine, 'N., što ovi bježe od nas?' 'Možda smrdimo'. (...) Mi smo svi toliko smrdjeli da nismo niti osjetili. U Zagrebu im je bilo čudno pa su nas pitali 'Što se niste okupali?' (...) Takva su bila pitanja, valjda su im objasnili. (...) Nije bilo izrečeno na glas da im smrdimo, već kako su se držali, odmicali glavu od nas, pružali nam sendviče i vodu. Poruka je bila 'Uklonite se'.“ (sugovornik B5)

„Prvo kupanje mi je bilo u dvorani Martinovka. (...) Jedan dana smo bili tamo. To je bilo tranzitno. Prespavaš, ujutro te šalju dalje. Nisu se svi kupali. (...) Neobično je bilo skinuti skijaške čizme buce na nogama, dvoje čarapa, koje su bile sigurno jedno mjesec dana na nogama, bljak, bolje ne pričati. (...) Odvikao sam se bio kupanja, znaš, čudno je bilo, curi voda, možeš stati pod tuš, baš čudan osjećaj, sada sam negdje gdje imam svjetlo, gdje radijator grije i topla voda, vidiš ti to, svašta.“ (sugovornik B5)

Etnografski trenutak ovog kazivanja odigravao se *online* preko Skype platforme u tijeku strogog lock downa uzrokovanog pandemijom korona virusa. Življeno iskustvo tijekom COVID-19 krize, strah od zaraze, opsesivna zaokupljenost zaštitom i društveno nametnuta kompulzivna potreba za čišćenjem, dovodila je u primjenu niz različitih sredstava za čišćenje i antiseptika. Mirisi svakodnevce tog trenutka, kojima smo moj sugovornik i ja bili zaokupirani, evocirala su njegova sjećanja na neugodne mirise vlastitog tijela uslijed višemjesečnog

¹⁰⁰ Marita Sturken smatra da je odnos filmskih snimaka (*eng. camera images*) prema sjećanju i povijesti ambivalentan jer: „S jedne strane fotografske, filmske i video snimke mogu utjeloviti i stvoriti sjećanja, dok s druge strane, uslijed svoje prisutnosti one imaju sposobnost da zatiru sjećanje.“ (Sturken 2009: 20).

nekupanja zbog necivilizacijskih uvjeta života doživljenih u opsadi grada. U takvim sjećanjima mirisi se osvještavaju kao neugodni tek u trenucima 'normalizacije' svakodnevice – u Zagrebu koji simbolizira bijeg iz razrušenog grada – te funkcioniraju kao spona između proživljenog iskustva rata i življenog iskustva svakodnevice oblikovanog više-manje lagodnom realnošću Zagreba. Rascjep figurira kao reprezentacija na one koji su podnijeli 'veću' i one koji su podnijeli 'manju' žrtvu nametnute agresije. No, u takvoj se sponi ujedno očituje i rascjep između hrvatske metropole 'daleko od rata' i preživljavanja 'golog života' na prvoj crti višemjesečno opkoljenog grada, rascjep između onih koji su traumatizirani i izgubili gotovo sve u svom životu i onih koji nisu tako nešto slično doživjeli. Živost sjećanja se uprisutnjuje u istraživačkom trenutku kad sugovornik preko Skype platforme, ustajući se i odmičući se od kamere, demonstrira gestu odmicanja volontera i time se sinestetički stapa doživljaj mirisa kroz vizualnost mimike, geste i pokreta sugovornika. Gesta odmicanja volontera ovdje simbolizira poveznicu između civilnog života u stanovima i prisilnog 'štakorskog' života po podrumima, između nehigijene i higijene, između nekupanja uslijed uništene vodovodne infrastrukture i civilizacijskog dosega – kupanja. Pierre Nora, referirajući se na kolačić Madelaine u znamenitom djelu Marcela Prousta *U potrazi za izgubljenim vremenom*, nas podsjeća o mirisima kao točki ispreplitanja sjećanja ukazujući time na „... odlučni zaokret od povijesnog prema psihološkom, od društvenog prema individualnom, od prenosive poruke prema subjektivnom te od ponavljanja prema prisjećanju.“ (Nora 2006: 33). Evociranje sjećanja na prvo kupanje nakon više mjeseci oživljavalo je taktilne osjete življenog iskustva. Sjećanje na dotadašnje danonoćne napade, život po podrumima, mogućnost pogibelji, uništenu infrastrukturu normalnog civilnog života, isprepliće dvije vremenskosti koje se stapaju u jedan, gotovo filmski scenarij. Isprepliću se prošlost, u kojoj je bila onemogućena civilizacijska tekovina redovne higijene u uvjetima golog preživljavanja opsade grada, i sadašnjost u kojoj voda reprezentira skidanje svih slojeva ustajale prljavštine koja ima i simbolički značaj. S jedne strane, voda ovdje figurira poput rijeke koja odnosi nagomilana traumatična sjećanja preživljavanja vukovarske svakodnevice. S druge strane, naracija sugovornika ukazuje na imaginaciju perspektivne budućnosti u kojima je 'talog' sjećanja tek izbljedjeli podsjetnik na traumatičnu prošlost. U kazivanju sugovornice A2 u potpoglavlju o prostornom aspektu ona navodi:

„Kad god prođem kroz taj hodnik... Sada je to muzej. Neminovno, stalno me nešto vraća, miris ili smrad kupusa. Kako je odmicao rata (...) moralo se kuhati. Nešto stalno je živeće.“ (sugovornica A2)

Življeno iskustvo mirisa kupusa u hodnicima vukovarske bolnice danas, poput kolačića Madelaine u Proustovom djelu *U potrazi za izgubljenim vremenom* (ibid.: 33), oživljavaju sjećanje na traumatičnu prošlost. Oživljena prošlost u sadašnjosti neminovno vraća na sjećanja na rat ispreplićući 'onda' i 'sada'. Miris kupusa tako postaje spona prošlosti i sadašnjosti te i danas odzvanjaju sjećanja na mirisnu i zvučnu kulisu nesmiljene opsade grada i na življeno iskustvo sugovornice sada, koja dolazi u posjet bolnici gdje je nekada radila i rađala. Uz dostupnost vode, dostupnost hrane je bila temeljni preduvjet opstanka života. Okolnosti opsade Vukovara temeljne ljudske potrebe svele su na minimum. Načini prehranjivanja u okolnostima opsade bilo je u funkciji preživljavanja i spašavanja gole egzistencije:

„Imali smo mi bunar, tamo smo nabavljali vodu. (...) Kad smo prešli u tvornicu imali smo CSO¹⁰¹ američke tablete za pročišćavanje voda, bacali te tablete, voda je bila odvratna. U tim je CSO-ima bila hrana, komad kruha (...), a bio je i sok od naranče, krkneš sok od naranče i jooj fešta ...“ (sugovornik B5)

„Moj tata je bio civil. On ne bi mogao niti mrava zgaziti. Govorio je: 'Ja ću pomoći na drugi način.' Mi smo imali peć. (...) On je bio priučeni pekar, za vrijeme opsade, cijeli rat je pekao kruh. (...) Kad god je granata lupila, on je skupljao grane ili drva. On bi to sebi dovukao. Onda bi ovi iz solitera¹⁰², donosili brašno, a onda je on njima pekao kruh. Radio je što je trebalo za skloništa. Nitko ga nije to bio tražio. (...) On je uvijek ostavljao komadiće tijesta. Radio bi si tako kvasac. Znaš ako se umijesi kruh s kvascem i onda sutra se umiješa jer se stvori gljivica. (...) Sve je to bilo dok nisu parcovi ulazili u kuću. Parcovi su mu 'maznuli' tijesto s kvascem. (...) Onda smo jeli bezkvasni kruh.“ (sugovornik B5)

Moj sugovornik je nekoliko mjeseci prije intervjua imao iskustvo liječenja u bolnici u kojoj radim. Liječnici su mu rekli da su njegove tegobe nastale i zato što kroz život nije pazio na prehranu. Čak smo i intervju imali u dva dijela – prije i poslije ručka. Evociranje gladi i nezatomljenih potreba osjetilnih pupoljaka u okolnostima opsade, u ovom prisjećanju, stapaju tada i sada, uz ispreplitanje prividne kronološke rascijepljenosti između prošlosti i sadašnjosti. Prošlost pomaže da se suočimo sa sadašnjošću. Sadašnjost pomaže osvijestiti što je bilo u prošlosti i potom razmatramo raznolike načine otpornosti u tadašnjem trenutku. No, življeno iskustvo formirano je i oko svojevrsnih paradoksa koji obilježavaju ambivalentnost sjećanja. Humoristične opaske o 'fešti' u trenucima intervjua, pokazuju da se sjećanje preoblikuje u trenutku sadašnjosti kako bi njegova bolnost otupila. U dramatičnim okolnostima u kojima je

¹⁰¹ CSO – cjelodnevni suhi obrok. Vojske ga koriste za svoj vojnike koji danima mogu tako preživljavati u okolnostima izostanka toplih obroka.

¹⁰² Soliter je popularni naziv na nebodere u Borovom Naselju.

više tisuća Borovčana u Tvornici Borovo s nesigurnošću, strahom i neizvjesnošću iščekivalo sate koji su trebali uslijediti, zazivanje fešte pokazuje da se traumatična iskustva oblikuju kao prisilno zazivanje normalnosti. Fikcionalizacija sjećanja *fešte* ukazuje na isprepletenost sjećanja traumatičnog iskustva prehranjivanja tijekom opsade grada sa sjećanjima na ranija predratna sjećanja obilja hrane. Isto tako, *fešta* ovdje figurira kao svojevrsna pobjeda - preživjeti dan i dočekati novi dan, pokazati situacijsku snalažljivost u okolnostima nesmiljene opsade grada od strane neprijatelja. Svakodnevne radnje poput pečenja kruha ne samo da su točke 'normalnosti' koje su pružale postojanost u strukturiranju vremena, već su i odraz negiranja ratnih okolnosti koje kao da mimoilaze sve koji su ih doživjeli. Agresija kao da se odvija negdje drugdje, kao da granate ne padaju svakodnevno, dok je mogućnost pogibelji prisutna, stvarna i neizbježna. Unutar te ratne kulise odvija se svijet preživljavanja, kao mravinjak događanja odvojen od ratnog ludila agresije neprijatelja, koji odgovara konceptu imitacije života (Maček 2009: 9). U svojoj knjizi *Sarajevo pod opsadom – antropologija i ratno doba* (2009) Ivana Maček, antropologinja sa švedskog Sveučilišta u Upsali, navodi koncept imitacija života kojeg su skovali Sarajlije. Pod tim su oni podrazumijevali strategiju suočavanja, pri čemu su spojili: „... privid postojanja, živeći iz dana u dan pod uvjetima koje nisu mogli niti konačno prihvatiti niti izravno promijeniti. Ovakav stav omogućio je Sarajlijama da su se ponašali u skladu s ratnim normama, a pritom su se sjećali svojih prijeratnih normi i držali ih kao ideal života.“ (Maček 2009: 9). Za Maček se imitacija života u opkoljenom gradu ogledala u izrazitoj brižljivosti Sarajlija prema štednji i potrošnji vode za hidriranje, u kuhanju i kupanju, potom sadnji voća i povrća u priručnim vrtovima u stambenim četvrtima, čitanju knjiga kao vidikom odmaka od ratne svakodnevice, neprestanom stvaranju crnohumornih viceva, nepresušnom stvaranju kulture kroz umjetničke instalacije, izložbe, predstave ili koncerte. Vukovarci su i Borovčani u opsadi grada 'imitirali život' tako da su unatoč opsadi, nastojali u ranim počecima agresije imati obred pokopa za ubijene, nadležne službe su popravljali krovove i instalacije dok je to bilo moguće, potom se organizirano kuhalo na pojedinim punktovima (Runtić 2016), a Hrvatski je radio Vukovar organizirao radio nastavu po podrumima za djecu osnovnoškolske dobi kao vidikom odmaka od ratne svakodnevice (Mirković 1997). I dok, s jedne strane, sjećanje na šarmantni crnohumorni prikaz „Parcova koji su 'maznuli' tijesto s kvascem.“ služi kao reprezentacija relaksacije dramatične realnosti preživljavanja iz dana u dan, s druge strane, parcovi simboliziraju 'štetočine' koji su opkolili i uništili grad te ukrali živote Vukovaraca, dovevši ih na rub svake opstojnosti, oduzimajući i ono malo dostojanstva, pri čemu kvasac reprezentira 'normalnost' civilnog života. Zanimljivo da je medijski popraćena nestašica kvasca u prvim tjednima pandemije COVID-19. Tako u različitim vremenskim razdobljima nestašica kvasca – kao civilizacijska datost - čini sponu između Vukovarske bitke

i korona krize. Simbolična funkcija prehrambenih artikala i fikcionalizacija lika iz crtanog filma dana je u sljedeće dvije naracije:

„Mozak koliko mi je radio, par bombončića sam stavila u džep. Gledam istini u oči, nemam snage. Vidim da nemam, već sada (...) Meni šogorica kaže: 'Joj dušo, tebi je do bombona.' To mi je bilo malo onako, ... ti imaš svoju priču, ... ja imam svoju. (...) Mozak mi je na tom principu radio: 'Možda mi da snage, da ja to izdržim.' To je bila neka zdjelica, ludilo je to bilo, ne znam. Rekla sam si, uzet ću ova dva bombončića ... Tako sam ih stavila u džep. (...) Pomislila sam: 'Koliko ćemo mi dana lutati?' možda mi spasi života, (...) da mi mrvicu snage. U stvari, ja nakon teškog poroda, uopće nemam snage.“ (sugovornica A2)

„Ja to usporedim kao s crtićem *Popajem*. (...) Uzme špinat i kao da mu je netko ulio snagu. To jedino može Bog, sveci, viša sila. U istom trenutku otišao je strah, a došla je snaga. (...) Tako se ja našalim, on otvori konzervu pa mu rastu mišići. Ja bih rekla da mi je dao snagu da to izdržim i te noge, cilj je bio ne izdati ljude, da izdržim, da se ne osjećam krivom, (...) bit je izaći živ ...U tim njivama u kojima smo se kretali, (...) došla je neka snaga, rekla sam: 'Ja imam snage! I vjerujte, tako me je to i držalo.“ (sugovornica A2)

Miris povjetarca na terasi osječkog hotela, dok vreva šetača netremice prolazi pokraj nas, temeljito ispijanje šalice kave evociralo je sjećanja na bombončiće moje sugovornice koja ih je vidjela u kontekstu njenog sjećanja uoči pripreme za proboj. Sada, dok čitam i analiziram ovaj isječak transkripta, zamjećujem na razini sintakse fragmentarnost njezinog kazivanja, isprekidane misli i necjelovite rečenice. Osjećam svu težinu vizure etnografskog trenutka u kojem je, iznoseći traumatična sjećanja ona zamuckivala, zastajkivala, a niz obraz iz oka su joj potekle suze. Dok tišina para njezino kazivanje, a žamor šetača figurira kao udaljena kulisa, kroz fragmente ona se prisjeća kako je desetak dana pred proboj iz grada imala prijevremeni porod. Nedugo nakon poroda, dijete joj je umrlo u inkubatoru nakon što je neprijateljskom granatom prekinuto napajanje struje iz uništenog agregata. Evokacija posezanja za dva bombončića stopljena je s ratnom kulisom koja je imala neopisive posljedice za moju sugovornicu. Unutar fragmentarnih iskaza, bombončići figuriraju kao simbol normalnosti u trenutku upućivanja iz razorenog grada put proboja sa svojim supa(u)tnicima. S jedne strane, bombončići joj daju energiju kako bi egzistencijalno preživjela. S druge strane, bombončići reprezentiraju povratak u trenutke 'normalnosti' u samoj 'nenormalnosti' ratne situacije temeljem čega oni postaju i simbolom nade. Atmosfera nade na koju upućuje moja sugovornica u naracijama je svojevrsna točka bijega, fikcionalizacija, koja omogućava barem narativni bijeg iz neizvjesne situacije i od traumatičnih sjećanja. Riječ je o nadi koja, unatoč proživljenoj golgoti, pokazuje da je moguće preživjeti. Takva je fikcionalna priroda nade vidljiva i u motivu

kad netom nakon poroda i gubitka kćeri, tijekom proboja iz opkoljenog grada, artikulira sjećanja na crtani film *Popaj* koji joj služi kao reprezentacija snage, moći i opstanka. Istraživački je trenutak bilo zajedničko prisjećanje i drugih crtanih filmova koji su obilježili naše djetinjstvo i odrastanje poput Toma i Jerrya, Brzog Gonzalesa, Gustava i drugih. Tjelesna sjećanja na proboj pobuđena fikcionalizacijom *Popaja*, lika iz crtanog filma (Sturken 1997: 9), kao djela pop kulture u življenom iskustvu moje sugovornice danas utjelovljuje snagu da izdrži, da ne izda suborce. Evociranje ekraniziranog doživljaja filmskog lika iz crtića koji otvara konzervu špinata stapa dvije vremenskosti: prošlost i sadašnjost pri čemu fikcija ima za namjeru načiniti odmak od traumatičnog iskustva prošlosti i prizvati u sjećanje crtić kao nešto opuštajuće i relaksirajuće, u službi redukcije napetosti i tjeskobe neizvjesnosti preživljenja tijekom proboja. S druge strane, crtani film kao utjelovljeno sjećanje kinematografska reprezentacija prošlosti ima kapacitet ispreplitanja s osobnim i kulturnim sjećanjem (ibid.: 11). Fikcija filma dana je i u sljedećoj evokaciji sjećanja:

„Doslovce nisam mogla hodati. Došla je snaga, nisam mogla hodati, a tek na početku puta. U startu gdje se skupljamo: 'Luda ženo, ti to nećeš izdržati.', ja si mislim to su moja razmišljanja, ja prezentiram da želim, ne govorim. Vjerujte, kako je došla snaga i do Vinkovaca, jesu i noge krvave i bose, imam snage idem. (...) Sada se fokusiram na noge, izgubila sam onu čizmicu, vrlo brzo, odbacila sam i drugu, bosih nogu mozak mi radi na drugom principu: važno je izdržati, spasiti se. Noge su u desetom planu. (...) Pao mi je na pamet film *Igmanski marš*. Onda je bilo minus 40. Kad su to oni mogli, mogu i ja. A nama nije minus 40. (...) Mogu dalje kad je ta snaga došla. Bude trenutaka kad sam malo posustala, ali u svojim razmišljanjima, ne želim to pokazati okolini.“ (sugovornica A2)

Evociranje sjećanja na proboj kroz podražaje taktilnog i kinestetičkog osjeta, sugovornica ističe svoj hod bosih nogu. Bose noge u njenoj vizuri stapaju se s filmskom ekranizacijom događaja iz Drugog svjetskog rata *Igmanski marš*. Film koji se 'vrti' u glavi sugovornice ovdje je reprezentacija snage preživljenja. U istraživačkom trenutku sada, uz to što on za nju reprezentira preživljenje, smatra da je u takvim okolnostima bilo najvažnije ne izdati, izdržati, spasti glavu jer „Noge su (bile) u desetom planu.“ U življenom iskustvu danas fikcionalizacijska funkcija filma je da je, u dramatičnim okolnostima proboja, važnije bilo dati prednost 'glavi', a ne 'nogama'. Tim prioritiziranjem ona govori o stanju svog unutarnjeg duha, njenoj usredotočenosti i fokusiranosti na ideju da je u tim trenucima najvažnije preživjeti. Na taj način fikcija televizijske snimke filma *Igmanski marš* u sjećanju sugovornice postaje središnji interpretacijski okvir prošlosti (Sturken 1997: 11).

Prakse sjećanja na utjelovljeno sjećanja mojih sugovornika grupirana su u dvije skupine. Jedna su sjećanja sedimentarno inkorporirana u tjelesna sjećanja mojih sugovornika kad evociraju spektralnost perspektiva osjetila mirisa u Vukovaru i izvan Vukovara, potom okusa vezanih za načine snalaženja prehranjivanja u okolnostima preživljavanja uslijed opsade te simboličnu funkciju bombončića. Drugu skupinu čine utjelovljena sjećanja koja su vezana za fikcionalizaciju televizijskih snimaka crtanog filma *Popaj*, odnosno igranog filma *Igmanski marš*. Pri tome vizure filmskih uradaka, kao sedimenti sjećanja prošlosti, hrane življeno iskustvo danas. Tijela kao arhiva fragmenata nataloženih sjećanja mojih sugovornika na Vukovarsku bitku nastala su doživljavanjem svijeta putem osjetila koja su funkcionirala kao točke evociranja sjećanja i njihova oživljavanja u sadašnjosti. Tako prakse sjećanja na Vukovarsku bitku isprepliću življeno iskustvo mojih sugovornika danas s utjelovljenim sjećanjima prošlosti.

7.2. POBUĐIVANJE SJEĆANJA PUTEM PREDMETA

Etnografski istraživački trenutak zahtijevanja od sugovornika odabira ne više od tri predmeta koji pobuđuju sjećanje na Vukovarsku bitku ili Vukovar prije agresije dovelo je moje sugovornike u situacijsku tjeskobu rigorozne restriktivnosti i odabira koji su pobuđivali snažan afekt. Maja Povrzanović Frykman u poglavlju „Osjetljivi predmeti humanitarne pomoći: tjelesna sjećanja i afektivni kontinuiteti“ objavljenom u zborniku *Sensitive Objects Affect and Material Culture* (2016) problematizira da se i nakon dvadeset godina pobuđuju afekti vezani uz slike predmeta te mirise i okuse hrane. Predmeti koji oživljavaju sjećanje na življeno iskustvo iz prošlosti, pobuđuju u sadašnjosti specifičnu atmosferu i afekt od posebnog značaja za sugovornika na razini tjelesnog pamćenja (2016: 98). Predmeti su tijekom mojeg istraživanja imali evokativnu funkciju svojevrsnih figura sjećanja, oživljavajući sjećanje na važnu osobu, neki događaj ili na trenutke preživljenja. Po Janu Assmannu (2006: 54) da bi predmeti bili figure sjećanja moraju zadovoljiti tri kriterija: figure sjećanja karakterizira poveznica s prostorom i vremenom, vezanost za određenu skupinu te posjedovanje potencijala rekonstruktivnosti. Antropologinja Yael Navarro Yashin u knjizi *The Make-Belive Space: Affective Geography in a Postwar Polity* (2012) ukazuje da su u samom početku vojnog sukoba na Cipru, prognani ciparski Turci s juga i ciparski Grci sa sjevera otoka, za sobom ostavili različite predmete i objekte (kuće, polja, drveće i osobne stvari i slično), ali unatoč tome, ti predmeti: „... i dalje su povezani s članovima zajednice koja je prebjegla na drugu stranu.“ (ibid.: 13). Ivana Maček u svojoj knjizi *Sarajevo under Siege: Anthropology in Wartime* kad govori o

objektima i predmetima od vitalne važnosti u borbi za održanjem Sarajlija, navodi štedljivo i domišljato korištenje plastičnih karnistera kojima su svakodnevno, uz rizik pogibelji, odlazili do bunara ili javnih izvora vode (eng. *public pipes*) (2009: 70-71). Etnolog Velimir Bugarin u svojoj knjizi *Druga strana rata: sjećanje na ratnu svakodnevicu u Lašvanskoj dolini* prenosi vlastito sjećanje na žuti autić marke *Burago* kojeg je ponovno nakon dvadeset godina pronašao i tako isprepliće sjećanje sa življenim iskustvom svakodnevice u odrasloj dobi i posjetima trgovačkim centrima prilikom čega i danas svaki puta odvoji par trenutaka kako bi se zadržao na odjelu s autićima. U ovom etnografskom istraživanju izgubljeni predmeti s 'fantomskog prostora' (Navarro Yashin 2012: 13) su grupirani kroz one koji su stvarni i opipljivi (križić, medo, lajna) i one koji su fikcionalni (slike, automobil *Buba*, kalašnjikov, kamion marke *Mercedes*). Rigorozna restriktivnost odabira broja predmeta u ovom istraživanju na samo tri, oživjela je plimni val sjećanja jednom od mojih sugovornika jer su ga podsjetila na susret s ranjenim bratom u Vukovarskoj bolnici:

„Kad sam zadnji puta posjetio ranjenog brata u bolnici dao mi je zlatni križić, zlatni i jednu pločicu. Pisalo je M. i datum od zaruka. To mu je kupila žena. Imao samo to u džepu. Jedno sam sačuvao, a jedno mi je ispalo u slami u Stajićevu. Otimali su nam zlato, otimali su nam sve. Ja sam to htio sakriti u podstavu jakne, poderao sam ju i sakrio sam. (...). 'Dajte zlato, znamo da imate zlato.' 'Meni nije palo na pamet.' (...) Ispao mi je križić i u toj streci nisam ga mogao naći u slami. Upalo mi je negdje i kako sam pokušavao naći, a slama je žute boje kao i pločica. Križić sam iznio, dao sam joj čim sam izašao iz autobusa u Zagrebu. Čim sam je vidio, rekao sam joj: 'Ovo ti je od njega.' Pločicu sam izgubio, ovo sam iznio iz logora. To sam čuvao toliko ljubomorno, da sam bio u stanju da me ubiju samo da nikome ne predam.“
(sugovornik C4)

Iako u tom trenutku obostrano nesvjesni daljnjeg tijeka Vukovarske bitke, susret dva brata i predaja zlatnog križića i zlatne pločice u bratove 'sigurne ruke' zaustavlja vrijeme i oslikava trajnu povezanost bratske ljubavi. Za sugovornika je razdoblje nakon Vukovarske bitke, obilježeno logoraškim iskustvom iz današnje perspektive, naglašeno kroz sjećanje na ljubomorno čuvanje zlatnog križića čime se takva praksa čuvanja oblikuje kroz sjećanja kao bitka za 'biti ili ne biti'. Isto tako, ona je i točka ispreplitanja različitih temporalnosti, koje u samom preživljenju bivaju rasplintute kad je riječ o striktnom periodizacijskom kriteriju. Sjećanja na pripremljenost „... da me ubiju samo da nikome ne predam.“ pokazuju da su ona kolektivno strukturirana, pri čemu se snaga pojedinca ucjepljuje u dijeljenom iskustvu svih Vukovaraca i Borovčana koji su pružili nadljudski otpor višestruko nadmoćnijem neprijatelju u danima opsade. Sličan otpor utjelovljuje se i u 'borbi' za križić, koji kao sjećanje simbolizira

život i duhovni opstanak i preživljavanje višemjesečnog logorovanja na putu spasa do bratove supruge. Naracije koje upućuju zahtjev za materijalnim objektima, u ovom slučaju zlatom „Dajte zlato, znamo da imate zlato.' 'Meni nije palo na pamet.“, upućuju na oblikovanje atmosfere nesigurnosti u kojoj dominira prkos i inat, pri čemu materijalni objekti poput križića utjelovljuju ne samo sjećanje, već i nadu. Nada tako opstaje kroz sjećanja, strukturira se oko imaginacije budućnosti koja otvara mogućnosti da je brat i nadalje 'živ' u maksimumu vlastite predanosti i posvećenosti domišljatog čuvanja zlatnog križića. Tek izlaskom iz logora i predajom u željene ruke misija spašavanja zlatnog križića je uspješno okončana te time figurira kao važan dio sugovornikove unutarnje pobjede. Evociranje sjećanja na življeno iskustvo kroz primopredaju predmeta u 'sigurne ruke' i putovanje iz okupiranog Vukovara, put koncentracijskih logora do slobodnog teritorija Hrvatske utjelovljuje i sljedeća naracija:

„Imao sam jednog plavog medu s roza kapicom, kojeg samo kupio sestriinom sinu. Ja sam ga ponio iz Vukovara. U kući je i dan danas, ali ga ne mogu naći. (...) Moja sestra je izašla prije pada Vukovara, taj medo nije izašao sa mnom, već s mojim pokojnim starim je prošao logor od dva i pol mjeseca logora. (...) Ne znam kako se zatekao kod mene. Nisam siguran, jesu li ostavili kod nas da se nećak ima s čim igrati kad dođu u posjetu. Bio je cijelo vrijeme na sigurnom. Bio je u podrumu, imao sam ga sobom da se ne bi oštetio. To je od malog, ništa mu se ne smije dogoditi. (...) Kad smo vidjeli da je vrug odnio šalu, spremali smo stvari. Svi smo se skupljali u tvornici Borovo. Pakiraj stvari uzimaj, nitko nije razmišljao da mi više nećemo doći. I onda sam stavio tog medu u torbu. Svi smo imali iste torbe Startas Borovo, a stari i ja smo zamijenili torbe. (...) Kad je došla ona frka da su nas trpali u kamione, on je pokupio torbe s mojom robom, ja sam pokupio torbe s njegovom robom. Mi smo u prvo vrijeme bili u Lovranu, kad se vratio iz logora, prvo što sam vidio u njegovim torbama je bio medo.“ (sugovornik B5)

Prisjećanje na medu oslikava koliko je materijalnost važna kad je riječ o sjećanjima i njihovom oblikovanju te kako sjećanja mogu posredovati prema življenom iskustvu našeg sugovornika. U temporalnom smislu naracija, u čijem je središtu plavi medo, ukazuje kako su vremenske granice u kontekstu sjećanja vrlo često porozne, fluidne i isprepletene te nisu kauzalno i periodizacijski strukturirane. S jedne strane je 1991. godina, a s druge strane trenutak kazivanja te prostor među kojim sjećanje udahnuje značenja. Plavi se medo u naraciji mojih sugovornika uspostavlja kao figura sjećanja. U narativnom smislu on uspostavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti, iz perspektive traume on je poveznica, opipljivi predmet koji omogućava da se ostvari veza između prošlosti i sadašnjosti. On ujedno figurira kao *topos* veze s pojedincima koji tvore zajednicu poput članova obitelji koji su neizbrisivo povezani sa sjećanjem na plavog medu, ali isto tako omogućava i rekonstruktivnost. Traumatična iskustva

se u tom smislu fikcionaliziraju, vremenski udaljavaju od nesporednosti iskustva, no u isto vrijeme čine se bliska putem materijalnosti koja pobuđuje sjećanja i čini ih nepatvorenim i živim. U simboličnom smislu plavi medo asocira i na već medijski poznatu sliku djevojčice u plavom kaputiću Željke Jurić na odlasku u progonstvo s Mitnice, ali i na fikcionalizaciju djevojčice u crvenom kaputiću iz filma Schindlerova lista. Takve intertekstualne reference šire potencijal plavog mede i njegove 'samorazumljivosti' puno šire od pojedinačnog iskustva. Poveznice vremena prošlosti i sadašnjosti utjelovljuje i sljedeća naracija:

„Kad sam se vratila nazad 2002. godine, trebalo mi je cirka dvije godine da prihvatim promjenu da nadiđem sve ono što je bilo. I mogu ti reći da je bilo jako gadno. Trebalo mi je dosta vremena. To je dosta teško i razumijem ljude koji se nisu vratili. Tu čovjek mora biti jako jak. Kad sam došla kući, preko puta Srbi, oko mene pun klinac. Morala sam postaviti sve na svoje mjesto, izbalansirati da bi mogla nastaviti svoj život. (...) Prvo i osnovno imala sam svoje dvorište. To mi je veliki spas. Svoj sam na svom, imam svoje dvorište i zdravo. Međutim, život te tjera, onda sam nabavila psa. Sa psom sam šetala 2002. godine. Nisam imala prijatelja s kojima bih se družila. Jedna je na ovom, druga na onom kraju grada. Ako hoću do njih svako ima svoje probleme, ne možeš se družiti, a ne bi bila cijelo vrijeme u kući. Nemam s kim prošetati, otići na kavu nije bilo kafića. Uzmem psa, staviš ga na lajnu i hajdemo. Pas me je izvukao. S njim sam šetala. Dva sata sam kružila Borovom.“
(sugovornica E3)

Sjećanje na povratak sugovornice u grad u ovom kazivanju ukazuje na to kako predmeti oživljavaju sjećanja. Lajna kao predmet koji pobuđuje sjećanja i lajna kao metafora poveznice psa i čovjeka omogućila je nit povjerenja u vlastite snage za izlaskom iz kuće i dvorišta u pratnji 'najbolja čovjekova prijatelja'. Lajna je spona između sjećanja natopljenih traumom prošlosti i potrebnog suočavanja s ponovnim upoznavanjem nekada dobro poznatih prostora. Lajna je tako kao predmet, simbol suočavanja i otkrivanja sjećanja koja žive u tom prostoru. Ona time postaje putokaz za male taktike u kojima se formira življeno iskustvo. Njeno življeno iskustvo time je (pro)širilo svoj životni prostor kuće, dvorišta i grada, makar se, u početku, samo fizički susreće s ljudima. Kasnije su ti susreti na ulici, samo pogledom, bez pozdrava, a kasnije i s pozdravom djelovali ljekovito. Ti su susreti zapravo bili susresti sa samom sobom: sa svojom unutaršnjom bitkom, svojim identitetom i ponovnom potrebom za novim korijenima i smislom svog postojanja u starom, ali ipak novom mjestu i prostoru u kojem je kao povratnica, mireći se s promjenama, započinjala udisati novi život punim plućima. Ovladavanje prostorom kretanjem sa psom tek je tada značilo za nju pravi povratak, životnost i suverenost na prostor u koji se vratila. Kretanje je jedna od primarnih ljudskih potreba, ovdje pri tome pomažu u

fikcionaliziranju traumatičnog sjećanja koja se šetnjama umrtvljuju i prestaju biti živa. Afekti osamljenosti, tuge, straha i ljutnje pobuđivani takvim istraživanjem prostora, vođeni lajnom kao poveznicom onda i sada, u 'koketiranju' s prošlošću i budućnošću isprepliće se traumatično vrijeme opsade, proboja i progonstva s povratkom u vizuru grada koji nosi talog viktimizacije. Sjećanje na predmete od značaja su i oni koji više ne postoje, ali ih sugovornici u svojoj fikcionalizaciji spontano oživljavaju u svom življenom iskustvu. Sugovornik navodi:

„Fale mi slike, strahovito mi je žao što nemam bratovih slika, imam ih samo od rodbine i s maturalne. Slike mi fali, imali smo motore, (*pokazuje mi u dvorištu*) po tim trakama smo vozili, turirali aute. (...) Sjećam se jedne od njih, slika je bila crno bijela. Snijeg kako je napadao, gurali smo ga sa strane, da bi staze mogle biti prohodne, bila je hrpa snijega. Tu smo se slikali, zezali. Točno znam kad je zabio glavu ja sam ga slikao, to mi fali. Fali mi kad smo bili na motorima, koje smo motore vozili da mogu djeci pokazati, na primjer MZ koji smo mi preuređivali. Fale mi slike s Grobnika iz 1988. godine gdje smo gledali Svjetsko prvenstvo pa iz 1987. godine iz Požege s auto moto utrke. Nema uspomena, to mi strahovito fali. Da mi je to netko od Srba spasio, ne znam što bih mu dao, da je uzeo slike i nakon 10 godina mi ih vratio kad me vidio.“ (sugovornik C4)

Ovdje slika dvojice braće figurira kao reprezentacija, sjećanje potaknuto predmetom koji prošlost ne može oživjeti, ali koji potiče naracije koje oblikuju sliku prošlosti¹⁰³. Slike su kao simboli koji iskrsavaju u medijskom prostoru, koji hrane naše naracije, kruže oko nas i obogaćuju se našim današnjim kontekstom. Unatoč živom sjećanju prošlosti oživljenoj u sadašnjosti, zaostaje atmosfera sjete izostanka opipljivih tragova (u)spomena na odrastanje, na posjedovanje važnog motora i svih sjećanja vezanih za njega ili ludorija toliko karakterističnih za mladenaštvo. U svom afektivnom tonu sam gubitak fotografija figurira kao gubitak sjećanja. Yael Navarro Yashin u svojoj etnografskoj studiji porača na sjevernom dijelu otoka Cipra koji je pod upravom ciparskih Turaka uvodi koncept 'fantomskog prostora': „... predmeti koje su ostavili iza sebe (...) nastavili su se povezivati s članovima zajednice koji su morali napustiti svoj dom.“ (2012: 13). U svojoj imaginaciji ta je slika i dalje 'živa' u sjećanju mog sugovornika. Unatoč svim torturama doživljenim od neprijatelja što u opsadi grada, što kroz srpske koncentracijske logore, sugovornik nalazi unutarnje snage nadići samoga sebe. U „... ne znam što bih mu dao...“ ogleda se u mogućnosti opraštanja i pomirenja, pri čemu fotografije kao

¹⁰³ U svojoj etnografskoj studiji Sjevernog Cipra, antropologinja Yael Navarro Yashin, zamjećuje kako su nakon podjele otoka ciparski Turci nakon zaposjedanja napuštenih kuće ciparskih Grka, postavljali na zidove obiteljske fotografije koje: „... reprezentiraju pokušaj uključivanja obiteljske socijalizacije u povijest useljene kuće. (...) Taj je pokušaj predstavljao nastojanje da se useljeni dom preobrazi u udomaćeni prostor.“ (Navarro 2012: 181).

memorabilije figuriraju kao potencijalni komunikacijski medij otvaranja dijaloga i suradnje. Davanje takve simbolične vrijednosti fotografijama implicira rascjep između bezbrižnog života u predratnom Vukovaru i brutalne i surove opsade grada i višemjesečnih tortura u srpskim koncentracijskim logorima. Evociranje sjećanja na fotografiju mladalačkih ludorija dva brata je ambivalentan proces koji upozorava s jedne strane na odsutnost faktičnog dokaza postojanja, no istovremeno upućuje na nostalgiju za idiličnim predratnim vremenima mladosti i privida bezbrižnosti odrastanja. Takve surove okolnosti apokalipse uništavanja grada uništili su i sve materijalne vrijednosti, među njima je i novac postao bezvrijedan:

„Prvo je bilo novaca. Dali smo jedan dio novca J. mami u Naselju, jedan dio novca smo palili cigarete s njima. Jer smo znali, ako nam nađu što novca, mislit će da samo plaćenici. Motali smo novčanicama, palili cigare i pušili.“
(sugovornik C4)

Novac koji u zapadnjačkom potrošačkom društvu simbolizira vrijednost, u okolnostima opsade grada poprima groteskno bezvrijednu ulogu. Štoviše, posjedovanje novca postaje otegotna okolnost posebno u neprijateljskoj propagandi koja na jednoj strani detektira 'ustaše' te njihove 'plaćenike' koji ratuju za 'hiljade maraka' mjesečno. Evociranje paljenja motane 'cigarete' od novčanica označava zgarišta jednog vremena i prostora u kojemu su sve civilizacijske norme zgažene. Miris dima iz takvih 'cigareteta' isprepliće sjećanje na predratno življeno iskustvo mladalačkih prvih pušenja cigareta s logoraškim iskustvom rijetkih prilika pušenja cigareta. Ritmika udisaja i izdisaja takvog dima cigareta udahnuje onu potrebnu pribranost i koncentraciju usredotočenosti na dane koji tek pristižu. Poput ritma udisaja i izdisaja cigarete, ono što sve sugovornike pristiže su neprestane mijene sjećanja na prošlost i sadašnjost. U tom ispreplitanju prošlosti i sadašnjosti, za stolom gdje smo razgovarali, među odabranim predmetima bila je fotografija sugovornika pored Volkswagena, popularne *Bube*. Tako sugovornik navodi:

„To mi je uspomena. *Bubu* sam volio, znači mi. Da mogu pokazati djecu, da možeš pokazati nekome, da ne ostane samo na priči. Onaj video snimak pokazuje da se vidi, jednu vjerodostojnost da priča nije šuplja jer ljudi svašta pričaju.“ (sugovornik C4)

Uhvaćeni trenutak u kojem fotograf ovjekovječuje dva predratna prijatelja i njihovog Volkswagena popularno nazvanog *Buba*, ne samo da je zaustavljeni trag u prolaznosti života, već je i vjerodostojan svjedok da „ratna priča nije šuplja“. Evociranje sjećanja u kojem popularna Volkswagen *Buba* služi kao činjenično egzaktn primjer traumatičnog iskustva,

pokazuje da sjećanje u ovom kazivanju ima funkciju vjerodostojnosti postojanja i artikulira sugovornikovu potrebu pozicioniranja sebe jasnim odmakom od poratne mrlje nastale zakonodavnim 'bujanjem' broja branitelja. *Buba* ovdje reprezentira jedno predratno prošlo vrijeme koje se sljubljuje sa svakodnevicom. *Buba* isprepliće vrijeme sjećanja na predratne 'kilometre' života koje je kazivač prevalio i svakodnevica na nostalgiju za davnim vremenima mladalačke živosti. Želja za pokazivanjem slika djeci odražava potrebu nadvladavanja rascjepa dva Vukovara tkanjem niti sjećanja: prije i nakon rata, čime se tako osmišljava život sugovornika u neprekinutosti životnog toka. Ispreplitanje prošlosti i sadašnjosti za našeg sugovornika oživljava se i u sjećanju na kalašnjikov:

„Fali mi kalašnjikov, imao sam ideju, odnio bih ga u policiju i dao da mi naliju cijev i ostavio bih ga za uspomenu. Taj kalašnjikov s kojim sam prošao cijeli rat. I pištolj od brata koji je kupio 1990. godine. Njega sam spustio ispred Komerca. Kad sam završio u Obučari, ostavio sam kalašnjikov sa strane, sačekao sam da me prođu i bacio u travu i prošao.“ (sugovornik C4)

Sugovornik u naracijama ističe kalašnjikov kao predmet koji personificira sjećanja te traumatične trenutke od početka agresije na grad kad su iz dana u dan 'prijateljevali'. Reprezentacija kalašnjikova kao prijatelja u njihovoj nerazdvojnosti i stopljenosti bila je od života važnosti i onda u trenucima vojnih obrambenih akcija pred nadirućim neprijateljima, ali i u stankama uz odojka, pjesmu i šalu suboraca. Kalašnjikov je vjerno čekao biti upotrijebljen. Dramatične okolnosti zarobljavanja, situacijske nespretnosti u donošenju odluka, otklonile su mogućnost arhiviranja sugovornikova kalašnjikova kao memorabilije i podsjetnika na ratna sjećanja. Ipak, ovom naracijom oživljeni kalašnjikov u sjećanju 'živi svoj novi život' kao i kamion marke *Mercedes*:

„Dovozio sam nećakinju zajedno s mojim sinovima u Vukovar. Išli bismo na Gradske bazene u Osijek. Kad prođe na primjer kamion, kažem joj, tata ti je imao takav kamion. 'Tata je imao kamion?' ... Ma, da si imao kutiju šibica..., ali kamion nije imao svako. O ocu nije znala, majka ju nije usmjeravala i odgajala. Imala je hladnoću prema ocu pa i prema meni. Dok je bila mala funkcioniralo je, dovezem ju u Vukovar. Ali kako je odrastala ... Uvijek je bila moja inicijativa. Nekako se to nije vraćalo. Vidim drugu djecu od poginulih, kako pišu radove o očevima.“ (sugovornik C4)

Prodoran zvuk kamiona marke *Mercedes* u mirnoj šetnji ulicom s djecom i nećakinjom oživio je sjećanje na brata. Ovdje kamion reprezentira dvostruki gubitak: prvo, oživljava se uspomena na ubijenog brata, ali i drugo, još važnije, gubitak brata postaje još teži kad

sugovornik shvaća da kćerka ubijenog brata nije razvijala sjećanje na oca. Za sugovornika nećakinjina verbalna i neverbalna gesta čuđenja, sročena u pitanje: „Tata je imao kamion?“ reaktivira sugovornikovu traumu. Time sugovornikov brat kćerinim neupućivanjem sjećanja po drugi puta biva ubijen. Ovaj puta izostankom sjećanja. Evociranje sjećanja na brata kroz naracije njegova života prije mučkog ubojstva na Ovčari za sugovornika ima značaj simboličnog oživljavanja bratova života.

Sjećanja evocirana predmetima u istraživanju sa sugovornicima apostrofirala su nostalgiju koja je vrlo često definirana kao sjećanje koje je umanjeno za ružne trenutke (pa se stoga sve čini idilično). No, isto tako, ovo nas dovodi do pitanja je li materijalnost sjećanja samo točka koja upućuje na prošlost ili je točka kreiranja vlastitog života u sadašnjosti i budućnosti. Sjećanje pobuđeno predmetima poput auta, mede ili fotografijom, pokazuje da ono podsjeća primjerice na traumatičnu prošlost, no onu koja izvlači nadu, taktike preživljenja, suočavanje sa sadašnjošću, itd. To nas potiče na promišljanje koliko su ove naracije fragmentarne i koliko fragmentarnost ulazi u igru kreiranja takvih sjećanja. U tom smislu fragmentarnost sjećanja nije pogrješka koja nas odmiče od ideala cjelovitosti, već je i potencijal za kreiranje sadašnjosti i budućnosti upravo otvorenošću spram novih suvremenih konteksta. Istraživački trenuci kazivanja mojih sugovornika u pravilu su odražavali asocijativna kazivanja, odnosno naracije, koja su održavale spontano prisjećanje traumatičnog iskustva pretvarajući se u sadašnjosti u življeno iskustvo. Posljedično, materijalnost i fragmentarnost povezane su u procesu stvaranja sjećanja i življenog iskustva.

7.3. PROSTORNI ASPEKT

Naracije su mojih sugovornika i sjećanja na Vukovarsku bitku uvelike bili određeni prostornim aspektom. Moji su sugovornici grad doživljavali kroz intimne prostore vlastitih kuća, dvorišta, ulica, kvartova pa su stoga sjećanja u velikoj mjeri određena prostornim relacijama. Svojevrсна prostorna prožetost Borova Naselja i Vukovara odražavala se i u prostoru grada oblikovanom življenim iskustvom, u kojem je važnu ulogu imao prijenos afekta između osobe i okoline. Kako to navodi američka antropologinja Teresa Brennan, prijenos afekta znači: „... da nismo samodostatni u smislu naše energije. Ne postoji sigurna razlika između 'pojedince' i 'okoline'.“ (2004: 6). U ovom potpoglavlju analiziram prostor koji je za moje sugovornike varirao u raznovrsnim manifestacijama i doživljajima: od fizičkog prostora, prostora kao doživljaja pripadnosti domu i prostora koji je pobuđivao snažna, afektom oblikovana sjećanja. Yael Navarro Yashin u knjizi *The Make-Belive Space: Affective*

Geography in a Postwar Polity (2012) slijedi ideju Terese Brennan o prijenosu afekta, ali ju dodatno razvija u smjeru veze afekta pojedinca i prostora. Navarro Yashin u svojoj analizi afektivne geografije sjevernog dijela Cipra otvara pitanja o nevidljivosti granica među stanovništvom podijeljenog Cipra, pritom uvodeći teorijske koncepcije fantomskog prostora (2012: 13) i fantazmatskog prostora (ibid.: 14) kao i prostora ispražnjenog od emocija (ibid.: 18). Navedeni se koncepti dijelom očituju i u etnografskoj građi relevantnoj i za ovo potpoglavlje jer ukazuju na fikcionalizaciju prostora, njegovo imaginiranje i emocionalno oblikovanje u sjećanjima mojih sugovornika. U tom smislu naracije mojih sugovornika promišljam i kroz koncept isprepletenih sjećanja koja se manifestiraju i u življenom iskustvu i njihovim koncepcijama povratka, doma, susjedstva, bliskosti s prostorom i njegove životnosti u svakodnevnom životu. Sugovornici na pitanje prostora kao fizičkog prostora navode sljedeće:

„Kad sam se prvu puta vratio 1997. u Vukovar, bilo je ... ono... znaš, ali ne znaš, znaš svaku stazu, ali je to sve nešto apstraktno. Iskreno, nisam se htio vratiti u Vukovar, nego me je žena nagovorila. Petnaest godina sam živio u Vukovaru. Petnaest godina sam živio izvan njega. Sa trideset godina, kad sam sam se ženio, mislio sam, 'Tamo ja više ne pripadam.' Od 2006. taman, evo, sada opet petnaest godina živim u Vukovaru. (...) Supruga je presudila, roditelji su mi bili u Vukovaru, ovako i onako. Dok je ja nisam odveo u Vukovar, nikada nije bila u Vukovaru. Kad sam je prvi puta odveo u Vukovar, ona je rekla: 'Ja ovdje ostajem.' Rekoh: 'Curo, sjedaj u auto i odosmo za Rijeku!' 'Ne ja ovdje ostajem!' 'Gdje ćeš ostati, kupimo prnje, bjež'mo odavde.' 'Ne, ja ovdje ostajem.' I onda vamo - tamo, vamo - tamo. (...) I onda je ona nešto probudila u meni i kad će nam se dijete trebati roditi, rek'o ja njoj: 'Znaš što, moje dijete će biti Vukovarac.' I onda smo došli i polako, posao ovo i ono i ostalo.“ (sugovornik B5)

„Među prvima sam se vratila među zločeste ljude. Sada, da se vratim da me netko pita, ne bih to napravila. Ne bih se vratila u Vukovar, ostala bih u Vinkovcima. (...) Kad god prođem kroz taj hodnik. Sada je to muzej. Neminovno je stalno me nešto vraća, miris ili smrad kupusa, kad je odmicao rat u jesen moralo se kuhati. Nešto stalno je živuće. Došla bih popiti kavu, prošetati i, vjerujte, ne bih živjela. To nije samo zbog nacionalne strukture prikriivenih i otrovnih provokacija, već zbog sjećanja i mirisa. (...) Ružne slike su ostale.“ (sugovornica A2)

Stapanje sjećanja na prošlost, sadašnjost i budućnost mog sugovornika potaknuti istraživačkim pitanjima odražavaju se u dugom vremenskom diskontinuitetu. Mjesta sjećanja koja su ga vezivala za njegovo djetinjstvo i rano odrastanje umrljana su slikom bezobzirno uništenog grada. Imaginarna vizura grada koju je ostavio sa sobom u potpunom je rascjepu s onim što je imao prilike vidjeti. Yael Navarro Yashin taj rascjep u svojoj studiji afektivne

geografije Cipra problematizira kao začaranost prostora, dok istražuje napušteni sjeverni dio otoka Cipra od strane ciparskih Grka te dodaje da je ta začaranost u smislu: „... jezovitosti koju čine ispražnjeni prostori i materijalni objekti koje je za sobom ostavila raseljena zajednica.“ (2012: 18). Osjećaj pripadnosti gradu rađa se u trenutku intonacije preseljenja obitelji u Vukovar u perspektivi iščekivanja rođenja prvog djeteta. Življeno iskustvo formiranja obitelji i rođenje djeteta služi kao otponac puštanju korijenja i ponovne identitetske formacije kao Vukovarca. Pripadnost gradu u drugom kazivanju otvara se kroz naraciju sjećanja na prostor gradske bolnice. Prostor oživljenih slika i mirisa vukovarske bolnice u sugovornici evociraju življeno iskustvo sjećanja na Vukovarsku bitku jer „Nešto stalno je živuće.“ Živuće je to neprestano odašiljanje slika i narativa djelatnika i pacijenata kojih više nema u svojoj tragediji vukovarske bolnice. Bolnica kao prostor sjećanja u naraciji sugovornice koja je dolazila u posjetu baki, radila kao administrativna djelatnica i rađala kao trudnica oživljava sjećanja na isprepletenost doživljenih emocija sreće, radosti, ali i tuge zbog traumatičnog gubitka djeteta. Prostor se u ovom kazivanju odnosi na fizički prostor koji, pobuđen osjetilom mirisa, producira snažnu negativnu emotivnu reakciju podsjetnicima na ranije traumatsko iskustvo i mjesto preispitivanja odluke oko povratka u grad. U kazivanjima mojih sugovornika tijekom istraživanja, koncept prostora nije figurirao jednoznačno, on se referirao na bolnicu kao doslovni fizički prostor mjesta evociranja sjećanja, ali prostor evocira sjećanja i na dom u sljedećim kazivanjima:

„Bratu je žena rodila. Dijete je dobio 17. siječnja 1991., točno u ponoć. Ja sam prvi saznao. Počeo je program i cijelu noć je trajao. Ja odem do bolnice da vidim je li rodila, pozvonim, izađe medicinska sestra. Tko ste? Otac. Opet mangup, taman su je porodili. Dolazim u *Mustang* sjede Mile, Špeki, Bačo pokojni, Mažar, jedni igraju bilijar, izašli navečer. (...) Obratim se bratu: 'Čestitam postao si tata, a ja stric.' Ne vjeruje mi, kao kako ja to znam. 'Ozbiljno ti kažem, časti, vrijeme je da platiš piće, potom je skužio da se ne zajebavam. Fešta je bila dok je *Mustang* radio. TV je upaljen jave tada da je počela Pustinjska oluja 17. na 18. siječnja 1991. Pustinjska oluja, ovi rokaju, nakon 5 mjeseci počelo kod nas.“ (sugovornik C4)

„Radila sam vrt s kolegicom. Bilo je ogromno kao cijela parcela. Moje je pola, njeno je pola. To je bio plac kod Lovačkog, onda smo po pola radile. Radila sam vrt tri godine. Rad sa zemljom, to je lijek. Kad ti psihički potoneš, zabiješ se u zemlju, u travu, u kopanje, o ničemu ne razmišljaš, umoriš se kao konj, ali odmoriš živce. Ja to nisam morala raditi, nije bilo toliko zbog plodova. Podijelila sam krumpira i luka, graška i mrkve. Dijelila sam uokolo. Rad mi je puno pomogao.“ (sugovornica E3)

Evociranje sjećanja na događaj u kulturnom kafiću *Mustang* na Trpinjskoj cesti sa 17. na 18. siječnja 1991. godine ukazuje na paralelno supostojanje dviju stvarnosti koje se paralelno odvijaju: proslavljanje rođenja nećake i televizijski prijenos vojne invazije SAD-a na Kuvajt i Irak. *Mustang* je za mog sugovornika bio 'drugi dom', prostor bujanja življenog iskustva u stjecište prijateljstva, zabave, kovanja planova, sanjanja snova, poslovnih prilika, ali i prvih dogovora kako se usprotiviti neprijatelju. Podsjećanja na tu proslavu sugovornika vraća u sjećanje kako su niti pola godine kasnije Trpinjska cesta i *Mustang* postali poprište velike bitke i otporne točke prema prodoru neprijatelja u grad i 'groblje' tenkova tzv. JNA. Prostor kafića *Mustang* tako utjelovljuje, unatoč prividu atmosfere proslave, paralelne stvarnosti rođenja djeteta i rat 'tamo daleko' isprepliću se u svojoj temporalnosti sa sumornim najavama predskazanja brutalne agresije neprijatelja na njihovom vlastitom kućnom pragu, u kafiću *Mustang* i na Trpinjskoj cesti. Prostor stoga u naraciji, poput ove, figurira kao točka koja se temporalno uspostavlja, fiksira i koja odolijeva neiskazanoj, ali latentno prisutnoj pozadini ratnih zbivanja u neposrednoj blizini. Osjećaj doma uz zatvoreni prostor poput kafića *Mustang* u drugom kazivanju življenog iskustva otvara se potencijal dvorišta kao doživljaja doma. Za sugovornicu je povratak u kuću, dvorište, grad koji nakon bezumnog uništavanja više nije bio isti: fizički grad porušenih i napuštenih kuća, ali prije svega grad utišanih i izgubljenih duša, poput istrgnute stranice iz knjige značilo je ponovnu potragu za sobom, za izgrađivanjem novog identiteta. Takav je identitet uvelike određen sjećanjima, njihovom traumatičnom stranom i na momente vrlo opipljivom u samom neposrednom prostoru. Do agresije i rata miroljubivo susjedstvo u kojem se i s kojim se surađivalo i veselilo, postalo je prazno, a i oni koji su ostali s 'druge strane' za sugovornicu su bili 'mrtvi'. Prostor vrta, kontakt sa zemljom, ljekovitost rada u svojim ciklusima kroz tri godine omogućio je mojoj sugovornici da kroz ritam promjena uvjetovanih sezonalnošću i godišnjim dobima dođe do srastanja s prostorom te odmicanja od traumatičnih slika oblikovanog prostora. Ovdje je življeno iskustvo oslikano u svojim mijenama, ritmovima rasta, nastajanja i nestajanja, davanja plodova te ponovnog podizanja. Takve životne mijene poput dana i noći, sitosti i hranjenja, žeđi i napijenosti omogućili su sugovornici hvatanje ritma života u suživljenju u novom/starom gradu. Kad već nije imala kontinuirane susret s ljudima, 'susretala' se s biljkama u njihovom podizanju, rastu, cvatu i plodovima kao zrcalom vidljivih vlastitih unutarnjih promjena. Sjećanja sugovornice na prostor predratnog i sadašnjeg života je tako isprepletено raskidom međususedskih odnosa i srastanjem sa sezonalnim ritmom rada u vrtu. Takvi otvoreni prostori nude potencijal mirisa kao najbržeg osjetilnog oživljavanja sjećanja. Sugovornik u svom kazivanju navodi sljedeće:

„Mi smo tu ispod moje garaže kopali rupu, htjeli smo se zavući tu ispod garaže, da se sakrijemo, da ih pustimo da prođu i da izađemo van. Mi smo to kopali M., P., J., S, T., J. mali. Mi smo to počeli kopati, ali kako ćeš kopati kuda ćeš sa zemljom. Brzo smo mi to napunili, i onda se ja sjetim ima tamo jedna šahta. Mi to podignemo, auuu. Vidim tamo zemlju i odmah se sjetim od kuda...Čim sam digao poklopac, odmah sam se sjetio. Mi smo ju bili skoro napunili šahtu, ona je secovala, možda je ostalo pola metra..., ništa nema..., kao da je bilo jučer. Sve sam vidio ponovno, ne samo zemlju, već i njih kako kopamo...Točno me je vratilo nazad u to što smo radili, kako smo radili, koji nam je plan bio, što smo mislili.“ (sugovornik C4)

Poput arheologa koji iskapanjem istražuje prošlost, tako je moj sugovornik otvaranjem poklopca u svakodnevici oživio sjećanja sa snažnim afektom. Netaknutost humke zemlje, njena konzistencija i njen miris aktualizira prošlost u svakodnevici, prisjećanjem na zajedničke trenutke provedene sa suborcima u jesen 1991. godine. Življeno iskustvo kopanja i prevrtanja zemlje u sadašnjosti 'otkopalo' je mogućnost prisjećanja prijateljstva, pod egidom 'Svi za jednog, jedan za sve.'. Planiranje skrivanja pred nadirućim neprijateljem, a potom i odustajanje, oživljava pokušaj situacijske snalažljivosti u nesigurnosti i neizvjesnosti nadolazećih sati i dana nakon okupacije grada. Sjećanja oživljena u doticaju s materijalnim objektima poput zemlje i šahta nadilaze jasna razgraničenja između onda i sada. Štoviše, takva sjećanja brišu nevidljive temporalne granice sadašnjosti i prošlosti ispreplićući njihove osjećaje povezanosti i bliskosti. Prostor u slučaju nekih mojih kazivača nije bio nužno fizički prostor već je bio osjećaj. U sljedećem kazivanju sugovornica donosi:

„Mjesna zajednica je živjela kao Ustanova. Imali smo ženu-dvije koje su kuhale, spremale. Ja sam se uhvatila saniteta. Radila sanitetski posao. Ranu previti, odvesti u bolnicu. Čak sam otišla do doktorice Bosanac tražeći sanitetsko vozilo. Sanitet nije mogao dolaziti. Ranjenika smo morali staviti u fiću. U početku je bilo vozila, a onda je ponestalo.“ (sugovornica E3)

Evociranje sjećanje na transformativnost iz mirnodopske u ratne okolnosti zahvatilo je i zgrade od kvartovskog značaja. One zadobivaju u stanju brutalne ratne agresije iz svoje predratne uloge potpuno novu funkciju u obrani grada, poput škola, prostora Mjesnih zajednica ili ogromnih podzemnih prostora u Borovo Komercu. Time se oživjelo polaganost nestajanje mirnodopskog grada i nastajanje novog grada u suoblikovanju svakodnevice branitelja i preostalih žitelja grada. Takva samoorganizacija kroz prostor Mjesne zajednice i punktove pokazala se od presudne važnosti. Mjesne zajednice postaju reprezentacije sjećanja na međusobnu povezanost domaćih ljudi i brzo razvijeno povjerenje s pridošlim braniteljima. One postaju mjesta sjećanja na njihovu umreženost, mravinjak, pri čemu izjava preuzimanja

odgovornosti, da su imali „Ženu – dvije koje su kuhale, spremale. Ja sam se uhvatila saniteta.“ reflektira kvalitetu visoko samoorganiziranih sistema. Sjećanje na Mjesnu zajednicu reprezentira življeno iskustvo okupljanja, stjecanja pravodobnih informacija, okrijepe, ali i sanitetske prakse pri čemu u okolnostima ratne ugroze sinkronizira donedavno civile, susjede, vršnjake, ali i visoko motivirane branitelje iz drugih krajeva Hrvatske. Iz kaotičnosti trenutka – nesmiljene i brutalne agresije tzv. JNA i srpskih paravojnih postrojbi – Vukovarci i branitelji iz drugih mjesta brane svoju kuću, ulicu, kvart, grad pri čemu Mjesna zajednica figurira kao stjecišna otporna točka. Od doživljaja snažnog afekta zajedništva na točkama otpora u ratnim okolnostima, ulični prostori u mirnodopskim poratnim uvjetima poprimaju obilježja nepovjerenja i nesigurnosti. Sugovornica u svom kazivanju iskazuje sljedeće:

„U počeku nisam niti pozdravljala, poslije kimnem glavom. To su ljudi s kojima sam odrasla. I prije rata su bili. S vremenom počneš polako neku komunikaciju. Od prijateljice sam imala njezinu mamu. Ostalo je bilo ono, manje-više nismo komunicirali... Hoću ili neću odzdraviti. Tako je i danas. Ništa se nije promijenilo. Ne vidim ih jednostavno. Ne želim ih vidjeti. Drugačije ne bih mogla živjeti i okupirati se njima. Ne bih imala svog života. (...) Kad smo došli u prvom susretu, zaletjela se da me izljubi: 'Jao, di si...', kao da će me poljubiti i ja s metlom, čistila vani. Ja gard s metlom ovako. I nikad više. Nema razgovora. Njen ćaća je prijetio se da će me ubiti, kad sam bila na barikadi. Ne želim jednostavno s nekim ljudima. (...) Postavim se tako, oni za mene ne postoje. Iako da ju vidim da je pala na ulici, opet bih joj pomogla. Takva sam. Ne bih pitala niti jesi li ovo ili ono. Pomogla bih joj. To je jače od mene. Ovo što mogu kontrolirati, to kontroliram. S nekim pričam, s nekima ne. Bog za Bog, dobar dan, zdravo, ili ćao kako oni kažu. (...) Ne mogu se družiti s njima. Nema teorije da se družim s njima, nakon svega što sam prošla s njima.“ (sugovornica E3)

Sjećanja na ulicu i prve susrete susretima s 'onima s druge strane' evocira življeno iskustvo u kojem neprorađena, neispričana i neizgovorena traumatična sjećanja nastaju kao prepreka daljnjoj konverzaciji. Ulica postaje mjesto 'nastavka' Bitke ovoga puta među susjedima u kojima dominira šutnja, snažan afekt neprihvatanja i nepovjerenja. Ulica, kao fizički prostor reprezentira nevidljivu granicu, mjesto nezavršenih unutarnjih bitaka koje svatko vodi sa samim sobom. Nevidljiva granica kao međaš dva svijeta i nemogućnost da se ne vide granice između 'nas' i 'njih'. O tome piše i Yael Navarro Yashin¹⁰⁴ (2012: 74) i Ivana Maček¹⁰⁵

¹⁰⁴ U kontekstu podijeljenost na sjeverni i južni dio otoka Cipra, iz perspektive ciparskih Turaka sa sjevernog strane otoka Navarro Yashin navodi da: „Ljudi koji žive trideset godina unutar granica ne mogu zamisliti da će se te granice ukinuti ako Cipar uđe u Europsku Uniju. (...) Ne mogu zamisliti svijet bez granica.“ (2012: 74).

¹⁰⁵ S druge pak strane, Ivana Maček u svojoj etnografskoj studiji *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime* (2009) problematizirala je pitanje prostora kroz naracije sugovornika kako su se Sarajlije u okolnostima opsade

(2009: 76). Sjećanja na ulicu i susjedstvo kao prostor društvenosti nekada su bila mjesta dječje igre, zabave i smijeha, danas su to utihnuta mjesta prolaska jednih pored drugih, bez zaustavljanja, čime se kontrolira afektivna reakcija. Tijekom intervjua u istraživačkom momentumu sugovornica gestom, položajem tijela i pokretima pokazuje silno upečatljivu odlučnost u svojoj posturi. Metla, pak, u tom prostoru, reprezentira dvojakost s jedne strane, mogućnost da se sugovornica njome zaštiti, ali i da jasno pokaže 'Stop! Ne prilazi!'. S druge strane, u svojoj simboličnoj funkciji ostaje prostor da 'pomete' svoje unutarnje konflikte, neusklađenost, dezintegriranost, nesigurnost i nepovjerenje. Tako metla postaje reprezentacija potencijala promjene, pomirenja i unutarnje integracije.

Sjećanja i življeno iskustvo iz perspektive prostora za moje sugovornike pokazuju da sjećanje konstituira življeno iskustvo odabirom izbora mjesta stanovanja, kafića kao drugog doma, (ne)druženja sa susjedima, u susretu s materijalnim objektima poput šahta ili izbjegavanjem mjesta koja evociraju traumatična iskustva. Prostori poput bolničkog hodnika ili zemlje ispod šahta putem mirisa oživljavaju sjećanja koja se isprepliću sa svakodnevicom življenog iskustva čime imaginiraju nove mogućnosti afektivne povezanosti. U tom ispreplitanju vremena pojavljuje se ambivalentnost, s jedne strane su to sjećanja na traumatična iskustva agresije, a s druge strane nostalgija za sjećanjima na proživljenim predratnim razdobljima straštavanja s bolnicom ili u trenucima bliske povezanosti sa suborcima. Uloga sjećanja ogleda se u transformativnoj sposobnosti da u okolnostima opsade grada prostori poput Mjesne zajednice, ulice, kafića, šahta i zemlje zadobiju neke nove funkcije. Ti prostori onda formiraju neke nove društvene relacije razvijajući pritom neke nove kulturne prakse.

7.4. ETNIČKA I NACIONALNA PERSPEKTIVA

Etnički i nacionalni aspekt u sjećanjima mojih sugovornika zauzimao je važno mjesto. Nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je prvotno u 'tvrdoj' totalitarističkoj 1950-tih, a potom u 'mekšoj' socijalističkoj formi društvenog uređenja 1960-tih i 1970-tih (Bilandžić 1999: 385), snažno proklamirano bratstvo i jedinstvo kroz sustavno obrazovanje¹⁰⁶, ali i prakse pionirskih i omladinskih organizacija (Duda 2015: 23). Dotadašnji se prividi prikrivenih etno-nacionalizama po smrti Josipa Broza Tita 1980. godine rasplamsavaju, posebno velikosrpskog

međusobno potpomagali po pitanju uporabe vode (ibid.: 70), domišljatosti oko napajanja strujom (ibid.: 72), sadnje vrta na zelenim površinama u stambenim četvrtima. (ibid.: 76).

¹⁰⁶ Kroz osnovno školske prakse 'bratime' se gradovi i škole te se učenici izmjenjuju u posjetama, organiziraju se ekskurzije u druge Republike i pokrajine Jugoslavije pod egidom 'Upoznaj svoju zemlju kako bi ju više volio.' ili se za srednjoškolsku mladež organiziraju omladinske radne akcije (Duda 2015: 23).

nacionalizma utjelovljenog u Memorandumu SANU iz 1986. Taj je politički manifest Srpske akademije znanosti i umjetnosti postao proglas kojim se opravdavaju ratovi u bivšoj Jugoslaviji s ciljem stvaranja Velike Srbije, svojevrsne fantazmatske¹⁰⁷ političke tvorevine. Preuzimanje nadzora nad tzv. JNA od strane Srbije, kreiranje ustavotvorne krize i stvaranje uvjeta za državni udar, potakli su korake k osamostaljivanju Hrvatske i Slovenije, što je i učinjeno u Odluci o odcjepljenju 25. lipnja 1991. godine¹⁰⁸. Nakon agresije na Hrvatsku i mirne reintegracije Vukovara i hrvatskog Podunavlja, međuetničke i međunacionalne polaritete u Vukovaru u dosadašnjim radovima problematiziralo je nekoliko istraživača. Tako američka antropologinja Britt Baillie (2013) polemizira s reprezentacijama poratnog Vukovara kao podijeljenog grada, odvojenih škola po etničkom ključu, pri čemu se 'drugoj strani' osporavaju sjećanja i na njih se polaže ekskluzivitet jedne strane. Za nju, izgradnja spomen obilježja u prostoru ostavlja malo mjesta za dijalog dviju etničkih zajednica te zaključuje da je takva vukovarska memorijomanija samo nastavak neprekinutog sukoba (ibid.: 128). Švicarski kulturni geograf Patrick Naef (2013, 2016) problematizirao je međunacionalnu (ne)trpeljivost u poslijeratnom Vukovaru, suprotstavljena sjećanja, odijeljene komemoracije, čime se oblikuje diskurs ratne traume, odijeljene društvene stvarnosti u kojima etnički i nacionalni predznak igra ključnu ulogu. Pri čemu, smatra Naef, dolazi do „... intenzivne promocije ratnog naslijeđa, doprinosom konstrukcije krajolika koji je smrznut i sputan u pojmu maritrija.” (2016: 27). Sociologinja Tamara Banjeglav (2019) smatra da spomenici u Vukovaru doprinose kreiranju urbanog krajolika u kojima dominira bol i patnja, zaključujući kako bi spomenici trebali imati funkciju izgradnje povjerenja i pomirenja između Hrvata i Srba, ali da to do sada nije uspjelo (2019: 205). Spomenutih troje autora, paralelno afirmirajući potrebu dijaloga i pomirenja, zaključuju kako je dijalog pomirenja kroz kulturu sjećanja izostao. Ana Ljubojević u radu „Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru” koji je dio zbornika *Devedesete* (2020), upozorava na pravne i simboličke posljedice naslijeđa Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) problematizirajući selektivnost međunarodne pravde koje se odnose na presude za počinjene ratne zločine.¹⁰⁹ U razmatranju službenih i javnih diskursa o Vukovaru i njenih

¹⁰⁷ Yael Navarro Yashin uvodi koncepciju 'fantazmatski izmišljene države' dok diskurzivno analizira formiranje državne uprave ciparskih Turaka, navodeći kako su se time: „... zamaglile fantomske kvalitete novog, rascjepkanog teritorija.“ (2012: 14). Odnosno, time je omogućen: „Fantazam o novoj državi koja bi ciparskim Turcima pružila zaštitu od napada ciparskih Grka, kao i sklonište, život i zajednicu.“ (ibid.: 14).

¹⁰⁸ Ustavna odluka Sabora Republike Hrvatske o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske (25. lipnja 1991.). Izvor: <https://www.sabor.hr/hr/ustavna-odluka-sabora-republike-hrvatske-o-suverenosti-i-samostalnosti-republike-hrvatske-25-lipnja>, (posljednji pristup 30. 4. 2023.)

¹⁰⁹ Ana Ljubojević dodaje da je: „Rang optuženih bio nizak, kao i to što su izostavljeni ključni akteri vukovarskih ratnih događanja – primjerice, nije osuđen politički vrh Srbije ili pak čelni ljudi u Generalštabu JNA i Saveznom sekretarijatu narodne obrane (SSNO) – pridonijelo je negativnoj recepciji rada MKSJ-a, osobito među većinskim, hrvatskim stanovništvom.“ (ibid.: 286).

implikacija na kulturu sjećanja, Ljubojević zaključuje kako „... premda je Tribunal postavio ambicioznu misiju pomaganja u procesu pomirenja, mnoge su studije dokazale da je samo provođenje pravde kao sredstva za pomirenje neefektivno ako nema suradnje zajednica u kojima su počinjeni zločini.“ (ibid.: 286). Ljubojević koja je u svom istraživanju uključila glasove običnih ljudi smatra da je tako „... simboličko značenje žrtve Vukovara po završetku međunarodnih suđenja dobilo dodatnu razinu - u javnom, a posebno u službenom diskursu grad više nije percipiran isključivo kao žrtva napada JNA, nego i kao žrtva selektivne međunarodne pravde.“ (ibid.: 286). Ona time ukazuje da je uslijed nedjelotvornosti MKSJ-a, Vukovar po drugi puta žrtva, dok je pomirenje izgubljeno u procijepu između dviju etničkih zajednica, lokalne i međunarodne razine te prava i pravde. U takvoj poratnoj političkoj i društvenoj atmosferi problematiziram naracije svojih sugovornika, odnosno sjećanja u kojima dominira ključ etničkog kriterija u njihovu razumijevanju življenog iskustva. Takva sjećanja u kojima se očituje kriterij etničke i nacionalne pripadnosti u življenom su iskustvu i svakodnevnom životu obojena naracijama o dječjim igrama, prisjećanjima na problematiku tzv. upitne nacionalnosti životnih partnera, pitanje odabira strane, razmirice među kolegama u radnom okruženju, etiketiranje sugrađana nazivima zaraćenih strana u Drugom svjetskom ratu (ustaše, četnici) i slično. Vrlo su često naracije mojih sugovornika u kojima su se osvrtni na traumatično iskustvo početka rata predstavljene metaforama buđenja i otvaranja očiju. Razlike artikulirane u etno-nacionalnom ključu nerijetko se prikazuju kroz esencijalizaciju životnih stilova, pri čemu se kulture druge zajednice i njezine drugosti argumentira stilovima odgoja, jezika i načina života. Jedan od takvih primjera esencijalizacije kroz koje se pokušava razumjeti traumatična prošlost te radikalne promjene među donedavnim susjedima vezan je uz odnos prema vatrenom oružju i četničkim pjesmama:

„Ovaj jedan iz razreda iz Borova Sela je mlatao s pištoljem... Nastavnici to nisu vidjeli... To je bilo među nama učenicima. Nitko njega nije shvaćao ozbiljno. 'Ma, marš, budalo jedna.' On je faca, Srbin iz Borova Sela. Oni odmah pri rođenju dijele pištolje. On nosi pištolje, ovako, onako... Pita on nas: 'Hoćemo se igrati 'Ustaša'?' Samo je išao provocirati.“ (sugovornik B5)

„U srednjoj školi, ja sam prvi puta čula četničku pjesmu, pred školom. (...) ...negdje 80-tih, između 1980. i 1983. godine. Neka grupica 3-4 njih su pjevali, pitala sam se koja je to pjesma, ja to nikada ranije nisam čula. Tati sam ispričala što sam čula, što je bilo. On se prekrižio i rekao: 'Auu... krenulo je, počeli su.' (...duža pauza...) ili tako nešto... i on je meni objasnio da su to četničke pjesme iz onog rata, da je to zabranjeno i jedne i druge pjesme. Međutim, kad su naši pjevali ustaške, naše su zatvarali, ali njih nisu, kad su pjevali četničke pjesme. Razlika je postojala. Jaz se produbljivao, a onda je došla ta nesretna 1991.“ (sugovornica E3)

Iako su sjećanja mojih sugovornika u oblikovanju njihova življenog iskustva u pojedinim situacijama vrlo fragmentarna, u slučaju objašnjenja uzroka rata nerijetko su predstavljena linearno. Primjerice, u pokušajima razumijevanja razloga koji su doveli do netrpeljivosti te posljedično do rata, pojava oružja i četničkih pjesama predstavljene su kao iznenadni nagovještaj podjela koje prekidaju linearni tijek normalnog života. Atavističke reprezentacije pripadnika druge nacionalnosti objašnjene su argumentima tradicije koja se doživljava kao urođeno kolektivno znanje oblikovano tradicijom, jezikom i predstavljeno metaforama buđenja. Osim toga, evociranje zaraćenih strana u Drugom svjetskom ratu i podjela na 'ustaše' i 'četnike' pokazuje da se historizacija trenutka sadašnjosti provlači kao nagovještaj provokacija koja će ekstremno eskalirati u jesen 1991. godine brutalnom agresijom tzv. JNA i srpskih paravojnih postrojbi. Donedavno djeca u 'igri' postaju suprotstavljene strane pri čemu će se 'igra' pretočiti u igru stvarniju od stvarnosti. Isticanje kriterija kulturne tradicije uz praksu posjedovanja oružja vrlo često se u sjećanjima mojih sugovornika argumentira dokazima poput tradicije pjevanja epova. Antropolog Ivo Žanić u svojoj knjizi *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990.–1995. godine (1998)* problematizira fenomene retradicionalizacije i kreiranja epskog imaginarija u pokretanju ratova u bivšoj Jugoslaviji u prvoj polovini 1990-tih. Žanić smatra kako „... pojmovna mašinerija za konstrukciju i održavanje odabranog simboličkog univerzuma nije preuzeta iz političko-organizacijske teorije, nego iz pučke kulture i epske tradicije pa je društvene procese posve isključila iz njihova realnoga povijesnog konteksta i integrirala ih u drugu, ahistorijsku razinu, kao svojevrzni hajdučki igrokaz s guslanjem i pucanjem.” (ibid.: 299). Nadalje, navodi nam Žanić, „... logiku zbivanja su odredili baš oni koji su aktivirali tradicijsku pojmovnu mašineriju i tako u začetku onemogućili da se eventualni konflikti razrješavaju u racionalnim pravno-političkim kategorijama.“ (ibid.). U toj fluktuaciji sjećanja nekoć i življenog iskustva danas, zamjećujem dramatičnu promjenu na licu moje sugovornice u istraživačkom trenutku kad mi sugovornica demonstrira kako se otac prekrižio i izgovorio „... krenulo je, počeli su.“¹¹⁰ Pojavio joj se grč na licu, a izraz lica joj je naglo postao tmuran i turoban. Zastala je i utihnula. Zapalila je cigaretu, otpuhala prvi dim i tek nakon duže pauze nastavila je dalje govoriti s gorkim okusom u ustima. Analogno tom afektu sugovornice, s dozom ironije, Žanić zaključuje da je: „... guslarska estrada s vremenom postala ne samo paralelna informacijsko-

¹¹⁰ Žanić tumači ispreplitanje realiteta i simbola, temeljem intervjua s trojicom dobrovoljaca članova Guslarskog društva 'Starac Miliša' iz Bijelog Polja na bojištu u Konavlima, na sljedeći način: „Ko bi vjerovao našim pjesmama kad danas ne bi bili na prvoj liniji. (...) Nama rat dođe kao neko stručno usavršavanje. Zараđujemo pravo grlu i duši da junake u pjesmu stavljamo. Kad god ne pucamo, onda guslamo. Red rafala pa red gusala.“ (ibid.: 71).

komunikacijska mreža, već i „... referentan i autoritativan press centar s pouzdanom prevodilačkom službom koja je aktualne političke poruke simultano prevodila u drevne epske slike i kategorije.” (ibid.: 73). Oživljavanje sjećanja na imaginarij srpskih epskih stihova, s afektom ratničkog raspoloženja, poput mirisa iz otvorene Pandorine kutije slojevite hrvatsko-srpske prošlosti ispunjavala je prostor dnevne sobe u kojoj se odvijao razgovor. Slojevitost hrvatsko-srpskih odnosa se u Vukovaru i okolici, kao etnički izrazito raznolikom gradu i općini, značajno reflektirao i na partnerske i obiteljske zajednice koje su nerijetko bile označene kao miješane. Binomna pozicija aktera, jasna podjela uloga po načelu mi – oni, ili točnije kako to tvrdi Žanić - „Mi/Dobro – Oni/Zlo pruža sugestivan horizont razabiranja, identificira svijet kao jasno raspolučen.“ (ibid.: 28). Takav svijet je karakterističan za sve totalitarne sustave i u njemu nema mjesta za nijanse. Navedeno, nije mimoišlo ni moje sugovornike. Sjećanje na nužnost opredjeljivanja i odabir strane u ratu, donosi sugovornica u sljedećoj naraciji:

„U podrumu bolnice uvertire su bile, tipa komentara: 'Znaš li ti gdje ti je bio suprug?' Dok smo bili svi zajedno, svako radi neki svoj posao. Nažalost, istina je, dio ljudi je ostao nakon pada Vukovara u bolnici, (...) i ja bih rekla, prikrili su se, funkcionirali su, između redova se naziralo tko što misli. Došlo je do izražaja, to etničko, tko gdje pripada. (...) Bilo je osoblja koji su bili s nama, a kad je bio slom grada, već su bili u vojnoj uniformi. (...) Sestra, koja mi je pomogla u trudovima, njen suprug je meni bio razrednik u osnovnoj školi, a ja moram reći pohvalu za nju, bila je fer u tim trenucima, znači pomogla mi je u tim trenucima. Ona je ostala u tom Vukovaru. Volim pred Bogom reći, što je istina je istina.” (sugovornica A2)

U evokaciji sjećanja na traumatično iskustvo boravka u vukovarskoj bolnici tijekom opsade, sugovornica danas shvaća ispreplitanje dviju temporalnosti. Za vrijeme jedne, opsade grada, vrijede jedna pravila, po okupaciji grada i preuzimanja uprave bolnice od strane tzv. JNA vrijede druga pravila. U svom življenom iskustvu sugovornica sada razumije da je u prvoj temporalnosti, dio osoblja srpske nacionalnosti djelovao prikriveno i konspirativno, a po opsadi grada otvoreno se stavio u službu novih bolničkih 'vlasti' od strane tzv. JNA. U prisjećanju na porod, unatoč nepisanim pravilima koja su na simboličkoj razini proskribirala nacionalnu pripadnost, kriterij etničke i nacionalne pripadnosti prividno bi nestao iz fokusa te bi ustupio prostor profesionalnom i humanom odnosu kao u naraciji moje sugovornice. Po okupaciji grada neprijatelj je preuzimanjem uprave bolnice u binarnom kodu eksplicitno zahtijevao podjelu utemeljenu po etnicitetu pa tako za Srbe grad postaje 'oslobođen', dok za Hrvate i nesrbe započinju traumatična iskustva okupacije grada, proboja, logora i za one koji su preživjeli, progonstva. Vukovarska je bolnica potom postala mjesto rasapa monstruoznih planova od osobnih likvidacija do masovnih ubojstava u gradu i okolici. Time pojedinačni primjer

medicinske sestre srpskog porijekla u življenom iskustvu sugovornice danas ukazuju da egzistiraju iznimke i unatoč etnički različitim pozicijama. Rat i agresija upravo poništavaju spomenute vrijednosti građanskog društva. Takav rascjep vremena na prijeratno i ratno vrijeme utjelovljuje sljedeća naracija:

„Drugi svibnja¹¹¹ je bio okidač. Prije toga je bilo sporadičnog pucanja. Nitko nije priznavao da postoji. Čuješ da netko puca, trrrr i gotovo, ali to nije dugo trajalo, jedan rafal i gotovo. (...) Do drugog svibnja je to bilo bez veze, osjećala se nekakva napetost, nismo razumjeli što se događa. Gledali smo što se događa, zašto je ta napetost. Vidim Srbe da se drugačije ponašaju, izbjegavaju nas.(...) Brzo je došlo Borovo selo, 1991. i tu je kraj, kraj mog dvostrukog rada i onda kreće drugi životni put... točka bez povratka (...*tišina* ...) nema više povratka ...” (sugovornica E3)

Uskoro je uslijedila snažna turobna pauza te tišina koja obuzima uhvaćeni trenutak našeg razgovora u trenutku etnografskog istraživanja. Tišina koja je na osjetilnoj razini naših tijela utjelovljena u trncima koji nam prolaze 'od glave do pete'. Tišina kojom oboje uranjamo iz bezbrižnog, svakodnevnog mirnodopskog življenja 'malih života' u ratnu stvarnost koja nam je ponovno oživljena putem sjećanja. Sjećanja sugovornice na drugi svibnja 1991. godine djeluju kao vremenska razdjelnica prije i poslije toga datuma. Do toga je datuma sve „...bilo bez veze“, i „... osjećala se nekakva napetost” što je u imaginariju priprema za Vukovarsku bitku 'niti rata niti mira' figuriralo kao vrijeme nerazumijevanja i dezorijentacije. Nakon tog datuma prestaje vrijeme 'niti rata niti mira' te taj datum služi kao otklon nakon čega dolazi do „... točke bez povratka” snažno poduprte analogijom tišine istraživačkog trenutka. Življeno iskustvo odzvanjajuće tišine danas ukazuje da se život sugovornice zauvijek nedvojbeno i nepovratno promijenio nakon drugog svibnja. Danas živi u svojoj obnovljenoj kući poluprazne ulice, dijelom napuštenih kuća kako Hrvata, tako i Srba, neovisno o nacionalnosti, kao jednom od posljedica raseljavanja bivših stanovnika. Evokacija medijskih reprezentacija s televizijskih ekrana poput vlage uvukla se u prostore života 'malih ljudi'. Sljedeća naracija donosi sjećanje sugovornice na predratno vrijeme:

„Isto tako jednom zgodom išli smo pušiti. Neki je dečko s kruga počeo govoriti o višestranačkim izborima 'Ustaše treba uza zid, treba ih 'riješiti'. Nećemo s njima imati posla.' Meni je to bilo... ne smiješno, nekako glupo, kakve 'Ustaše', o čemu ti pričaš? Ispadi pojedinaca, 80% nije sudjelovalo u tim pričama. Sve što se čulo je bilo sa strane Srba. Niti jednog Hrvata nisam čula da kaže nešto takvo. To se čulo samo s 'druge strane', ali se nisam petljala, nisam sudjelovala u tim pričama. Kao, ne razumijem se u to.” (sugovornica F1)

¹¹¹ Dana 2 svibnja 1991. godine u Borovu Selu masakrirana su dvanaestorica redarstvenika. To je dan kad je dramatično eskalirala agresija u bivšoj Vukovarskoj općini.

„Mi smo bili prva smjena drugog svibnja. Kad su počeli dolaziti ovi u drugu smjenu, nešto se tu šušalo. Nešto je bilo u Borovu Selu. Srbi su 'ugroženi' u Borovu Selu. Policajci su poginuli. Službena državna policija je 'napala', oni su bili 'ugroženi'. Ja sam tada prvi puta reagirala i pitala: 'Po čemu ugroženi?' Ona će: 'Ajde šuti, ti nemaš pojma. Ne znaš ti što je bilo 1941.' 'Kakve to veze ima sa 1941.?' Ona je rekla: 'Ajde, šuti.' Ja sam onda onako u sebi 'Ma, dobro, baš me briga.' Onda sam povezala sva ta ranija njihova odvajanja, šaputanja to me je malo probudilo.” (sugovornica F1)

„Sve je bilo pripremljeno. To je bilo planski. Nije bilo 'eto mi došli pa se oni počeli braniti'. Ne, oni su imali oružje u rukama, već se počelo pucati. (...) Ispričao mi je ono što nije išlo u javnost. Pričao mi je brat kako su redarstvenici izgledali. Poginuo mu je tada najbolji prijatelj, tako da sam čula detalje koji nisu prikazani na televiziji, poznati široj javnosti i to mi je otvorilo oči. (...) U meni je proradio taj, kako da to nazovem... taj... inat... onda sam počela razmišljati: Kuda to vodi? Što se to događa? Trebam li i ja nešto napraviti? Počele su prve barikade. Ja mogu nešto poduzeti. Ne mogu čekati da mi nešto padne s Marsa, znala sam da nešto moram i ja učiniti... Ostala sam u čudu. Biti među njima, radiš s njima, dijeliš plaću, dobro i zlo. I onda neki tvoj prijatelj, napravi tako nešto. Ostala sam bez teksta, šokirana. (...) Trebalo mi je vremena da prihvatim.” (sugovornica F1)

Moćni diskurs o 'ustašama' oživljen u medijskim reprezentacijama i usvojen u svakodnevnoj komunikaciji sugrađana srpske nacionalnosti, u naracijama mojih sugovornika uspostavio se kao ključni argument razdvajanja raznovrsnih temporalnosti. Takve temporalnosti su, s jedne strane, određene stanjem i osjećanjem šoka i nepripremljenosti koji odlikuju svakodnevnicu 1991. godine te s druge strane prošlošću koja se perpetuira evociranjem simbolike Drugog svjetskog rata i pripremljenosti na njegovo ponovno odigravanje u 1991. godini. Sjećanja su stoga vrlo često oblikovana datumskim kriterijima, linearnošću te kazualnošću koja uspostavlja podjelu na 'nekoć' i 'sada'. Ta simbolična spona između 1941. i Drugog svjetskog rata te 1991. godine i Domovinskog rata proklamira prividni neprekinuti kontinuitet oživljenih razlika, netrpeljivosti i mržnji. Medijske reprezentacije beogradskih medija o 'ugroženosti' Srba u Hrvatskoj, ukorijenile su se u borovsku i vukovarsku svakodnevnicu u proljeće 1991. godine. Tkanje medijskih slika 'ugroženosti' u tkivo donedavno prividno homogenih kolegijalnih odnosa različitog etničkog predznaka oživljeno je u sjećanju sugovornice s „Ajd' šuti, ti nemaš pojma!” Sjećanja na traumatično razaranje međunacionalnih odnosa, prividom stapanja godina 1941. i 1991. godine kod moje sugovornice reaktivira se kroz metafore otvaranja očiju i buđenja. Otvorene oči su metafora za bolje razumijevanje dramatičnih okolnosti te stoga i potrebe zaokreta od dotadašnjeg nečinjenja i 'čekanja sa strane' razvoja događaja prema jasnoj opredijeljenosti stavljanja sebe i svojih resursa u obranu grada. Sjećanja dana kroz metaforu buđenja, pak, za sugovornicu u življenom iskustvu danas znače da

je promišljala kako reorganizirati svoj život u svrhu opstanka i otpora nastajućoj agresiji. Ona svojim buđenjem praktično redefinira dotadašnje postavke svog postojanja i u svojoj osobnoj transformaciji pronalazi dotada neotkrivene nove identitetske obrasce. Sjećanje na otvaranje očiju i buđenje onda, danas u svakodnevici življenog iskustva za sugovornicu ukazuje da ju prividna atmosfera šoka nije zakočila, paralizirala. Štoviše, potpuno suprotno, njeno sadašnje življeno iskustvo je obogaćeno tadašnjom unutarnjom preobrazbom, reorganizacijom života u skladu s mogućnostima i potrebama, kad se prilagodila agresiji, koja je 'kucala na vrata'. Pitanja etniciteta bila su relevantna kako u nadolazećoj agresiji, tako i tijekom opsade grada, već i u poraću. Kazivačica donosi poratno življeno iskustvo:

„Ovu našu mladost uče, rat je bio 'tamo negdje' i opet se žene između sebe i Hrvati i Srbi. Naše Hrvaticice se udaju za Srbe pa se poslije dvije godinu rastanu... to su naša djeca, od 30 do 35 godina. (...) Mislili su da može proći, kao da ništa nije bilo. Kroz nekoliko godina, mi smo bili u pravu kad smo im govorili, a oni su odgovarali: 'Vi ste ratovali, mi sada živimo normalno.' (...) Ovdje kod nas je nagovor na mlade: 'Družite se, nemojte praviti razliku'. Kad se družiš, onda se zaljubiš, dogodi se, što ćeš ti mladom čovjeku reći 'Nemoj!', onda tek ide...“ (sugovornica E3)

Naš razgovor je od onog tamo i onda, lakoćom kliznuo u ovdje i sada, u svakodnevicu analizirajući poratne odnose u multietničkoj zajednici mladih Vukovaraca. Istraživački trenutak u kojem saznajem da postoji niz poslijeratnih miješanih brakova Hrvata i Srba u Vukovaru za mene je predstavljalo iznenađenje. Evokacija sjećanja na partnerske odnose mladih, etnički podijeljenih Vukovaraca, predstavljen je kroz optiku življenog iskustva sugovornice natopljenog traumom. U takvoj optici etnicitet je artikuliran kao jedan od presudnih uzroka raspada međuetničkih partnerskih odnosa uslijed razmirica, neslaganja i razvoda. Živa sjećanja na traumatično iskustvo agresije u življenom iskustvu sugovornice generiraju zazor, oprez i sumnju prema stvaranju partnerskih veza s osobama srpskog etničkog predznaka. Ambivalentnost između snažnog upliva traumatičnih sjećanja na življeno iskustvo sugovornice danas i generacije njezine djece prividno neopterećene sjećanjima na rat, ostaje prostor za upisivanje novih značenja u sadašnjosti i budućnosti.

Etnički i nacionalni aspekti u kreiranju življenog iskustva uvelike su oblikovala sjećanja na Vukovarsku bitku. Prakse sjećanja odvijaju se ispreplitanjem poviješću natopljenog i oživljenog imaginarija epske tradicije te su predstavljene metaforama buđenja i otvaranja očiju. Iako su adresirane u traumatičnu prošlost, one su vezane uz življeno iskustvo sadašnjosti u kojoj Hrvati i Srbi žive jedni pored drugih. Evokacija zaraćenih strana u Drugom svjetskom ratu, u

pokušajima jezičnog označavanja sukobljenih strana tijekom Vukovarske bitke, prisutna je kroz etiketiranje sugrađana nazivima ustaša i četnik. Naracije o dječjim igrama, problematika tzv. upitne nacionalnosti životnih partnera te razmirice među radnim kolegama prožeti su retradicionalizacijom i pri čemu trenutci sadašnjosti emaniraju u davne krajolike prošlosti povijesnog imaginarija. Sjećanja su vrlo često oblikovana datumskim kriterijima, linearnošću te kauzalnošću koja uspostavlja podjelu na nekoć i sada, iako se u praksi takve periodizacijske reference isprepliću i miješaju. Tako se razlike artikulirane u etno-nacionalnom ključu nerijetko prikazuju kroz esencijalizaciju stilova života. Takvim etno-nacionalnim artikulacijama prakse sjećanja nastaju u neprestanom ispreplitanju življenog iskustva sugovornika s iskrsavanjem sjećanja na prošlost.

7.5. OSMIŠLJAVANJE ŽIVOTA

Život u tromjesečnoj opsadi grada, proboj, a potom za mnoge i zatočeništvo u srpskim koncentracijskim logorima, bili su ogroman izazov za moje sugovornike. Kako u tim, nedvojbeno nehumanim i neljudskim uvjetima, osmisliti svoj život? Kako normalan tijek života prevesti u novu realnost obilježenu situacijama koje odlikuje nesvakidašnjost, traumatičnost, nesigurnost i nepredvidljivost? Sjećanja mojih sugovornika uvelike su odredila ne samo njihov odnos prema traumatičnoj prošlosti, već isto tako i njihovo oblikovanje svakodnevice u poslijeratnom kontekstu. Stoga, osmišljavanje života u ovom potpoglavlju promišljam kao spoj sjećanja i življenog iskustva u raznovrsnim situacijama i kontekstima. Pored ovdje uvedenog koncepta osmišljavanja života koji se želi promisliti u ovom potpoglavlju, Ivana Maček, na tragu navedenog koncepta razvija svoj istraživački okvir koji označava pojmom imitacija normalnog života¹¹² (2009: 9). Prema Maček imitacija normalnog života, podrazumijeva: „... borbu za očuvanje ratnih normi i standarda materijalnog života u nenormalnim uvjetima često kroz aktivnosti koje su smatrane degradirajućim.“ (Maček 2009: 31). Navedeni je koncept u ovom potpoglavlju indikativan za interpretaciju naracija mojih sugovornika. Ipak, praotac osmišljavanja života u uvjetima opsade i logora je Viktor Frankl, bečki psihijatar, koji je i sam preživio tri nacistička koncentracijska logora te je skovao pojam potraga za smislom (1963: 104). Frankl je začetnik promišljanja i pisanja o osmišljavanju života u apokaliptičnim životnim

¹¹² Ivana Maček navodi kako su u proljeće 1994. godine u opkoljenom gradu Sarajlije osmišljavale svoj život tako da su u zaklonu zgrada izrastali vrtovi u kojem su sadili povrće. Među njima i rajčicu, Maček interpretira to sjećanje na sljedeći način: „Potencijalna simbolička vrijednost ove rajčice ojačana je usidrenjem ispriповijedanog sjećanja u senzualno iskustvo. Istodobno, pozitivno tjelesno pamćenje isprepliće se sa sretnim sjećanjem na solidarnost i zajedništvo koje je ponovno potvrđeno materijalnom praksom dijeljenja ‘obroka’. Ipak, u isto vrijeme, način na koji su tri žene konzumirale rajčicu ponovno ih je uspostavio kao civilizirane ljude (jedući nožem i vilicom) i time simbolizirao njihovu prijatnu normalnost.“ (Maček 2009: 76).

okolnostima kao što je rat, opsada grada ili koncentracijski logor. Sjećanja na osmišljavanje života u ovom istraživanju protežu se u rasponu od pokazivanja osobne poduzetnosti, inata i prkosa koji su viđeni kao male pobjede, tuge zbog gubitka djeteta nakon poroda, specifičnog situacijskog humora, osmišljavanja života nakon povratka u razoreni grad, ljubavi prema bratu, potrage za vlastitom sadašnjošću i budućnošću te potencijala za dijalog s djecom i naslijeđa obiteljske prošlosti. Takve strategije osmišljavanja života nastale u ratnim okolnostima, danas mogu postati vrutak, nadahnuće i inspiracija za življeno iskustvo u svakodnevicu. Sugovornica se prisjeća svoje odluke da, unatoč tome što je žena i k tome trudna, odbija svaku pomisao na odlazak iz grada:

„Kako odmiču dani, dani su sve ružniji, bolnica funkcionira u podrumima. Koliko god da me je suprug htio, najradije 'spakirao' van. (...) Kategorički sam mu rekla ne. On je znao reći da će me staviti u autobus, a ja mu kažem: 'Ti mene staviš u autobus, a ja na prvoj stanici izađem.' Malo sam tvrdoglava. (...) Ja sam mu rekla: 'Ne, ne, hajde da mi to riješimo, želim tu ostati.' Pazite, moje viđenje je bilo da odradim dio svoje administracije, pazite, tu su ranjenici, morala je biti napisana nekakva dokumentacija, onda sam mislila da nekom dodam čašu vode. Mislila sam si štogod da napravim da je dobrodošlo. Ostali su moji roditelji, baka i djed. Nešto me je vezalo da ostanem tu. I dan danas da se ponovi, nije mi žao. Odlučila sam i ostala.” (sugovornica A2)

Prisjećanje na vrijeme prije početka agresije, iako ne znajući što donosi sutra, pokazuje da je prostor premrežen obiteljskim vezama i familijarnošću primaran razlog ostanka. U tim ratnim okolnostima stereotipne predodžbe ženske krhkosti, figurirale su tek kao privid iza kojeg se očitovala snaga i želja za ostankom. Takav je ostanak, u sjećanjima točka koja je povezivala prošlost i sadašnjost, obilježena osmišljavanjem života koji se očituje u potrebi za pomaganjem i obavljanjem čak i onih poslova čija poslovično negativno okarakterizirana formalnost pomaže oblikovati normalnost situacije. Prividna odvojenost dviju vremenskosti - granata koje ubijaju živote i uništavaju grad te funkcioniranje u ratnim okolnostima u podrumima bolnice - u ostanku su utjelovili raznolike aspekte koji su omogućili osmišljavanje života. Od krhkosti koja se u javnom poimanju nameće ženama, preko potrebe za administriranjem u bolnici pa sve do zadataka koji pomažu održati privid normalnog života u nepredvidivim okolnostima rata. Za razumijevanje osmišljavanja života naišao sam i na opise stanja i stavova čija se ustrajnost karakterizira kao moment stabilnosti u naracijama sugovornice:

„Neke stavove nikada u životu nisam mijenjala. A to su da se ne možeš samo zvati čovjek. Ako želiš nešto od drugoga, moraš i ti nešto dati. Moraš se izboriti. Ako nešto zaista želiš, možeš postići samo ako se zaista potrudiš.

Pomozi ukoliko možeš, pomozite ljudima ... i dan danas i ako je netko dvadesetpet godina i treba moju pomoć, makar imam šezdeset godina, ja opet onda idem pomoći. Osjećam tu dužnost u sebi da budem tu, da podržim nekoga. To mi je ostalo od razgovora s ocem. I to me je motiviralo da ja budem tu, da pomognem jer ti ljudi ovdje su bespomoćni, ta djeca su bespomoćna, tamo negdje moji roditelji su bespomoćni.” (sugovornica F1)

Osim ispreplitanja dviju vremenskiosti onda i sada - onda, kad je u djetinjstvu s ocem vodila nadahnjujuće razgovore i sada, kad se uslijed svoje poduzetnosti može angažirati - za sugovornicu su sjećanja na razgovore s ocem¹¹³ relevantna i po pitanju osmišljavanja života. Evociranje sjećanja na razgovore s ocem u sugovornici je budilo vrijednosti življenog iskustva s kojima je odrastala i živjela prije, tijekom, ali i poslije rata. Ljudske vrijednosti poput ustrajnosti, empatije, suosjećanja za potrebite, ali i potonjeg angažmana znak su osmišljavanja života u svakodnevicu, unatoč proživljenim traumatskim iskustvima. Osmišljavanje života pa i u najtežim životnim okolnostima podmukle opsade grada ili bivanja u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima, ne znači nužno dezintegraciju osobe. Potpuno suprotno, potencijal je mogućnosti osobnog rasta i razvoja baš uslijed takvih životnih izazova. Iako antropološki gledano, osmišljavanje života pretpostavlja promjenjivost i transformativnost, za moju je sugovornicu upravo kontinuitet i nepromjenjivost to što joj omogućava osmišljavanje života. Time življeno iskustvo njene ustrajnosti oslikava ambivalentnost – ona u sebi sažimlje potrebu za novim, ali uz zadržavanje već usvojenih vrijednosti. Vrijednost ustrajnosti i ono što joj 'daje na cijeni' se odražava u neprestanom upisivanju novih značenja u kontinuitetu osobnog integriteta. Pokazivanje, primjerice, inata i prkosa ogleđa se u situacijskom snalaženju u kazivanju sljedećeg sugovornika:

„Jedan se s oklopnjakom, gusjeničarom vrti u krug, turira, plaše nas. Krenuli smo mi malo dalje, tu gdje je sada napravljeni kružni tok, Trpinjska cesta i Borovo Naselje, i Ulica dvanaest redarstvenika. Stali mi tamo. Opet izađe vozač i pričaju nešto. I onda odjednom čujem pucanj phhh. Kad su svi polijegali. 'Majku im ustašku, evo ih. Hajde bježimo u kamion'. Sjedaju oni u kamione i krenemo mi. Još Trpinjsku nisu očistili od rasturenih tenkova i transporter. Kako je tada Trpinjska cesta bila uža nego što je sada. Onaj travnati zeleni dio puno bio širi, bila je puna rasturenih tenkova i transportera. Mi smo prolazili kroz to. Vozač kamiona što je iza mene vozio, on meni blica i pokazuje da spustim ceradu dolje, da mi to ne vidimo. Ma rekoh nema šanse, ne spuštam ceradu, nema Boga da to sada ne vidim!” (sugovornik B5)

¹¹³ Ova interpretacija posredovana je upućivanjem u širi kontekst u kojem obiteljske vrijednosti, integritet, empatija nadilaze uske obiteljske okvire i postaju razlogom ostanka.

Evociranje sjećanja na prvi prolazak kroz Trpinjsku cestu, nazvanu još tijekom obrane grada 'groblje' tenkova sugovornik nam apostrofira želju da se svojim očima uvjeri u sve priče o kojima je mjesecima ranije slušao u podrumu svog skloništa. Potom, on neslaganjem s vozačem drugoga kamiona u koloni, odbijanjem spuštanja cerade, inatom i prkosom, u sumornoj svakodnevici upravo započetih sati prognaništva uspijeva ostvariti malu pobjedu i osjećaj zadovoljstva. Takvim stavom sugovornik anulira politiku zaborava 'Ne vidiš, ne znaš' pri čemu cerada služi poput paravana iza kojeg se 'ništa nije dogodilo.' Za sugovornika memoriranje prolaska kroz Trpinjsku cestu je od vitalnog interesa kao znak kvalitete osmišljenog življenja pa i u najgorim mogućim životnim okolnostima. U toj naraciji, tada i sada se sljubljuju, uz izostanak striktno kronološke rascijepjenosti između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Tada pomaže suočiti se s ovim sada. Sada pomaže osvijestiti što je bilo tada i osvijestiti otpornost tada. Iskazivanje inata i prkosa u domišljatom i kreativnom situacijskom snalaženja veće skupine zarobljenih Vukovaraca u srpskom koncentracijskom logoru donosi kazivač:

„Bio je šok da te tjeraju pjevati jugoslavensku himnu, koju smo mi prezirali iz dna duše, ne samo himnu, nego cijelu državu. U toj zadnjoj strofi 'Proklet bio izdajica svoje domovine' mi smo pronalazili sebe, počelo je to odjekivati sve jače, jače i jače, gdje smo mi mislili na njih, a ne na nas. (...) Ovo se pjevalo na šest, ali kad je dolazilo 'Proklet bio izdajica' povicivalo se na deset, na maksimalno iz petnih žila pjevalo se. Svako je mislio na svoje. Mi smo mislili na svoju državu Hrvatsku, oni su mislili na svoju državu Jugoslaviju. (...) Nisu znali da mi mislimo malo drugačije. Tu je ta caka, svako je gledao iz svog kuta. U tom trenutku jedini način kako im se možeš suprotstaviti, pokazati inat i prkos... To nije bilo dogovaranje 'Ajmo naglašavat taj stih zbog toga i toga.' Ne. To je svatko osjećao u sebi, to su branitelji Vukovara. (...) To je ta sloga, zajedništvo, inat, prkos. Kad sve to staviš u te ljude, a imali su to svi ti ljudi, dečki koji su branili Vukovar jer da nisu imali to, Vukovar se ne bi toliko dugo održao.” (sugovornik C4)

U etnografskom istraživanju traumatičnih sjećanja, pitanje osmišljavanja života u poslijeratnoj svakodnevici vrlo je često bilo inicirano specifičnim situacijama koje su se dogodile u trenucima životne ugroze. Naracije mojih sugovornika, osobno najteže, bile su vezane uz opise mučenja onih koji su proživjeli iskustvo zatočeništva u logorima. Svemoć čuvara i nemoć zarobljenika su u takvim okolnostima bile čvrsto hijerarhizirane, no čak i u takvim trenucima događali su se mali trenutci otpora koji su u naknadnim naracijama i sjećanjima mojih sugovornika prepoznati kao iskra osmišljavanja života. Stoga sam opetovano evociranje sjećanja za nadilaženjem striktno hijerarhije prepoznao kao interpretativno relevantne točke koje su bile od istraživačkog značaja. Primjerice, poigravanje kontekstualnom

dvosmislenošću stiha 'Proklet bio izdajica svoje domovine' himne 'Hej Slaveni', za moje sugovornike pretpostavljalo je upisivanje novih značenja koja i u sjećanjima današnjice pokazuju moć transformacije života. Tek nakon petnaestog dana zatočeništva čuvari su shvatili da logoraši domišljato, zdušno, energično i sinkronizirano pjevaju spomenuti stih u inverznom značenjskom smislu odnosno da 'prokleti bili (čuvari) izdajice (hrvatske) domovine'. Tijela logoraša postrojena u stav mirno, prodornost njihovog glasa, ritmičnost opetovanog ponavljanja i čekanje na priliku da 'popuste svi ventili', uskladili su cijelu logorašku zajednicu te i u poslijeratnim okolnostima takvo iskustvo iskrsava kao jedno od dominantnijih sjećanja. Fikcionalizacija stavljanja svog življenog iskustva u takav filmski kadar u kojem na stotine logoraša zdušno zborski opjevavaju jedan stih u isti glas čini sjećanje na logoraške dan domišljatim, stvarajući atmosferu lukavosti. Niti za jedno življeno iskustvo opsade grada, proboja ili koncentracijskih logora ne može se reći da je doživljeno lako. Ipak, posebno je istraživački teško u kazivanju sugovornice doživjeti gubitak njezinog djeteta:

„Tamo negdje u trećem mjesecu gledam na televiziji prvo u Pakracu pa na Plitvicama, kao to je negdje tamo daleko. (...) Sada ja gledam i pitam se, nestalo je struje. Pa nema pa malo dođe, dođe taj dan pa noć. Više nema struje nego što ima, vidim nešto se događa. Toliko sam bila svjesna da struja treba bebi. Ako taj agregat ne proizvodi struju, ona tako jadna leži u inkubatoru... a naša doktorica, koja je bila pedijatričarica, došli su oni i rekli meni: 'G. ja ću vama sada nešto reći iskreno, da beba preživi šanse su jako male. Vidite sada niti struje nemamo. Ako i preživi, upitno je kako bi s njom bilo.' Ja si mislim: 'Bože, ako je to sada tako, u tvoje ruke pa ti evo, posloži i rasporedi. Ako misliš da je trebaš primi. (duža tišina, pauza, naviru suze na oči, plač) Neka bude tako.' Bespomoćna ona, беспомоћна ја.” (sugovornica A2)

Povjetarac kasno proljetnog popodneva na osječkoj *Promenadi*, žamor šetača i pčelinjak gostiju na stolovima terase hotela *Osiijek* uz neprestane prolaske konobara i drugih slučajnih prolaznika činila je kulisu ove naracije. Moja pitanja vođena praksom polustrukturiranog intervjua koja su pobuđivala sjećanja na preživljenje i osmišljavanje života u opkoljenom gradu u sugovornice su oživjela sjećanja na trudnoću i porod. Evociranjem na traumatično iskustvo poroda u ratnim okolnostima i podrumskom ambijentu, sugovornica narativno uprizoruje ružičanje normalnosti koja biva prekinuta smrtonosnom bukom neprijateljskih topova i granata usmjerenih i na bolnicu. Predratna zbivanja kojima je u trenucima trudnoće svjedočila putem televizijskih programa i novinskih izvještaja, figurirali su kao daleki, gotovo nadrealni događaji čija se progresija nenadano prelijevala u njezin svakodnevni život krajem trudnoće. Do prije samo nekoliko mjeseci slike i nagovještaj agresije djelovao je nestvarno izlazeći iz usta prijetnji ratnih huškača s ekrana televizora, 'tamo negdje daleko'. Rat je tada promatrala televizijskim

očima i pojmla da se rat 'događa nekom drugom'. Ta druga vrsta temporalnosti koju odlikuje fikcionaliziranje stvarnih ratnih opasnosti, u završnim danima trudnoće i pred sam porod neposredno se uprizoruje u trenutku kad granata uništava agregat koji je bolnicu napajao strujom, a među njima i inkubator, nakon čega je tek rođenoj bebi oduzeta i posljednja šansa da preživi. U kontekstu nepredvidljivosti ratnih događanja, sugovornica se prepušta 'višoj sili' naslućujući neizbježnost očigledne situacije. Istraživački trenutak u kojem suze poteknu niz obraz, a ja pružam papirnati rupčić, ostaje zauvijek upisan u zajedničko sjećanje. Sugovornica je nakon gubitka djeteta u vukovarskoj bolnici, tegobnog, ali odvažnog proboja iz grada još kao babinjača, u progonstvu osmišljavala života tako da je prvo, medicinski cjelivala svoje rane na izranjavanim nogama tijekom proboja. Ona se, potom, egzistencijalno snalazila zajedno sa suprugom u okolnostima progonstva u Zagrebu. Cijelo to vrijeme imajući pozitivan stav da su joj 'glava i noge u redu', cjelivala je svoju dušu i psihu. Postupno, uz obostranu privrženost i ljubav supruga, zanjela je, a kasnije i rodila sina. Uz potpuno obezvrjeđivanje vrijednost ljudskog života, što svaki rat sa sobom donosi, urušavaju se i druge samorazumljive normalnosti poput materijalnih vrijednosti uz dozu humora. U svom kazivanju sugovornik navodi:

„Susjedi su otišli, nije bilo zaključanih stanova. Granate su 'otvarale' vrata i prozore. Granata padne, izvoli. Duty free shop. (...) Vidiš me koliki sam buco. Sada sam na skidanju kila. A. nije išao uzimati televizore i videorekordere. Znaš kao ono iz filma 'Lepa sela lepo gore' kad kaže 'Što će vam to kad nemate gdje uključiti?' A. je išao fino i gledao sam gdje ima po kuhinjama tražio zamrzivače koji se nisu otvarali, pekli meso, utapali u mast. Kod jednog susjeda sam našao veliku zdjelu, punu bombona, punu zdjelu kikirikija, a tooo je bilaaa fešta. A onda ovi stariji koji su bili u gardi pitaju, 'Nađeš li ti šta pića?' 'Nađem.' 'Da li ima nekakvog viskija?' Imao sam podrum pun cuge. I što još, krumpire. Gdje sam vidio, to sam grabio odmah, ostala vreća i pol. Jeli smo racionalno, mislili da smo da će trajati godinu dana i više. Tako da sam znao, sve bih o pojeo.” (sugovornik B5)

Sjećanja o ratnim stradanjima, potaknuta mojim istraživačkim pitanjima, u brojnim su slučajevima obavijena humorom koji je vrlo često nastojao ublažiti nesvakidašnjost i nepredvidljivost ratnih situacija. Primjerice, razoreni domovi su mojim sugovornicima iz perspektive njihovih poslijeratnih racionalizacija izgledali kao *duty free* shopovi. Glad, neimaština uzrokovana ratom, kaotična i nejasna budućnost od danas do sutra, kao i želja za preživljenjem u opkoljenom gradu, brojne su stanovnike Vukovara i Borova Naselja natjerali na sakupljanje hrane u susjednim kućama. Humoristične opaske o razorenim domovima, kao i istraživački momenti u kojima su ratne traume zamagljene smiješnim usporedbama doma kao zonom bescarinske trgovine, ublažavali su proživljeno iskustvo ratnih događanja. Fikcionalno

stapanje s kadrom iz filma 'Lepa sela lepo gore' otupljuje tu oštricu traume gubitaka i čini prošlost podnošljivijom. Humor je imao svoj rasap posebno u nesvakidašnjoj mogućnosti imanja viška vremena logoraša što donosi sugovornik:

„U Mitrovici smo dobivali pakete, P. je dobio Marlboro, razderao je i ugurao u podstavu dvije cigarete i rekao je: 'Kume, to ćemo zapaliti na razmjenu.' On je ugurao u podstavu. Nakon dvadeset dana normalno, ostali smo bez cigareta. Ja bih se prodao za cigarete. Hranu bih dao za cigarete. (...) Kaže on meni: 'Ove dvije čuvamo za razmjenu.' Ja kažem: 'Može.'. Bahati smo bili jer smo imali cigareta. Maznem jednu i nakon par dana maznem i drugu. On nakon petnaest dana, nakon što sam ja to već zaboravio na to, nestašica cigareta i on kaže: 'Kume ajmo zapaliti one dvije'. Ja frku na njega: 'Ma daj, jebote, držimo se riječi, je l' smo rekli na razmjenu.' Ja njega uvjeravam. Prvi puta prošlo, drugi puta, treći puta baš nitko cigarete nema, 'Ma idemo popušiti pola pa ćemo sutradan drugi dio. On za jaknu, a ono niti jedne. (*hahaha, al' sam se nasmijao od srca*)(...) Odmah sam mu rekao, tko će drugi nego ja... (...) Ispsovao me. Kakav je to šok bi za njega, prvo je tražio u podstavi pa je mislio da je zapelo, 'sakrilo' se negdje.” (sugovornik C4)

Surove okolnosti višemjesečnih tortura gladovanja, mučenja iskazima i prijetnjama kratile su se u pauzama doskočicama, adrenalinski brzim reakcijama te sitnim prijeverama na račun najboljeg prijatelja. Takva sjećanja znak su njihovog povjerenja kojega je među njima nedvojbeno bilo. Življeno iskustvo prošlosti kroz prizmu humora pokazuje kako je veza između prošlosti i sadašnjosti u raznolikim sjećanjima posredovana humorom koji implicira dosjetljivost, improvizaciju, ali i lakonski odgovor na životne nedaće. Spremnost na šalu pa makar i takvu koja se odnosi za pušača na najveću moguću neugodu – oduzimanje cigarete - ukazuje kako svakodnevni rituali poput pušenja cigarete u ratnim okolnostima figuriraju kao točke uspostavljanja privremene normalnosti. Unatoč traumom obilježenom iskustvu u koncentracijskom logoru, mjesecima provedenima bez primjerenih obroka, fizičkoj ugrozi i psihičkom zlostavljanju, humor je predstavljao taktiku nadilaženja teških životnih okolnosti, no u isto vrijeme on je omogućavao fikcionaliziranje traumatičnih sjećanja u poslijeratnom kontekstu. Iako cigareta u neratnom kontekstu implicira loše zdravstvene navike i ovisnost, u kontekstu zatočeništva u logoru ona je bila simbol relaksacije i nade koji je omogućavao preživjeti dan i dočekati razmjenu. Svaki udah i izdah dima cigarete simbolično je označavao udah života: 'Živ sam. Idem dalje.' I sam se nisam mogao, u istraživačkom trenutku intervjua, suzdržati od grohotne provale smijeha sljubljujući u jedno prošlost logoraške naracije i istraživački momentum sadašnjosti. Taj smijeh se protezao i na drugu humoristične opaske koji su prepriječili put inatom i prkosom nadolazećoj agresiji:

„Idemo na prosvjed u Zagreb. Kad su uhvatili virovitičku grupu, Dečaka i ostale. (...) Iz Vukovara je organizirano išlo trideset do četrdeset auta, s hrvatskim zastavama na autima. Mi smo usporili, kolona je bila, P. je izašao i ovi uz cestu dižu tri prsta, a P. je stao na onaj prag od bube i podižući srednji prst, viče im: 'Evo vam još jedan i da imate parni broj.' Ja vozim, on stoji, luđak.” (sugovornik C4)

Istraživački trenutak u kojem sugovornik pokazuje ratnu fotografiju dostupnu na internetu koja prikazuje suborca i njega kako stoje uz njegov Volkswagen popularno zvan 'Buba', neočekivano čine, vremenski i prostorni, odmak od Vukovara i jeseni prema zimi 1991. godine i prolazak prosvjedne kolone vozila na putu za Zagreb kroz hrvatsko mjesto većinski naseljeno srpskim stanovništvom. Sjećanja potaknuta fotografijom pobuđuje naraciju na mladenačke zezancije, prosvjedni aktivizam i humorističnu doskočicu „Evo vam još jedan da imate parni broj.” Time se u svakodnevici oživljava cijeli spektar kreativnog nestašluka, inata i prkosa na putu kao perspektivom osmišljavanja života. Anegdote, doskočice i humor za mog sugovornika su bile *modus operandi* osmišljavanja života ne samo tijekom, nego i prije i poslije rata. Humor je tako u nedostatku oružja i posvemašnjoj vojnoj podređenosti pred tzv. JNA i srpskim paravojnim postrojbama 'hranio' potrebu za slogom, zajedništvom i povezanošću kao vidikom bodrenja i otpornosti pred neprijateljem. Sjećanja vrlo često kolorirana humorom time su postajala filter kojim se omogućavalo povezivanje traumatične prošlosti i življenog iskustva u sadašnjosti. Osmišljavanje života u logoraškim danima utjelovljivalo je i kreativno pisanje, odnosno pisanje pjesme:

„Nisam ja bio naivan, u roku do dva mjeseca nigdje brata nije bilo. Ja sam znao da nisi mogao preživjeti Vukovar. Sam sam izašao kroz iglene uši, čule su se priče što se radilo na Veleprometu. Preživjeli su ljudi torture Veleprometa, došli su u logore. Znalo se što je. Nisam bio naivan, gdje će sakriti dvjesto ljudi i zašto baš ranjenike, zašto nisu sakrili baš mene, nekoga drugoga, zašto baš ranjenike. Njih je teže sakriti, treba im nekakva skrb, lakše je sakriti mene. (...) Vrlo brzo sam rasudio što se dogodilo.” (sugovornik C4)

Sjećanja na samotne dane u logoru isprepletene s gladi, fizičkim i psihičkim zlostavljanjem te viškom vremena otvaraju pitanja među logorašima gdje im se nalaze najbliži. U kolektivnoj se traumi Vukovara sumnja da su nestali iz bolnice najvjerojatnije ubijeni potvrđuje svakom dijeljenom informacijom koja im pristiže. U takvom tmurnom ozračju sugovornik osmišljava svoj život tako da pronalazi izlaz u pisanju pjesme svom nestalom bratu. Pisanje pjesme mu preostaje kao vidik sjećanja na zajednički provedene predratne i ratne dane. Pjesma kao memorabilija prošlih vremena upotpunjuje logorašku svakodnevicu punu zlokobnih sumnji da se dogodilo najgore – ubijen je brat, ranjenik iz Vukovarske bolnice. Kroz stihove

pjesme brat živi u oživljenim sjećanjima, unatoč nestanku i neizvjesnoj sudbini. Sjećanje na ubijenog brata i nestale osmišljava sugovornikov život u suvremenosti tako da ga potiče na istraživanje ratnih zločina, pronalaženje krivaca i njihovo suđenje za sve one koji su do danas ostali nekažnjeni. Ljubav prema bratu oslikavala se i tijekom opsade dok je bio kao ranjenik na liječenju u vukovarskoj bolnici:

„Bili sam blizu Strojare u Kombinat u Borovo, R. i dio moje ekipe. Razmišljao sam da idem po brata u bolnicu. R. mi je rekao ovako: 'Odi tamo sam, sjedni 20 minuta, zapali, razmisli, kakvu god odluku doneseš, mi idemo s tobom.' Otišao sam i razmislio i više toga mi je prolazilo kroz glavu. (...) Prvo, Radio Zagreb non-stop je najavljivao 'Ići će konvoji iz bolnice', samo se o ranjenicima pričalo, o ničemu drugome. Borovo naselje se nije spomenulo niti jedanput. Centar Vukovara je bio fokus. (...) Drugo, kad sam zadnji puta bio s njim u kontaktu, meni je doktorica rekla da: 'Ne smije izaći na svjetlo. Oko mu je još svježije, rana mu je operirana. Ima deset posto šanse da će vidjeti na to oko.' Nije to bila bezazlena rana. Znači prvo to, idem protiv doktora, vadim ga van i vučem ga sa sobom. Treće, bolnica je sigurna, ranjenike neće dirati, a još najveća stvar je ako budemo razdvojeni, jedan će preživjeti, jer nismo na istom mjesto. Ostao mi je taj instinkt preživljavanja, kad nam Blago nije dao da idem zajedno kao braća u isti kombi. Tako mi je ostalo i to, ako budemo zajedno ako nas 'roknu', 'roknut' će nas zajedno. Ovako razdvojeni, veća je šansa za preživljavanjem barem jednog. Ja sam mislio da ću ja biti taj mrtav, a ne. Pa on je ipak na sigurnom, ranjenik u krevetu. Mene će uhvatiti s puškom. Nakon dvadeset minuta se ja vratim i kažem R.: 'Ja ću ga ostaviti u bolnici, mislim da je to pametnije.' Kaže on: 'Ja ti ništa nisam htio sugerirati, pustio sam te da sam odlučiš. Ja bih to isto napravio.' I ostali dečki su mi to rekli, da misle da sam napravio pametno.” (sugovornik C4)

Sugovornik oživljava sjećanje na dvojbu akcije spašavanja brata iz vukovarske bolnice. Življeno iskustvo sugovornika, dok u sadašnjosti oživljava kroz naraciju traumatični događaj, potiče doživljaj ambivalentnosti: ići ili ne ići u akciju kroz krajnje nesiguran teren, neizvjestan ishod i rizik pogibelji, kako za sebe, tako i za suborce. Ambivalentnost u sjećanjima, s jedne strane je između imaginarnih medijski posredovanih sadržaja o „bolnici (koja) je sigurna“ planiranju „konvoja iz bolnice“ i autoriteta zapovjednika i liječnika kojima se vjeruje te realiteta na terenu da nije bilo moguće pod takvom artiljerijskom paljbom sigurno i pouzdano brata izvući iz bolnice. S druge je strane nepredvidljivost, nepouzdanost i nesigurnost svake odluke koju je donio u ratnim okolnostima. Ta nepredvidljivost u okolnostima sugovornikova brata odnosila se na krajnje neočekivano, nehumano zarobljavanje ranjenika iz bolnice, njihovo mučenje i brutalnu egzekuciju na Ovčari. Osmišljavanje života u navedenoj naraciji oživljenih sjećanja otupljuje krivnju racionalizacijom ponovnog proživljavanja odlučujućeg trenutka i ponovnim provjeravanjem donošenja odluke. To nam govori da su sjećanja na traumatski

dogadaj međusobno isprepletena (Sturken 1997). Za razliku od sjećanja na osmišljavanje života nakon gubitka brata, sugovornica, povratnica u svoje Borovo Naselje, navodi izazov s kojim se suočila:

„Najvažnije u svemu tome, možda ovi mladi nemaju pripadnost tome nečemu. To je moje. I onda i sada ja sam mogla birati gdje ću živjeti, mogla sam gdje sam htjela. Htjela sam tu. Bez obzira što sam prošla kalvariju. Nisam bila zadovoljna, kad sam se vratila. (...) Povratak je bio jako važan. Imala sam stan u centru Vinkovaca. Tamo sam dobila vojni stan. Bila sam na vratima ludnice, nisam bila zadovoljna ni sa čim. Tako bi bilo da sam bila bilo gdje u Hrvatskoj. Jednostavno, srce me je vuklo u Vukovar. Preko noći sam se vratila nazad. Počeo je moj oporavak.” (sugovornik E3)

Zadnjih su tridesetak godina novije generacije zahvaćene mijenama suvremenog tranzicijskog doba: promjena sustava vrijednosti, definicije obitelji, promjena stila življenja, predanosti poslu, otvorenost ekonomskim migracijama u svrhu potraživanja financijske sigurnosti. Dok su lokalitet i mjesto drugotni za novije generacije, za moju sugovornicu, potaknutu mojim istraživačkim pitanjima, oni su od vitalnog značenja. Za nju je mjesto lokacija obojena uspomenu u kojoj se stvarao život: rađanje, školovanje, posao, ukorjenjivanje obitelji, podizanje djece. Za nju mjesto nije samo prostor nostalgije i sjećanja na prošlost, već i mjesto perspektive za njezinu sadašnjost i budućnost. Njena kuća, ulica, Borovo Naselje i grad Vukovar je mjesto njenog oporavka. Odluka o pripadnosti određenom prostoru, znači za moju sugovornicu povezivanje sa samom sobom, s unutarnjim mirom i ostvarenjem punine života. Dom je stoga gdje vuče srce, lokacija koja označava mjesto pripadnosti društvenoj zajednici. U multietničkoj društvenoj zajednici, u susretima s onima s 'druge strane', osmišljavanje života je prije svega susret sa samim sobom. U kazivanju sugovornica navodi:

„Uglavnom, neke stvari sama sa sobom morala sam raščistiti i znati se postaviti u nekoj novoj situaciji. (...) Ja sam ta koja bira, hoću li trpjeti ili neću, mogu ili ne mogu. (...) I sa Srbima i sa Hrvatima, ne mogu reći da su svi Srbi loši i da ono... da ja ne bih pričala s njima. Ipak, ja nemam s njima što pričati. Mi ne živimo isti život. Vi ste nama napravili zlo. Ne može mi nitko pričati o ljubavi, žaljenju, kad ja znam što ste mi napravili. Ja ih ne mogu uklopiti u tu svoju sliku. A opet imaš Hrvata... koji su isto tako... ne znam kako objasniti... jednostavno loši ljudi, ajmo reći. Isto tako ne mogu s njima, prekrižim ih isto kao i ove. Nemam ništa s tobom, živi svoj život, mene se mani i zdravo. Kod mene je tako bilo općenito i prije u životu. Postoji jedna granica. Dokle netko može ili ne može. (...) To je neko moje viđenje i razmišljanje, time se vodim, mislim da nisam pogriješila. Moraš prvenstveno voljeti i poštovati sebe da bi te drugi voljeli i poštovali.” (sugovornica E3)

Življeno iskustvo u sjećanju moje sugovornice potaknuto pitanjima polustrukturiranog intervjua oživljava problematiku suživota između Hrvata i Srba te kako se ono prikazuje u medijskom prostoru. Takav se suživot zrcali u sintagmi 'Oprostiti, ali ne i zaboraviti', što tek svako pojedinačno za sebe internalizira ili ne. No, pitanje suživota za moju sugovornicu oblikovano je pitanjem granice – granice između 'loših' ljudi i 'dobrih' ljudi, granice koja nadilazi etničku kategoriju i apostrofira arbitrarnost društvenih odnosa koji se ostvaruju na temelju proživljenih iskustva i traumatičnih sjećanja. Procesuiranje traumatskog iskustva i dijalog sa samim sobom stvar je vlastitog izbora, a polazišna osnova takvih odluka utemeljena je na vlastitom identitetu, samopoštovanju i osobnom integritetu. Sposobnost i moć prihvaćanja i pomirenja sa samom sobom omogućava uspostavljanje novih osobnih granica, preuzimajući odgovornost za posljedice takvih činova. Povratak iz progonstva, slike grada umrljane bezobzirnim ratom u svom kazivanju sugovornik ublažuje navodeći:

„Ja se vidim na snimku, okrenut sam leđima, duga kosa, okrenut sam leđima kameri, imam zavezanu deku preko prsa. Kao ručnici u svatovima. (...) Ja i pokojna mama se vidimo na izlazu iz tvornice, onda sam vidio da oni snimaju. (...) Što mi ta snimka znači? Za razgovor s djecom. Nisam baš puno razgovarao o tome. Ja želim napraviti drugu priču, da nemaju taj osjećaj kao što ga ja imao. Da jednostavno znaju što se desilo. Da budu dobri sa svima bez obzira na vjeru, naciju, boju kože ovo, ono... Evo, mala je završila 8. razred i išla je na Ovčaru. Vidjela je tamo gdje su zarobljeni, popis zarobljenih pa je vidjela i djedovo ime. 'Pa i on je tamo bio'. 'Pa da, bio je u zarobljeništvu'. Krenem ja onda malo pričati.... Mali sin mi je 3. razred. Mislim da je prerano da mu ja sada filam glavu s time. Kad bude peti, šesti razred za par godina skupiti ću ih sve troje zajedno i da im pokažem gdje što kao i zašto. (...) Moju priču ću im prenijeti kad budu razumjeli što im ja pričam.” (sugovornik B5)

Prisjećanje sugovornika tragom medijske slike u trenutku prisilnog napuštanja razorenog grada i odlazak u nesigurnost progonstva ukazuje na svu dramatičnost osobne i obiteljske priča. Taj trenutak koji bilježi kamera nema odraz u prijenosu mržnje na svoju djecu, već nakon osobne prorade, postaje predložak za dijalog s ciljem kreiranja dubljeg razumijevanja obiteljske prošlosti. Sugovornik izvlači ideju svadbe kao nečeg veselog u momentu ratnih razaranja, kad se on penje u kamion i dok njega snimaju. „Ručnici u svatovima... “ otupljuju traumatičnu prošlost gdje u trenucima pogroma, atmosfere neizmjerne tuge napuštanja doma i odlasku u neizvjesnu budućnost, evocira se fikcija ugođe svatovskog doživljaja kao na pokretnoj filmskoj traci. Time sugovornik stvara preduvjete da napravi drugu priču fikcionalizacijom sjećanja i potrebom da se u epizodu življenog iskustva unesu elementi probavljivi slušateljima. Razboritost potrage za pravim trenutkom, „... kad budu razumjeli što

im ja pričam.“ znak je osmišljavanja života u kojem se i iz najvećih traumatskih i apokaliptičnih događaja može izvući pouka ili neko učenje. Jedno od takvih lekcija življenog iskustva je povratak u grad koji se obnavlja ili nastaviti živjeti izvan Vukovara:

„Kad sam se prvu puta vratio 1997. u Vukovar, bilo je ... ono... znaš, ali ne znaš, znaš svaku stazu, ali je to sve nešto apstraktno. Iskreno, nisam se htio vratiti u Vukovar, nego me je žena nagovorila. Petnaest godina sam živio u Vukovaru. Petnaest godina sam živio izvan njega. Sa trideset godina kad sam sam se ženio, mislio sam, 'Tamo ja više ne pripadam.' Od 2006. taman evo sada opet petnaest godina živim u Vukovaru. (...) Supruga je presudila, roditelji su mi bili u Vukovaru, ovako i onako. Dok je ja nisam odveo u Vukovar, nikada nije bila u Vukovaru. Kad sam je prvi puta odveo u Vukovar, ona je rekla: 'Ja ovdje ostajem.' Rekoh: 'Curo, sjedaj u auto i odosmo za Rijeku!' 'Ne ja ovdje ostajem!' 'Gdje ćeš ostati, kupimo prnje, bjež' mo odavde.' 'Ne, ja ovdje ostajem.' I onda vamo - tamo, vamo - tamo. (...) I onda je ona nešto probudilo u meni i kad će nam se dijete trebati roditi, rek'o ja njoj: 'Znaš što, moje dijete će biti Vukovarac.' I onda smo došli i polako, posao ovo i ono i ostalo.” (sugovornik B5)

Stapanje sjećanja na prošlost, sadašnjost i budućnost mog sugovornika potaknuti istraživačkim pitanjima odražavaju se u dugom vremenskom diskontinuitetu. Mjesta sjećanja koja su ga vezivala za njegovo življeno iskustvo djetinjstva i ranog odrastanje umrljana su slikom bezobzirno uništenog grada. Imaginarna vizura grada koju je ostavio sa sobom u potpunom je rascjepu s onim što je imao prilike vidjeti. Antropologinja Yael Navarro Yashin taj rascjep u svojoj studiji afektivne geografije Cipra problematizira kao 'začaranost' prostora, dok istražuje napušteni sjeverni dio otoka Cipra od strane ciparskih Grka te dodaje da je ta začaranost u smislu: „... jezovitosti koju čine ispražnjeni prostori i materijalni objekti koje je za sobom ostavila raseljena zajednica.” (Navarro Yashin 2012: 18). Osjećaj pripadnosti gradu se porađa u trenutku intonacije preseljenja obitelji u grad u perspektivi iščekivanja rođenja prvog djeteta. Životna transformacija formiranja obitelji i rođenje djeteta služi kao otonac puštanju korijenja i ponovne identitetske formacije kao Vukovarca.

Osmišljavanje života u okolnostima višemjesečne opsade grada, proboja i logora za svakodnevicu življenog iskustva mojih sugovornika je relevantno upisivanje novih značenja sjećanja. Upisivanje novih značenja su naznačeni u trenucima demonstracije osobne poduzetnosti, inata i prkosa kao izvojevanih malih pobjeda, potom na ljubav prema bratu i tugu gubitka djeteta nakon poroda i specifičnog situacijskog humora. Sjećanja na trenutke osmišljavanja života u opkoljenom gradu ukazala su i na življeno iskustvo povratka u razoreni grad, potrage za vlastitom sadašnjošću i budućnošću te potencijal za dijalog s djecom i naslijeđa

obiteljske prošlosti. Prvo što oblikuje življeno iskustvo osmišljavanja života je linearnost naracija kad su one vezane uz humor, anegdotalnost ili doskočice otpornosti. Drugo, to je fragmentarnost naracija kad one donose traumatična iskustva, potom je to pokušaj izmirenja prošlosti i sadašnjosti i nastavak života u miru sa samim sobom. Na koncu, fikcionalizacijom naracija isprepliću se sjećanja prošlosti sa svakodnevicom življenog iskustva u svrhu upisivanja sadašnjih iskustava u traumatična sjećanja ili inspiracija traumom u izgradnji osobnosti danas ili i jedno i drugo.

7.6. TAKTIKE PREŽIVLJENJA

Istraživačka etnografska praksa provođenja intervjua s mojim sugovornicima vrlo je često odudarala od prvotno planiranih načina kako provoditi intervju, nerijetko evocirajući sjećanja na traumatska životna iskustva¹¹⁴ u kojima je mojim sugovornicima bio ugrožen goli život (Popović 2013). Bečki psihijatar Viktor Frankl, kao praotac pisanja o preživljavanju u ekstremnim životnim okolnostima poput nacističkih koncentracijskih logora, u svojoj knjizi *Men's searching for the meaning* (1963) govori o potrazi za smislom¹¹⁵ u svrhu nailaženja i najmanje moguće nade za preživljenjem. Ivana Maček u svojoj etnografskoj studiji opsade Sarajeva govori o borbi za održanjem (*struggle for subsistence*)¹¹⁶ (2009: 62). Sjećanja na taktike preživljenja u naracijama mojih sugovornika vrlo su raznolika te su stoga za potrebe ovog rada grupirana u kronološkom slijedu prema kriterijima koji su bili bitni za moje sugovornike: od opsade grada (morala sam ostati braniti obitelj, spašavanje ranjenika od smrtne pogibelji, odbacivanja noža u svrhu reduciranja rizika potencijalne pogibelji), potom izlaska iz opkoljenog grada (odlazak trudnice u pogibeljnu situaciju, suočavanje s izazovom neizvjesnosti

¹¹⁴ Po Dijagnostičkom i statističkom priručniku (2014) trauma se definira kao: „...događaj izvan uobičajenog ljudskog iskustva koji je mučan za svakoga.“ (Jukić i Arbanas 2014: 274).

¹¹⁵ Frankl, suočen sa izazovima golog preživljavanja u okolnostima nacističkih koncentracijskog logora, hrabrio je i snažio svoje sup(u)atnike, navodeći: „Zatim sam govorio o mnogim mogućnostima davanja života smislu. Rekao sam svojim drugovima (koji su nepomično ležali, iako se povremeno čuo uzdah) taj ljudski život, pod bilo kojim okolnostima, nikada ne prestaje imati smisao i taj beskonačni smisao života uključuje patnju i umiranje, oskudicu i smrt. Pitao sam jedna stvorenja koja su me pažljivo slušala u tami kolibe suočeni s ozbiljnošću našeg položaja. Ne smiju gubiti nadu, ali trebaju zadržati svoju hrabrost u sigurnosti da beznađe naše borbe nije umanjilo njenu dostojanstvo i njegov smisao. Rekao sam da netko gleda na svakoga od nas u teškim trenucima - prijatelja, supruga, netko živ ili mrtav, ili Bog - a on ne bi očekivao da ćemo ga razočarati. Nadao bi se da će nas pronaći pateći ponosno - ne jedno - znajući kako umrijeti.“ (Frankl 1963: 104).

¹¹⁶ Bosanskohercegovački antropolog Velimir Bugarin u svojoj etnografskoj studiji pod nazivom *Druga strana rata: sjećanja na ratnu svakodnevicu u Lašvanskoj dolini* (2017), iznosi niz pojedinosti osmišljavanja života u opkoljenoj Lašvanskoj dolini. Generički ne problematizira koncepcije taktika preživljenja, ali ih donosi u fragmentima taktika preživljenja kad navodi: „, Pojedine obitelji koje su živjele u neposrednoj blizini prve crte obrane bile su u stalnoj pripravnosti na bijeg.“ (ibid.: 38) ili kad zbog opasnosti od snajperskih hitaca, uz zaštitne vreće s pijeskom i drvene pregrade, oni koji bi se našli na ulici: „... morali su svladati tehniku pretrčavanja. Često je put s jedne na drugu stranu vodio kroz stubišta ili podrume pojedinih zgrada koje su bile međusobno povezane.“ (ibid.: 43).

proboja, bomba kao izraz sigurnosti da neće neprijatelju živa pasti u ruke, prolazak kroz minsko polje bosih nogu po smrznutom i blatnom terenu do slobodnog teritorija) te naposljetku taktike preživljenja u srpskim koncentracijskim logorima (suočavanje zarobljenika s nasrtanjem njemačkog ovčara, glumljenje glupe žene, čišćenje hodnika, skupljanje informacija). S druge strane, iako su naracije o taktikama preživljenja često bilo vezane uz iskustvo Bitke za Vukovar, takve su taktike nerijetko izlazile iz kronoloških okvira i reflektirale se na svakodnevnicu u kojoj su sada one prepoznate kao životno iskustvo primjenjivo u mirnodopskom kontekstu. Istraživački susret s preživjelim sudionicima Vukovarske bitke u ovoj je etnografskoj studiji na mene kao istraživača ostavio dojam ambivalentnosti. S jedne je strane to neugodan osjećaj istraživačeve zgroženosti što su sve sugovornici doživjeli, ali s druge strane divljenje prema ponekad i nevjerojatnim raspletima životno ugrožavajućih traumatičnih situacija. Tijekom samih su intervjua sugovornici vlastitu traumu opravdavali nužnošću zaštite vlastite obitelji, ostavljajući svoje traumatično iskustvo po strani i stavljajući bližnje u fokus. Time su na mene kao istraživača ostavili dojam izuzetno snažnih i hrabrih pojedinaca čije je herojstvo uvijek ostajalo prizemljeno, bez pretjeranih prisvajanja zasluga ili preuveličavanja vlastite uloge. Kad sam jednu od svojih sugovornica upitao zbog čega je sudjelovala u ratu, ona je odgovorila:

„Ja sam morala. Branila sam sebe, svoju obitelj, moj dom, N., mamu. Prvo mi je bilo: moja obitelj, kuća pa sve ostalo. To je ono što je mene pokrenulo u svemu tome. Ja smatram da svatko normalan tako razmišlja. Oni su mi najvrjedniji. Njih branim. Oni su ugroženi, postojanje njihovo. Ako su oni ugroženi, neće biti ni tebe, ni N. ni bake.“ (*tišina, koja zaustavlja razgovor*)
(sugovornica E3)

Prisjećanje moje sugovornice koja odlučuje braniti svoju obitelj i svoj dom pokazuje kako ona svoje sudjelovanje nije doživjela kao izbor ili kao mogućnost, već kao egzistencijalnu nužnost, odnosno kao pitanje golog opstanka. Pritom je pitanje ostanka u gradu bilo pragmatično pitanje utemeljeno u nužnosti očuvanja obitelji, svojevrsne situacijske taktike koja je osmišljena u trenu i koja vlastiti subjektivitet oblikuje jedino u bliskim vezama s najbližim članovima obitelji. Uz to što je vidjela svoje sudjelovanje u obrani grada kao pitanje golog fizičkog preživljavanja, za nju je to isto tako bilo i pitanje identitetskog predznaka. Iako sam inicijalno pomislio kako je pitanje ostanka bilo motivirano razlozima nenapuštanja obitelji koja je s njom bila u Vukovaru u tom trenu, naknadni tijek intervjua mi je razotkrio podatak da su njezina kćer i majka bile izbjegle u sigurnije dijelove Hrvatske, što je u interpretativnom smislu njezinu odluku za ostankom prikazalo u sasvim novom svjetlu. Egzistencija kao dominantan motiv opravdanja odluke za ostankom imala je metaforičke konotacije te je upućivala na

njezino shvaćanje pripadnosti, njezino poimanje doma i što on znači te u konačnici što znači prostorna razdvojenost u kojoj je moguće da njezini bližnji ipak postoje 'tu, pokraj nje, uz nju'. To njezino opredjeljenje da ostane te da ostankom doprinese obrani grada kroz rad u sanitetu, unatoč izostanku formalnog medicinskog obrazovanja, oslikava kako traumatično iskustvo oblikuje taktike preživljenja kao gotovo instinktivne odgovore lišene racionalizacije te oblikovane emocijama u specifičnoj situaciji. Slično je oslikano i u sljedećoj naraciji:

„Dečko je ranjen. Njega je PAM¹¹⁷ izrešetao. Išla sam mu pomoći kao sanitet. Nosim medicinsku torbicu sa sanitetskim materijalom, to je moj prvi vatreni okršaj. Javlja da je ranjen, ali preko ceste je, ja sad moram preći cestu, moram otići u ono dvorište tamo preko, a mi smo s ove strane, a s Borovske ceste tuče transporter s PAM-om. Dvojica mojih stoje još s ove strane. Ja sam valjda nos izvirila na ćošak kuće kad sam osjetila da me netko uhvatio za kragnu, kako je on mene povukao nazad ja sam vidjela metak od PAM-a, kako je prošišao. Da me nije povukao nazad, to je taj djelić sekunde... Ustvari, spasio mi je život. Dotrčala sam i znala točno gdje trebam ići, znam točno kuću u koju trebam ući. Ja moram ići pomoći, ja jednostavno nisam uopće razmišljala da tu sad netko puca. Onda sam prešla tu cestu, transporter se okrenuo i pucao na drugu stranu. Podvezala sam dečka, previla ga i držala ga budnim dok nije došao pravi sanitet iz bolnice. (...) Godinama poslije, kad se ženio, izveo nas je na pozornicu, (...) nas koji smo bili tada uz njega. (...) Pozvao nas je gore na binu, tek vjenčanoj ženi je rekao: 'M., ovo su ljudi bez kojih ja ne bih postojao.' Većina ljudi to ne dobije, bez obzira na ordenje i sve ostalo.” (*oboje smo u očima sa suzama radosnicama*) (sugovornica E3)

Sjećanje na gotovo filmsko iskustvo sudjelovanja u ratu i naknadno mirnodopsko iskustvo vjenčanja na kojem susreće spašenog mladića, u naracijama sugovornice linearno je i kauzalno vezano te ujedno povezuje dva različita vremena koja su kroz preživljenje vezana u organsku cjelinu. Istraživački trenutak u kojemu se takva naracija prenosi pokazuje da taktike preživljenja nadilaze periodizacijska ograničenja te da kroz emocije koje dominiraju kazivanjem ispunjavaju sjećanja životnošću i nepatvorenošću. S druge strane, emocije pobuđene takvim sjećanjima funkcioniraju kao spona koja ih jednako tako drži na sigurnoj udaljenosti unatoč njihovoj međusobnoj isprepletenosti. Obično u razgovorima ne puštam suzu, ali ovaj sam puta osjetio i sam kako mi se oči pune suzama, kao i mojoj sugovornici. Bila je to jedna obostrano topla emocionalna reakcija. Istraživački mi je trenutak intervjua sa sugovornicom u kojem sam bio osluškivao tempo i intonaciju razgovora omogućio da i u refleksijama fragmentiranog traumatskog iskustva mojih drugih sugovornika razvijam strpljivost. Moj je sugovornik u trenutku okupacije grada petnaestogodišnjak, koji nakon

¹¹⁷ PAM – protuavionski mitraljez

višemjesečnog skrivanja po podrumima zbog pogibelji od granata, s drugim preostalim civilima Borova Naselja, dolazi pred rampu Kombinata Borovo radi evakuacija autobusima iz grada. Dramatične okolnosti zarobljavanja, neizvjesnost svakog sljedećeg trenutka bliske budućnosti, od mog sugovornika traži u tom situacijskom snalaženju donošenje brzih odluka:

„Izađe vozač van iz kamiona, to ima, gleda on okolo, ja ne znam što ja ovdje radim, iz Novog Sada. 'Koliko ti imaš godina?', 'Petnaest', 'Ja imam dvije cure tvojih godina. Ja ne znam što ja ovdje radim, vidi ti što je ovo. Prijatelju moj, što je tu je. Imaš što oružja?', 'Imam nož. Trebat će mi za dalje, rezati tvrde pogačice.' 'Daj nož!' Ja mu dam i on baci u grmlje. 'Imat ćete jake kontrole i ovo će ti gledati.'” (sugovornik A5)

Sjećanjem na evakuaciju pred rampom tvornice Kombinata Borovo, moj sugovornik fragmentarno evocira događaj s vozačem autobusa. Sugovornik ulazi u dijalog sa šokiranim vozačem autobusa netom pristiglim iz Vojvodine. U susretu s apokaliptičnim scenama razrušenoga grada i nastajućeg egzodusa preživjelog stanovništva, sugovornik tijekom intervjua shvaća potrebu vozača da se u paraleli s kćerkama „Ja imam dvije cure tvojih godina.“ vozač identificira sa sugovornikom. Danas razumije da je to bio način kojim je vozač pronašao generacijsku sponu kako bi razvio empatiju za sugovornika. U svom situacijskom snalaženju sugovornik prihvaća sugestiju vozača da odbaci nož. Za sugovornika je to bio iskaz vozačeve tjeskobe „Imat ćete jake kontrole i ovo će ti gledati.“, u kojem odbacivanje noža figurira kao izraz brige za dječakov život. Življeno iskustvo danas za sugovornika ima značaj kojim nož postaje poveznica koja ujedinjuje dva donedavna neznanca – vozača i dječaka. Za sugovornika, iako se naoko nalaze na 'suprotnim stranama', vozač autobusa utjelovljuje figuru brižnog oca. Za sugovornika danas odbacivanje noža postaje sastajalište dvaju svjetova: vozača, koji posjeduje informacije kakvi sve pretresi čekaju zarobljenike na neizvjesnom putu do logora, i njega, koji je netom sačuvao živu glavu u brutalnom granatiranju i razaranju grada. Nakon nekoliko presjedanja i par više–manje nespavanih noći, moj sugovornik je iz Srbije u Hrvatsku došao autobusom preko Bosne i Hercegovine. S druge pak strane, sljedeće dvije moje sugovornice evociraju sjećanje na proboj. Prva od njih prisjeća se kako joj je pomoglo predratno življeno iskustvo boravka u izviđačima:

„Ja sam kao dijete uvijek bila jedna vrsta harambaše, ratoborna žena, ja sam kao dijete išla u izviđače, puno sam toga naučila u tim izviđačima o preživljavanju. U izviđačima smo učili vještine, naučio si se družiti, ponašati, smisao za snalaženje, snalaženje u prostoru, snalaženje u kojekakvim neobičnim situacijama. U sklopu izviđača, recimo, imali smo preživljavanje, bubnu te u šumu i dva dana ne smiješ doći do kampa. Ne znaš di si, ali moraš

preživjeti bez hrane i bez vode. To je bila izviđačka igra. Proboj iz Vukovara nije bila igra, već realnost. Moraš se snaći, nema vode, (...) nema struje, (...), nema ovoga, moraš se snaći. Negdje si između ovih i onih, ne znaš kuda trebaš ići i zašto trebaš ići. Nemaš niti karte niti išta, nemaš kompasa, ne znaš kuda, nađeš se u pol njive i u kukuruzima i sad gledaš na koju stranu da se okreneš, gdje da ideš, ne mogu ići u šumu tražiti gdje je sjever jer četnici me istjerali odande. Što sad? Ne znam. A ja kao da imam neku kartu u glavu, prostorno znam gdje se nalazim i gdje trebam ići, tu su Vinkovci, tu je Osijek, između je to i to, vidim tamo Đeletovce gdje gori kugla, svjetlo, znači tamo su negdje Đeletovci gore, to može biti to, tu su Vinkovci otprilike. (...) Deset dana išla sam u proboj s dva gardista, deset dana. A pomoglo mi je i znanje iz škole. U sklopu tehničkog sam naučila gađati iz zračne puške pa sam donekle poznavala i pušku. Moje djetinjstvo je meni dalo neko predznanje za ovo što će doći.” (sugovornica E3)

Evociranjem sjećanja na proboj iz grada i desetodnevno lutanje kroz polja i njive između Borova Naselja i Nuštra, sugovornica ne samo da isprepliće dviju vremenskosti - one maloljetne izviđačice harambaše na vježbi Društva izviđača iz perspektive mladenačke igre i one u realitetu proboja, punoljetne braniteljice grada koja spašava život. Predznanje stečeno u izviđačima interpretirano je kroz optiku traumatičnih sjećanja kao svojevrsno iskustvo koje, iako periodizacijski prethodi 1991. godini, služi kao predgovor traumatskoj prošlosti i iskustvu stečenom tijekom obrane grada. Takvo iskustvo služi kao spona dva životna razdoblja, pri čemu ona to danas vidi kao nagli skok u odrastanju. U sjećanju na sebe danas za nju harambaša simbolizira njezinu ratobornost, spremnost na borbu, da nema odustajanja na prvim preprekama. Nadalje, simbol harambaše u svakodnevici utjelovljuje da je i danas u životu spremna preuzeti rizik, da je spremna na životne avanture i izlazak izvan okvira uobičajenog oštreći tako neprestano svoju sposobnost snalažljivosti u neobičnim životnim situacijama. U ovoj naraciji ambivalentno se isprepliću dezorijentacija i orijentacija. S jedne strane, ona sada vidi proboj kao periode dezorijentacije uslijed izmučenosti tijekom borbi za vrijeme opsade Borova Naselja, gladna, neredovitog sna, ranjavana na putu proboja. Ta dezorijentacija je simbol traganja za znakovima u prostoru kao orijentirima u traganju puta spasa. S druge strane, ona u svom življenom iskustvu danas naracijom problematizira svoju sposobnost do orijentacije u prostoru „... imam neku kartu u glavi.“. Orijentacija je ovdje i simbol kako preživjeti u okolnostima gladi i žeđi „Moraš preživjeti bez hrane i bez vode.“ jer su ona i dva dečka gardista u trenutku proboja bili bez vode i hrane. Nadalje, danas vidi simboličnost orijentacije timskog duha da im nije klonula nada u spas. I naposljetku, danas razumije da su nailazeći na neprijateljske straže uspješnom orijentacijom izbjegli direktnu borbu s neprijateljem u kojem ne bi imali nikakvu šansu da prežive. U sjećanjima moje sugovornice orijentir u putu spasa je i

imaginarna unutarnja snaga koja nastaje u trenutku kad može ići i do Zagreba te izdržati, ne izdati suborce unatoč riziku hladnoće u hodu bosim nogama:

„I kad vam dođe neka snaga i ja kažem mom mužu, vjerujte iz onog crtića Popaja, ja kažem: 'Znaš što, ja sam dobila toliko snage', sva sam drhtala, i mislila ne, ja ti neću moći izdržati i onda mi dođe nešto: 'Mislim da mogu ići do Zagreba, u mene je nešto ušlo, nekakva snaga i za mene se ne moraš brinuti'. To je prestrašan put, imam snage u tijelu, nešto se u meni dogodilo. To je nešto, ne pričam gluposti. Taj trenutak, to nešto u čovjeku došlo pozitivno, to je mene držalo.” (sugovornica A2)

„Tada mi mozak radi na tom principu: 'Sada je bit izdržati, ne izdati, da ne kažu, vidi sad ja sam napravila probleme što me briga za čizmu i za noge.' Ako mi vjerujete, ako Bog da da dočekamo slobodu, što će biti s nogama, proteza ima, bit je ne izdati ljude, što će medicina reći u tom ludilu moj mozak tako razmišlja. Skidam drugu čizmu i kažem: 'Ma, baci tu čizmu, što će mi', i tako vam ja na možda trećini puta totalno bez obadvije čizme, bosa, kukurušnjaci, noge se smrznule, hodam, imam cilj je izdržati, spasiti, ne izdati tolike ljude, da izdržim, a onda snaga je prisutna.” (sugovornica A2)

Prisjećanje moje sugovornice na trenutke neizvjesnosti proboja iz opkoljenog grada je reprezentirano kroz motiv snage koja se ističe kao nosivi aspekt taktike preživljenja. Snaga je simbolizirana kao ambivalentan fenomen. S jedne strane ona je neobjašnjiva, gotovo instinktivna reakcija koja omogućava nadilaženje fizičkih poteškoća, dok s druge strane, njezina neobjašnjivost omogućava da ju se karikira kroz usporedbe s crtanim filmovima. Snaga je predstavljena kroz lik mornara Popaja koja za nju sada simbolizira žilavost te nadljudske napore trpljenja fizički zahtjevnih situacija. Snaga također nije samo neobjašnjiva fizička kategorija, ona je i svojevrsni inat kroz koji je moguće prebroditi nedaće i ne izdati. Isto tako, pokazuje da taktike preživljenja nisu samo vezane uz životno ugrožavajuće situacije očuvanja egzistencije, već i uz imaginarnu budućnost za koju je potrebno preživjeti kroz vlastitu vjerodostojnost. U daljnjem tijeku intervjua takva je budućnost bila vezana uz, tada za nju, imaginarni Zagreb. Glavni grad Hrvatske iz vizure njezina života u opkoljenom Vukovaru izgledao je kao utočište, spas, raj, nedostižan san. U isticanju potrebe da se ide do Zagreba pronalazi se snaga te izgrađuje taktika preživljenja koja svoju inspiraciju pronalazi u mašti i fikcionaliziranim scenarijima života izdvojenog iz trenutnog traumatičnog iskustva. Takva snaga, potrebna za preživljenje, podsjeća na Franklove imaginacije koje pretpostavljaju izdizanje iznad specifičnog trenutka stajanja u redu za hranu, maštajući kako svojim studentima predaje o psihologiji koncentracijskog logora (Frankl 1963: 82). Tako i moja sugovornica

evociranjem fantazmatskog Zagreba¹¹⁸ (Navarro Yashin 2012: 13) pobuđuje unutar sebe resurse za preživljenje čak i pod prijetnjom gubitka dijelova tijela. Ona u tim trenucima preživljavanja apostrofira teleološku matricu kojom je život važniji od udova pri čemu je njezin zadatak pobrinuti se za sebe da preživi, dok će se doktori pobrinuti za njezine udove ako bude trebalo. Noge tako, kao da funkcioniraju odvojene od ostatka tijela. Ta imaginarna odvojenost udova od tijela omogućuje konstituiranje otpornosti kao bitnog elementa u taktikama preživljenja. U uvjetima mogućnosti stalne pogibelji i obrane od agresora, pitanje zarobljavanja i egzistencijalnog opstanka uvijek je relevantno. Moja sugovornica zarobljavanje shvaća na sljedeći način:

„Cijeli taj tijek tog mog nekog ratovanja i preživljavanja znala sam ja uzeti pušku ako smo išli baš nešto obavljati, međutim kad smo išli po ranjenike ja sam imala dvije bombe i to je bilo sve. To sam od dečki tražila da mi daju dvije bombe i kad su me pitali šta će mi prvo mi nisu htjeli dati, onda sam ja njima objasnila. Nije problem nikakav, meni puška kao puška ne treba, ali hoću da imam bombu uz sebe, ne daj Bože da dođem u poziciju da me zarobe, ja ću bombu aktivirati, ja ću se raznijeti. Ja živa njima u ruke, nema teorije. Ja sam to sama sa sobom u startu riješila i to je kod mene bilo jasno, to se znalo.”
(sugovornica E3)

Preživjeti za moju sugovornicu ne mora nužno pretpostavljati održati se na životu. Kao što je istaknula tijekom intervjua, preživjeti pretpostavlja izbjeći zarobljeništvo, preuzeti kontrolu nad vlastitom životom čak i pod cijenu samoubojstva. Suočivši se s možebitnim mučenjima i torturama, ona zarobljavanje ne vidi kao mogućnost jer zarobljavanje pretpostavlja predaju neprijatelju. Bomba ovdje, paradoksalno, simbolizira preuzimanje kontrole da razborito i trezveno, koliko je u okolnostima desetodnevnog proboja, neredovitog sna, gladi i žeđi moguće, donosi autonomne odluke koje su za nju preduvjet preživljenja. Ta razboritost joj je i te kako bila potrebna u završnoj etapi izlaska. Sama je dramatičnost izlaska iz proboja u sjećanjima moje sugovornice naznačena u sljedećem kazivanju:

„Izašli smo na Slaviju u Vinkovce, ja prva ušla niz stepenice u podrum, a njih jedno deset, dvanaest unutra u podrumu, a oni ovako, otvorena usta. To nikad neću zaboraviti. Kad sam ja upala, ja prljava, em vučem nogu za sobom, ranjena, em sva nikakva ušla unutra i ovaj na vratima što nas pušta kaže: 'Odakle vi?' Ja kažem: 'Mi smo iz Borova Naselja, ali dajte mi prvo vode.' Taj čovjek skočio, odmah išao napumpati friške vode, kaže: 'Evo vode! Sjedite!

¹¹⁸ Yael Navarro Yashin uvodi koncepciju 'fantazmatski izmišljene države' dok diskurzivno analizira formiranje državne uprave ciparskih Turaka, čime im se pružila zaštitu od napada ciparskih Grka, kao i sklonište, život i zajednicu“ (Navarro Yashin 2012: 14). U fantazmu moje sugovornice iz perspektive tromjesečne opsade Vukovara, Zagreb se doimao kao grad i mjesto spasa, utočište i sigurno sklonište od nesmiljene srpske agresije.

„Jao pa kako pa što pa gdje? Jeste gladni? Odmah su oni nekakvu kobasicu nama ispekli, kruh onako iz one vreće papirnate... izvadili kilu kruha. Mi kad smo vidjeli kruh, nismo mogli sebi doći. Pitaju odakle smo došli. Kažemo pa tu, kroz ovaj dio. 'Pa kako, to je minirano.' Ja kažem: 'Kako god smo vam mi došli, tako vam i četnici mogu doći, to nije minirano.' Kaže: 'Vi niste normalni, vi ste prošli kroz minsko polje i pokraj dvije mrtve straže.' Kažem: 'Sori, žao mi je, ali mi smo tu.'” (sugovornica E3)

Traumatično iskustvo prolaska kroz minsko polje, bez znanja o opasnosti kojoj su akteri izloženi pokazuje kako se shvaćanje hrabrosti vrlo često izjednačuje s konotacijama ludosti i nenormalnosti, ali i s viktimizacijskim obrascima koji dodatno usložnjavaju težinu same situacije (prljava, ranjena, nikakva). Tijekom prolaska s dvojicom svojih suputnika kroz neprijateljski, privremeno okupirani teritorij od Borova Naselja do Nuštra, sugovornica kroz naraciju oblikuje sjećanje na opasnost prolaska kroz minsko polje gotovo komičnim tonom. Evokacija humorističnosti u formiranju takvih sjećanja nema za namjeru relativizirati opasnost, već prije svega pokazati kako je s vremenskim odmakom hrabrost shvaćena i oblikovana situacijama koje nisu svjesni izbor, već splet nepredvidivih okolnosti te se iz perspektive kazivanja i mirnodopskog razdoblja pokazuju kao iskustvo koje se ne može nikada zaboraviti. Slijedom navedenog, navedena naracija koja nam omogućava razumijevanje življenog iskustva ulančava se u sve prethodne naracije koje je sugovornica uspjela preživjeti reprezentirajući ih kao iskušenja, nedaće i ugroze na putu prema osobnoj slobodi. Sjećanje na dramatičnost uspješnog prolaska kroz minsko polje, tijekom intervjua u svakodnevnici sugovornica nehaljno opisuje kao da se događalo nekome drugome. Njeno mirno otpuhivanje dima cigarete omogućilo nam je kratki predah dok su mi u mašti imaginirali i drugi, tragični, scenariji prolaska kroz minsko polje. Za ostale moje sugovornike tek zarobljavanjem u logorima, dominira dramatičnost u naracijama, oblikujući i razumijevanje življenog iskustva. Evokacija traumatičnog iskustva boravka u srpskim koncentracijskim logorima, sugovornica započinje sljedećom naracijom:

„Nekako sam do Novog Sada i tu su me prstom pokazali. Izveli su me van, vodili su me na ispitivanja, znači ja sad iz te kože ne mogu. To je to. Tu sam. I sad šta mogu? Mogu pokušat dati sve od sebe, pokušati preživjeti to sve. Pitaju me je l' sam se bojala. Ne znam. Mislim da čovjek ima u sebi jedan, ne znam kako da to kažem, kao nekakav zid s kojim se ogradiš od onoga nečega. Više puta mi se to dogodilo u Vukovaru, za vrijeme obrane, dok smo bili tamo. Kao da mi se duša i tijelo razidu. Znači, ja sam fizički tu, a imam dojam da samu sebe... Znači kad je nešto strašno, kad to ne mogu podnijeti, onda imam dojam da samu sebe gledam sa strane. Kao da mi duša izađe. I tako kad sam došla tamo, znači to je to, to je valjda moj križni put. Moraš ga preživjeti, moraš ostati relativno normalna i živa.” (sugovornica F1)

Sugovornica vrijeme evociranja opsade grada smješta u prošlost „... za vrijeme obrane, dok smo bili tamo.”. Unatoč tome što je prošlo, u trenutku kazivanja ona se živo sjeća iskustva zatočeništva logora kao da se odvija u sadašnjosti, govoreći „... ja sada iz te kože ne mogu.”, apostrofirajući još jedanput živo sjećanje u sadašnjem trenutku „To je to. Tu sam.”. Njezina je taktika preživljenja tijekom zlostavljanja bila stvaranje simboličkog zida u svom umu. Zid je ovdje metafora obrambenog mehanizma, štita kako „... ostati relativno normalna i živa.”. Zid dijeli nju samu od nje same. U tom pokušaju odmicanja od iskustva, ona se rasplinjuje kao subjektivitet, kako bi preživjela i ponovno se sjedinjuje. Takvom imaginativnom sposobnosti da se „... duša i tijelo razidu.“ ona sada u svom življenom iskustvu tumači da joj je blijedjela fizička i psihička bol dok je gledala sebe sa strane. Sugovornica u takvim nenormalnim životnim okolnostima mučenja ostaje normalna u svojoj sposobnosti da rekonstruira svoja sjećanja na način da su prihvatljiva za daljnji život. Ta sposobnost da se u apokaliptičnom svakodnevnom životu potpuno nenormalnom okruženju koncentracijskog logora nađe način za opstankom kazuje sljedeće kazivanje:

„Svojim boravkom tamo stekla sam nekakav imunitet od tog straha. Malo je tu i prkosa. To je ono što nas je držalo i u Vukovaru, a i u logoru... Ona praiskonska borba čovjeka za opstankom. Grebeš rukama, nogama, igraš, sviraš, radiš što god treba da bi opstao. I učimo u hodu. Prilagođavamo se. Za tjedan dana već smo znali komunicirati pogledima, nekim gestama, poruke slati jedni drugima, ohrabrivati jedni druge, a to nije nitko rekao: „E sad ćemo napraviti to i to“, nego jednostavno to je ono nešto u ljudima. U hodu sam učila biti vojnik i u hodu sam učila biti zarobljenik.” (sugovornica F1)

„Ispitivanja, igra dobar/loš policajac. Najprije sam tepla svoje: Ja sam glupa žena, šta ja znam. 'Jesi nosila pušku?', 'Jesam. Dali su mi je.' 'Šta ste radili?' 'Previjala.' 'Šta je ovo?' 'Nemam pojma šta je ono.' To je funkcioniralo jer ja sam glupa ženska koja ništa ne zna, koja se zatekla tamo. Dok nisu skužili da ih ustvari lažem. E, onda je počelo prvo psihičko maltretiranje i prijetnje, a onda su počele batine.” (sugovornica F1)

U suočenju sa strahom traumatične situacije logora u prošlosti, u svom življenom iskustvu u sadašnjosti, sugovornica taktiku preživljenja predstavlja metaforom imuniteta. Time ona danas govori da, unatoč traumi i izrazito suženom manevarskom prostoru djelovanja strogo definiranom ulogom zatočenice, ona je u svojoj domišljatosti istraživala sve moguće različite načine kako se tada prilagoditi uvjetima logora. Njezina sjećanja, s jedne strane, esencijaliziraju taktiku preživljenja tako da je ona u jednom kazivanju situacijska, gotovo urođena, data metaforom imuniteta. S druge, pak, strane, sugovornica u svojim sjećanjima iznosi tijekom intervjua da je to praiskonska borba. Sjećanja ovdje moduliraju takve kontingencije

racionalizirajući neobjašnjivo novom metaforom ili slikom, novom istinom koja se u sadašnjosti uspostavlja za sugovornicu. U prividnoj ambivalentnosti sjećanja na taktike preživljenja kao što su „... praiskonska borba čovjeka za opstankom. (...) I učimo u hodu.”, one za sugovornicu u sadašnjosti prožimaju i funkcioniraju kao logička besmislica koja djeluje neproblematično. Kad se sugovornica danas prisjeća taktika preživljenja, ona oživljava sjećanja prošlog iskustva na njezino prilagođavanje drugim zatvorenicima i stražarima. Sjećanje na prošlost u sadašnjosti s fokusom na „... učenje u hodu...” joj omogućava blijeđenje onog traumatskog, bolnog iskustva iz prošlosti. Domišljatost glupe ženske utjelovljivao je s jedne strane dominantni diskurs da su 'žene ionako glupe' jer je kao 'rat za muškarce'. S druge strane, utjelovljivao je diskurs čuvara i mučitelja da 'ustaše' nisu ljudi, da su bezvrijedni. U tom prividu izostanka njene mudrosti i razboritosti, sugovornica je gradila narativ oko sebe da je glupa koji joj je privremeno pomogao. Te male strategije preživljenja situacijskog snalaženja donosi i sljedeće kazivanje:

„Netko se sjetio da izvede mog tatu vani. Izvede ga pred zid i dođe oficir s njemačkim ovčarom. Moj ti se tata nije bojao niti jednog psa. Kako god da je opasan, bilo kojem psu, on mu samo pruži ruku i on mu neće ništa. (...) Izašao je taj oficir i dao zapovijed tom psu da krene prema mom starom. I onda ćuko dođe (*sugovornik mi pokazuje kako je zapešćem dlana njegov otac pružio ruku prema psu*). Pruži mi ruku. Pas pomiriše ruku i makne se u stranu. Oficir uzme pištolj i ubije psa. 'Ti se gubi da te nisam vidio.' I potjera mog starog nazad u štalu. Kako i zašto taj pas mu nije mu ništa htio, ne znam.“ (sugovornik B5)

Sugovornik se tijekom kazivanja prisjeća i sjećanja svog oca za vrijeme zatočeništva u srpskom koncentracijskom logoru. U kulisi koncentracijskog logora u Stajićevu i više od tisuću zarobljenika, u skrovitosti jednog podruma odvija se drama života: izivljavanje mučitelja časnika tzv. JNA nad nemoćnim zarobljenikom. U brutalnosti sjećanja na događaj usmrćivanja psa zbog neizvršene naredbe časnika, iskrsavaju u sadašnjosti sugovornikova sjećanja na trenutke topline očeva susretu sa psima u prošlosti „...bilo kojem psu, on mu samo pruži ruku i on mu neće ništa.”. Ti trenutci implicirali su djelić sekunde u kojem se odvijalo nepisano razumijevanje između njegova oca i psa. Ova naracija nam dodatno oslikava slojevitost taktika preživljenja. U smislu sjećanja ona je jedan kratki moment izostanka potencijalnog mučenja sa psom zbog očevog prethodno posebno toplog odnosa sa psima. Iz perspektive danas, sjećanje sugovornika na taj očevo događaj figurira kao mala izvojevana pobjeda u gotovo bezizlaznoj situaciji. Kako u okolnostima batina smanjiti i reducirati bol? Odgovor na to pitanje donosi nam sljedeće kazivanje:

„Jednom su me stavili preko stolice i pendrek, da priznam neku glupost što nisam mogla ni znala ni ne znam što trebam priznat. I udari me pendrekom i meni onako na pamet padne da ne smijem razmišljat 'da me to boli pa sam htjela moliti Očenaš i onda dođem: 'Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se...' i dalje ne znam. I onda opet: 'Oče naš...' kako ide, Bože dragi, kako ide Očenaš? On mene udara, ja razmišljam kako ide Očenaš. Ne mogu reći da me ne boli, boli me, ali me čini mi se sve manje boli jer sam se iskopčala. Tako isto kad oni nešto galame, prijete, ja klimam glavom, da, tako je, klimam glavom, a misli su mi... Saznala sam da su moji u Dugoj Uvali. To je negdje na moru. Čuš, ćuš, šamarčina. Nemam pojma gdje je to, netko mi je rekao da je to u Istri. Čuš, šamarčina, ali ja onako zamišljam kako se oni igraju na plaži. Čuš, šamarčina, ne znam zašto. 'Jel tako?' Ja kažem: 'Jeste', ali ja i dalje razmišljam kako djeca trče po plaži, kako galebovi lete. Ja otputujem. To je puno pomoglo.” (sugovornica F1)

Imaginativna mogućnost taktike preživljenja donosi sugovornica kad oživljava sjećanje na torturu zlostavljača. Fikcionalizacijski odmak od mučnog realiteta omogućen je repetitivnošću i poznatim iskustvom „Oče naš...“, ali i bjegovima u druga mjesta što batine onemogućuju. Ta disocijativna sposobnost bijega omogućuje da se iskopča s vizualnim, zvučnim i afektivnim imaginacijama omogućuje reduciranje fizičke i psihičke boli, sposobnost da se izmjesti, da se ne saživi s njom u kritičnim trenucima. Na taj način otupljuje se oštrica traume „... sve manje boli jer sam se iskopčala.“. Prizivanje u sjećanje mora, galebova, valova i djece su ovdje u funkciji blijeđenja stravičnog sjećanja na mučenje. Način naracije življenog iskustva je takav da slušatelju omogući bitno ublažavanje traumatičnog iskustva, afirmirajući ono pozitivno u tom življenom iskustvu. Iskopčavanje traumatičnog življenog iskustva onda omogućuje 'ukopčavanje' sada na nekom drugom nivou, kao kad majci godinama nakon dolaska kući prepričava življeno iskustvo, a ona joj kaže „Pa znaš, nije tebi bilo ni tako strašno.“. Taj vremenski odmak od logora i fikcionalizacijski filmični opis pri čemu je psihička bol samog bivanja u logoru bitno otupljena i utišana, tako da se slušatelju sa strane doima zatočenička svakodnevnica banalnom¹¹⁹. Pronalaženje taktika normalnosti u potpuno nenormalnom okruženju koncentracijskog logora donosi življeno iskustvo sugovornice:

„Ja sam shvatila. Jedan normalan čovjek iz jedne totalno nenormalne situacije ne može izaći normalan, ali razmišljala sam ovako, kažu stari ljudi da poslije svake kiše dođe sunce. I ovome će jednom doći kraj, e sad, ja ću se vratiti, da li će to biti za tri, pet mjeseci, ne znam, pet godina, nije bitno, ja ću se vratiti kući, ja ću se sad vratiti svojoj djeci, znači moram sačuvati sebe barem koliko toliko. Moram sačuvati koliko toliko te svoje sposobnosti normalnog, realnog razmišljanja i ponašanja. Meni su tridesetdvije, e pa neće meni neki tamo balavac od osamnaest... daj, ajde! Jedno tjeđan dana čuvali su nas rezervisti.

¹¹⁹ O banalnosti zla u nacističkim koncentracijskim logorima pisala je američka filozofkinja Hanna Arendt (2020) Temeljem suđenja Adolfu Eichamnu.

E sad, ja ću prvo pokušati ostati koliko toliko normalna, a ti sad radi svoj posao.” (sugovornica F1)

Prisjećajući se svog boravka u logoru sugovornica apostrofira generacijsku razliku „... neće meni neki tamo balavac...” implicirajući dodatno u njoj dehumanizaciju koja je oblikovala njezin status žrtve. Unatoč strogo definiranim i zadanim ulogama čuvar – zatočenica, odvažno krši nevidljiva pravila. Na taj način, propitkujući svoje mentalno zdravlje u nenormalnoj situaciji logoraškog zatočeništva, ona želi ostati normalna. Normalnost se ogleda u ne odustajanju od zauzimanja za sebe, asertivnog ponašanja gdje kod je to moguće u svrhu „... sačuvati sebe barem koliko toliko.”, jer „... ja ću se sad vratiti svojoj djeci.”. Njezina usmjerenost na budućnost i svoju djecu kao motivaciju je u snažnoj sinergiji s preživljavajućim iskustvom Viktora Frankla (1963: 82), koji se ogleda u fokusu na budućnost te afirmiranje pozitivnih predodžbi. Jedan od vidika tih snaga preživljenja je kretanje i rad koji donosi kazivačica u sljedećem odjeljku:

„Znali su me pohvaliti da sam korektan zatvorenik. Nisam stvarala nikakve probleme. Nisam nikad ništa prkosila. Uvijek sam se javljala dobrovoljno. Koliko su glupi, nisu skužili da tako prenosim poruke. Kad je trebalo nešto raditi onda ja idem, perem hodnik tamo, perem prozore, čistim kancelarije, a oni fino puste televiziju pa gledaju vijesti. Dok su oni gledali, ja glancam, glancam. Pokušim sve informacije koje mogu. Onda vidim nekoga, nešto mu usput šapnem, idem u šetnju pa onda prenosim informacije, a oni dalje. Hoću da misle da sam vrijedna. A kad bi vidjela da je netko tužan, ja mu kažem glavu gore, ne daj se, preživio si rat, ne dozvoli sad njima da te upropaste. Odakle mi snaga? Nitko mi ne može zabraniti da se nadam. Na nadu se ne plaća porez. To je besplatno. Izvoli se nadaj. Vidjela sam da i drugima to dobro dođe, ta moja pozitiva, ta moja nada. Čuj, jednom će doći kraj. Danas, sutra, za pet godina, nema veze.” (sugovornica F1)

Taktika preživljenja kao vidik improvizacije iskršava u sjećanju domišljatosti sugovornice kad se u uvjetima logora dosjetljivo javila za čišćenja. Time je omogućila sebi dramatično veći životni prostor kretanja u usporedbi s ćelijom od šest kvadratnih metara u koju je bila zatočena. Iako zatočena, ona se u svom imaginariju doživljavala oslobođenom: mogla se kretati, susretala je druge zarobljenike, prenosila im je poruke i ohrabivala ih. Za nju su kretanje i rad imanentni cijeli život. Življeno je iskustvo sugovornice sada, kad se prisjeća logoraškog iskustva, obogaćeno time što se prihvatila posla spremačice, time što je ulazila u interakcije kako s čuvarima, tako i s drugim zarobljenicima, čime je njezin život onda postao približniji onom normalnom, a u vremenu sada je zadobio puni smisao. U svojoj antropološkoj studiji opsade Sarajeva, Ivana Maček kad piše o golom preživljavanju Sarajlija u suočenju sa

smrtnom ugrozom snajpera i granata, smatra da „Snaga leži u uvjerenju da možeš preživjeti.” (2009: 46), što odražava duh onoga što je moja kazivačica činila zatočena u koncentracijskom logoru Centralnog zatvora u Beogradu. Umrežavanje taktika preživljenja improvizacije, predanog rada, odvažnošću s nepokolebljivom nadom izraženom u stavu „Na nadu se ne plaća porez. To je besplatno. Izvoli se nadaj.“ kreira atmosferu male pobjede. S tako iskadriranim scenarijem kao predloškom za neki film ona otupljuje oštricu traume koja blijedi u svakoj naraciji. Naizgled filmičnost samog sjećanja olakšava i relaksira svu napetost. Ipak, sljedeći redci u svojoj filmičnosti nadilaze sve ono prethodno:

„Cigo je bio jedan od zastavnika koji je vodio stražu. Kad me je vidio, stalno mi je nešto prigovarao, sprdao, vrijeđao. To su bile verbalno stvari. Fizičko zlostavljanje s njegove strane nije bilo? Ne. Jednom mi je gurkao pendrek. 'Što je, jesu li te napumpali?' Ja, neću ništa reći. Ja ono klimam glavom. 'Jesi trudna?' 'Ne mogu ostati po Duhu svetom!' Ja njemu onako otresito. A on meni 'Mamu, ti jebem! Bezobrazna! Ti meni odgovaraš.' Nekada mi je jezik bio brži od pameti. Jezik se poslije, smirio. On mene je sprdao, zezao, pravio budalom, a onda sam čula da mu je poginuo sin negdje kod Sarajeva. Nije ga bilo cijeli tjedan. On dolazi, dok ja čučim i čistim hodnik. Ustanem, priđem mu i kažem: 'Moje saučešće', a on ... (*tišina, neverbalno mi mimikom lica pokazuje kako je razjapio usta, razrogačio oči*) promrmljao 'Pa kako ti to meni?' Stisnem mu ruku i kažem: 'Dijete je dijete.' Htjela sam pokazati da sam čovjek, ne ubojica, ne koljač, već žena koja se našla na jednom mjestu u određeno vrijeme. Jednostavno sam osjećala potrebu. Htjela sam mu pokazati da smo svi mi ljudi koji smo se samo branili. Da nismo takvi kakve nas prikazuju. Da sam čovjek. Ja i svi mi. Pokazati kako se čovjek prema čovjeku treba ponašati.” (sugovornica F1)

„Drugi dan išla sam čistiti. To je bilo kad je počelo suđenje. Čistila sam po kancelarijama i on je rekao vojniku da donese dvije kave. Cigo je bio najgori. Je li imao protiv žena ili protiv mene... I tu je bila neka sala, i on kaže da uđem unutra. Ja stala, zbunjena, što je sada ovo. Ušla unutra, sjeli: 'Hoćeš li zapaliti?', pitala sam se što će mene ovo koštati. I on uzme cigarete i uzmem ja i kažem hvala i pitam: 'Zašto to?' i onda on mene pita: 'Zašto sam mu dala saučešće za sina? 'Uvijek je žalosno da roditelj ostane bez djeteta, kad roditelj sahrani dijete. Mladi čovjek se sahrani, a treba živjeti.' To mu je bio novi šok, prvi je bio kad sam mu dala saučešće. I onda mi je rekao: 'Eto vidiš kako se život mijenja kako se stvari događaju i ljudi mijenjaju.'” (sugovornica F1)

„Onda mi je rekao da ja ipak jesam ok i pitao me da li mi je počelo suđenje? Ja sam rekla da je u međuvremenu. Pitao me tko mi je sudac, a ja sam rekla da ne znam kako se zove. 'Ajde je l' može jedan savjet: pazi na igru riječi kad ti budu postavljali pitanje. U igri riječi te znaju ...' Kaže: 'Ma bit će to sve u redu. Kako god da sve to završi, otići ćeš kući jednog dana.' 'Znam', ja onako sigurno 'Znam' i on kaže: 'Samo sam ti to rekao, popij kavu do kraja.' Ne sjećam se je li on popio. Ja sam srknula dva gutljaja, popušila *Partner* cigaretu.

Prenulo ga... I dan danas tvrdim da je najgore što se može dogoditi je da sahraniš dijete. Nema gore stvari. Opet bih tako postupila... Mislim da je meni trebala hrabrost pristupiti jednom takvom čovjeku. Nisam razmišljala kako će to djelovati, niti sam imala plan napraviti to i to. Bila sam iskrena. Jer mi je bilo nepojmljivo doživjeti tako nešto, makar to bio najveći neprijatelj... Definitivno je postao tog dana drugačiji, imao je fer odnos. Nije bilo seksističkih, bezobraznih pogleda. Niti više 'majmunice...' i to nego jednostavno htjela sam mu pokazati da sam bolja osoba." (sugovornica F1)

Evokacijom sjećanja na logoraško življeno iskustvo sugovornica oživljava događaj kad na potpuno neočekivani način čuvar od svoje zatvorenice doživljava da mu ona izražava sućut nakon gubitka sina. Shizofreni rascjep rata i agresije pri čemu su u srpskom političkom i medijskom imaginariju 'Svi Hrvati su ustaše i koljači', a zatočenici 'najgori od ustaša' čin kazivačice - izražavanja sućuti nakon gubitka sina - djeluje za čuvara potpuno nestvarno i šokantno. Etnografski trenutak istraživanja u kojem mi sugovornica demonstrira i neverbalno ukazuje na njegovu mimiku lica i geste zorno oživi trenutak prošlosti u sadašnjosti. Sjećanje na atmosferu ovog življenog iskustva djeluje nadrealno nestvarno kao iznimka i odmak od dominantnog diskursa nasilja čuvara nad zatočenicima podčinjavanjem zatvorenice u ulogu žrtve i patnice. Ona svojom sposobnošću transformativnosti da se iz čućećeg položaja žrtve, ustane, vertikalizira i jednakopravno obrati svom zlostavljaču demonstrira svoju sposobnost nepokolebljive odvažnosti i sposobnosti za praštanjem pa i najvećem neprijatelju. Za čuvara šokantan čin, omogućuje humanizaciju jednog odnosa, unatoč daljnjem prividu odnosa čuvar – zatočenica, čime taktike preživljenja ne uvlače u svoju mrežu samo podčinjene, nego i one koji podčinjavaju. Savjetovanjem i podrškom na suđenju, taktika preživljenja se u ovoj naraciji transformira i mijenja iz mini strategije preživljenja iz dana u dan, u točku ulaska u svijet drugog unatoč nejednakim odnosima moći (odnos zatvorenica – čuvar). To je točka u kojoj taktika otvara prostor empatiji, razumijevanju, povezivanju i nadvladavanju nametnutih uloga te u konačnici otvara put humanizaciji iskustva koje je obilježeno dehumanizacijom.

Taktike preživljenja u životno ugrožavajućim situacijama u opkoljenom gradu, probouju ili logora za moje sugovornike su iskrsavale ponekad kao trenutci i djelići, nerijetko kao fragmenti sjećanja, a ponekad i kao vremenski diskontinuitet razlomljenih sjećanja koja su u sadašnjosti umrežavala nova značenja. Etnografski promatrano, taktike preživljenja su obuhvaćale raznolike prakse poput prihvaćanje egzistencijalne nužnosti, potrage za normalnosti u nenormalnosti životnog okruženja, trenutke demonstracije osobne poduzetnosti, pokazivanje inata i prkosa kao vidika izvojevanih malih pobjeda, ljubav prema bratu, tuga zbog gubitka tek rođenog djeteta, humorističnost, prijateljstvo sa psom, imaginativnost, improvizacija, otvaranje prostora empatiji te praštanje i izražavanje sućuti čuvaru nakon gubitka sina. Življeno iskustvo

smješteno je u prošlost. Ono je u neprestanoj prilagodbi između danas i jučer, između prošlosti i sadašnjosti, između normalnog i nenormalnog, na tankoj liniji koja razdvaja život i smrt. Imajući u vidu prethodne napisane retke, misao u knjizi *Žedni krvi gladni izdaje* vukovarskog branitelja Petra Janjića Tromblona, iako djeluje prividno pretenciozno, upisuje nova značenja taktike preživljenja u prakse sjećanja Bitke za Vukovar jer po njemu „Vukovarska bitka i provedeno vrijeme u logorima naše je životno iskustvo u kojem je većina nas dobila doktorat iz preživljavanja.“ (Janjić 2004: 269).

7.7. ZAKLJUČNE REFLEKSIJE

Ovaj etnografski uvid u življeno iskustvo preživjelih Vukovaraca odustaje od potrebe za cjelovitošću, kohezivnošću i sveobuhvatnošću. Ipak, evokacije sjećanja mojih sugovornika kategorizirane su u nekoliko različitih perspektiva. Te kategorije nisu imale namjeru stvaranja strogih, krutih i strukturiranih sistematizacija. Štoviše, namjera ovog poglavlja u kojem sam problematizirao sjećanja kao življena iskustva bila je tek razumjeti oblikovanje svojevrsnog životnog kompasa sačinjenog od iskustva snalaženja i navigiranja kroz traumatično življeno iskustvo radi lakše orijentacije evociranja fragmenata sjećanja i njihovih interpretacija. Fluidna pozicija arbitrarnosti predloženih sistematičnih kategorija vidljiva je u ispreplitanju interpretacija različitih pojedinaca utemeljenih na istom iskustvu. Sjećanje na onda i življeno iskustvo sada se nerijetko međusobno isprepliću te tako stapaju prošlost i sadašnjost. Sjećanje je nit suočavanja prošlosti u trenutku sadašnjosti, pri čemu izostaje striktna kronološka rascijepjenost između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Naracije sjećanja natopljene su ironijom, anegdotalnošću i humorom, što za moje sugovornike ima za cilj otupiti oštricu traumatskog iskustva i nizom uzastopnih prepričavanja reparirati traumatsko iskustvo. Etnografsko istraživanje je dizajnirano na način da se sugovornik kroz naraciju življenog iskustva, pored traumatskog i viktimizirajućeg doživljaja događaja, prisjeti i različitih taktika preživljenja i načina osmišljavanja života u apokaliptičnim okolnostima višemjesečne opsade grada. Sjećanja, nerijetko s filmskim opisima scena, koja su za kazivača stvarna, slušateljima i istraživaču se doimaju fikcionalna, što najbolje oslikava jedan sugovornik koji kaže: „Kad ja ispričam neku priču slušateljima, sve im bude žao što nisu bili sa mnom u logoru.“ (sugovornik C4). Takvi fragmenti sjećanja djelovali su blagotvorno na tijek intervjua, čineći ozračje razgovora relaksiranijim i opuštajućim. Interpretacije dane u ključu taktika preživljenja ovog poglavlja naslanjaju se na proživljeno logoraško iskustvo i kasniju psihoterapijsku praksu

Viktora Frankla (1963) o potrebi osmišljavanja života. Sjećanja mojih sugovornika kroz artikuliranje partnerskih veza među Hrvati(ca)ma i Srbima/Srpkinjama u Vukovaru, života jednih pored drugih vođeni egidom 'Ne pitam, ne pitaj!' te problematiziranje demografskih i ekonomskih migracija u druge zemlje Europske unije, obogaćuje društveni kontekst današnjice u etničkim, rodnim i klasnim perspektivama. Življeno iskustvo i sjećanja sudionika ovog etnografskog istraživanja na opsadu grada, proboj i srpske koncentracijske logore obogaćuju i otvaraju nove perspektive praksi sjećanja na Vukovarsku bitku. Pri tome koncepcije protusjećanja (Foucault 1977) i ispreplitanja sjećanja (Sturken 1997) omogućuju pojedinačnim, fragmentarnim, multivokalnim življenim iskustvima svakodnevice ispreplitanje s dominantnim, javnim i službenim sjećanjima na Vukovarsku bitku.

8. ETNOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE ŽIVLJENOG ISKUSTVA U KOLONI SJEĆANJA¹²⁰

Etnografsko istraživanje odnosa sjećanja i življenog iskustva za potrebe ovog rada obogaćeno je za aspekt vukovarske Kolone sjećanja. Navedene koncepte, u slučaju Kolone sjećanja, nastojao sam propitati tijekom posjeta Vukovaru 18. studenoga 2019. godine. Iste sam posjete nastavio i tijekom 2020. i 2021. godine. Problematika Kolone sjećanja već je bila predmetom analize brojnih autora. Primjerice, sociolog Mateo Žanić u svojim dosadašnjim istraživanjima problematizirao je Kolonu kao kulturu sjećanja (Žanić i al. 2016; Žanić 2017), ali i kao ritualne prakse (Žanić 2019). U ranijim radovima (2016, 2017) Mateo Žanić problematizirao je Kolonu kroz koncept kulture sjećanja, a putem procesa konstrukcije i recepcije kulturnih sadržaja gdje se isprepliću procesi očuvanja pamćenja na grad prije agresije, želja za obnovom s problematizacijom relativizacije istine, potreba za jasnim razgraničenjima agresora i žrtve te artikuliranjem odluka Međunarodnog suda u Haagu (2016: 264). U kasnijem radu (2019) Žanić ukazuje na Kolonu sjećanja kao na ritual zaključujući kako se u Koloni isprepliću političke promjene na lokalnoj i nacionalnoj razini od 2012. do 2014. godine. Žanić primjećuje kako Kolona od rutiniziranog rituala 2013. i 2014. godine postaje dramatzirani ritual vezan uz različita tumačenja primjene Zakona o dvojezičnoj pismenosti. Usporedbu komemoriranja 18. studenoga u Vukovaru s onom u Europskom parlamentu načinila je sociologinja Ana Milošević (2017). Njezin je zaključak da postoji oštar kontrast načina obilježavanja sjećanja na Vukovarsku bitku na nacionalnoj i europskoj razini. Za razliku od lokalnog i nacionalnog obilježavanja u Vukovaru koje problematizira kao „... jednostrani hrvatski narativ rata.” (2017: 42), na europskoj razini sjećanje na Vukovar služi kao „... instrument za pridobivanje hrvatske etničke nacionalne pripovijesti o jugoslavenskim ratovima.” (ibid.). Komemorativna praksa stoga u europskom kontekstu ima snažan politički prizvuk s ciljem da se poveća međunarodna podrška i priznanje vukovarske žrtve. Potom, sociologinja Tamara Banjeglav (2012) je u analizi službenih politika sjećanja postulirala Vukovar kao nacionalno simboličko mjesto patnje. Vukovar obilježen ratnom prošlošću ona problematizira kroz pitanja identiteta grada. Banjeglav smatra kako je stanje konstantne suspenzije u kontekstu komemoriranja sjećanja pomoglo održati grad u stanju stalnog 'konfliktnog vremena' (2019: 205). Na kraju je antropologinja Ana Ljubojević (su)postavila

¹²⁰ Sadržaj ovog poglavlja djelomično je problematiziran u članku „Vukovarska Kolona sjećanja 2019.–2021.: etnografski uvidi u atmosferu komemoracija i življenog iskustva“ objavljenom u *Ethnologica Dalmatica*. Za razliku od objavljenog članka, u ovom sam se radu detaljnije fokusirao na odnos sjećanja i življenog iskustva.

etnografsku studiju osobnih sjećanja s društvenom proizvodnjom grada kao mjesta sjećanja (2020). Tražeći mjesto glasova običnih ljudi u društvenom imaginariju, autorica sučeljava osobne narative s postojećim službenim i javnim narativima i diskursima o Vukovarskoj bitci. Rezultati njezina istraživanja ukazuju da službeni diskurs ima veze sa sadašnjosti utoliko što u njoj uporno želi održati prošlost, dok se osobna iskustva i identiteti stanovnika grada u međuvremenu razvijaju, mijenjaju i prilagođavaju nekim novim vektorima sjećanja (ibid.: 295). Unatoč raznolikim disciplinarnim pristupima i istraživačkim fokusima, dosadašnje su interpretacije Kolone sjećanja većinom zanemarivale perspektivu življenog iskustva u dosadašnjim istraživanjima Kolone sjećanja. Opažanjem zbivanja u Koloni u pokušajima da se zabilježe fragmenti življenog iskustva te interpretacijom takvih zbivanja, naracija i ikonografije, otvara se potencijal razumijevanja naizgledne monolitnosti takve komemorativne prakse kakvom ju se često prikazuje u javnom prostoru. S druge strane, šarolikost pojedinačnih praksi sudionika Kolone postaje vidljivija analizom življenog iskustva. Moje participiranje u Koloni sjećanja neprekinuto je od 2011. godine. U početnoj je fazi koračanje u Koloni bio dio mog hobističkog interesa za Vukovarsku bitku, dok je u kasnijim etapama ono postalo sastavni dio mog doktorskog etnografskog istraživanja.

Iako se Kolona u svojim medijskim reprezentacijama često prikazuje monolitno i nepromjenjivo, ona je tijekom vremena ipak mijenjala svoju strukturu, sudionike i adresate pritom se umrežavajući u različite diskurse koji su je oblikovali u njenom sadašnjem obliku. Jedan od prvih primjera organizirane Kolone sjećanja odigrao se u dvorištu Vukovarske bolnice 18. studenoga 1998. godine. Tog dana okupili su se članovi obitelji ubijenih i nestalih na Ovčari i Vukovaru u spomen na 18. studenoga 1991. godine i događaj kad su JNA i srpske paravojne postrojbe nasilno odveli zarobljene branitelje i civile iz Vukovarske bolnice. To je bio prvi iskaz komemoracije koja je kasnije prerasla u Kolonu sjećanja. Kolona sjećanja se kao komemorativna praksa od tada do danas mijenjala te upijala raznovrsne diskurse koji su katkada naglašavali njezinu političku dimenziju i društveni značaj, odražavajući raznovrsne prijepore koji su se uoči Kolone aktualizirali u javnom poimanju. Današnja protokolarna forma oblikovana je izgradnjom Memorijalnog groblja žrtava Domovinskog rata 2001. godine. Ona se sastojala od toga da sudionici Kolone, nakon protokolarnog uvodnika i popratnih govora, na putu dugom pet i pol kilometara od dvorišnog prostora bolnice do Memorijalnog groblja sudjeluju u služenju mise zadušnice. Tijekom trideset godina održavanja, Kolona je sjećanja reprezentirana kao prvorazredni nacionalni događaj oblikovan unutar dominantnih medijskih i političkih diskursa. Hrvatski sabor 28. veljače 2020. godine donio je odluku o Zakonu o proglašenju Vukovara mjestom posebnog Domovinskog pijeteta. Takvim institucionaliziranjem komemoriranja Kolona sjećanja doživjela je svoj vrhunac. Pod

paragrafom 'Razdoblja obilježavanja' Članka 7. navedenog Zakona, 18. studenoga navodi se kao dan kad se obilježava 'Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje' koji je time postao državni praznik¹²¹ što je i implicitno navedeno u stavku 3. istog članka.¹²² Središnji događaj obilježavanja 'Dana sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje'¹²³ u Vukovaru je Kolona sjećanja. Sjećanje je u samom središtu vukovarske komemorativne prakse te ono nije samo prisutno u nazivu spomenutog zakonskog rješenja. Evokacija sjećanja provlači se kroz brojne medijske reprezentacije Vukovarske bitke: 'Sjećanje 1991-1997' (Brozović 1997: 1), '18. 11. 1991.-18. 11. 1998. Dani zla i mržnje' (Brozović 1998: 1), 'Žrtva Vukovara se nikada ne smije zaboraviti' (Kraljić 2000: 5). Francuski sociolog Maurice Halbwachs (1992: 53) bio je prvi koji je smatrao kako je pamćenje društveni čin. Iako je sam čin pamćenja individualan, smatrao je da pamćenje uvijek stvaramo kao članovi društva. Koncept mjesta sjećanja razvijao je francuski povjesničar Pierre Nora (1996). U svom je radu Nora potraživao značenja prostorno utjelovljenim događajima. Za njega je funkcija mjesta sjećanja u zaustavljanju vremena, očuvanju smisla kontinuiteta i učvršćivanju specifičnog znanja prošlosti. Performativne aspekte sjećanja problematizirao je britanski antropolog Paul Connerton (2004). Connerton je ukazao kako se tematiziranjem sjećanja u transcendenciji udaljene prošlosti potpomaže kohezija zajednice preživjelih. Za razliku od njih, američka antropologinja Marita Sturken (1997) problematizira stvaranje povijesti preko memorijskih predmeta i naracija ispreplitanjem kulturnog pamćenja i povijesti. Sturken odustaje od koncepta opozicionalnosti između kulturnog pamćenja i povijesti te smatra da su oni isprepleteni jer među njima postoji više poveznica nego razlika (ibid.: 5). U svom se radu tako Sturken posebno zanima za „... detalje, glasove i impresije prošlosti koji su zaboravljeni.“¹²⁴ (ibid.: 8) i izostavljeni iz službenih povijesti koje se ispisuju kroz popularnu kulturu, medije, slike, videa i spomenike u javnom pamćenju. Sturken u svom radu koristi i koncepte protusjećanja i protupovijesti, francuskog filozofa Michela Foucaulta, temeljem

¹²¹ Po prvi puta je vukovarska komemoracija bila praznik 18. studenoga 2020. godine.

¹²² Članak 7. Zakona o proglašenju Vukovara mjestom posebnog domovinskog pijeteta dostupan je na https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_03_25_600.html, (posljednji pristup 30. 4. 2023).

¹²³ Istovremeno se 18. studenoga izvedbeno Kolonom sjećanja obilježava i stradanje žrtava i Vukovara i Škabrnje. U ovom radu, u nastavku termin 'Kolona sjećanja' odnosit će se na Kolonu sjećanja u Vukovaru. Dani sjećanja u Vukovaru obilježavaju se protokolarno 19. studenoga u Borovu Selu polaganjem lampiona i cvijeća u Dunav za sve ubijene i nestale na tom mjesto. Potom, istog dana, organizira se prigodni komemorativni program za sve ubijene i nestale u Borovu Naselju ispred ostataka ruševina Borovo Komerca i mimohodom do Trpinjske ceste te polaganjem vijenaca na mjestu masovne grobnice na spomen-obilježju uz cestu Borovo Selo - Dalj. Obilježavanje Dana sjećanja završava 20. studenoga prigodnim programom i svetom misom u bivšem koncentracijskom logoru Velepromet te mimohodom pod nazivom 'Vi ste naša snaga, mi smo vaš ponos' u organizaciji mladih od Memorijalnog groblja do masovne grobnice na Ovcari. Izvan protokola, Srpsko narodno vijeće 17. studenoga organizira obilježavanje bacanjem vijenaca u Dunav kod Veslačkog kluba. Spomenuta obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara nisu bila u fokusu ovog rada.

¹²⁴ Marita Sturken smatra da su „... sva sjećanja stvorena u tandemu sa zaboravom (ibid.: 7)“ te da je „... zaboravljanje nužna komponenta u izgradnji pamćenja.“ (ibid.: 7). Ipak, smatra da je: „... zaboravljanje prošlosti u kulturi često organizirano i strateško.“ (ibid.: 7).

koncepta podjarmljenih znanja (1977), odnosno onih dijelova povijesti koji su izostavljeni iz službenih sjećanja i povijesti koji se u svojoj ambivalentnosti s njima potom umrežavaju. U ovom se etnografskom istraživanju zaborav i izostavljena sjećanja analitički propitkuju kroz navedene koncepte, a u kontekstu odnosa življenog iskustva Kolone i službenih sjećanja. Na kraju, Andreas Huyssen profesor njemačke i komparative književnosti, smatra da prošlost nije u sjećanju, već se mora artikulirati da postane sjećanje. On tako problematizira pitanje artikulacije doživljenog događaja kroz sjećanja koja su sama po sebi reprezentacija. Kroz optiku življenog iskustva sudionika Kolone sjećanja, Huyssenova teorijska promišljanja, kao i konceptualni okviri gore navedenih teoretičara iz područja studija sjećanja, omogućuju refleksiju prisutne prošlosti u Koloni sjećanja. Intervjui sa sudionicima poslužili su mi kako bih bolje razumio tri desetljeća kontinuirane komemorativne prakse sjećanja¹²⁵ i snažne transformativnosti Kolone sjećanja. Potom su mi materijali za etnografsko istraživanje poslužili uvidi u protokol Kolone sjećanja i misa zadušnica i fotografije s terena. U konkretnoj i specifičnoj situaciji etnografskog istraživanja Kolone sjećanja unutar koje često nije bilo vremena za duge intervjuje, takva građa je prvenstveno sačinjena od bilježaka i fotografija koje su u trenutku istraživanja dokumentirali povremene naracije, ikonografiju sudionika, povremene komentare i neobavezne razgovore između sudionika Kolone. Intervjui sa zainteresiranim sugovornicima uslijedili su tek u trenutcima predaha od protokolarne forme koja je oblikovala Kolonu, njezin tijek, dinamiku i ritam. Etičke i metodološke koncepcije slučajne etnografije (Poulos 2009) i etika neupotrebljivih podataka (Hamilton 2009) poslužile su kao oruđe za analizu etnografske građe susreta sa sudionicima Kolone sjećanja. Američki etnolog Christophor Poulos vidi *slučajnu etnografiju* i kao stav i kao proces i kao metodu. *Slučajnu etnografiju* on opisuje kao:

„... spremnost na predavanje kreativnim, maštovitim, spontanim, naizgled slučajnim znakovima i impulsima koji naviru i s vremena na vrijeme, stvarno nas zahvate, zavladaju nama, pozovu nas i bace nas dolje, pometu nas i nose na mjesta koja možda nismo ni zamislili da smo pokušali izložiti pravocrtnost do naših otkrića. Ovdje moramo prihvatiti moć mašte, lutajući slučajnosti i spontanosti i sinkroniciteta i vatru koja teče, žareći iskricama mogućnosti.“ (Poulos 2009: 47).

Takvom analitičkom i interpretativnom polugom slučajne etnografije nasumični i hektični tok terenskog istraživanja omogućuje nesputano emaniranje izvan okvira granica koje su nametnute

¹²⁵ Pod praksama sjećanja u ovom radu podrazumijevam „... svaki oblik sjećanja, od tekstualnog, glazbenog, vizualnog do tjelesno uprizorenog, u kojem se iščitavaju diskurzivne prakse, nezavršene i otvorene za nova tumačenja.“ (Oroz 2018: 52).

formom samog događanja. Metodološko definirano bilježenje etnografskih crtica unutar okvira protokola Kolone sjećanja i izvan njega omogućilo je slučajne susrete unutar kojih se iščitavalo življeno iskustvo 'običnih' ljudi. Na taj način omogućeno je stvaranje gustog opisa (Geertz 1973) te interpretacija različitih sjećanja na Vukovarsku bitku i načina tkanja sjećanja u Koloni. S druge strane, američka etnografkinja Jennifer Hamilton, ukazala je da su tijekom istraživačkog etnografskog projekta su nastali podaci koji se nisu uklopili u širu etnografsku ili analitičku shemu te se smatraju nerelevantnim i nezanimljivim. Hamilton ističe:

„...etnografski podaci koji se nisu mogli koristiti zbog uvjeta u kojima su nastali. (...) Ipak, (...), oni čine središnji dio etnografskog nastojanja.“
(Hamilton 2009: 73).

Na prvi su pogled to bili marginalni podaci: o svakodnevicima i 'slučajnim' sugovornicima i njihovim tehničkim detaljima dolaska, ali i kako oni doživljavaju Kolonu te što ih je motiviralo za participiranje u Koloni. Dok su njihove insignije predstavljale ulazak za kratki intervju, njihovo se življeno iskustvo ispreplitalo s tijekom Kolone. Metodološki dizajn etnografskog istraživanja omogućio je da su takvi podaci postali sama svrha istraživanja jer su predstavljali točku ulaska u teren i razumijevanje življenog iskustva. Temeljem tih podataka stvarani su etnografski zaključci. Etnografska kontingentnost življenog iskustva sudionika Kolone sjećanja, koju karakterizira slučajnost, prijetvornost i nepredvidljivost, bila je pogodna za dva metodološka pristupa. Jedan je etika neupotrebljivih podataka, a drugi je slučajna etnografija. U stalnim je susretanjima s kazivačima antropološko znanje nastajalo spontano. Susret s kazivačima i njihova kazivanja bila su određena slučajnim mjestom susreta. Oni su u svojim raznolikim kazivanjima isticali višesatno putovanje tijekom noći kako bi došli do Vukovara, ukazivali su na vremenske ili epidemiološke prilike u kojima Kolona protječe ili kako će se već sutradan ujutro vratiti u Njemačku na posao. U Koloni sam susreo bicikliste maratonce oznojenih dresova ili u majicama punim vizualne simbolike. Naposljetku, sudionici su nosili zastave i rekvizite različitih veličina, boja i formata. Takvim su vizualno dojmljivim insignijama predstavljali sebe ili mjesto svoje pripadnosti, i time su se 'odavali' u svakodnevnici u kojoj smo participirali. Kazivanja mojih sugovornika dana u prethodnom 7. poglavlju Sjećanje kao življeno iskustvo vrlo su često bila odraz prošlosti i oni su se u svojim naracijama, najčešće obavijenim traumom, uglavnom vraćali na specifična stanja nekada. Takvim kazivanjima življena iskustva njihove svakodnevice danas ili su izostavljena ili se oni svojim opisima tek fragmentarno referiraju. Stoga je etnografsko istraživanje Kolone sjećanja otvorilo perspektivu kazivanja za življeno iskustvo danas, oslušivanjem sudionika Kolone sjećanje 18. studenoga u tri uzastopne godine od 2019. do 2021. godine. Na već ranije u 7. poglavlju

spomenute teoretičare življenog iskustva (*eng. lived experience*) Tima Ingolda (2012, 2018), Van Mannena (2016) i Chung Hoa (2019), ovdje nadopunjujem s teoretičarima koji su u svom radu problematizirali življeno iskustvo. To su Robert Prus (1996), Howard Becker (2007), Norman Denzin (1996), Paul Atkinson i William Housley (2003). Američki sociolog Robert Prus u svojoj knjizi *Symbolic interaction and ethnographic research: intersubjectivity and the study of human lived experience*, u istraživanjima življenog iskustva ističe da je „... cilj etnografije 'postići blisko poznavanje nečijeg predmeta' kako bi se razvila teorija 'osjetljiva na interpretativne i interaktivne značajke ljudskog grupnog života'.” (Prus 1996: 2). Osim Prusa, koji naglasak stavlja na društveni aspekt, američki sociolog Howard Becker u svojoj knjizi *Telling about society* (2007), kad govori o reprezentacijama življenog iskustva, smatra da su one „... nedokučive stvari osjećaja i osjeta koje se mogu temeljiti na pažljivom promatranju, na detaljnim intervjuima ili pristupu privilegiranim dokumentima kao što su pisma ili dnevni.” (2007: 102). Također, britanski sociolog Norman Denzin u svojoj knjizi *Interpretative ethnography: ethnographic practices for the 21st Century* (1996), kao istaknuti zagovornik etnografskog istraživanja življenog iskustva, želi osigurati da „... osoba bude stopljena sa svakodnevicom.” (1996: 83). I na kraju, britanski sociolozi Paul Atkinson i William Housley u knjizi *Interactionism* (2003) u svom pristupu življenom iskustvu smatraju da je znanje „... istovremeno i relativističko i perspektivno, a njihov pristup daje izravniji dostup stvarnim fenomenima 'življenog iskustva'.” (Atkinson i Housley 2003: 141). Teorijska očišta navedenih autora vezana za koncept življenog iskustva ukazuju na značaj društvenosti, svakodnevica, ali i osjećaja i osjeta, što u kontekstu etnografskog pristupa upozorava na relacijski okvir razumijevanja življenog iskustva koje je individualno, no u isto vrijeme izrazito društveno. Navedeni autori omogućavaju mi interpretaciju etnografskog istraživanja koja, temeljem (o)življenih iskustva sudionika Kolone sjećanja, upućuje na aspekte društvenosti, uloge emocija i relacija spram šireg konteksta. Cilj istraživanja življenog iskustva mojih sugovornika u Koloni bio je postići blisko poznavanje kako se pozicionira refleksija prisutne prošlosti u sadašnjosti te kakve su pri tome značajke življenog iskustva svakodnevica (usp. Prus 1996: 2). Konceptije navedenih teoretičara mi nadalje omogućavaju, u prijenosu znanja življenog iskustva, pažljivim promatranjem življenog iskustvo kazivača oslušivati ne samo činjenice iz naracija, već posebno svijet emocija (usp. Becker 2007: 103). Denzin problematizira etnografa življenog iskustva kao „... putujućeg nomada koji piše o svijetu tako da otkriva višestruka značenja i učinke različitih kulturnih praksi.” (1996: 60), dok Atkinson i Housley problematiziraju nastajanje relativnog i perspektivnog znanja kroz prizmu njihovog življenog iskustvo svakodnevica (2003: 141) prema naoko prividnoj monolitnosti izrazito stilizirane protokolarne forme Kolone sjećanja.

Medijske reprezentacije i politički diskurs aktualiziraju Kolonu sjećanja tjednima prije samog 18. studenoga, ali i 'recikliraju' u vremenu nakon same komemoracije. Time se, s jedne strane, pamćenje nastoji homogenizirati stalnim utvrđivanjem postojećih značenja i to kroz raznovrsne prakse koja su lišene osobnog, življenog iskustva. S druge strane, kroz Kolonu se nastoje uključiti novi nedisciplinirani glasovi u dominantni narativ (Foucault 1977). Drugim riječima, u praksi tijekom Kolone pa i u naknadnim medijskim reprezentacijama, odvija se i oblikuje svojevrsni odnos između politika pamćenja i kulture sjećanja (usp. Brkljačić i Prlenda 2006). Predmet interesa ovog istraživanja su, stoga, prakse sjećanja koje nastaju u kontekstu strukturirane i stilizirane komemoracije nasuprot kulturama sjećanja (Žanić et al. 2016; Žanić 2014, 2017, 2019; Milošević 2018; Banjeglav 2012, 2019; Ljubojević 2020) koje izviru iz osobnih priča življenog iskustva. Potom su to prakse sjećanja koje su nastale u iznenadnim i ponekad neočekivanim trenutcima susreta ljudi. Na kraju su to prakse sjećanja nastale u pojedinačnim raspoloženjima i kolektivnim ugođajima i sjećanjima na nerijetko neočekivanim mjestima. Zašto antropološki koncept življenog iskustva¹²⁶ u analizi i interpretaciji Kolone sjećanja? Ulaz za intervju predstavljali su vizualno uočljivi detalji. To su bili grbovi pojedinih vojnih ili policijskih postrojbi na jaknama sudionika. Potom su to bila znakovlja, slike ili na majicama otisnuta imena ubijenog sudionika Vukovarske bitke. Ili, pak, su to bile štake na kojima je sudionik Kolone koračao ili invalidi koji su uz rub Kolone u invalidskim kolicima participirali u Koloni. Prava prilika za pristupanje osobnom, življenom iskustvu sudionika bili su spomenuti 'raskrivajući' vizualni detalji koji su evocirali sjećanje. Unutarnji žamor, odnosno naracije heterogenih fragmenata življenog iskustva sugovornika, bile su u suprotnosti s formaliziranim Kolonom sjećanja. Pri tome se u analizi i interpretaciji Kolone sjećanja koncept življenog iskustva nametao sam po sebi. Istraživačka pitanja su se razvila na susretnostima politika pamćenja i kulture sjećanja. Neka od njih su bila: ima li generički pojam življenog iskustva u ovom istraživanju kakav heuristički potencijal? Može li neukalupljivo, hektično iskustvo sudjelovanja u Koloni sjećanja usmjereno prema življenom iskustvu biti utjelovljeno u etnografskom tekstu? U kakvom su međuo odnosu dominantne protokolarnе forme ove komemorativne prakse sa življenim iskustvom? Kako komemorativna Kolonu sjećanja postaje mjesto u kojem se ugrađuju življena iskustva sudionika? Na koji se način isprepliću viktimizirajuća prošlost i življeno iskustvo svakodnevice Kolone sjećanja u namjernim ili slučajnim susretima sudionika? Gdje je sjećanje u življenom iskustvu, a gdje je sjećanje u iskustvu viktimizacije? U kojoj su funkciji ta sjećanja i na koji način? Analiza Kolone sjećanja

¹²⁶ Življeno iskustvo, za glasovitog njemačkog filozofa Hans Georga Gadamera, značilo je: „... nešto nezaboravno i nezamjenjivo, nešto čije se značenje ne može iscrpiti pojmovnim određenja.“, niti time što je „... krajnji podatak i osnova svega znanje.“ (1988: 67).

je iz didaktičkih razloga podijeljena u dva dijela. U prvom je dijelu u fokusu analize ikonografija sjećanja ili scenografija pamćenja u Koloni sjećanja, a u drugom se dijelu problematizira odnos između življenog iskustva i komemorativnih oblika prisjećanja kroz analizu bilježaka, intervjua i zapisa.

8.1. KOLONA SJEĆANJA – IKONOGRAFIJA SJEĆANJA ILI SCENOGRAFIJA PAMĆENJA?

Vukovarska kolona sjećanja započinje ispred ulaza Nacionalne memorijalna bolnica „Dr. Juraj Njavro“ Vukovar u Županijskoj ulici¹²⁷, gdje se u organizaciji grada Vukovara na pozornici organizira prigodni komemorativni program. Nakon prigodnog programa kreće se duž trase Županijske ulice, potom Ulicom dr. Franje Tuđmana, Ulicom Stjepana Radića, Trga Slavija te se put Mitnice, ostavljajući s lijeve strane vukovarski Vodotoranj, Kolona kreće Ulicom bana Josipa Jelačića sve do Memorijalnog groblja. Na trasi kojom će Kolona proći duž ulice odmah u oči upadaju na tisuće crvenih svjetlećih lampiona, duž uredno ispolirane ulice. Pročelja su uglavnom obnovljena, ali se ipak pojavljuju ona koja su izbrazdana gelerima kao vidljivim ostacima srpske agresije. S unutarnje strane pojedinih prozorskih okana, uz upaljeni lampion, ponegdje su vidljive hrvatske zastave, a domaćini povremeno mahanjem pozdravljaju sudionike Kolone. Na putu prema bolnici, uz bivši Radnički dom, 2021. godine po prvi puta je u organizaciji grada Vukovara postavljena zamjetna scenografska instalacija. (Slikovni prilog 1). Nosivi panoi u podnožju 'ojačani' su pijeskom u bijelim vrećama. Panoi nose plakate koji s jedne strane na crnoj podlozi dominantno oslikavaju tijek Vukovarske bitke, počinjenje zločina i odgovorne zločince tzv. JNA koji nisu kažnjeni, a s druge strane na bijeloj površini žrtve tih istih zločina. Marita Sturken navodi kako vizualni zapisi poput fotografija, filmova i dokumentarnih zapisa konstituiraju značajne tehnologije sjećanja i središnji su dio interpretacija prošlosti te dodaje da se „... fotografije često percipiraju kao utjelovljenja sjećanja, a kinematografske reprezentacije prošlosti imaju sposobnost ispreplitanja s osobnim i kulturnim sjećanjima.“ (1997: 11). Instalacija kao vizualna naracija i reprezentacija kulturne traume¹²⁸ (Alexander et al. 2004: 1) takvom scenografijom komunicira s Kolonom sjećanja

¹²⁷ Do 2020. godine prigodni program je započinjao u krugu vukovarske bolnice.

¹²⁸ Za američkog sociologa Jeffreya Alexandra se: „Kulturna trauma događa kad članovi zajednice osjećaju da su bili izloženi užasnom događaju koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti, obilježavajući zauvijek njihova sjećanja i mijenjajući njihov budući identitet na temeljan i neopoziv način.“ (Alexander et al. 2004: 1).

osnažujući postojeći viktimizirajući diskurs, oživljavajući gorak okus neuspjeha međunarodnog prava u mreži akata, pravilnika, amandmana, proteka vremena, manjka svjedoka pri čemu se u tom labirintu prava izgubila pravda. Kolona sjećanja na službeni Dan sjećanja, osnažena takvom scenografijom, konstituira se kao neposredno svjedočenje o nepravdi. Tako nepravda s višećih panoa 'migrira' u Kolonu te se umrežava s društvenim i ekonomskim nejednakostima. Hitajući prema krugu bolnice, u ulici prije bolnice, nailazim na profesionalnu postrojbu Hrvatske vojske za protokolarnu svrhu. (Slikovni prilog 2). Zapovjednik im tumači kako se ponašati dok prolazi vrhovništvo: kakav stav tijela i izgled lica moraju imati, da nema žvakanja žvakače gume, da ne mogu otići niti na WC, već se moraju strpjeti. Izrazita formalnost i protokolarnost koja odlikuje vojne postrojbe u kontekstu razumijevanja sjećanja je indikativna. Paul Connerton u svojoj knjizi *Kako se društva sjećaju* (2004) apostrofira da komemorativne ceremonije imaju jednu svojstvenu osobinu, a to je „... ritualno ponovno odigravanje, kvaliteta od temeljne važnosti u oblikovanju sjećanja zajednica.“ (ibid.: 91). Iako ovdje nije riječ o odigravanju sjećanja u smislu rekonstrukcije određenih povijesnih događanja, kroz svojevrsnu performativnost koja kroz tjelesnu izvedbu upućuje na ritualnost, u kontekstu Kolone sjećanja ona je u službi oblikovanja određene svečanosti koja odlikuje tako traumatična sjećanja, kako zajednice, tako i svih sudionika Kolone. Primjerice, zapovjednik svojim profesionalnim pozivom kodira u mnemonici tijela reprodukciju prethodnih iskustava zapamćenih u gestama i položaju tijela, čime se stvarao osjećaj discipline, dostojanstva i (straho)poštovanja. Takvom koreografijom omogućuju se izvedbe koje dobivaju na značenju. Dok je jenjavao prodoran glas spikera u najavi svih postrojbi koje će promarširati gradom put Memorijalnog groblja, utišavali su se zvukovi glazbenih dionica koji su pratili događanja. Okupljeno mnoštvo oko bolnice koje je do pred trenutak pratilo prigodni komemorativni program, odjednom je bilo spremno krenuti u povorci na čelu sa šarolikim postrojbama (Slikovni prilog 3 i 4) koje su se protezale od službenih vojnih i policijskih postrojbi RH, preko veteranskih postrojbi koje su sudjelovale u obrani Vukovara i Hrvatske pa sve do povijesnih postrojbi. Već uvježbanim pokretima i usuglašenim ponašanjem sudionici povorke službenih, veteranskih i povijesnih postrojbi pridonosili su stvaranju specifične ambijentalnosti koja je evocirala prizvuk prošlih vremena. Takvo uprizorenje povijesnih postrojbi, „... bez ikakva obraćanja svom povijesnom izvoru, svejednako ponovno izvodi prošlost u sadašnjem ponašanju.“ (ibid.: 107). Nadalje, takvim stiliziranim komemoracijama te izvođenjem sinkroniziranih tjelesnih ritmova, oživljena sjećanja u duhu Connertonove opaske pridonosila su očuvanju prošlosti (ibid.). Kolorit raznovrsnih uniformi, kapa, zastava, muzejskog naoružanja, velikih i malih, muških i ženskih kostimiranih sudionika povorke evocirao je neka povijesna razdoblja koja su nadilazila samu povijesnu specifičnost Vukovarske bitke. Prema naracijama mojih sugovornika, koje sam toga

dana uspio intervjuirati, oživljavala se atmosfera koja je podsjećala na vremena te 1991. godine i svih onih proisteklih problema, sažimala se u istoj točki, ali u nekom drugom vremenu. Navedenim doživljajem, mnemonička moć komemorativne prakse je imaginacijski oživotvorila prošlost, ovdje i sada, u sadašnjosti (ibid.: 64). Transvremenskom, autentičnom kontinuumu povijesnosti posebno su pridonijele povijesne hrvatske postrojbe u nesvakidašnjim uniformama, šarolikih boja i dezena. Nadilaženje povijesne specifičnosti Vukovarske bitke ogledane kroz historiziranu evokaciju vojnih postrojbi u sadašnjosti, gotovo u eshatološkom poimanju viktimizacije, umrežavalo ju je u narative svih hrvatskih povijesnih nedaća. Takvim stapanjem višestrukih vremenskosti fokus pamćenja odmakao se od momenta sjećanja na 1991. godinu te je Vukovarska bitka ostala u nekom drugom planu. Tim je vizualno dojmljivim koloritom prošlost postala bliska, vidljiva i opipljiva, čime je svakom ponaosob sudioniku Kolone sjećanja ostavljen prostor imaginaciji povijesnosti koja je Vukovarsku bitku umrežavala u brojne druge povijesne događaja, iz današnje perspektive poimane kao važne. Recepcija je tako zamišljene komemoracije bila popraćena pljeskom prisutnih koji je bio više od same geste te me je zaintrigirao samim intenzitetom koji nisam očekivao. U oblikovanju mnemoničke zajednice i pamćenja na Vukovar 1991. godine, u Koloni se oblikovala veza između pojedinačnih sjećanja i društveno njegovanih pamćenja. Takva je veza bila obilježena kontinuitetom (ibid.: 71), ponovnim odigravanjem (ibid.: 78) kodiranim utjelovljenom gestovnom repetitivnošću (ibid.: 101) kao i povremenom anakronošću koja nije umanjivala oduševljenje prisutnih. Prethodnih godina najsnažniji pljesak dobivala je postrojba 204. Vukovarske brigade. Odmah do njih, možda čak za mrvicu i snažniji pljesak, ovaj puta dobila je postrojba HOS-a. U tom intenzitetu pljeska iščitavao se odnos prema politici te odnos prema prošlosti simboliziran jednom postrojbom, pri čemu je Kolona sjećanja postala točka koja je, unatoč ukalupljanju u brižno oblikovanu koreografiju koja reflektira politike pamćenja, u sebi ujedno utjelovljavala raznolika sjećanja koja sam tumačio kao glas naroda.¹²⁹ Za Maritu Sturken javne komemoracije funkcioniraju kao oblik stvaranja povijesti te na taj način „... mogu biti i osporavani oblik sjećanja u kojem kulturna sjećanja klize jedno kroz drugo, stvarajući narativno klupko“ (1997: 44). Pljesak odobravanja postrojbama HOS-a i njihovom prijepornom mjestu u javnom i političkom diskursu, kroz pljesak kao službeno odobravanje, upućuje na otpor prema službenim tumačenjima povijesti. Takav je otpor, koji kolokvijalno funkcionira poput situacijskog prkosa, oblikovan unutar općeprihvaćene kulture kontriranja

¹²⁹ Vukovarska je kolona sjećanja mjesto neprestanog ispreplitanja nacionalnog i političkog diskursa i tadašnjim prijeporima oko postavljanja ploča poginulim pripadnicima HOS-a (Hrvatske obrambene snage) u Jasenovcu tijekom Domovinskog rata (Piškor 2017) i oko 'legitimizacije' pozdrava ZDS kao dio zakonski prihvatljivog dijela njihova amblema Udruge u komemorativne svrhe (Maretić Žonja et al. 2020).

vlasti, suprotstavljanja zabranama i asocijacijama s politikom. Ta se kulisa postrojavanja i stupanja postrojbi HOS-a ponavlja i u Kolonama 2020. i 2021. godine. (Slikovni prilog 5). U svakoj je od tih godini brižljivo odabran trenutak uključivanja postrojba HOS-a uvijek na začelju Kolone, iza povijesnih postrojbi sa zastavama, uniformama i primjerenim znakovljem. Koreografija nošenja i razvlačenja više desetaka metara dugačke zastave HOS-a pažljivo je organizirana. Prvo se tražio odmak od drugih sudionika Kolone ispred HOS-ovih postrojbi i nakon njih. Potom, prije nego se dođe do kamera televizija, zastava HOS-ove postrojbe se razvlači u svojoj dužini i širini. Zaključno, stječe se dojam uigranog ritma hodanja i zastajkivanja sudionika pri čemu je medijska pozornost nazočnih televizija direktnog prijenosa HOS-ove postrojbe na prvom mjestu, a što snažno pozdravlja povremeni spontani pljesak okupljenog mnoštva uokolo trase Kolone. Marita Sturken smatra da se osobna sjećanja na rat stapaju s kulturnim sjećanjima proizvedenim u televizijskim slikama te se potom „... upisuju u narativne kinematografske prikaze koji tvrde da su povijesni.“ (1997: 120). U blizini štandova za oko mi je zapela majica koju nisam ranije susretao u Kolonama. (Slikovni prilog 6). Majica je crne boje, kratkih rukava, a na prsima je u obliku automobilske tablice na prljavo bijeloj podlozi otisnuta poruka: 'NE ZABORAVI VUKOVAR 18.11.1991.'. U kontekstu se Vukovarske bitke datum osamnaesti studeni profilirao kao najznačajniji. Odabir takvog datuma na majici pa i u službenom kalendaru, pokazuje da je fokus na jedan datum Vukovarske bitke ujedno oblikovan snažnim diskursima političkog predznaka, pri čemu se trauma i viktimizacija perpetuiraju i sažimlju u jedan jedini dan. Življena iskustva prije i poslije toga datuma ostaju zamagljena i marginalizirana, a Vukovar ostaje prepoznat jedino po tom jednom datumu i godini, 18. studenoga 1991. godine. Prepoznatljivost 18. studenoga reflektira i trenutak sadašnjosti u kojoj 1991. godina postaje okidačem za kritiku suvremenosti. Na istom sam mjestu, pokraj dvorca Eltz, 2020. godine stajao pokraj Kolone koja prolazi. Pripadnici Civilne zaštite nudili su zaštitne maske za one koji ih nemaju. (Slikovni prilog 7). Jedni su ih spremno uzimali, drugi su pokazali kako im nije potrebna i stavljali su svoju, treći su samo pokazali da imaju svoju masku, prolazili su dalje i nisu postavljali masku, četvrti se, na nuđenje maske, nisu obazirali te su samo odmahnuili rukom i nastavili dalje bez maske. Vukovarska se kolona sjećanja u pandemijskoj 2020. godini ispreplitala i s konspirativnošću koja obilježava jedan dio javnog mnijenja. U epidemiološkoj situaciji globalno sveprisutna infekcija COVID 19 'inficira' i Kolonu epidemiološkim mjerama, pri čemu se uvode nova pravila vezana uz poštivanje međusobne udaljenosti sudionika i nošenje maski. Dok povijesne postrojbe koračaju u epidemiološki preporučenim udaljenostima jedni od drugih, građani ne mare za međusobnu udaljenost u Koloni. *Dišpet* i otpor preporučenim pravilima u Koloni u sadašnjosti isprepliće se i povezuje s otporom branitelja grada koji su se suprotstavili neprijatelju. Dok Kolona polako i

postupno korača, slijedeći neki svoj unutarnji ritam, pojedini sudionici zastajkuju. Neki od njih su zastali u namjeri da se odmore i udahnu atmosferu Kolone i načine fotografiju trenutka. Drugi pak, u svom zastajkivanju nalaze mjesto i vrijeme da popričaju s onima s kojima se dugo nisu susreli. Izenada, bljesnulo mi je pred očima 'IVAN BRDAR', natpis crne majice na prsima jednog veterana (Slikovni prilog 8) koja je za mene imala osobito značenje. Zaintrigiralo me je koju onu poruku nosi. Veteran se zove M. i on je iz L., kao i njegov sumještani Ivan Brdar.¹³⁰ Mario nije bio pripadnik HOS-a, ali je došao, kaže, iz pijeteta prema Ivanu Brdaru, ali i drugima koji su ubijeni braneći Vukovar. Andreas Huyssens u svojoj knjizi *Twilight of memories* (1995) smatra da „... prošlost nije samo u sjećanju, već se mora artikulirati da postane sjećanje.” te kako se neizbježni rascjep između doživljenog događaja i sjećanja na njega u reprezentaciji treba shvatiti kao „... snažan poticaj za kulturno i umjetničko stvaralaštvo.” (Huyssen 1995: 3). M. se tako, svojim dolaskom i kreiranjem majice s imenom i prezimenom jednog od ubijenih, upisuje u prakse sjećanja Vukovarske kolone. Pokazuje mi, potom, na zaslonu mobitela fotografiju netom podignutog spomenika¹³¹ poginulim HOS-ovim braniteljima Bogdanovaca kad su izlaskom iz opkoljenog mjesta 10. studenoga 1991. godine kao pripadnici 'Štafete smrti' probijali svojim tijelima minsko polje kako bi drugi civili mogli izaći iz Bogdanovaca put prema Nuštru i slobodnom dijelu Republike Hrvatske. Fotografija netom postavljenog spomenika u polju pokraj Bogdanovaca tako je komunicirala s Kolonom u svakodnevicu (usp. Sturken 1997: 89). Gotovo na istom mjestu godinu dana poslije, u Koloni koja se dogodila 2020. godine, ponovno sam susreo jednog od te četvorice preživjelih, mog znanca. Njegova naracija tom je prilikom nadopunjena novim podacima. Naime, saznao sam kako je bio pripadnik Daltona (Slikovni prilog 9) u obrani Bogdanovaca. Osam dana je ranjen proveo u minskom polju, o čemu je 2018. godine snimljen i igrano-dokumentarni film 'Štafeta smrti'. On navodi kako je u njihovom proboju iz Bogdanovaca na slobodni teritorij krenulo njih jedanaest, pri čemu je sedmero iskrvarilo. Od četvorice koja su preživjela, R., P., I. i on, sada su živi samo još I. i on. Pričao mi je kako su prošle godine pronađeni posmrtni ostaci četvorice njegovih suboraca. On sam navodi kako je prije nekoliko godina vodio majku jednog od poginulih, u međuvremenu preminulu, i doveo ju, sada zna, 70 metara do mjesta gdje su bili sahranjeni u masovnoj grobnici. U Koloni sjećanja, koja u praksi figurira kao utjelovljena prošlost, referirajući se na sadašnjost, stapa se sa svakodnevicom (usp. Denzin 1996: 83) u specifičnosti življenog iskustva

¹³⁰ Ivan Brdar bio je pripadnik postrojbi HOS-a koji je ubijen u jesen 1991. godine braneći Sajmište.

¹³¹ Fotografija sa zaslona mobitela prikazivala je spomenik na kojem su uklesana imena sedmorice poginulih pripadnika HOS-a i drugih postrojbi u obrani Bogdanovaca. Postavljanje spomen obilježja 10. studenog 2019. godine u spomen na tu tragediju i preživljenje nekolicine branitelja, potaknuli su anonimnog svjedoka vremena iz jeseni 1991. godine na svjedočenje. Osoba je tako nadležnim institucijama Ministarstva hrvatskih branitelja otkrila točnu lokacije masovne grobnice ubijenih branitelja iz minskog polja, tek nekoliko metara udaljenu od spomen obilježja. Na taj način otkriveni su posmrtni ostaci ubijenih nakon 28 godina potrage.

mog sugovornika. Diskursi viktimizacije bilo da su obilježeni tragedijama iz prošlosti ili suvremenim traumama vukovarskih branitelja i civila, umrežili su se tog dana u Koloni sjećanja sa življenim iskustvima svih sudionika koji u Koloni sjećanja iskazuju svoje naracije, susreću preživjele, svjedoče o svojim iskustvima. U kontekstu Kolone sjećanja, kao svojevrsnog živog fenomena, življeno iskustvo potvrđuje se kao trajno otvoreno prema različitim povijesnim periodima, osobnim iskustvima, obojeno raznovrsnim ikonografijama i heterogenim porukama. U daljnjem tijeku mojega istraživanja u takvo komemorativno oblikovanje življenog iskustva upadaju i regionalne pripadnosti koje se u jednom gradu premrežuju kroz viktimizacijski diskurs. Naime, primijetio sam plakat ukrašen crveno-bijelim kvadratićima koji nose hodočasnici ispred grada Dubrovnika. (Slikovni prilog 10). Ono što se posebno ističe na plakatu su stihovi iz pjesme *Stoji grad*¹³², autora Hrvoja Hegedušića:

„Iz krvi i bola niknut' će cvijeće
I nikada DUBROVNIK zaboravit' neće
VUKOVAR!“¹³³

Dubrovčani i Vukovarčani bili su izloženi višemjesečnoj opsadi grada te su stopili vlastita sjećanja na traumatičnu prošlosti i ostvarili ozračje povezanosti, unatoč činjenici da su njihova iskustva prostorno odijeljena. Iako je riječ o dva grada koja malo toga povezuje u prostornom smislu, Hegedušićevim stihovima implicirala se iskustvena i emotivna veza koja, unatoč patnji, može nadići regionalne podjele i ujediniti ih u dijeljenom iskustvu ratne prošlosti. Istovremeno, preimenovanjem riječi 'naroda' s 'DUBROVNIK' implicira se dvojakost značenja: s jedne strane, čini se još snažnijom takva veza između Dubrovnika i Vukovara, oponirajući fizičkoj geografskoj udaljenosti, čime su oba grada pod opsadom stala u jedan stih. S druge strane, isticanjem velikih slova i VUKOVARA i DUBROVNIKA, simbolično ih sjedinjuje martirij 1991. godine te su tako uzdignuti iz pepela i ponovno povezani i zajedno, anulirajući time fizičku udaljenost. Kolona se pomalja, a s jednog od prozora na katu (Slikovni prilog 11) sa zvučnika grmjela su radio izvješća Siniša Glavašević¹³⁴. Iz zvučnika s prvog kata Hrvatskog radija Vukovar odzvanja:

„Dragi naši zemljaci, bili ste u prvim redovima dok se slavila pobjeda
demokracije, bili ste prvi kad su se pekli janjci i volovi, ali gdje ste sada? Sada

¹³² Tekst pjesme dostupan je na: <https://www.zamp.hr/clanak/pregled/1707/moja-pjesma-hrvoje-hegedusic-poruka-pjesme-vukovar-jest-narod-ostaje>, (posljednji pristup 19. travnja 2021.)

¹³³ Originalni stih glasi: „Iz krvi i bola niknut' će cvijeće i nikada narod zaboravit' neće Vukovar!“

¹³⁴ Siniša Glavašević novinar i direktora Hrvatskog radija Vukovar iz doba Vukovarske bitke, tragično ubijen na Ovčari 19. studenoga 1991. godine u ime branitelja Vukovara i Borova Naselja, umjesto večernjih novosti o stanju u Gradu i oko njega, obratio se sugrađanima otvorenim pismom u eteru vukovarskog radija.

ste potrebni zemlji, a do nas dopiru vijesti da se provodite po zagrebačkim i jadranskim kafićima i hotelima. I dok vi bezbrižno pijuckate jutarnju kavu (...) možda niti ne znate da među nama nema divnih momaka i pravih heroja koji su pali i zbog vas i sutrašnje slobode. Teško je prihvatiti goroku istinu, ali nikada među nama neće biti ni Blage, ni Žileta, Grge, Vinka, Mandića i tko zna koliko junaka poput njih. A vi ? Hoćete li imati danas-sutra obraza pohoditi slobodne gradove i među nama, pogledati u oči? Samo znajte, posljednji je trenutak da dođete u svoj grad i pomognete nam da ga obranimo i očistimo od uljeza, jer u suprotnom ovdje za vas više neće biti mjesta. Dođite i borite se zajedno s nama. Nemojte misliti da ćemo vječno čuvati stanove, hraniti ribice i ginuti za vaš sretan dolazak na gotovo.”¹³⁵

Gromoviti glas Siniše Glavaševića kojeg sam slušao 1991. godine u radio izvješćima, čujem na isti način i sada zaustavivši se pokraj prozora na kojemu je postavljen zvučnik. Njegov glas zorno, čujno i dojmljivo, s prepuno emocija oživljava ratnu situaciju u Vukovaru i opsadu grada i život njegovih žitelja u podrumima. Glavaševićev prodoran glas koji je stvarao akustičnu pozadinu Kolone, brojnim sudionicima Kolone ostavlja tjelesnu senzaciju koja se taloži u tijelu zvučno oživjelog kodiranog iskustva (Connerton 2004: 87). Dok Glavašević kritizira oportunističke neimenovane udaljene elite, on time poručuje kako smo u ozračju sreće svi zajedno, a u nesreći podijeljeni, odvojeni i svatko gleda svoja posla. Takva poruka i u suvremenosti ima svoje značenje što bez riječi potvrđuju i moji sugovornici. Kad razočarano saznaje da se njegovi zemljaci provode po „... zagrebačkim i jadranskim kafićima i hotelima.”, i kad im se ozlojeđeno obraća da „... bezbrižno pijuckate jutarnju kavu...”, Glavaševićeve opaske upozoravaju na podijeljenost i oportunističke koji, i mnogi moji sugovornici, vide kao problem suvremenog hrvatskog društva. Primjerice, u idealu zajedništva takva atmosfera podijeljenosti implicira istodobnu sedentarnost, ali i dijasporičnost, istodobnu pripadnost i otuđenost, bliskost i distancu pa sve do konotacija hijerarhiziranih odnosa centra (Zagreb) i periferije (Vukovar). Takva podijeljenost implicira, s jedne strane, izostanak zajedništva, a s druge strane, gubitak ideala solidarnosti i međusobne povezanosti. Stoga, Glavaševićev glas implicitna je kritika hrvatskog društva, oportunističke pojedinca, rastuće klasne nejednakosti te zakonski suspektne privatizacije u kojoj su mnogi izgubili egzistencijalnu sigurnost. Podijeljenost evocirana u Koloni sjećanja preklapala se i s podijeljenošću na cijepljene i necijepljene koja je u javnom poimanju prepoznata kao odraz pandemijskih okolnosti. Istodobno, ozračje tog glasa, za mene, aktualizira i društvenu polarizaciju u doba pandemije COVID 19, manjina društvenih elita koji 'imaju sve' i većine koja 'ima malo ili nema ništa', ekonomske migracije mladih u druge zemlje Europske unije zbog nemogućnosti da se svojim radom, znanjem i pravednošću osobno razvijaju, ali i doprinesu društvu. Isto tako, glas apela

¹³⁵ Audio snimak, sa zvučnika Hrvatskog radija Vukovar, 18. studenoga 2019. godine.

za obranu Grada nije bio samo čujni vapaj Vukovarcima, već cijeloj Hrvatskoj da pomogne u obrani Vukovara. Kad Glavašević navodi da „... među nama više nema divnih momaka i pravih heroja koji su pali i zbog vas i sutrašnje slobode.“ te kad se pita, „Hoćete li imati danas-sutra obraza pohoditi slobodne gradove i među nama, pogledati u oči?“ on iz perspektive sudionika Kolone evocira moralni dug i onih Vukovaraca koji nisu sudjelovali u ratu. Navedna promišljanja evociraju, pored Vukovaraca, moralni dug i svih nas ostalih koji smo iz koliko-toliko sigurnih skloništa pratili Vukovarsku bitku preko dostupnih medija. Upravo stvaranje Kolone sjećanja 18. studenoga, kao državnog blagdana koji posreduje specifične politike pamćenja, može se razumjeti kao institucionalno njegovanu reprezentaciju prošlosti koja se utjelovljuje u gradu i žrtvi njegovih stanovnika.¹³⁶ No, istodobno tako oblikovano mjesto sjećanja omogućava stvaranje novih praksi sjećanja koje nastaju upijanjem novih glasova s margine i perspektiva koje u življenom iskustvu sudionika Kolone ne moraju podilaziti službenim politikama pamćenja. U trenutku mog sudjelovanja u Koloni, na putu prema Memorijalnom groblju prije Vodotornja, po prvi sam puta primijetio vizualni uradak posvećen Antunu Briškom¹³⁷. (Slikovni prilog 12). Naime, na potpornim zidinama upadljiv mural bio je osvijetljen u crno-sivoj vizualnoj kreaciji. Mural, svojevrsna tehnologija pamćenja (usp. Sturken 1997: 11), upisao je nova značenja u Kolonu sjećanja i ispreplitao Vukovarsku bitku sa suvremenim bitkama Hrvatske vojske. Time se on usidrio u ovu Kolonu u suvremenosti. Potom se u svojoj arhitektonskoj grandioznosti otvarao Vukovarski vodotoranj (Slikovni prilog 13) koji se ocrtava svojom postojanošću i nesalomljivošću, odolijevajući prošlim i sadašnjim 'Scilama i Haribdama' i njegova simbolična funkcija 'Grada koji stoji' unatoč odavno prekinutoj temeljnoj funkciji koja mu je bila namijenjena. Skele uokolo njega pokazuju kako je poželio revitalizaciju, obnovu kojom želi zadržati dosadašnju simboličnu funkciju. Istovremeno, građevinski radovi koji su bili u tijeku omogućili su funkciju vodotornja kao turističke atrakcije s potencijalom vidikovca nad panoramom grada. Tim vidikovcem, Vukovar će se i doslovno i simbolično imati prilike pogledati iz neke druge, ptičje perspektive, pri čemu će nove perspektive omogućiti ispreplitanje s logikom turističke ponude grada na Dunavu. Dok

¹³⁶ Pierre Nora u svojoj knjizi *Realms of memory* problematizira užu i širu koncept mjesta sjećanja. Uža bi se odnosio na stvarne spomenike poput Panteona pokazujući kako su bili povezani s naizgled različitim objektima kao što su muzeji, komemoracije i amblemi. Šira koncepcija mjesta sjećanja uključuje sustavnu analizu i demontažu francuskog nacionalnog simbolizma i mitologije, čime, ukazuje Nora, „... mjesto sjećanja (*lieu de memoire*) je bilo koja značenjska pojavnost, materijalna ili nematerijalna po prirodi, koja je ljudskom voljom ili učinkom vremena postala simboličkom sastavnicom nasljeđa koju zajednica koristi pri svojoj identifikaciji, odnosno element društvenog sjećanja u nekoj zajednici.“ (usp. Nora 1996: XVII). Takvim shvaćanjem Kolona sjećanja nastala ljudskom voljom i učinkom vremena postala je institucionalizirani simbolički element memorijalnog karaktera.

¹³⁷ Hrvatski vojnik Antun Briški ubijen je 24. srpnja 2019. godine kao pripadnik hrvatskog kontingenta snaga ASAF-a u Afganistanu.

imaginativno zamišljam vidikovac u kupoli vodotornja, prisjećam se umjetničke fotografije¹³⁸ vodotornja (Slikovni prilog 14), u tom trenutku nepoznatog autora, na kojoj sunčeve zrake prodiru kroz izbušene rupe kupole, čime je vodotoranj producirao zvjezdolikim rasapom sunčeve svjetlosti i obasjavao okolinu. Imaginativno zamišljam tog umjetničkog fotografa kako je uložio mnogo u svoja iščekivanja, usredotočenosti pažnje i strpljivosti poput iskusnog ribiča koji zna kad i kako riba grize. Moguće da je autor u više navrata dolazio u iščekivanju pomaljanja i padanja sunčevih zraka pod točno određenim kutom kako bi se dobio željeni efekt, odbljesak sunca, sjaja vodotornja. Vodotoranj, tako, sjaji stameno i danas, kao Kolona mili pokraj njega i još jedanput evocira atmosferu prisutnosti i postojanosti, poput starog djeda s izbrazdanom bradom životnog iskustva koji unucima tumači životne mudrosti.

8.2. KOLONA SJEĆANJA – ŽIVLJENO ISKUSTVO I KOMEMORATIVNA MEMORIJA

Prvo sam etnografsko istraživanje življenog iskustva započeo 2019. godine kad sam sudjelovao u Koloni sjećanja, s ciljem stjecanja znanja o bliskom poznavanju komemorativnosti Vukovarske bitke. U posjetu Vukovaru u čast i spomen žrtvi Velimira Đereka – Sokola, jednog od zapovjednika Sajmišta, došla je skupina njegovih sumješтана hodočasnika iz Vinjana Donjih i Imotskog. Na putu prema bolnici 2019. godine susreo sam Đerekovu učiteljicu iz osnovne škole. Ona je navela kako je Đerek u razredu bio miljenik svojih vršnjaka. Isto tako, rekla mi je kako se njemu u spomen u imotskoj osnovnoj školi organiziraju literarne večeri. Na kraju, ukazuje da detalj u donjem lijevom kutu hrvatske zastave u kojoj se ističe bojni poklič: „To lipi moj Doture, ovdje tvoj Sokol sa šest stotina Imočana!” Naime, tim bojnim pokličem je sam Đerek-Sokol Motorolom dosjetljivo dozivao svog suborca koji je nosio nadimak 'Doktor'.¹³⁹ U hrvatskom kulturnom kodu, posebno Dalmacije i Dalmatinske zagore i talijanske jezične ostavštine, riječ dotur protkana je humorom koji zaziva fikcionalizaciju likova filmske ekranizacije TV serijala poput *Prosjaci i sinovi te Malog i Velog mista*. Time kao da dolazi do ispreplitanja humorističnih karakternih osobina filmskih likova te konkretnog pokliča u koji je utkan humor unatoč ratnoj pogibelji. Takva spona proizvodi ozračje ambivalentnosti spajanjem nespojivog, ali koja fikcionalizacijom pomaže ublažiti gubitak. Taj dosjetljivi poklič proizvodi učinak ljudske nesalomljivosti i nepokolebljivosti. U okolnosti malobrojnih branitelja i manjka

¹³⁸ Radi se o umjetničkoj fotografiji autora Kristijana Kroa, kojemu i ovim putem zahvaljujem.

¹³⁹ Vukovarski branitelj Ivan Anđelić - Doktor.

oružja i vojnog oruđa, dosjetljivost s humorističkim aluzijama i začinskom ironijom, ciljala je na podizanje borbenog morala branitelja grada. S druge strane, imala je za namjeru zastrašiti neprijatelja preko sistema veza i stvoriti privid mnogobrojnosti branitelja grada. Poklič kao refleksija prisutne prošlosti u sadašnjosti isprepliće dosjetljivost, nadahnuće i inspiraciju autora onda, sa sadašnjim življenim iskustvom hodočasnika iz Vinjana Donjih u Koloni, pri čemu njihove insignije i rekviziti obogaćuju kompleksno, proklamirano službeno sjećanje. Svojom unikatnošću i posebnošću dosjetljivost pokliča otrgnuta je zaboravu u Koloni koja odiše viktimizacijskim aspektom čime se poklič isprepliće s dominantnim kanonima komemorativne povorke. Sjećanje i zaborav se u svojoj ambivalentnosti isprepliće, jer je: „... sjećanje samo po sebi oblik zaborava.“ (1997: 82). Naime, Marita Sturken smatra, da se za „... svaku proizvedenu slikovnu memoriju (*eng. image memory*), nešto zaboravi.“ (1997: 20). Zazivanje sjećanja na prošlost otrgnuto od zaborava, a izraženo humorom, isprepliće se s komemoracijom koja je dominantno natopljena viktimizacijskom perspektivom te zatvorena spram naših suvremenih tumačenja i veza kojima dajemo njezin smisao u sadašnjosti. Na putu prema bolnici jedan par me 'kiti' prigodnim zastavicama. U kraćem razgovoru on mi se žali na tešku materijalnu situaciju, koju situacijskim humorom ublažavaju težinu trenutka i osobne uključenosti u Kolonu. Njegova pratiteljica nastavila je razgovor sa mnom objašnjavajući kako su došli u Vukovar kako bi prodavali značke i ambleme jer se „...od nečega treba živjeti“. Namjera im je bila popraviti kućni budžet jer joj zet kao invalid ima mala primanja. U sljedećem trenutku moju istraživačku pažnju okupirao je otac koji uz rub ceste sa svojom invalidnom kćerkom u kolicima moli za financijsku pomoć. Tih nekoliko etnografskih crtica otvaraju ekonomsku motivaciju za dolazak u Kolonu sjećanja. Hektično življeno iskustvo kulture sjećanja stapa se s egzistencijalnom neimaštinom. Slušajući njihove naracije s ruba društva, simbolično stojeći na rubnicima ceste, u svom siromaštvu i obespravljenosti, priskrbuju sebi i svom djetetu kakvu-takvu materijalnu korist. Ispreplitanjem dviju temporalnosti viktimizacijskog predznaka, oživljavaju se sjećanja na Kolonu obespravljenih ranjenika, civila i osoblja bolnice. Oni u življenom iskustvu svojom sadašnjom neimaštinom, na rubniku kolnika i rubovima kolone, postaju vidljivi svjetionici obespravljenih iz kolone 1991. godine. Svojim življenim iskustvom vidljivim bivanjem u Koloni, glasovnim vapajima usmjerenim prema sudionicima Kolone u smislu financijske potpore, pokušavaju se otrgnuti vlastitoj percepciji da su društveno marginalizirani, nevidljivi i prepušteni zaboravu. Dok sam se probijao do središnje tribine, u stiliziranoj zvučnoj kulisi glas spikera čitao je pjesmu 'O lijepa, o draga, o slatka slobodo', a prostor bolničkog dvorišta s mnoštvom u tišini stvarao atmosferu pijeteta. Glas spikera stvarao je performativni, unaprijed određeni protokolarni uvodnik Kolone prividno monolitnih sjećanja. Paralelno s tim otvarala se i perspektivnost fenomena življenog iskustva (Atkinson i

Housley 2003: 141). Naime, iznenada pristupila mi je jedna osoba. Zamijetila je da nešto bilježim. Kolorit boja, zastava i odora kao kulisa prošlih vremena oživjela je sjećanja mog sugovornika na spontan i neukalupljiv način. Osoba mi se predstavila prezimenom navodeći da je iz Posavine te da bi mogla „... napisati tri knjige svojih sjećanja.“. Definirajući se političkim zatvorenikom objašnjavala mi je kako je još u mladosti bila pritvarana zbog govora protiv SFRJ¹⁴⁰. Navodi da su ga pripadnici UDBA-e¹⁴¹ pritvorili i nemilosrdno pretukli i polomili mu obje ključne kosti i donju čeljust lica. Zbog toga je morao napustio SFRJ i otići živjeti u Francusku i Njemačku. Jugoslavija je za njega simbol svih životnih nedaća, svojevrsni politički ekvivalent njegovih osobnih životnih trauma. Kolona sjećanja za njega reprezentira otpor Jugoslaviji, koja je za njega kao država i stvarno i figurativno bila tamnica. Njegovo življeno iskustvo koraćanja u Koloni isprepliće njegovu žrtvu sa žrtvom ranjenika, civila i osoblja vukovarske bolnice koje Kolona komemorira. U takvom istraživačkom trenutku našao sam se u procijepu, s jedne strane prepuštanju fluidnom toku raznovrsnih naracija u življenom iskustvu sugovornika, s druge strane odanosti formalnom zadatku i misiji praćenja protokolarnosti Kolone. Takav je istraživački fokus omogućavao oslušivanje žamora unutar kojeg je prepoznata moja uloga istraživača, zbog čega su mi se brojni javljali i objašnjavali razloge svog sudjelovanja u Koloni. Fragmenti životnih priča koji su dolazili do mene, jednako brzo su nestajali u mnoštvu te bivali zamijenjeni novim pričama, pokazali su mi kako je odnos življenog iskustva i sjećanja fragmentaran, kaotičan i vrlo asocijativan. Ovdje nije bila riječ o linearnosti naracije koja bi životne priče stavila u kontekst naracija sa svojim početkom, krajem i zaključkom. Štoviše, sama činjenica Kolone omogućavala je da se fragmenti čine smislenima i uvjerljivima unatoč fragmentarnosti, bez potrebe dodatnih objašnjenja. Umrežavanje političko-povijesnih i viktimizacijskih diskursa nastajalo je u dojmljivoj zvučnoj kulisi okupljenog mnoštva s gestovnim praksama. Svojom performativnošću okupljeno mnoštvo je, odmicanjem od namijenjene mu uloge predmeta diskursa, postalo ono što Vladimir Biti naziva sukreatorom, proizvođačem diskursa (usp. Biti 1994: 129). Duž puta Kolone sjećanja uz rubnike ceste upaljeno je na tisuće lampiona, a hrvatski su se barjaci vijorili na pročeljima kuća. Nasuprot tome, opazio sam da su neke kuće pokraj kojih prolazimo utišane, zatvorenih prozora, navučenih zavjesa ili spuštenih roleta. Kakva su njihova značenja komemoracije? Kakva su njihova sjećanja? Ili kako oni žive svakodnevicu s takvim sjećanjima? Odnosno, kako je živjeti u Vukovaru pod egidom 'ne vidim, ne čujem'?

¹⁴⁰ SFRJ je skraćena od Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

¹⁴¹ *Uprava državne bezbednosti*, skraćeno UDBA ili UDB, bila je tajna policija za vrijeme druge Jugoslavije, a nastala je 1946. godine preustrojem OZNE u vojnu obavještajnu službu KOS i civilnu UDBA-u. Izvor: <https://hr.wikipedia.org/wiki/UDBA>, (posljednji pristup 16. 4. 2023.)

I prije nego je postao državni praznik, 18. studenoga se u Vukovaru nije radilo. Uobičajeno su radili ugostiteljski i trgovački objekti na trasi Kolone sjećanja. Prepuštajući se žamoru Kolone pokraj mene je nekolicina ljudi koračala. Čujem u razgovoru dvojicu poznanika u kraćoj razmirici koji dvoje o vremenu svog zadnjeg susreta. Znaju da je to bilo na Thompsonovom koncertu. Jedan je smatrao da se radilo o 2014. godini, drugi pak o 2015. godini. Druga su se dvojica raspričala o njihovom znancu koji se 'uhljebio'¹⁴² u vladajućoj stranci i zaposlio u županiji, a do Domovinskog rata bio u Partiji i - nikome ništa. Pokušao sam se približiti trećoj skupini mladića, ali tek nakratko jer su se odlučili osvježiti u obližnjem trgovačkom centru. U četvrtoj pak, dvije gospođe otvorile su temu o jesenskim sajamskim popustima. U petoj, posljednjoj, u fokusu su sučeljeni djevojački stavovi o tome koliko je važno njegovati svoje tijelo i izgled kad se ide u večernji izlazak. Prakse sjećanja nastaju ispreplitanjem 'života' življenog iskustva sudionika s prividno čvrstom matricom protokolarnog komemorativnog okvira. Artikulacijom nasumičnih fragmenata iskustava sugovornika oslikava se život svakodnevice koji se odvija u evociranju sjećanja. Nakon stiliziranog protokolarnog početka ispred bolnice i do završetka Kolone organizacijom svete mise na Memorijalnom groblju tijekom hodnje nastaje prividna praznina. Funkcija sjećanja u konstituciji takvih života ima za cilj 'popunu praznine'. Oživljavanje takvih sjećanja doprinosi raznolikosti i razmrvljenosti sjećanja. U nastavku Kolone opazio sam meni poznate osobe, dva prijatelja. Ubrzo saznajem, vođen istraživačkom znatiželjom, da je jedan od njih došao iz osamsto kilometara udaljene Njemačke, iz Münchena. Svakako je želio i ovaj puta sudjelovati u Koloni sjećanja. Po završetku Kolone već sutradan se vraća u Njemačku, gdje živi i radi. On navodi da je vođen motivom zahvalnosti, nakon što sam ga pitao zašto dolazi u Kolonu sjećanja. Navodi da je morao doći odati počast i pijetet ubijenima. Pri tome je drugi, ležerno zaključio na kraju: „Ako je on mogao prevaliti osamsto kilometara do Vukovara, mogu i ja mojih osamdeset!” Življeno iskustvo spomenuta dva sugovornika, kao i brojnih drugih, simbolički je ispreplitalo svakodnevnice priče s motivima htijenja, predanosti i posvećenosti (Denzin 1996: 83). U Koloni sam susreo i bicikliste koji su u čast obrane grada tri dana sudjelovali u tradicionalnom biciklističkom maratonu od Zagreba do Vukovara. Iako su prije dolazili u većem broju, ove godine ih je došlo tek dvadesetak u uvjetima globalne pandemije uvjetovane COVID-om 19. No gotovo opravdavajući se, najavili su dolazak sljedeće godine više od stotinu biciklista maratonaca. Atmosfera je te pandemijske Kolone bila oblikovana motivima odricanja, odustajanjem od redovnih obveza, isticanjem svoje spremnosti da napuštanjem zone komfora

¹⁴² „Uhljeb je osoba koja prima plaću iz državnog proračuna za rad koji ne rezultira stvaranjem dodatne vrijednosti u smislu proizvodnje dobara ili pružanja usluga koji korisnicima istih povećava kvalitetu života.“ Izvor: <http://rjecnik.neologizam.ffzg.unizg.hr/2016/02/25/uhljeb>, (posljednji pristup 21. 4. 2022.)

nadiđu vlastite mogućnosti te da se da više od onoga što je inače moguće. Simboličnim prolaskom trase na putu do stratišta, življeno iskustvo svakodnevice sljubilo se s malim žrtvama koje su trebale povezati sadašnjost i traumatičnu prošlost obilježenu patnjom ranjenika i civila. Ponovnim odigravanjem prošlosti (Connerton 2004: 107) unatoč ambivalentnosti koja je obilježavala samu Kolonu, stapali su se prošlost i sadašnjost. Na Mitnici sam susreo razočaranog vukovarskog branitelja Mitnice, dok je stajao uz cestu s transparentom u rukama. Takvom gestom on je poručio da imena svojih suboraca iz Beogradske ulice na Mitnici ne smiju biti zaboravljena. Njegovo življeno iskustvo upozorilo je na opasnost zaborava, oživljavanjem sjećanja na suborce iz ulice. Navođenjem njihovih imena s podacima datuma i mjesta smrti, autor plakata je evocirao sjećanje na suborce. Takvom su performativnošću za njega oni postali vidljivi, poosobljeni i otrgnuti zaboravu od ukupno 2717 ubijenih tijekom Vukovarske bitke. Na kraju ovog etnografskog istraživanja uz rub ceste, susreo sam se sa ženom u invalidskim kolicima, koja je okupljene molila za financijsku pomoć. Na sebi je imala bedž Udruge 'Ulični fenjer'. Predstavlja se kao stradalnica koja je još kao dijete u dobi od 13 godina u srpnju 1991. godine ranjena. Navodi da je time postala prvo stradalo dijete, civilna žrtva Domovinskog rata. Ostala je invalid, amputirane desne potkoljenice kao posljedica ranjavanja i niza operacija. U sažetoj formi strukturira svoju autobiografiju, navodeći da je rano u djetinjstvu ostala bez oca. Kao maloljetna prognanica, nakon ranjavanja i operavka, odrastala je u Lepoglavi bez roditelja. Za majku nije znala četiri godine nakon što joj se izgubio trag u logoru u Sremskoj Mitrovici. Rastala se od muža nakon nesretnog braka. Još od kad se vratila u Vukovar od države potražuje svoja prava kao civilna žrtva Domovinskog rata, a od gradonačelnika gradski stan. Izražavala je nezadovoljstvo što joj je uskraćen status prve maloljetne žrtve Domovinskog rata. Ona tu uskratu tumači time što nema 'pravo' hrvatsko ime. Življeno iskustvo sa svojim invaliditetom, smještene doslovno uz rubnik ceste i simbolično na marginama Kolone sjećanja, ispreplitalo se s brojnim drugim naracijama toga dana. Na taj se način ovdje problematizira pitanje umreženosti službenih politika pamćenja u ideološke diskurse slijedom neriješenog socijalnog statusa i pretpostavkama 'problematičnog' imena i podrijetla. Na povratku s Memorijalno groblja žrtava Domovinskog rata susreo sam kolonu navijača Torcida. Oni su u koloni bili zbijeni jedan do drugog. Nisu nosili maske te su tako izražavali jasan otpor institucionalnim epidemiološkim preporukama. U namjeri da oponiraju institucijama mangupski su zaobišli službenu Kolonu, protokol i epidemiološke preporuke Stožera. Ponosno ističući svoju 'neprilagođenost' te prostor 'izvan' sustava koji teži kršenju pravila, oni su došli s namjerom odavanja počasti ubijenima, a da istovremeno izbjegnu službenu Kolonu sjećanja. Došavši među mnoštvo okupljenih na Memorijalno groblje, uz jeku sve tišeg glasa propovjednika,

uronio sam u tišinu koraka drugih prolaznika te stopio se u prisutnosti i prisnosti trenutka s imaginativnošću prostora i trenutka.

Etnografsko istraživanje Kolone sjećanja trajalo je tri godine. Službeni ton protokola Kolone i (ne)posredna sjećanja na Vukovarsku bitku oblikovali su problematiku življenog iskustva i veze sa sjećanjima na traumatične događaje. Kolona sjećanja je, s jedne strane, od vrha orkestrirana izvedba. Nju konstruira protokolarna stiliziranost komemoracije i ikonografija koja prati Kolonu sjećanja. U takvoj Koloni sjećanja zrcale se određene ideologije, odnosi moći i relacije spram ideje Domovinskog rata i Vukovara, državnog simbola grada maritrija. S druge strane, predmet je istraživačkog interesa bilo marginalizirano hektično življeno iskustvo komemorativnih aktivnosti. U metodološkom okviru etike neupotrebljivih podataka i slučajne etnografije ono je neprestano emaniralo izvan okvira Kolone. Ovo etnografsko istraživanje Kolone sjećanja ukazalo je na raznolike pojedinačne prakse sjećanja kojima su se iznova upisivala osobna značenja. Pri tome su pojedinačne prakse sjećanja odudarale od ekraniziranih prizora kamera televizija, odvijale su se neslužbeno, u slučajnim i kontingentnim susretima ljudi koji tiho koračaju u Koloni kodiranjem mnemonike tijela (ibid.: 64). Komemorativni, viktimizacijom natopljen kontekst Kolone, za neke je bila pronađena agenda sudjelovanja kako bi njihova obespravljenost, neimaština ili besperspektivnost danas prividno postala vidljivija i čujnija. Znanje o življenom iskustvu sudionika Kolone u svojoj relativnosti i perspektivnosti (usp. Atkinson i Housley 2003: 141) nastajalo je u slučajnim susretima s kazivačima. Njihove fragmentarne naracije i nedovršena kazivanja kontingentno su se oživljavali u Koloni i omogućavali da se u svom neprestanom strujanju sjećanja učine živim. Takvo strujanje sjećanja oponiralo je medijskoj vizuri Kolone sjećanja kao komemorativnoj praksi koja je visoko stilizirana. Svojom topografijom, ikonografijom, itinerarom Kolone sjećanja te žamorom hektičnog življenog iskustva, neprestano su se kazivači referirali rječnikom prošlosti na trenutak sadašnjosti. Dominantni kanoni sjećanja oblikovani su komemorativnim praksama i kontingentnim življenim iskustvom sudionika. U tom umreženom i ambivalentnom međuodnosu stvara se prisjećanje prividno suprotstavljenih praksi sjećanja (Sturken 1997). Stoga, Kolona sjećanja je isprepletena u kolopletu ikonografija i slojevitih naracija. Te su naracije obilježene političkim, gospodarskim, (e)migracijskim ili pandemijskim predznakom te hektičnim življenim iskustvom sudionika. Zaključno, tako i neizbježna nedovršenost ovog etnografska teksta kao finalnog proizvoda istraživanja omogućuje prostor za stvaranje novih značenja i interpretativnih zaključaka o praksama sjećanja Vukovarske kolone.

9. ZAKLJUČAK

Predmet interesa ovog etnografskog istraživanja nije bio odgovoriti na pitanja kojima je zasićen javni prostor poput pitanja zašto je Vukovar devastiran ili koji su faktografski datumi za obranu grada. Fokus ovog istraživanja nisu bili niti arhivski izvori o obrani grada, ali niti povijesne, vojne ili obavještajne analize Vukovarske bitke. Isto tako, nije me zanimalo niti pitanje je li Vukovar bio 'prodan', 'izdan' ili se mogao spasiti slanjem dodatnih hrvatskih obrambenih snaga. Cilj ovog istraživanja bio je oslikati, kroz koncept praksi sjećanja, slojevitost raznovrsnih političkih, povijesnih, obavještajnih i medijskih diskursa koji stvaraju jednu stranu praksi sjećanja u javnom prostoru. Pod praksama sjećanja u ovom radu podrazumijevam sve one oblike sjećanja od literarnog, vizualnog, glazbenog do performativnog u kojemu se iščitavaju heterogene i fragmentarne diskurzivne prakse kao podloga za nove interpretativne zaključke. S druge strane, promatrane slike prošlosti analizirane su kao odraz kolektivne viktimizacije koja je rijetko dopuštala vidljivost pojedinačnih sjećanja i življenog iskustva. Zanimalo me kakve su se sve prakse sjećanja oblikovale na razmeđu viktimizacije i individualnih življenih iskustava te kako su se međuprožimale s raznovrsnim kontekstima. Stoga, ovim se radom nastojao ispitati njihov međusobni odnos i načini kako se življeno iskustvo svakodnevice uklopilo u javne slike prošlosti i medijske reprezentacije Vukovarske bitke.

Kako bi došao do zaključaka ovog rada metodologija obuhvaćala je s jedne strane, analizu etnografske građe medijskih reprezentacija obilježavanja oko 18. studenoga istraživanja Kolone sjećanja, a s druge strane etnografske refleksije zabilježene tijekom trogodišnjeg sudjelovanja u Koloni sjećanja. Nadalje, uz analizu izvedbe i načina na koji diskurs funkcionira u medijskom prostoru i same izvedbe Kolone sjećanja, metodologiju ovog rada činilo je i provođenje polustrukturiranih intervjua i njihova naknadna analiza. Inspiriran teorijskim dosezima koji su dolazili iz područja studija sjećanja, kao i razumijevanjima kulturne traume, pokušao sam razumjeti putanju praksi sjećanja Vukovarske bitke kroz koje se oslikavala šira, javna slika društva i kulture. Kad je riječ o medijskim reprezentacijama, upravo je fokus na članke objavljene u lokalnim i nacionalnim tiskovinama uoči obilježavanja okupacije grada oko 18. studenoga pokazao kako je strukturiran diskurs o Vukovaru, kako se Vukovar pamti u širem javnom poimanju i kakve se strategije oblikovanja pamćenja koriste u medijskom diskursu. Takve sam zaključke nastojao sučeliti rezultatima etnografskih istraživanja koje sam provodio tijekom proteklih nekoliko godina, a koji su u širem smislu upotpunjeni i samim etnografskim istraživanjem i sudjelovanjem u Koloni sjećanja u Vukovaru u razdoblju od 2019. do 2021.

godine. Na kraju analizirao sam polustrukturirane intervjue u etnografskom istraživanju sjećanja na življeno iskustvo mojih sugovornika.

Analiza radova koji su tematizirali Vukovarsku bitku pokazala je da se viktimizacija često provlačila kao lajtmotiv u brojnim tekstovima, upućujući na šarolika značenja koja su oblikovana na presjecištima disciplinarnih inklinacija autora, specifičnih (ne)posrednih iskustava Bitke za Vukovar te različitih shvaćanja sjećanja formiranih u specifičnim društvenim, kulturnim i političkim kontekstima. Reprzentacije ratne traume neposrednih sudionika Vukovarske bitke bile su primjetne katkada i izvan znanstvenog okvira, kao primjerice u formi memoarske građe. Te reprzentacije ratne traume oblikovane su opisima nerijetko zastrašujućih, naturalističnih prikaza sjećanja na granatiranje i smrt kao svakodnevnu sastavnicu vukovarskog preživljavanja, manjka hrane i sna te su bile oblikovane emocijama straha i neizvjesnošću koje su obilježavale ratnu svakodnevnicu. Dok je u znanstvenoj literaturi življeno iskustvo implicite prisutno i interpretativno uklopljeno kao dodatak faktografski utemeljenim interpretacijama, u memoarskoj građi dominiralo je neposredno iskustvo prilagođeno žanrovskom okviru memoara. Takvo iskustvo u memoarskoj građi koje odudara od viktimizacijskog predznaka predstavljeno je kroz opise raznovrsnih strategija osmišljavanja života u gradu pod opsadom poput pokušaja prevladavanja nenormalnosti ratnog okruženja pričama o svakodnevnom ili organiziranju radio škole. Memoarska građa neposrednih sudionika Bitke evocirala je raznolika sjećanja na proživljena iskustva, katkada čak i fikcionalizacijskog karaktera, a sve u funkciji otupljivanja oštrice traumatskog iskustva i stvaranja emancipatorskog učinka suočavanja s traumom. Takvom fikcionalizacijom kojom se željelo narativno odmaknuti od traume, neposredni sudionici Vukovarske bitke pokušavali su naknadno osmisliti vlastita sjećanja ovoga puta oblikovana otpornošću te odmaknuta od živih opisa koji bi mogli perpetuirati traumu. Fikcionalizacija u odnosu na viktimizaciju u ovom radu ne odnosi se na utvrđivanje istinitosti ili odmak od iste u odnosu na faktografiju, već je u ovom radu fokus na onome što fikcionalizacija čini. Odnosno, u ovom su me radu zanimale njezine funkcije i učinci.

Diskurzivna analiza medijske građe koja bi u medijskom prostoru oživjela tematiku Vukovarske bitke uoči 18. studenoga ukazala je da viktimizacija nije generički, homogen termin. Ona je mijenjala svoja značenja na način da viktimizacija nikada nije bila eksplicitno univerzalna strategija prisutna u medijski posredovanim konstrukcijama i narativima. Ona se kroz vrijeme metaforički ulančavala u različite izričaje i u različite diskurse. U nekim razdobljima dominiralo je ulančavanje u političke i pravosudne diskurse, a u drugim razdobljima to su bili umreženi gospodarski diskursi te diskursi tolerancije i pomirenja. Vrlo često su unutar političkog diskursa bili skriveni obrasci viktimizacije koji su bili shvaćeni kao

inherentni, homogeni i univerzalni. Analiza medijskih diskursa ukazala je na limb zarobljenosti traume u viktimizacijskoj petlji koja nikada ne završava. Analiza diskursa viktimizacijskih obrazaca u ovom istraživanju ukazala je da su sjećanja vrlo često heterogena te da su kroz vrijeme mijenjala dinamiku i svoju putanju. U ovom radu viktimizacija nije viđena kao isključivo pasivan jednostrani čin. Viktimizacija ne mora nužno podrazumijevati pasivno usvajanje odozgora nametnutih viktimizacijskih obrazaca, već može značiti i 'kulturnu preradu' tog iskustva. Takvom preradom iskustva viktimizacija prelazi u sferu nečega drugog poput rasta i razvoja te otpornosti. Diskurs viktimizacije se transformirao i metamorfozirao te se prilagođavao kontekstima i trenucima, od onih prvih traumatičnih momenata, preko politički prijepornih tumačenja, do ekonomske izgradnje putem EU fondova.

Jedan od glavnih ciljeva istraživanja bio je dovesti u vezu i propitati odnos osobnih sjećanja s javnim i povijesnim sjećanjem te viktimizacijom, razumjeti njihovu međusobnu isprepletenost i društvenu uvjetovanost (usp. Halbwachs 1992; Sturken 1997). U odnosu na zacrtani cilj, analiza je pokazala da je odnos individualnih sjećanja (*kulture sjećanja*) i društvenog pamćenja (*javnih, društveno usuglašenih slika prošlosti*) isprepleten i kompleksan te da su raznovrsne prakse sjećanja u slučaju Bitke za Vukovar usko vezane uz pitanja traume i viktimizacije kao kulturnih procesa. Organizacija brojne etnografske građe o Vukovarskoj bitci u ovom je doktorskom radu zahtijevala strukturiranje unutar poglavlja koja su se naoko mogla činiti odvojenim cjelinama. No, odnos društvenog pamćenja i individualnih sjećanja bio je sve samo ne striktno odvojen. Naime, granice između sjećanja i pamćenja u početnim fazama pisanja doktorskog rada su mi se činile jasne i striktno jer ih je zasjenila pragmatičnost organizacije ovih konceptualnih kategorija. U trenucima pisanja ovog zaključka, nakon provedene analize, takve granice pokazale su se kao fluidne i porozne, situacijski određene i dinamične, no u konačnici nužno isprepletene s mnoštvom 'sivih' zona između društvenog i individualnog. Pri sažimanju kompleksnih fenomena sjećanja i pamćenja koje sam analizirao u ovom radu, analiza je pokazala da su polovi društvenog i individualnog međusobno toliko povezani da ih je bilo teško odijeliti. Čvrste granice i oštre distinkcije zadane na početku još 2018. godine tijekom stvaranja okvira samog poslijediplomskog doktorskog rada disolvirale su se i razbile u raznovrsne fenomene. Pored kolektivnog pamćenja s jedne strane i individualnih sjećanja s druge strane, u stalnoj dinamici etnografskog istraživanja uočeno je mnoštvo manjih fenomena koji su objedinjavali elemente kolektivnosti i individualnosti. Takvi fenomeni bili su vidljivi na primjerima malih skupina koje su s jedne strane njegovale individualna sjećanja, odudarale od institucionalno njegovanih politika pamćenja, ali su omogućavali formiranje manjih kolektiviteta. Primjeri se mogu naći kod Stožera za obranu Hrvatskog Vukovara, udruga logoraša, udruge braniteljica grada te suboraca iz pojedinačnih postrojbi organiziranih po

pojedininim kvartovima grada ili mjesta iz kojeg su došli braniti Vukovar. Takvi mali momenti društvenosti koji su postali nositeljima kolektivnih sjećanja nisu bili orkestrirani odozgo niti su bili odraz pojedinačnog sjećanja, nego su se formirali negdje 'na pola puta', između društvenog i individualnog. U analitičkom smislu takvi fenomeni predstavljaju točke koje sažimlju manje forme društvenosti koja uključuje i individualno sjećanje i društveno pamćenje. Ovakvi fenomeni također pridonose heterogenosti praksi sjećanja.

Prakse sjećanja su u ovom radu uvijek sagledavane iz analitičke perspektive u kojoj sam detektirao performativno i vizualno. Isprepletenost je pretpostavljala da to nisu fiksne, zasebno odvojene kategorije, već da su one nužno utjecale jedna na drugu te da su transdiskurzivne. Pri tome se performativno oblikuje i inspirira vizualnom simbolikom koja obilježava Kolonu sjećanja, ali i obrnuto. Primjerice, dok sam se dogovarao sa sugovornikom za termin susreta za etnografsko istraživanje, aktualizirali smo sadržaje iz medijskog i političkog diskursa, a potom smo se preusmjerili na događanja oko organiziranja logoraške obljetnice, da bi potom završili u osobnoj naraciji sjećanja sugovornika na njegovu prošlost. Isprepletenost društvenog pamćenja, individualnih sjećanja i kolektivnih sjećanja u okvirima malih društvenih skupina bila je situacijski određena. To je ovisilo o tome je li riječ o situaciji koraćanja u Koloni sjećanja ili je riječi o situaciji dok je netko govorio na Skypu. Ovisilo je potom i o situacijama u kojoj se netko prisjećao prošlosti u društvu svojih suboraca ili malih lokalnih skupina kolektivnih sjećanja. Stoga, tijekom samog diskursa je uvijek nužno izmicao fiksiranjima te se uvijek konstituirao situacijski. Diskursi kao izvedba određenih naracija u specifičnosti vremena na jedan način su izgledali za vrijeme obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 18. studenoga, dok je sam diskurs poprimao drugačije konture na kavi kad se razgovaralo o Koloni sjećanja. Isprepletenost je poput centripetalne sile u jednom trenutku privlačila prema dominantnim naracijama i silnicama poput društva, ideologije, ekonomskih promjena, demografskih problema, etničkih podjela, dok je u drugom trenutku privlačila prema raznolikosti individualnih sjećanja, itd. Zaključno, isprepletenost kao odlika praksi sjećanja figurirala je kao situacijski fenomen koji se formirao i disolvirao ovisno o samom trenutku.

U metamorfozi viktimizacije transformirala su se i sjećanja i pamćenja pri čemu je teško povući granicu gdje počinju sjećanja, a gdje završava pamćenje, što ukazuje na isprepletenost sjećanja u smislu razumijevanja Marite Sturken (1997). Drugim riječima, isprepliću se individualna sjećanja i kolektivno, društveno pamćenje. U oslikavanju tijekom diskursa javni prostor, čini se, sve više ustupa mjesto tim malenim individualnim sjećanjima te hibridnim kolektivnim sjećanjima lokalnih malih skupina, koja se umrežuju sa širim društvenim pamćenjem Vukovarske bitke. Takve su se prakse sjećanja tijekom vremena transformirale i

mijenjale svoj adresat: od ranijih naglasaka na pravosudnim aspektima preko perpetuirajuće viktimizacije pa sve do recentnih pozitivnih tumačenja vukovarske svakodnevice. Budućnost, koja se počela nazirati, doduše nejasna, dovedena je bila u pitanje iseljavanjem i demografskim padom. S jedne strane, iz perspektive individualnih iskustava i sjećanja, sadašnjost honorira i uvažava prošlost. S druge strane, iz perspektive institucionalno disperziranih komemoriranja, otvara se prostor prema budućnosti i potencijalu retorike pomirenja. Referentna građa obuhvaćena ovim istraživanjem, kad je riječ o medijskim reprezentacijama u rasponu od tridesetak godina, oblikovala je pamćenja, ali i sjećanja na Vukovarsku bitku. Pri tomu, niti u jednom trenutku praske sjećanja nisu bile monolitne i petrificirane. One su se mijenjale jer su se mijenjali konteksti od prvog poslijeratnog obilježavanja, potom gospodarske revitalizacije pa sve do propuštanja pojedinačnih sjećanja u monolitno tkivo medijski posredovanog društvenog pamćenja. U nastojanju da se oslika tijek društvenog diskursa putem medijskih reprezentacija, formirala se šira slika uvriježenih sjećanja koja je na momente u tim medijski posredovanim reprezentacijama Vukovarske bitke bila u kontrastu sa življenim iskustvom, dok se ponegdje ispreplitala sa življenim iskustvom. Tendencija zadnjih nekoliko godina je da se ta slika hranila življenim iskustvom kad se u sjećanjima na Vukovarsku bitku otvorio veći prostor individualnom pojedinačnom iskustvu i sjećanjima, ali i hibridima stvaranja kolektivnih sjećanja malih skupina.

Analiza isprepletenih osobnih sjećanja na Bitku sa življenim iskustvom poslijeratne svakodnevice pokazala je da raznolike prakse sjećanja imaju potencijal transformacije onih pamćenja koja su institucionalno prenošena, često homogena i koja reflektiraju društveni trenutak koji im daje legitimitet. Primjer takvog pamćenja je i komemoriranje Kolone sjećanja, koja je tijekom izrade ovog rada postala središnji događaj novog državnog praznika nazvanog Dan sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje. Kolona sjećanja bila je predmetom ovog etnografskog istraživanja te ulaz u moj teren koji je omogućio sagledavanje raznolikih sjećanja pojedinaca i njihovih ratnih iskustava. Kolona sjećanja je, s jedne strane, od vrha orkestrirana izvedba koja se u institucionalnom smislu konstituira kroz protokolarnu stiliziranost i ikonografiju koja prati Kolonu sjećanja. U takvoj Koloni sjećanja zrcale se određene ideologije, odnosi moći i relacije spram ideje Domovinskog rata i Vukovara, odnosa sjećanja i viktimizacije te razumijevanja nacije. Unatoč službenoj formalnosti Kolone sjećanja, pojedinačna iskustva sudionika uklapala su se u kanon društvenog pamćenja, no isto tako etnografski uvidi u marginalizirano i fragmentarno življeno iskustvo pokazalo je da Kolona funkcionira kao prostor iskazivanja i onih sjećanja koja nisu odraz službene politike pamćenja. U kontekstu etike neupotrebljivih podataka (Hamilton 2009) i slučajne etnografije (Poulos 2009) istraživanje je pokazalo na raznolike prakse sjećanja u kojima su se iznova

upisivala nova značenja tijekom Kolone sjećanja. Pri tome je fragmentarno življeno iskustvo u kontekstu komemorativnih aktivnosti neprestano emaniralo izvan okvira Kolone. Nadalje, pojedinačne prakse sjećanja odudarale od ekraniziranih prizora kamera televizija, odvijale su se neslužbeno, u slučajnim i kontingentnim susretima ljudi koji tiho koračaju u Koloni kodiranjem mnemonike tijela (Connerton 2004: 64). Komemorativni, viktimizacijom natopljen kontekst Kolone, za pojedine sudionike predstavljao je mogućnost artikulacije njihove obespravljenosti, neimaštine ili besperspektivnosti koja je s vremenom postajala vidljivija i čujnija. Znanje o takvom življenom iskustvu sudionika Kolone nastajalo je u slučajnim susretima sa sugovornicima. Njihove fragmentarne naracije i nedovršena kazivanja kontingentno su oživljavala u Koloni i omogućavala da se u neprestanom strujanju sjećanja učine živopisnima oponirajući medijski dominantnoj vizuri Koloni sjećanja. Svojom topografijom, ikonografijom, itinerarom Kolone sjećanja te žamorom u samoj Koloni, sudionici Kolone neprestano su se referirali rječnikom prošlosti na trenutak sadašnjosti pri čemu je međuodnos dominantnih pamćenja i heterogenih življenih iskustava pokazao da se prakse sjećanja stvaraju u premreženosti i ambivalentnosti (usp. Sturken 1997). Stoga, Kolona sjećanja ispreplitala se u spletu ikonografije i naracija političkog, gospodarskog, (e)migracijskog ili pandemijskog predznaka te hektičnog življenog iskustva sudionika.

Analiza polustrukturiranih intervjua sa sugovornicima određena reflektivnošću, odnosom povjerenja, empatičnošću i stvaranje, ozračja sigurnosti pokazala je kako su pojedinačna sjećanja na traumatsko iskustvo oblikovana naglašavanjem nekoliko važnih aspekata. Jedan od aspekata koji je oblikovao traumom inducirano sjećanja bio je vezan uz taktike preživljenja i osmišljavanja života. Primjerice, kad je sugovornikov otac u logoraškim okolnostima zatočeništva ukrotio psa i tako se spasio mučenja ili dok je za vrijeme opsade svakodnevno tjednima pekao kruh i dijelio ga stanovnicima kvarta u kojem je prebivao. Potom su to bila sjećanja koja su bila posredovana tijelom i osjetilima te sjećanja koja su bila pobuđena predmetima. Primjerice, kad je sugovornica tijekom proboja bila prisiljena bosa koračati pronašla je snagu u fantazmatskom Zagrebu i funkcioniranja na principu „... važno je izdržati, spasiti se.“ Sugovornici su, također, naglašavali značaj sjećanja na fotografije kao predmete koji su zauvijek izgubljeni u ratnom vihoru i čijih se slika i danas sjećaju. Na kraju, takvi su fragmenti, kao izrazito individualni uvidi u sjećanje, evocirani u ključu rodnog, etničkog i nacionalnog aspekta odnosno prostornih perspektiva. Primjerice, kad uslijed eskalacije političkih i međunacionalnih napetosti u proljeće 1991. godine među zaposlenicima tvrtke Borovo dolazi do rascjepa etničkog tkiva i polarizacije na hrvatski i srpski pol. Ili, primjer značaja prostora mjesne zajednice kao otporne točke kojoj je u ratnim okolnostima promijenjena mirnodopska funkcija. Tako je ona bila postala mjesto utočišta i okrijepe, mjesto

sastanaka i izvora informacija, ali i prvi prihvat branitelja grada iz drugih dijelova Hrvatske. Istraživanje je na taj način pokazalo da sjećanje nije prestalo s traumom, već je ono, štoviše, činilo fluidnu sponu između različitih razdoblja. Moji sugovornici u ovom istraživanju nerijetko su svojim sjećanjima na prošlost oblikovali svoja življena iskustva u suvremenosti te su time pokazali da se, za razliku od medijski posredovanih viktimizacijskih obrazaca, življena iskustva oblikuju kao procesi koji su otvoreni imaginarijama budućnosti. Njihovo življeno iskustvo pokazalo je raznolikost sjećanja, dok se sama lokacija Vukovara nije pokazala bitnom kao uvjetom samog istraživanja. Naime, dio mojih sugovornika godinama živi izvan Vukovara, no njihovo življeno iskustvo i raznolika sjećanja na traumatičnu prošlost nisu bila uvjetovana rezidencijalnošću. Štoviše, raznolike prakse sjećanja doživljavale su transformaciju u poslijeratnim okolnostima neovisno o samoj lokaciji Vukovara. Te transformacije oslikavale su se bivanjem u specifičnim ambijentima poput, primjerice, bolnice koja je podsjećala na traumatsko iskustvo ili, primjerice, u susretima sa susjedima koji su ostali u gradu nakon okupacije i dočekali moju sugovornicu. Ograničenje ovog istraživanja ogledalo se u činjenici da nisam uspio pridobiti razumijevanje za perspektive predstavnike srpske zajednice čime bi etnografsko istraživanje sjećanje na življeno iskustvo dobilo na svojoj kompleksnosti i raznolikosti. Budući smjerovi eventualnih daljnjih i potencijalno novih istraživanja mogu ukazati na dinamiku odnosa između Borova i Vukovara. Takav rakurs istraživanja koji nije oplemenio ovaj rad, oslikavao bi mogućnost produbljivanja spoznaja o samoj dinamici praksi sjećanja. Nadalje, sugovornici u mom istraživanju ukazivali su na izgubljene fotografije te potencijal etnografskih istraživanja može voditi prema sjećanjima na vizualne sadržaje izgubljenih fotografija.

Etnografski zabilježeni primjeri pokazali su da su se humoristične opaske i sjećanja iz vremena opsade grada ili pak sjećanja na logor uspostavili kao toposi sjećanja. Ovaj etnografski uvid u življeno iskustvo preživjelih Vukovaraca pokazao je da sjećanja posjeduju potencijal da traumatičnu prošlost preinače u strategiju svakodnevnog oblikovanja življenog iskustva pri čemu se samo življeno iskustvo oblikuje kao svojevrsni životni kompas koji navodi u najrazličitijim situacijama sadašnjosti. Takav kompas sačinjen od iskustva snalaženja i navigiranja kroz traumatično življeno iskustvo oblikovao je osjećaje orijentacije u poslijeratnom svijetu. Sjećanje na *onda* i življeno iskustvo *sada* nerijetko se međusobno isprepliću te na taj način stapaju prošlost i sadašnjost pa su i same prakse sjećanja postale nit suočavanja s prošlošću, pri čemu je izostala striktna kronološka rascijepljenost između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Življeno iskustvo koje je oblikovalo i prakse sjećanja sudionika ovog istraživanja otvorilo je nove perspektive u razumijevanju specifičnih životnih situacija. Zaključno, prakse sjećanja pokazale su se kao kompleksne, slojevite i heterogene, pri

čemu njihova ambivalentnost otvara prostor razumijevanju odnosa između društvenog pamćenja i individualnih sjećanja, kao i same (poslije)ratne traume koja ih oblikuje.

10. POPIS LITERATURE

1. [s. n.]. 1992. "Vukovarci se obratili domaćoj i svjetskoj javnosti: Vukovar vam je ostvario vjekovni san". *Vukovarske novine*, 25. studenoga, br. 14: 6.
2. [s. n.]. 1992. "Vukovar vam je ostvario vjekovni san". *Vukovarske novine*, 25. studenoga, br. 14: 5.
3. [s. n.]. 1993. "Sjećanje na Vukovar i branitelje". *Vukovarske novine*, 10. studenoga, br. 37: 2.
4. [s. n.]. 1993. "Akademija u 'Mimari'". *Vukovarske novine*, 24. studenoga, br. 38: 4.
5. [s. n.]. 1993. "Vukovar branio Hrvatsku". *Vukovarske novine*, 24. studenoga, br. 38: 4.
6. [s. n.]. 1994. "Vijenci na Mirogoju i Medvedgradu". *Vukovarske novine*, 23. studenoga, br. 61: 5.
7. [s. n.]. 1994. "Đakovo Vukovaru – 18.11.1991. – 18.11.1994.". *Vukovarske novine*, 23. studenoga, br. 61: 5.
8. [s. n.]. 1994. "Studenti pred zidom istine", *Vukovarske novine*, 23. studenoga, br. 61: 6.
9. [s. n.]. 1995. "Posljednje tuge progonstva". *Vukovarske novine*, 8. studenoga, br. 83: 3.
10. [s.n.]. 1998. "Priopćenje SDSS-a i ZVO-a izazvalo oštru reakciju HVIDR-e", *Jutarnji list*, 18. studenoga, br. 210: 9.
11. [s. n.]. 2001. "Bell: Vukovar je platio slabost Zapada". *Jutarnji list*, 19. studenoga, 1280: 2.
12. [s. n.]. 2007. "Šljivančanin i Radić svjedoci za Ovčaru?". *Glas Slavonije*, 20. studenoga, br. 27605: 2.
13. [s. n.]. 2007. *Mjesto sjećanja – Vukovarska bolnica 1991*. Zagreb/Vukovar, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.
14. [s.n.]. 2013. "Službena Kolona sjećanja blokirana". *Portal hrt.hr*, 18. studenoga: [s.p.].
15. [s.n.]. 2014. "Evo kako je policija sakrila dvojezičnu ploču od neželjenih pogleda". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
16. [s.n.]. 2017. "Tisuće građana i državni vrh u Koloni sjećanja: 'Čovjek pokuša živjeti s tim, rana ne može zarasti i sjećanje je teško". *Portal Dnevnik.hr*, 18. studenoga: [s.p.].
17. [s.n.]. 2018. "Ulicama Vukovara prošla Kolona sjećanja u njoj je bilo 65000 ljudi". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
18. Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing against culture". U *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. Fox, Richard G. ur. Santa Fe: School of American Research Press, 137-162.
19. Alexander, Jeffrey C. 2003. "Cultural Trauma and Collective Identity". U *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. J. Alexander (ur.). Oxford University Press, 85-109.
20. Alexander, Jeffrey C. 2004. "Toward a Theory of Cultural Trauma". U *Cultural Trauma and Collective Identity*. Alexander, Jeffrey C., Eyerman, Ron, Giesen, Bernard, Smelser, Neil J. i Sztompka, Piotr, (ur.). Berkeley: University of California Press, 1-28.
21. Anderson, Harleen i Goolishian, Harry. 1992. "The client is the expert: Not-knowing approach to therapy.". U *Therapy as social construction*. McNamee, Sheila i Gergen, Kenneth, J. (ur.). Newbury Park: Sage.
22. Anić, Vladimir. 1994. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Novi Liber.
23. Arendt, Hanna. 2020. *Eichmann u Jeruzalemu. Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk.

24. Arnaud, Fanny. 2016. "Memorial policies and restoration of Croatian tourism two decades after the war in former Yugoslavia". *Journal of Tourism and Cultural Change*. 270-290.
25. Assmann, Jan. 2006. "Kultura sjećanja". U *Kultura pamćenja i historija*. Brkljačić Maja i Sandra Prlenda (ur.). Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 47–78.
26. Atkinson, Paul i Housley, William. 2003. *Interactionism*. London: Sage.
27. Baillie, Britt. 2012. "Vukovar's Divided Memory: The Reification of Ethnicity through Memorialisation". *Divided Cities/Contested States*. Working Paper No. 25.
28. Baillie, Britt. 2013. "Memorialising the 'Martyred City': Negotiating Vukovar's Wartime Past". U *Locating Urban Conflicts: Ethnicity, Nationalism and the Everyday*. Pullan, Wendy i Baillie, Britt (ur.). Cambridge: University of Cambridge. 115-131.
29. Bannink, Fredrike. P. 2008. "Posttraumatic Success: Solution-Focused Brief Therapy". *Brief Treatment Crisis Intervention*. 8(3):215-225.
30. Banjeglav, Tamara. 2012. "Sjećanje na rat ili Rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas". U *RE:VIZIJA PROŠLOSTI - Službene politike Sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. U Karačić, Darko, Banjeglav, Tamara, Govedarica, Nataša. Sarajevo: Asocijacija alumni centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
31. Banjeglav, Tamara. 2019. "Filling void with memories: Commemorative rituals and memorial landscape in the postwar Vukovar". U *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*. Pavlaković, Vjerran i Pauković, Davor. London: Routledge.
32. Bartolović, Sandra. 2001. "Svilanović izbjegao odgovor na pitanje hoće li se ispričati Vukovarcima". *Glas Slavonije*, 13. studenoga, br. 25790: 2.
33. Becker, S. Howard. 2007. *Telling about society*, Chicago: University of Chicago Press.
34. Benčić Kužnar, Andriana. 2020. *Sjećanje na Domovinski rat*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
35. Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
36. Biti, Vladimir. 1994. *Upletanje nerečenog: književnost/povijest/teorija*. Zagreb: Matica Hrvatska.
37. Brennan, Teresa. 2004. *The Transmission of Affect*. Ithaca: Cornell University Press.
38. Bradarić, Branimir. 2016. "Gotovo 100 tisuća ljudi u Vukovaru, Grabar-Kitarović hodala s 'djevojčicom u plavom kaputiću'". *Portal Večernjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
39. Bradarić, Branimir. 2020. "'Najmiliji nam i danas nedostaju'". *Večernji list*, 19. studenoga, br. 20383: 3.
40. Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra. 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing.
41. Brozović, Petar. 1992. "Svijeće nadomak Vukovara: Suze za nadu i mrtve". *Vukovarske novine*, 11. studenog, br. 13: 1.
42. Brozović, Petar. 1993. "Svijeće nadomak mrtvih". *Vukovarske novine*, 10. studenog, br. 37: 1.
43. Brozović, Petar. 1993. "Dostojno grada heroja". *Vukovarske novine*, 24. studenoga, br. 38: 1.
44. Brozović, Petar. 1993. "Obnavljanje života započinje sjećanjem". *Vukovarske novine*, 24. studenoga, br. 38: 5.

45. Brozović, Petar. 1995. "Vukovar, naš ponos i nada". *Vukovarske novine*, 8. studenoga, br. 83: 1.
46. Brozović, Petar. 1995. "Svi sveti uz zid plača". *Vukovarske novine*, 8. studenoga, br. 83: 5.
47. Brozović, Petar. 1995. "Sjećanje na Vukovar". *Vukovarske novine*, 22. studenoga, br. 84: 5.
48. Brozović, Petar. 1996. "Neisplakana suza u Vukovaru". *Vukovarske novine*, 6. studenoga, br. 106: 4-5.
49. Brozović, Petar. 1997. "Suze će isprati zlo". *Vukovarske novine*, 5. studenoga, br. 131: 5.
50. Brozović, Petar. 1997. "Sjećanje 1991-1997". *Vukovarske novine*, 19. studenoga, br. 132: 1.
51. Brozović, Petar. 1998. "18.11.1991.-18.11.1998. Dani zla i mržnje". *Vukovarske novine*, 18. studenoga, br. 158: 1.
52. Brozović, Petar. 2003. *Čuvari Vukovara*. Cerna: Pauk.
53. Brozović, Petar i Čorak Tomislav. 1995. "Dostojno imena Vukovar". *Vukovarske novine*, 22. studenoga, br. 84: 5.
54. Brozović, Petar i Čorak Tomislav. 1996. "Grad pobjednik sudac i junak". *Vukovarske novine*, 20. studenoga, br. 107: 4.
55. Brozović, Petar i Čorak, Tomislav. 1996. "U tišini Mirogoja". *Vukovarske novine*, 20. studenoga, br. 107: 7.
56. Brozović, Petar i Čorak, Tomislav. 1996. "Sa svojim svećenicima i biskupima". *Vukovarske novine*, 20. studenoga, br. 107: 7.
57. Brozović, Petar i Čorak, Tomislav. 1996. "Grad pobjednik, junak, sudac". *Vukovarske novine*, 20. studenoga, br. 107: 1.
58. Bugarin, Velimir. 2017. *Druga strana rata: sjećanja na ratnu svakodnevicu u Lašvanskoj dolini*. Novi Travnik: Udruga Stari grad „Kaštel“.
59. Burke, Megan. 2019. *When Time Warps: The Lived Experience of Gender, Race, and Sexual Violence*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
60. Butigan, Sanja. 1998. "Vukovar je bio tunel bez tračka svjetlosti". *Glas Slavonije*, 18. studenoga, br. 24883: 9.
61. Butigan, Sanja. 2001. "Stjepan Mesić: Tražimo da svi krivci budu izvedeni pred sud". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br.1280: 3.
62. Butigan, Sanja. 2004. "Provokacija broda SCG". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 2336: 2.
63. Butigan, Sanja. 2011. "Sabo: bit će bolje". *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 28815: 3.
64. Butigan, Sanja. 2011. "I prije dvadeset godina znali smo da je Vukovar pobjednik". *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 28815: 3.
65. Butigan, Sanja. 2011. "Bio je očajan zbog strahota u Vukovaru". *Glas Slavonije*, 18. studenoga, br. 28814: 6.
66. Butigan, Sanja i Jurilj, Tomislav. 2002. "Antiratna udruga Žene u crnom iz Beograda i 25 sličnih udruga iz Srbije Vojvodine i Crne Gore u povodu Dana sjećanja na žrtve Vukovara 1991.". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br.1632: 2.
67. Butigan, Sanja i Jurilj, Tomislav. 2005. "Iz kolone od 15000 ljudi povici: Gdje su Sanader i Mesić?". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br.2687: 3.
68. Butigan, Sanja, Jurilj, Tomislav, Obrenović, Mladen. 2006a. "Kolona sjećanja". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 3038: 2.

69. Butigan, Sanja, Jurilj, Tomislav, Obrenović, Mladen. 2006b. "25000 ljudi u koloni sjećanja: Hrvatska se poklonila Vukovaru". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br.3038: 2.
70. Cestarić, Marija. 2017. "Pavličićev Šapudl 'u potrazi za blagostanjem'". *Jat: časopis studenata kroatistike*, Vol. 1 No. 3.
71. Clark, J. Natalya. 2012. "The ICTY and Reconciliation in Croatia. A Case Study of Vukovar". *Journal of International Criminal Justice* 10/2: 397–422.
72. Clifford, James. 1983. "On ethnographic authority". *Representations*.1/2:118-146.
73. Clifford, James. 1986. "Introduction: Partial Truths". U *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Clifford, James i Marcus, George G. (ur.). Berkley: University of California Press. 1-26.
74. Clifford, James i Marcus, George G. (ur.). 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkley: University of California Press.
75. Cohen, Anthony. 1992. "Self-conscious anthropology". U *Anthropology and Autobiography*. Okely Judith i Callaway, Helen (ur.). London- New York: Routledge, 221-241.
76. Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
77. Cushman, Thomas. 2004. "Anthropological and Genocide in the Balkans: An Analysis of Conceptual Practices of Power". *Anthropological Theory*, 4, 5-28.
78. Čapo Žmegač, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
79. Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić, Šantek Goran Pavel. (ur.). 2006. *Etnologija bliskoga - poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
80. Čorak, Tomislav. 1994. "Vukovar se vraća kući". *Vukovarske novine*, 23. studenoga, br. 61: 4.
81. Čorak, Tomislav. 1994. „Misa zadušnica poginulim Bogdanovčanima“. *Vukovarske novine*, 23. studenoga, br. 61: 5.
82. Čorak, Tomislav. 1995. "Vijenci, svijeće i molitva za junake". *Vukovarske novine*, 8. studenoga, br. 83: 5.
83. Čorak Tomislav i Brozović, Petar. 1995. "Dostojno imena Vukovara". *Vukovarske novine*, 22. studenoga, br. 84:1.
84. Čorić, Anica. 2008. "Pavao Pavličić, Vukovarski spomenar". *Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije*, No. 3-4.
85. Dedaković-Jastrebnik, Mile, Mirković-Nadž, Alenka, Runtić, Davor. 1998. *Bitka za Vukovar*. Cerna: Pauk.
86. Del Ponte, Carla. 2005. [s.a.]. [s.p.].
87. Denzin, Norman. K. 1996. *Interpretive ethnography: ethnographic practices for the 21st Century*. London: SAGE Publications.
88. Duda, Igor. 2015. *Danas kad postajem pionir: djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa.
89. Eyerman, Ron. 2001. "Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity". U *Cultural Trauma and Collective Identity*. Alexander, C. Jeffrey, Eyerman Ron, Giesen Bernard, Smelser, J. Neil, Sztompka, Piotr (ur.). Berkeley: University of California Press.
90. Falzon, Mark-Anthony. 2020. *Multi-Sited Ethnography Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. London: Routledge.

91. Fassin, Didier i Rechtmann, Richard. 2009. *The Empire of Trauma: An Inquiry into the Condition of Victimhood*. New Jersey: Princeton University Press.
92. Faubion D., James i Marcus E. Geroge. 2009. *Fieldwork Is Not What It Used to Be: Learning Anthropology's Method in a Time of Transition*. Cornell University Press.
93. Fekete, Željko. 1994. "Vijenci i svijeće u bodljikavoj žici". *Vukovarske novine*, 19. studenoga, br. 60: 7.
94. Ferbezar, Goran. 2014. "Nakon natezanja oko kolona, Hrvatska napokon odaje počast Vukovaru". *Tportal*, 18. studenoga: [s.p.].
95. Foucault, Michel. 1977. "What is an Author?" U *Language, Counter-Memory, Practice*. Bouchard, Donald, (ur.). New York: Cornell University Press, 113–138.
96. Foucault, Michel. 1994. "Table ronde du Mai 1978". U *Dits et Ecrits 4*. Paris: Gallimard, pp. 20-34. 7.1.1976.
97. Foucault, Michel, 2003. "*Society must be Defended*": *Lecturers at the Calleege de France 1975-1976*. New York: Picador.
98. Frankl, Viktor. 1963. *Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy*. New York: Washington Square Press.
99. Freud, Sigmund. 1896. "The Aetiology of Hysteria". *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. 3: 187-221.
100. Frykman, Jonas i Löfgren Orvar. 1987. *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-class Life*. New Jersey: Rutgers University Press.
101. Gadamer, Hans Georg. 1988. *Truth and Method*. New York: The Crossroad Publishing Company.
102. Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected essays*. New York: Basic Books.
103. Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
104. Glavašević, Siniša. 1992. *Priče o gradu*. Zagreb: Matica Hrvatska.
105. Gulin Zrnić, Valentina. 2004. *Urbana antropologija novozagrebačkog naselja. Kultura svakodnevice u Travnom*. Disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. Institut za etnologiju i folkloristiku.
106. Gupta, Akhil i Ferguson, James. 1987. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press.
107. Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
108. Hammersley, Martyn i Paul Atkinson. 1996. *Ethnography. Principles in Practice*. London-New York: Routledge.
109. Hamilton, Jennifer. 2009. "On the Ethics of Unusable Data: Learning Anthropology's Method in a Time of Transition". U *Fieldwork Is Not What It Used to Be: Learning Anthropology's Method in a Time of Transition*. Faubion, D. James, Marcus, E. George. New York: Cornell University Press. 73-88.
110. Hannerz, Ulf. 2003. "Several sites in one". U *Globalisation. Studies in Anthropology. Th. Hylland Eriksen*, (ur.). London - Sterling, Virginia: Pluto Press, 18-38.
111. Hastrup, Kirsten. 1992. "Writing ethnography: state of the art". U *Anthropology and Autobiography. J. Okely i H. Callaway*, (ur.). London-New York: Routledge, 116-133.
112. Herman, Judith. 2015. *Trauma and recovery: The aftermath of violence—from domestic abuse to political terror*. Basic Books.

113. Hinton, Devon E. i Good, Byron J. 2016. *Culture and PTSD: Trauma in Global and Historical Perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
114. Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. London: Routledge.
115. Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays of livelihood, dwelling and skill*. London: Routledge.
116. Ingold, Tim. 2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. Abingdon: Routledge.
117. Ingold, Tim. 2012. „The Atmosphere“. *Chiasmi International* 14, 75–87.
118. Ingold, Tim. 2018. *Why It Matters*. Cambridge: Polity Press.
119. Janjić, Petar. 2004. *Žedni krvi – gladni izdaje*. Zagreb: Vlastita naklada.
120. Jukić, Vlado i Arbanas Goran (ur.). 2014. *DSM-5 Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*. Zagreb: Naklada Slap.
121. Kadrijević, Veljko. 1993. *Moje viđenje raspada*. Beograd: Politika
122. Kapchan A. Deborah. 1995. „Performance“. *The Journal of American Folklore*. Vol. 108, No.430, pp. 479-508.
123. Kardov, Kruno. 2006. “Reconstructing Communities, Recreating Boundaries. Identity Politics and production of Social Space in Post-War Vukovar“. *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*, 7(19): 1-37.
124. Karlović, Vilim. 2010. *Preživio sam Vukovar i Ovčaru*. Zagreb: Večernji list.
125. Kljajić, Vesna. 2001. “Goran Svilanović dolazi se ispričati Hrvatskoj“. *Glas Slavonije*, 12. studenoga, br.25789: 3.
126. Korom, Frank J. 2013. *The Anthropology of Performance: A Reader*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
127. Korpoš Dragana i Kuštro Dario. 2007. “Mladost koja ne zaboravlja istinu budućnost je Vukovara“. *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br.27604: 3.
128. Kraljić, Željka. 2000. “Žrtva Vukovara se nikada ne smije zaboraviti“. *Vukovarske novine*, 1. prosinca, br. 211: 5.
129. Krause, Jana. 2021. “The ethics of ethnographic methods in conflict zones“. *Journal of Peace Research*. Vol. 58, No. 3.
130. Kundera, Milan. 1980. “Afterword: A Talk with the Author by Philip Roth“. U *The Book of Laughter and Forgetting*. New York: Penguin.
131. Kuštro, Dario. 2009. “Branitelji su dali živote i za Europu koja je šutjela dok je Vukovar razaran“. *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 28208: 3.
132. Levak, Tomislav. 2008a. “U koloni su bili dragovoljci, veterani te drugi građani doslovce iz cijele Hrvatske“. *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 27907: 3.
133. Levak, Tomislav. 2008b. “Još i danas čujem vapaje ratnika“. *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 27907: 3.
134. Lincoln S., Yvonna i Guba G., Egon. 1985. *Naturalistic Inquiry*. London: SAGE.
135. Lyotard, Jean Francois. 2005. *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis grafika.
136. Ljubojević, Ana. 2020. “Kulturna trauma i kolektivno sjećanje“. U *Devedesete. Kratki rezovi*. Bagarić, Petar i Obad, Orlanda (ur.). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk. 269-299.
137. Maček, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

138. Van Mannen, Max. 2016. *Phenomenology of Practice Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing*. New York: Routledge.
139. Manolić, Josip, Ramljak, Milan, Šušak, Gojko, Vekić, Ivan, Olujić, Željko, Perković Josip, Mustać, Zdravko. 2010. "Izvješće državne komisije o Pripremi i vođenju obrane Vukovara". *National security and the future*, Vol. 11 No. 2-3, 111-153.
140. Marcus, George E. i Fischer, Michael, M.J. 2003. *Antropologija kao kritika kulture: Eksperimentalni trenutak u humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada Breza.
141. Maretić Žonja, Petra, Kovačević, Lana, Rašović, Renata, Balen, Vedran. 2020. „Kusić: Dopuslili smo ZDS u strogo komemorativne svrhe“. *Večernji list*, [s.p.].
142. Marijan, Davor. 2013. *Obrana i pad Vukovara*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
143. Marinković, Dušan i Ristić, Dušan. 2014. "Foucaultova Geo-epistemologija: geografija, prostori, mjesta". *Holon*,4(2):329-358. Zagreb.
144. Markuš, Damir. 2015. „58“ *HOS u obrani Vukovara i Bogdanovaca*. Hrvatski Leskovac: UBSDRHL.
145. Maso, Ilja. 2001. "Phenomenology and ethnography". U: *Handbook of ethnography*. Paul Atkinson et al. (ur.). 136–44. London: Sage.
146. Matić, Predrag. 2005. *Ništa lažno*. Zagreb: Vlastita naklada.
147. McFarlane, A. C. and Yehuda, R. 1996. "Resilience, vulnerability, and the course of posttraumatic reactions". U *Traumatic stress. The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. van der Kolk, B., McFarlane, A. C. and Weisaeth, L. (ur.). New York: Guilford.
148. Medina, José. 2011. "Toward a Foucaultian Epistemology of Resistance: Counter-Memory, Epistemic Friction, and Guerrilla Pluralism". *Foucault Studies*, 12: 9–35.
149. Mihaljević, Mario. 2011. "Vukovar ne smije ostati zatočen u ratnoj prošlosti". *Glas Slavonije*, 18. studenoga, br. 28814: 6.
150. Milenković, Miloš. 2007. *Istorija postmoderne antropologije: Teorija etnografije*. Beograd: Etnološka biblioteka.
151. Milošević, Ana. 2017. "Europska komemoracija Vukovara: podijeljeno sjećanje ili združeno prisjećanje". *Leuven, Belgija*. 24-46.
152. Mirković, Alenka. 1997. *91,6 MHZ - Glasom protiv topova*. Zagreb: Algoritam.
153. Morris, Gary. 2017. *The Lived Experience in Mental Health*. London: Routledge.
154. Nazor, Ante. 2008. *Grad je bio meta: bolnica, Dom umirovljenika...(agresija Srbije, odnosno JNA i srpsko-crnogorskih snaga na Republiku Hrvatsku i srpska okupacija Vukovara 1991.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
155. Naef, Patrick. 2013. "'Souvenirs' from Vukovar: Tourism and Memory within the Post-Yugoslav Region". *Via@ - international interdisciplinary review of tourism*. Vol 1, 1-12.
156. Naef, Patrick. 2016. "Tourism and the 'martyred city': memorializing war in the former Yugoslavia". *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14:3, 222-239.
157. Narayan, Kirin. 1993. "How native is a 'native' anthropologist?". *American Anthropologist*, 95/3:671-686.
158. Navarro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-Belive Space: Affective Geography in a Postwar Polity*. London: Duke University Press.
159. Neal, Arthur. G. 1998. *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. New York: Routledge.

160. Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory. The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
161. Nora, Pierre. 2006. "Između pamćenja i historije: problematika mjesta". U *Zborniku Kultura pamćenja i historija*. Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra. (ur.). Zagreb: Golden marketing.
162. Obrenović, Mladen. 2004. "5000 tužbi za mučenja i ubojstva Hrvata u 70-ak logora u Srbiji i BiH". *Jutarnji list*, 20. studenoga, br.2337: 7.
163. Obrenović, Mladen. 2010. "Vukovar ne smije prekriti zaborav". *Glas Slavonije*, 19. studenoga, br. 28512: 3.
164. Okely, Judith. 1992. "Anthropology and autobiography. Participatory experience and embodied knowledge". U *Anthropology and Autobiography*. Okely Judith i Callaway, Helen (ur.). London - New York: Routledge, 1-28.
165. Oroz, Tomislav. 2018. *Gdje si bio 1573: lica i naličja Matije Gubeca u praksama sjećanja*. Jesenski i Turk: Zagreb.
166. Patković, Nikola. 2011. "Odali počast gradu heroju: Čak 50 Tisuća ljudi u koloni sjećanja na žrtvu Vukovara!". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
167. Patković, Nikola. 2012. "U najdužoj Koloni sjećanja čak 60.000 ljudi! Markač: Srce mi reklo da moram doći". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
168. Patković, Nikola. 2015. "U Vukovarskoj koloni više od 30000 ljudi". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
169. Patković, Nikola. 2017: "64.000 ljudi u Vukovaru obilježilo dan sjećanja: U koloni i predsjednica: 'Puno će vode Dunavom proteći prije nego budemo prijatelji sa Srbijom'". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
170. Patković, Nikola. 2018. "Na prosvjedu u Vukovaru puštali snimke potresnih svjedočanstava žrtava 'Umjesto pravde već 27 godina nam zatvaraju usta'". *Portal Jutarnjeg lista*, 18. studenoga: [s.p.].
171. Patković, Nikola i Špoljar, Marko. 2019. "Zakon za Vukovar: EU ima razumijevanje da grad bude porezna oaza". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 7637: 4.
172. Pavličić, Pavao. 1992. *Dunav*. Zagreb: Znanje.
173. Pavličić, Pavao. 1993. *Nevidljivo pismo*. Zagreb: Znanje.
174. Pavličić, Pavao. 1995. *Diksilend*. Zagreb: Znanje.
175. Pavličić, Pavao. 1997a. *Šapudl*. Zagreb: Znanje.
176. Pavličić, Pavao. 1997b. *Vodič po Vukovaru*. Zagreb: Mozaik knjiga.
177. Pavličić, Pavao. 2007. *Vukovarski spomenar*. Zagreb: Matica Hrvatska.
178. Peršić, Slavko. 2013. *Na bojištu sjećanja: Davor Batrac Keks od paklenog kraja do pakla i natrag*. Našice: Franjevački samostan Našice.
179. Piškor, Mate. 2017. "Skinula se ploča HOS-a u Jasenovcu: Premjestili je radnici komunalca iz Novske, tek manja dovikivanja upućena Plenkoviću i Pupovcu". *Jutarnji list*, [s.p.].
180. Pleše, Iva. 2005. "Have I been in the field? The ethnography of electronic correspondence". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 42/1:143-160.
181. Plate, Liedeke, Smelik, Anneke. 2009. *Technologies of Memory in Art*. London: Palgrave McMillian.
182. Popović, Božidar. 2013. "Epistemology of psychotrauma: posttraumatic stress or/and posttraumatic success". *Slovenian Journal of Psychotherapy Kairos*, 95-119.

183. Popović, Božidar. 2016. "Od kulture otpornosti i zahvalnosti do društvenog priznanja". *Polemos – Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, SV19, 1(37) 33-50.
184. Popović, Božidar. 2023. "Vukovarska Kolona sjećanja 2019.-2021.: etnografski uvidi u atmosferu komemoracija i življenog iskustva". *Ethnologica Dalmatica*. Vol 30, No 1. 119-138.
185. Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko Etnološko društvo.
186. Poulos, N. Christopher. 2009. *Accidental Ethnography: An Inquiry into Family Secrecy*. Walnut Creek: Left Coast Press.
187. Povržanović, Maja. 1992. "Etnologija rata – pisanje bez suza?". *Etnološka tribina: Journal of Croatian Ethnological Society*. Vol.22, No 15. 61-80.
188. Povržanović Frykman, Maja 2016. "Sensitive Objects of Humanitarian Aid Corporeal Memories and Affective Continuities". U *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Frykman, Jonas, Povržanović Frykman, Maja (ur.). Lund: Nordic Academic Press.
189. Prica, Ines, Senjković, Reana, Čale Feldman, Lada. (ur.) 1993. *Fear, Death and Resistance: An Anthropology of the War*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
190. Prus, Robert. 1996. *Symbolic interaction and ethnographic research: Intersubjectivity and the study of human lived experience*. Albany: SUNY.
191. Pupovac, Ozren. 2010. "Present perfect, or the time of post-socialism." *Eurozine*, pp. 1-8.
192. Pušić, Mario. 2020. "Nikada do sada iz Vukovara nije otišlo toliko poruka mira: 'Ponosno hodamo cijelim svijetom'". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 7997: 4.
193. Pušić, Mario. 2020. "Nikada do sada iz Vukovara nije otišlo toliko poruka mira: 'Ponosno hodamo cijelim svijetom'". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 7997: 5.
194. Rabinow, Paul. 1977. *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley --Los Angeles-London: University of California Press.
195. Ringer, Agnes. 2013. "Researcher-participant positioning and the discursive work of categories: Experiences from fieldwork in the mental health services". *Qualitative Studies*, 4(1), 1–20.
196. Ristić, Dušan. 2018. *Granice diskursa*. Novi Sad: Mediterran publishing.
197. Rogić Nehajev, Ivan. 1998. *Smaragdni brid: Vukovar '91 i hrvatski identitet*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
198. Runtić, Davor. 1994. *Tako smo branili Vukovar*. Vinkovci: Vlastita naklada.
199. Runtić, Davor. 2012. *Tako smo branili Vukovar, knjiga druga*. Vinkovci-Osijek: Logo.
200. Runtić, Davor. 2016. *Tako smo branili Vukovar, knjiga treća*. Vinkovci: Naklada Runtić.
201. Ryle, Gilbert. 1968. Thinking and Reflecting. *Royal Institute of Philosophy Lectures*, 1: 210-226.
202. Saukko, Paulo. 2003. *Doing Research in Cultural Studies: an Introduction to Classical and New Methodological Approaches*. London: SAGE Publication.
203. Scholte, Bob. 1974. "Toward a Reflexive and Critical Anthropology". U *Reinventing Anthropology*. Hymes (ur.). 430-457. New York: Pantheon Books.
204. Shepard, Ben. 2001. *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*. London: Harvard University Press.
205. Shepard, Ben. 2007. "Liječenje i posljedice posttraumatskog stresnog poremećaja s povijesnog gledišta". U *Psihičke posljedice traume*. Lončar, Mladen, Henigsberg, Neven i suradnici. Zagreb: Medicinska naklada.

206. Smelser, Neil. 2004. "Psychological Trauma and Cultural Trauma". U *Cultural Trauma and Collective Identity*. Alexander, C. Jeffrey, Eyerman Ron, Giesen Bernard, Smelser, J. Neil, Sztompka, Piotr (ur.). Berkeley: University of California Press.
207. Sorabji, Cornelia. 2006. "Managing memories in post-war Sarajevo: individuals, bad memories, and new wars". *Journal of the Royal Anthropological Institute*. (N.S.) 12,1-18. London: Royal Anthropological Institute.
208. Stein J. Dan, Herman, Allen, Kaminer, Debra, Rataemane, Solomon, Seedat Soraya, Kessler, C. Ronald, Williams David. 2000. "Ethical aspects of research on psychological trauma". *Dialogues Clinical Neuroscience*, 2(1): 31–36.
209. Sturken, Marita. 1997. *Tangled memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic and the Politics of Remembering*. Berkeley: University of California Press.
210. Špoljar Vržina, Sanja. 2007. "Prilog antropologijskih promišljanja – identiteti Vukovara iz očista domaćih i svjetskih eksperata savjesti i morala". U *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*. Živić, Dražen, Žebec, Ivana (ur.), 125-146. Zagreb – Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
211. Špoljar Vržina, Sanja. 2009. "Hrvatski Domovinski rat i prakse posramljivanja – antropološki osvrt". U *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice Hrvatskoga domovinskog rata*. Živić, Dražen, Žebec, Ivana (ur.), 243--262. Zagreb – Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
212. Špoljar Vržina, Sanja. 2012. "Anthropology of Vukovar: Strategically Revealing the „Civilizing Missions“ and Practices of the Culture of Death". U *Victor Quia Victima. Nada za Hrvatsku*. Živić, Dražen (ur.), 133-170. Zagreb – Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
213. Takač, Gabrijel. 1997. "Pod rukom Sv. Bone". *Vukovarske novine*, 3. prosinca, br. 133: 2.
214. Takač, Gabrijel. 1997. "Vukovarske svijeće na Mirogoju". *Vukovarske novine*, 3. prosinca, br.133: 2.
215. Van Dijk, Teun. A. 2001a. "Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity". U *Methods of Critical Discourse Analysis*. Wodak, Ruth i Meyer, Michael (ur.). 95-120. New York: Sage.
216. Van Dijk, Teun. A. 2001b. "Introduction: What is Critical Discourse Analysis?" U *The Handbook of Discourse Analysis*. Schiffrin, Deborah, Tannen, Deborah, Hamilton, Heidi E., 352-271. Malden: Blackwell Publishers.
217. Toma, Ivanka. 2018. "Svi znaju da Kolona sjećanja u Vukovaru više nema smisla. Ali se nitko ne usudi reći". *Portal Jutarnjeg lista*, 16. studenoga: [s.p.].
218. Totta, Anna Lissa. 2006. "Public memory and cultural trauma". *Javnost – The Public*. Vol.13, No. 3, pp. 81-94.
219. Tyler, Stephen A. 1986. "Postmodern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document". U *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Clifford, James i George G. Marcus, (ur.), 122-141. Berkley: University of California Press.
220. Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest: gustarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990.–1995*. Zagreb: Durieux.
221. Žanić, Mateo. 2014. "Društveni okviri obilježavanja: Vukovarska bitka i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine". U *Kultura, identitet, društvo – Europski realiteti*. Brekalo, Miljenko, Banović-Markovska, Angelina, Buntić Mate et al. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

222. Žanić, Mateo, Kufrin, Krešimir, Živić, Dražen. 2016. "Kultura i sjećanje na rat: Vukovarska bitka i njezini društveni odjeci". *Migracijske i etničke teme*. 32, 2: 245–270.
223. Žanić, Mateo. 2017. *Kultura sjećanja između emocija i institucija: reprezentiranje Vukovarske bitke od 1991. do 2016*. Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
224. Žanić, Mateo. 2019. "Tumačenje sjećanja i zamišljanje zajednica u poslijeratnim vukovarskim ritualima (1992.–2015.)". *Slavia Meridionalis*, 19. <https://doi.org/10.11649/sm.1955>.
225. Watters, Ethan. 2010. *Crazy like us: The globalization of the American psyche*. Free Press.
226. Winfield, Taylor Paige. 2021. "Vulnerable Research: Competencies for Trauma and Justice-Informed Ethnography". *Journal of Contemporary Ethnography*. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/08912416211017254>.
227. Wing – Chung, Ho. 2019. *Ethnographic Inquiry and Lived Experience: An Epistemological Critique*. London: Routledge.
228. Winter, Jay. 2008. „Sites of Memory and the Shadow of War“. U *Cultural Memory Studies*, 61–75, Erll, Astrid i Nunning, Ansgar (ur.). Berlin–New York: Walter de Gruyter.
229. Wodak, Ruth, 2001. "What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments". U *Methods of Critical Discourse Analysis*. Wodak, Ruth i Meyer, Michael (ur.). London: Sage, 2001. 1-14.
230. Wodak, Ruth, 2008. "Introduction discourse – important concepts and terms". *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, 1-29.
231. Yalom, D. Irvin. 2011. *Staring At The Sun: Overcoming the Terror of Death*. Hoboken: Jossey-Bass.
232. Zebec, Tvrtko. 2005. *Krčki tanci - Tanac dances on the Island of Krk..* Zagreb - Rijeka. Institut za etnologiju i folkloristiku - Adamić.
233. Zlatar, Pero. 2004. "Predsjednik Srbije Boris Tadić ne da 'trojku' hrvatskom pravosuđu". *Jutarnji list*, 19. studenoga, br. 2336: 2.

11. SAŽETAK

Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku i ratna trauma predstavljaju i danas, desetljećima nakon ratnih događanja važan segment društvene stvarnosti u Hrvatskoj. Raznolika sjećanja još su uvijek živo prisutna u javnom diskursu i svakodnevicu. Istraživanje načina kako društveno i kulturno konstruiraju sjećanja na ratna iskustva u ovom radu su promatrana kroz krovne koncepte viktimizacije s jedne strane i življenog iskustva s druge strane. Analizom navedenih procesa u ovom radu otvorena su brojna pitanja koja upućuju na pitanja individualne i kolektivne traume, ekonomskih transformacija društva, medijskih reprezentacija ratne svakodnevice, književnih, ideoloških i političkih perspektiva, viktimizacijskih aspekata, ali i heterogenosti življenog iskustva. U metamorfozi viktimizacije transformirala su se i sjećanja i pamćenja pri čemu je teško povući granicu gdje počinju sjećanja, a gdje završava pamćenje, što ukazuje na isprepletenost sjećanja u smislu razumijevanja Marite Sturken (1997). Ovaj rad kroz etnografsko istraživanje raznolikih praksi sjećanja imao je za cilj rasvijetliti prividnu monolitnost sjećanja na ratnu prošlost i njeno mjesto u suvremenim kulturnim i društvenim kontekstima. U tu svrhu provedeni su polustrukturirani intervjui sa sugovornicima u svrhu sjećanja uvida na njihova sjećanja na ratnu prošlost i načine na koji je ona oblikovala njihova poslijeratna življena iskustva. Življeno iskustvo sjećanja na traumatičnu prošlost nije nestalo s prekidom opsade i okupacijom grada. Štoviše, ta sjećanja su doživjela transformaciju u poslijeratne okolnosti čineći fluidnu sponu između različitih razdoblja. Istodobno, istraživanje je ukazalo je da iako su sugovornici bili žrtve, oni nisu bili samo i jedino žrtve, već i preživjeli. Svojim naracijama su doprinijeli vidljivosti njihovog življenog iskustva u dimenzijama osmišljavanja života, taktikama preživljenja, tjelesnim aspektima, pobuđivanju sjećanja putem predmeta te prostornim, nacionalnim, rodnim i etničkim perspektivama. Pri tome koncepcije protusjećanja (Foucault 1977) i ispreplitanja sjećanja (Sturken 1997) omogućuju takvim pojedinačnim, fragmentarnim, multivokalnim življenim iskustvima svakodnevice ispreplitanje s dominantnim, javnim i službenim sjećanjima i stvaranje praksi sjećanja na Vukovarsku bitku.

KLJUČNE RIJEČI: trauma, studije sjećanja, viktimizacija, medijske reprezentacije, življeno iskustvo, etnografsko istraživanje

11. SUMMARY

The practices of remembering the Battle of Vukovar and addressing war trauma remain a significant aspect of social reality in Croatia today, decades after the war. Various memories continue to be vividly present in public discourse and everyday life. This thesis explores how memories of war experiences are socially and culturally constructed, analyzed through the umbrella concepts of victimization on one hand and lived experience on the other. The analysis of these processes raises numerous questions related to individual and collective trauma, economic transformations of society, media representations of wartime, literary, ideological, and political perspectives, victimization aspects, and the heterogeneity of lived experience. In the metamorphosis of victimization, both remembering and memories were transformed, making it difficult to determine where remembering begins and memory ends, highlighting the entanglement of memories, as described by Marita Sturken (1997). Through ethnographic research into diverse memory practices, this work aims to illuminate the ostensibly monolithic memory of the war past and its place in contemporary cultural and social contexts. Semi-structured interviews were conducted with participants to gain insight into their memories of the war and how these shaped their post-war lived experiences. The lived experience of remembering the traumatic past did not end with the siege and occupation of the city. Instead, these memories transformed in post-war circumstances, forming a fluid link between different periods. At the same time, the research revealed that although the participants were victims, they were also survivors. Through their narratives, they contributed to the visibility of their lived experiences, encompassing dimensions of meaningful life, survival tactics, physical experiences, and evoking memories through spatial, national, gender, and ethnic perspectives. The concepts of counter-memories (Foucault 1977) and entangled memories (Sturken 1997) further allow individual, fragmented, multivocal lived experiences to intertwine with dominant, public, and official memories, thereby shaping practices of remembering the Battle of Vukovar.

KEYWORDS: trauma, memory studies, victimization, media representations, lived experience, ethnographic research

12. PRILOZI



Slikovni prilog 1. Vizualna instalacija kao utjelovljeno sjećanje na neučinkovitost pravosuđa. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2021.

Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 2. Performativna protokolarnost pripadnika HV-a. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je

Božidar Popović.



Slikovni prilog 3. Vizualna šarolikost odora oživljava povijesnu ambijentalnost.

Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović



Slikovni prilog 4. Mimohod zastava povijesnih vojnih postrojbi evocira prošlost u sadašnjosti. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović



Slikovni prilog 5. Orkestrirana izvedba mimohoda zastava HOS-a kao ikonografija pamćenja. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović.



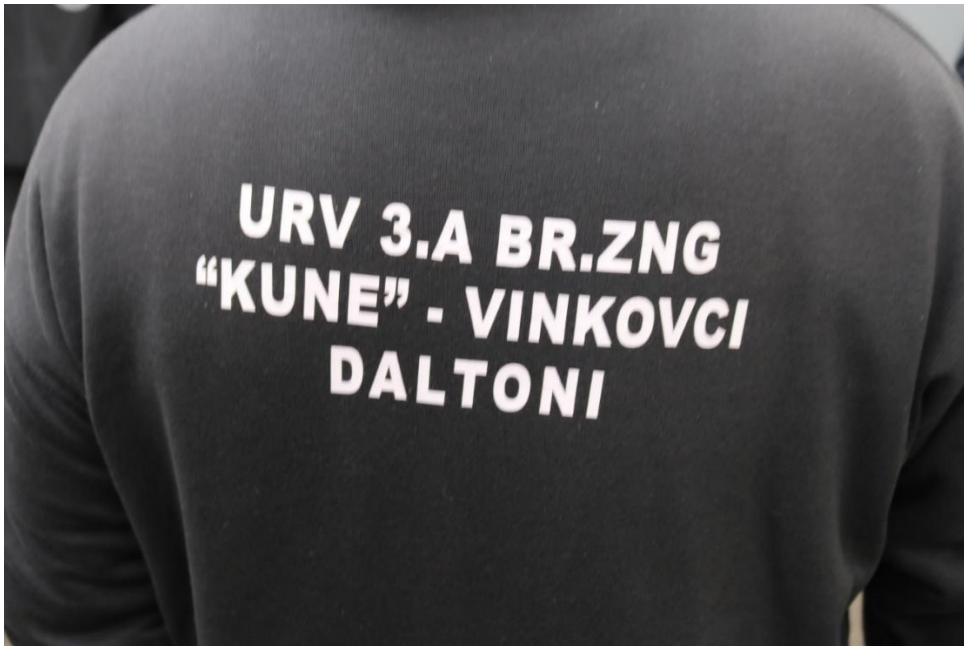
Slikovni prilog 6. Vizualna mnemonika datuma i mjesta vukovarske tragedije. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2020. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 7. Kolona sjećanja pod utjecajem epidemiološkog mjera uslijed pandemije COVID-19. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2020. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 8. Sumještanim noseći majicu s natpisom Ivana Brdara oživljava sjećanje na njegovu pogibiju. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 9. Ikonografska vizualna prepoznatljivost postrojbe Daltoni.

Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2020. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 10. Transparent kao poveznica maritrija dva grada pod opsadom. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 11. Zvučna kulisa glasa Siniše Glavaševića evocira ambijentalnost Vukovarske bitke. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 12. Mural kao tehnologija pamćenja suvremenih bitaka HV-a. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2020. Autor fotografije je Božidar Popović



Slikovni prilog 13. Fotografija Kolone sjećanja s Vukovarskim tornjem u pozadini. Fotografija je nastala u Koloni sjećanja 2019. Autor fotografije je Božidar Popović.



Slikovni prilog 14. Umjetnička fotografija. Takav izranjavani vodotoranj isijava svjetlost. Fotografija je nastala 2016. Autor fotografije je Kristijan Kro.

13. ŽIVOTOPIS

Božidar Popović, rođen je 24. veljače 1973. u Osijeku. Osnovnu školu završio je 1988. godine u Belišću, a gimnaziju 1992. godine u Valpovu. Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu završio je 1998. godine. Kao doktor medicine od 1998. do 2004. godine bio je zaposlen u Domu zdravlja Valpovo, a od 2004. godine do danas je zaposlen u Općoj županijskoj bolnici u Našicama. Specijalizaciju iz psihijatrije pohađao je od 2004. godine. Specijalistički ispit iz psihijatrije položio je 2008. godine, a subspecijalistički ispit iz socijalne psihijatrije 2018. godine. Certifikat iz Sistemske psihoterapije stekao je 2009. godine, a Europski certifikat iz psihoterapije 2012. godine. Certificirani je supervizor i učitelj Sistemske psihoterapije od 2018. godine. Izdao je kao autor i ko-autor ukupno pet znanstvenih radova. Vlasnik je tvrtke Salutogeneza j.d.o.o. Poslijediplomski doktorski studij Humanističke znanosti Sveučilišta u Zadru upisao je 2017. godine, a temu doktorata pod nazivom „Prakse sjećanja na Vukovarsku bitku: između diskursa viktimizacije i življenog iskustva“ pred Povjerenstvom obranio je 2020. godine. Njegova područja od stručnog interesa su epistemologija psihoterapije, grupna i obiteljska psihoterapija, posttraumatski uspjeh, rast i otpornost te studije sjećanja. Scenarist je i režiser dokumentarno-igranog filma „Šapat vjetra zidove slama“. Amaterski je igrač šaha, nositelj titule nacionalnog majstora.